

İstanbul, 2018

Miras Yayınları / 6
ARAŞTIRMA KİTAPLIĞI / 6

İSLAM İKTİSADI İLMİHALİ

Dr. İsmail Çapak

Son Okuma

Bilal Eren

Editör

Orhan Üstün

Kapak Tasarımı

Erkan Metiner

İç Tasarım

Aktif Ajans

1. Baskı: Ekim 2018

ISBN

978-605-2196-04-5

Baskı ve Mücellit

Orient Basım Yayın Sanayi Tic. A.Ş

İkitelli Osb Mah.giyim Sanatkarları 5-A 6-A Blok No: 315 Kat 3

Başakşehir / İkitelli / İstanbul

0212 549 65 85 (Pbx) 0542 549 65 24

© *Bu kitabın tüm hakları, yazarı ile anlaşmalı olarak yayınevine aittir.
izinsiz, kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.*

Sertifika No / 12062

© Gelenek Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

Adres: Fevzi Çakmak Mh. 1110 Sk. No: 10/1 Esenler / İSTANBUL

Tel: 0212 562 01 71- Faks: 0212 562 01 72 – www.gelenek.com.tr

Miras Yayınları bir Gelenek Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti. nin markasıdır.

İSLAM İKTİSADI İLMİHALİ

Dr. İsmail Çapak

DR. İSMAİL ÇAPAK

Brussels Capital Universty Öğretim Üyesi

11 Haziran 1954 tarihinde Manisa'da dünyaya geldi. İlkokulu Manisa'da, Ortaokulu Manisa'ya bağlı Halit Paşa bucağında bitirdi 1971 yılında Manisa Ticaret Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Hv. Astsb. Okulu'na girdi ve 1972 yılında bu okuldan diploma aldı. 1976'da ise Hava Astsubaylığından ayrıldı. Akşamları, İktisadi Ticari İlimler Akademisi, Aksaray İktisat ve Ticaret Yüksek Okulu'na devam etti ve bu okulu 1978 yılında bitirdi.

Marmara Üniversitesi'nde Ekonomi, Master-Doktora programını tamamladı. Akademik kariyerine devam etmeyip serbest ticarete başladı. Beş yıldır İslâm ekonomisi üzerine araştırma yapıp makaleler yazmaktadır.

Yazar, evli ve iki çocuk babasıdır ve halen Brussels Capital Universty Öğretim Üyeliği görevine devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	11
------------	----

Birinci Bölüm KUR'AN-I KERİM'DE EKONOMİ İLE İLGİLİ AYETLER

İkinci Bölüm İSLAM VE EKONOMİ

İslam'ın Ekonomisi Vardır.....	47
İki Farklı Açıdan Din Anlayışı.....	50
Kur'an'ın Ekonomik Öğretisi.....	55
I. Üretim.....	70
A. Üretim Nedir ve Nasıl Olur?.....	71
B. Mülkiyeti Elde Etme Yolları.....	79
II. Tüketim.....	92
1. Tüketimin Tanımı.....	92
2. Tüketim İlkeleri.....	94
3. Üretim Kadar Tüketim.....	95
4. Tüketim Malları.....	97
III. Mübâdele.....	98
1. Mübadelenin Manası.....	99

2. Faiz Yasağı.....	106
3. İhtikâr (Karaborsa) Yasağı	108
4. Narh Koyma Yasağı	109
5. Müşteri Kızıştırmak.....	112
6. Kâr Haddi.....	113
7. Ticaret Malının Pazar Yerine Gelmeden Yolda Satılması	115

Üçüncü Bölüm

EKONOMİ SİSTEMLERİNİN

KARŞILAŞTIRILMASI

Giriş	125
1. Kapitalizm.....	126
2. Sosyalizm	132
3. Komünizm	138
4. Faşizm	146
5. Seküler İktisat İle İslam İktisadının Mukayesesi.....	150

Dördüncü Bölüm

HİSBE

İslâm'da Otoritenin Temeli.....	177
1. Hisbe'nin Temel Prensipleri.....	177
2. Yöneticilerin Görev ve Sorumlulukları	180
3. Zâlim Devlet Başkanlarına Yardım Etmenin Sonu	181
4. Kamu Görevlerinin Ehil Olmayanlara Verilmesi	182
5. Kamu Hukuku Alanında İlâhî Hukuk ve Gelenek	183
6. Muhtesibin Görevleri.....	184
Ticari ve Ekonomik Hayatı Düzenleyen Ahlaki İlkeler.....	184
1. Doğru Ölçü ve Tartı	184
2. Hileli İşlerin Kontrolü.....	185
3. Bazı Pazar Eksiklikleri	187
4. Karaborsacılık.....	188

Beşinci Bölüm İSTİHSAN

Kıyas Kelimesinin Anlamları.....	191
1. Usûlî Manada Kıyas	192
2. Genel Nitelikli Şer'î Nas Anlamında Kıyas.....	193
3. Yerleşik Genel Kural Anlamında Kıyas	193
İstihsan Çeşitleri.....	194
1. Gizli Kıyas İstihsanı	196
2. İstisna Yoluyla İstihsan.....	199
3. Sahabe Kavli (Eser) İstihsanı	204
4. İcma Sebebiyle İstihsan.....	206
5. Örf Sebebiyle İstihsan.....	207

Altıncı Bölüm ZEKÂT

Zekâtın Tanımı	219
Zekâtın Sözlük Anlamı	219
Zekâtın Tarihçesi	221
Zekâtın Önemi.....	233
Zekâtla İlgili Temel Terimler	236
1. Zekâtın Farz Olmasının Şartları (Vücub Şartları)	237
2. Zekâtın Geçerli Olmasının Şartları (Sihhat Şartları).....	257

Yedinci Bölüm FAİZ

Zorunlu Yönü.....	261
1. Faizin Akılcı Kanıtları.....	263
2. Faiz Oranının Tutarlılığı.....	271
3. Faiz Oranlarının Nedenleri	274
4. Faiz'in Ekonomik Yararı ve İhtiyacı	277
5. Faiz Gerçekten Gerekli ve Yararlı mıdır?.....	278

Onaylı Yönu.....	282
1. Faizin Ahlâki ve Manevi Zararları.....	283
2. Toplumsal Zararları	283
3. Ekonomik Zararlar.....	285

Sekizinci Bölüm

İSLÂM SÖZLEŞME HUKUKU

İslâmi Finansın Temel Kaynağı	287
Temel Sözleşmeler ve Yaklaşımlar	290
İslâm Hukukunun Temel Sözleşme Türleri.....	290
1. Ticaret Sözleşmeleri.....	291
2. Kullanım Sözleşmeleri.....	293
3. İvazsız Sözleşmeler	293
4. Ortaklık Sözleşmeleri	294
5. Saklama, Emniyet ve Diğer Destek Sözleşmeleri	295
6. Altı Ana Sözleşme.....	296

Dokuzuncu Bölüm

YENİLENEBİLİR ENERJİ

Yenilenebilir Enerji Kaynakları Nelerdir?	309
1. Güneş Enerjisi	310
2. Rüzgâr Enerjisi	311
3. Hidroelektrik (Hidrolik) Enerjisi	312
4. Jeotermal Enerji	313
5. Biyokütle Enerjisi	313
6. Hidrojen Enerjisi	314
7. Dalga Enerjisi	314
Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Önemi Nelerdir?	315
Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Çevresel Etkileri Nelerdir?	316
Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynakları Üretimi ve Potansiyeli	317

Onuncu Bölüm
KARZ-I HASEN

Karz-ı Hasen	319
Karz'la İlgili Ayetler	320

On Birinci Bölüm
SUKUK (SERTİFİKALAR)

Sukuk: Genel Yapı	325
Sukuk: İslâm Hukuku ve İhraç Sürecindeki Bazı Önemli Hususlar	330
Sukuk: Tahville Farkları.....	333
Sukuk Türleri	334
1. İcara Sukuk.....	334
2. Mudaraba Sukuk.....	337
3. Muşaraka Sukuk.....	338
4. Selem Sukuk	339
5. Murabaha Sukuk.....	340
6. İstisna Sukuk.....	341
7. Diğer Türler	343
Sukuk: Bazı Değerlendirmeler	343

On İkinci Bölüm
İSLÂMÎ SİGORTACILIK (TEKÂFÛL)

Klasik Sigorta Sistemi ve İslâm Hukuku.....	347
1. Belirsizlik (Garar).....	348
2. Kumar (Meysir).....	348
3. Faiz (Riba)	349
Tekâfûl-İslâmi Sigorta	349
1. Müşterek Risk Paylaşımı.....	350
2. Karşılıklı Sorumluluk.....	350
3. Karşılıklı Koruma	351
4. Üyeler Arasında Dayanışma	351
Tekâfûl Sigorta Sisteminin Yapısal Özellikleri	352

1. Mudaraba Modeli	354
2. Vekâlet Modeli	357
3. Vakıf Modeli.....	358

On Üçüncü Bölüm GELİR EŞİTSİZLİĞİ

Sorunun Önemi.....	361
İstikrarsızlık ve Üretim.....	362
Devletin Eşitsizlik Sonucu Ortaya Çıkan Zayıf Talebe Tepkisinin Balona ve Daha Fazla Eşitsizliğe Yol Açması.....	365
Düzenlemelerin Kaldırılması (Deregulation)	368
Yüksek Eşitsizlik Daha Az Verimli ve Daha Az Üretken Bir Ekonomi Yaratır.	372
Kamusal Yatırımların Azaltılması	372
Potansiyeli Gerçekleştirmek: Fırsatların Sonu	375
Rant Arayışı ve Finansallaşmayla Çarpıklaşmış ve Daha Kötü Düzenlenmiş Bir Ekonomi	376
Verimli Ücret Kuramı ve Yabancılaşma	385
Tüketim Odağı.....	388
Eşitsizlik Verimlilik Ödünü İddiası	390
Rant Arayışı ve Eşitsizlik/Verimlilik Ödünleşimi (Trade-Off).....	391
Piyasa Başarısızlıkları ve Eşitsizlik/Verimlilik Ödünleşimi	392
Teşvik Primlerinin Zararlı Etkileri	393
Artan Oranlı Vergilerin Maliyetlerinin Abartılması Getirilerinin Azımsanması	400
Sonuç.....	403
Genel Değerlendirme ve Sonuç	305

ÖNSÖZ

Yüzyıllar önce sadece jandarma devlet anlayışı vardı. Gelir dağılımı ve istihdama bakılmadan komşu ülkelere akınlar yapıp toprak elde ettiklerinde amaçlarına ulaşmış oluyorlardı. Bu ülkelerde yaşayan insanlar için gelir dağılımı, istihdam, refah seviyesi; savaşta toprak ve ganimet elde etmeleri onları ilgilendirmiyordu.

Günümüzde jandarma devlet anlayışı son buldu. Devletleri gelir dağılımı, istihdam gibi çok büyük sorunlar beklemektedir. Mevcut ekonomik sistemler bu sorunları hiçbir zaman çözememiştir.

İşte bu noktada akla şu soru gelmektedir: acaba tüm bu sorunları İslam ekonomisi çözebilir mi?

İslamiyet, adil, fakiri gözeten, ekonomik kriz üretmeyen. emeği yücelten bir sistem öngördüğünden, yaşana gelen adaletsizlik ve süregelen krize karşı en uygun seçenektir. Sınıfsız bir toplum önerir.

İslam'ın ekonomik hayata getirdiği açıklama da giderek araştırma konusu olmaktadır. İnsanı tabiattan, hayatı ekonomiden soyutlamayan bir dinin kendi mantığına ve dünya görüşüne uygun bir ekonomik sistemi de öngörmesi doğaldır. İslam ekonomi sistemi ele alınırken. İslam dünya görüşü ve İslam'ın insan, eşya, toplum ve hayata ilişkin açıklama ve önerileri göz ardı edilemez. İslam ekonomisi, bilhassa İslam hukukunun kaide ve müesseselerinin ekonomik

tarafı ile meşgul olan, birikim ve ihtisas dalı halinde ortaya çıkmaktadır. Bir diğer tabir ile İslam hukukunun muhtevasına ekonomik açılardan bakan ve değerlendirmeler yapan çalışmalar “İslam ekonomisi” şeklinde adlandırılmaktadır. Şu ana kadarki hiçbir ekonomik sistem (Kapitalizm, sosyalizm vb.) mevcut sorunları çözmemiştir. Yüce Allah, Kur’an-ı Kerim’de bütün konulara ışık tuttuğu gibi ekonomik hayatı da düzenlemiştir.

Kur’an-ı Kerim ışığında yeni bir ekonomik sistem tesis etmemiz gerekiyor. İslami ülkelerde, İslam ahlakı dinin inançlarına dayanır. Ahlak ile fazileti birleştirebildiğimiz yani madde ile mana arasındaki bu dengeyi kurabildiğimiz zaman, Türkiye’nin iktisadi kalkınması çok mutlu yarınlara erişebilir ve dünya için de örnek olabilir.

Kitabımın uzun süren yazımı sırasında sabır ve desteklerini esirgemeyen eşim Semra ve oğullarım Burak ile Burhan’a; gelinlerim Ayşegül ve Ece’ye, Sabahattin Zaim Üniversitesi İSEFAM Başkanı Prof. Dr. Arif Ersoy’a teşekkürlerimi sunuyorum.

Sözümü, bir ayetle bağlantı kurarak bitirmek isterim:

Melekler, “Ya Rab, seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz; senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz âlim ve hâkim olan ancak sensin.”

Birinci Bölüm

KUR'AN-I KERİM'DE EKONOMİ İLE İLGİLİ AYETLER

2. Bakara Sûresi

Caresiz biz sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltme ile imtihan edeceğiz. Müjdele o sabredenleri!" (Bakara 2/155)

Yüce Allah tarafından biz kullar her türlü imtihandan geçiriliyoruz. Çeşitli âyetlerde; "*Biz dilediğimize rızkını bol verir, dilediğimize rızkını daraltırız*" buyrulur.

Bütün bunlar bize Yüce Allah tarafından verildiği için, bollukta israftan kaçınıp darlıkta da sabretmeliyiz.

"O, size yalnız şunları haram kıldı: Ölü hayvan, kan, domuz eti, bir de Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar. Sonra kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret ölçüsünü geçmemek şartıyla ona da bir günah yükletilmez. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir." (Bakara 2/173)

İslâm'da zorluk yoktur. Zaruretlere, mahzurları ortadan kaldırır. Bir kimse elinde olmayan sebeplerle haram olan bir şeyi yemek ya da bir işi işlemek zorunda kalırsa, haddi aşmamak ve o şeyi devamlı helâl saymamak şartıyla zaruret miktarınca yiyebilir. Bu durumda dinen günah işlemiş sayılmaz.

“Yüzlerinizi bazan doğu, bazan batı tarafına çevirmeniz iyilik değildir. Fakat iyiler o kimselerdir ki, Allah’a, âbiret gününe, meleklere, kitaba ve bütün peygamberlere iman edip, yakınlığı olanlara, öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirleri kurtarmaya seve seve mal verirler. Namazı kılarlar, zekâtı verirler. Bir de andlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık durumlarında ve harbin şiddetli zamanında sabır ve kararlılık gösterenler var ya, işte doğru olanlar da bunlardır, korunanlar da bunlardır.” (Bakara 2/177)

Bu âyet adeta Kur’an-ı Kerim’in özeti gibidir. Bu âyeti tam anlamıyla uygulayanlar kurtuluşa ermiş olacaktırlar.

“Birinize ölüm geldiği vakit, bir hayır (bir mal) bırakacaksa, babası, anası ve en yakın akrabası için meşru bir sûrette vasiyet etmek, Allah’tan korkan kimseler üzerine yerine getirilmesi vacib bir hak olarak size farz kılındı.” (Bakara 2/180)

Mirasla ilgili âyetler gelmeden önce, kişinin servetinden ana, baba ve akrabalarına bir miktar verilmesi için vasiyet etmesi emredilmiştir. Ancak, Nisa Sûresindeki miras âyetleri ile herkesin hakkı kesin ve net olarak belirlenmiş, Efendimiz de: *“Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Bundan sonra varise vasiyet yoktur.”* buyurmuş, böylece yukarıdaki âyet neshedilmiştir. Fakat mirastan payı olmayan akraba ve düşkünlere hayır müesseselerine vasiyet bakidir. Her Müslüman gönüllü olarak servetinden istediği yere vasiyet edebilir.

“Allah yolunda mal harcağın da kendinizi ellerinizle tehlikeye atmanın ve güzel hareket edin. Çünkü Allah güzellik ve iyilik edenleri sever.” (Bakara 2/195)

Âyette geçen ‘ihsan’ kelimesi *‘bir işi tam ve noksansız yapmak, işin hakkını vermek ve dürüst olmak’* demektir.

Nitekim bir hadis’de Rasûlüllah (sav) *“İhsan nedir?”* diye sorulmuş, O da; Allah’a, O’nu görüyormuş gibi kulak etmendirdir, her ne kadar sen O’nu görmüyorsan da O seni görüyor” buyururmuştur.

Kulluk umumi bir davranıştır. Bu itibarla hadisteki manayı, özellikle ibadete yöneltmek doğru değildir. Esasen arapça’da ‘ihsan’; işi doğru dürüst yapmaktır. Onun için işinin ehli olana ‘muhsin’ denir. Tercüme bu anlayışa göre yapılmıştır. Sosyal yardım ve adâleti de içine alan öhsan ve infakı ‘tehlikeyi önleyen bir tedbir olarak gösteren âyet, adâletin anarşiyi ve ihtilali önlediğine de işaret etmektedir.

“Hac, bilinen aylardadır. Her kim o aylarda hacca başlayıp kendisine farz ederse; artık hacda kadına yaklaşmak, günah işlemek ve kavga etmek yoktur. Siz hayırdan ne işlerseniz, Allah onu bilir. Kendinize azık edinin. Şüphesiz ki azıkların en hayırlısı Allah korkusudur. Ey akıl sahipleri! Benden korkun!” (Bakara 2/197)

Eskiden Araplar hac mevsiminde bir takım panayırlar kurarlar, orada çeşitli sahâlarda alışveriş yaparlardı. Bunlar o zaman câhiliye devri adetlerine göre cereyan ederdi. Müslümanlar bunları günah saydılar. Allah Teâlâ 198. Ve 199. Âyetlerde bu hususa açıklık getirdi. *“Yine insanlardan kimi de vardır ki, Allah'ın rızasına ermek için kendini feda eder. Allah ise kullarına çok merhametlidir.”* (Bakara 2/207)

İbni Abbas'tan gelen rivâyete göre bu âyet Süheyb bin Sinan er-Rûmî hakkında inmiştir. Mekke müşrikleri bu zatı yakalamış, dininden döndürmek için işkence etmişlerdi. Suheyb, Mekkelilere; *“Bildüğünüz gibi benim malım var. Sizden veya düşmanlarınızdan olmanın size bir zararı olmaz, ben bir söz söyledim, ondan caymayı iyi görmem, malımı ve eşyayı size verir, dinimi sizden satın alırım, demişti. Onlar, buna razı olmuşlar, Suheyb'i salıvermişlerdi. Oradan kalkıp Medine'ye gelirken bu âyet nazil oldu. Şehre girerken kendisine rastlayan Hz. Ebu Bekir, alışverişin kârlı olsun ya Suheyb, demiş, o da 'senin alışverişin de zarar etmesin', cevabını vermiştir.”*

“Ey Muhammed! Sana şarap ve kumardan soruyorlar. De ki: Bu ikisinde büyük bir günah, bir de insanlar için bazı menfaatler vardır. Fakat günahları, menfaatlerinden daha büyüktür. Yine sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: İhtiyaçtan fazlasını infak edin. İşte böylece Allah, size âyetlerini açıklıyor. Umulur ki siz düşünürsünüz.” (Bakara 2/219)

Şarap haramdır. Şarabın haram olması onun hiçbir faydasının olmamasını gerektirmez. Zararı faydasından çok olduğu için haram kılınmıştır. Kumarda da kazanan taraf için zahiri bir fayda görülür, ama kaybeden taraf için büyük bir zarar vardır. Onun için kumar oynamak haram kılınmıştır.

Bu âyetin başı bundan önceki âyetin son cümlesi olan *“ki düşünesiniz”* ile bağlantılıdır. Dünya ve âhiretle ilgili işlerinizi iyi düşünüp gereğine göre hareket edersiniz. Hem dünyada, hem de âhirette saadete nail olursunuz, demektir.

“Bir de aranızda mallarınızı batıl sebeplerle yemeyin. İnsanların

mallarından bir kısmını bile bile günah ile yemek için, o malları bâkimlere rüşvet olarak vermeyin.” (Bakara 2/188)

Bu âyette işaret edilmek istenen mana daha ziyade rüşvet ve çıkarıcılıktır. Binaenaleyh, aldatma ve dalavere ile elde edilen bütün kazançlar haramdır.

“Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemiş için Allah’a güzel bir borç (karz-ı hasen = faizsiz ödünç) verecek yok mu? Allah darlık da verir, genişlik de verir. Hepiniz de O’na döndürülüp götürüleceksiniz.” (Bakara 2/245)

Bu âyette **karz-ı hasen**’den bahsedilmektedir. Karz-ı Hasen faizsiz borç vermektir. Toplumda bu yardımlaşmayı yapmamız gerekiyor. Böyle yapmak Allah’a borç vermek demektir.”

“Ey iman edenler! Kendisinde hiçbir alış verişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin bulunmadığı bir gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcayın. Kâfirlere gelince, onlar zalimlerdir.” (Bakara 2/254)

“Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, bir tanenin durumu gibidir ki, yedi başak bitirmiş ve her başakta yüz tane var. Allah, dileğine daha da fazlasını verir. Allah’ın rahmeti geniştir. O, her şeyi bilir.” (Bakara 2/261)

“Ey iman edenler! Allah’a ve âhiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş için malını dağıtan adam gibi sadakalarınızı, başa kakmak ve gönül kırmakla boşa çıkarmayın. Artık onun hâli, bir kayanın hâline benzer ki, üzerinde biraz toprak varmış, derken şiddetli bir sağnak inmiş de onu yalçın bir kaya halinde bırakıvermiş. Öyle kimseler, kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah, kâfirler topluluğunu doğru yola iletmez.” (Bakara 2/264)

Bu âyetlerde hayır yapma teşvik edilmiş, ancak hayır yaparken kalp kırılmaması, fakirin küçümsenmemesi, eziyet edilmemesi ve yapılan iyiliğin başa kakılmaması emredilmiştir. Aksi halde yapılan hayırdan fayda ve sevap yerine karşılık olarak günah ve azap gelir.

“Hiç biriniz ister mi ki, kendisinin hurmalık ve üzümlüklerden bir bahçesi olsun, altında ırmaklar aksın, içinde her türlü ürünü bulunsun da, kendi üzerine de ihtiyarlık çökmüş ve elleri ermez, güçleri yetmez küçük, zayıf çocukları olsun. Derken ona ateşli bir bora isabet ediversin de

o bahçe yanıversin. İşte Allah, âyetlerini size böylece açıklıyor. Umulur ki, düşünürsünüz.” (Bakara 2/266)

Bu âyette verilen örnek son derece ilginçtir. Zira insanın dünya hayatında daima karşılaşması beklenen durumları dile getirmektedir. Kişinin dünyada elde ettiği mevki, makam, zenginlik gibi değerlerin aslında hiçbir garantisi yoktur. Nice saltanatlar devletler yıkılmakta, zenginler fakir düşmekte, iç savaşlar ve ihtilaller sebebiyle beklenmedik olaylar cereyan etmektedir. Halbu ki bu olaylar meydana gelmeden önce insanlar neler temenni ediyorlar, ne düşler kuruyorlardı. İşte her şeye rağmen insanı teselli edecek tek çare Allah'a iman ve ona dayanmaktır.

“Ey iman edenler! İnfakı gerek kazandıklarınızın, gerek sizin için yerden çıkardıklarınızın temizlerinden yapın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olamayacağınız kötü malı vermeye yeltenmeyin. Biliniz ki, Allah sadakalarınıza muhtaç değildir ve hamde lâayık olandır.” (Bakara 2/267)

Bu âyette, hayır için verdiklerinizi temiz ve iyi olanlarından verin deniliyor. Ne var ki, topluma baktığımızda bazıları, kullanmadığı veya çürümeye yüz tutmuş kötü gıda maddelerini hayır diye vermeye kalkmaktadırlar. Bu çok yanlış bir davranıştır.

“Sadakaları açıkça verirseniz o, ne iyi olur; yok eğer onları gizler de fakirlere öyle verirseniz bu sizin için daha hayırlıdır ve günahlarınızın birçoğunun bağışlanmasına sebep olur. Bilin ki, Allah, her ne yaparsanız hepsinden haberdardır.” (Bakara 2/271)

Zekât'a, aynı zamanda sadaka denmesinin iki sebebi vardır: Birincisi; malın temizlenip artması, ikincisi de imanda sadakat ve kemale delalet etmesidir. Zekât olsun, sadaka olsun, yapılan hayırların gizli yapılması, âşikâr yapılmasından üstün sayılmıştır. Zira gizlice yapılan hayırlar riya ve gösterişten uzak olması sebebiyle hem Allah'ın rızasına daha uygundur, hem de insan haysiyet ve şerefini muhafaza bakımından daha faydalıdır.

“Mallarımı gece ve gündüz, gizlice ve açıkça infak edenler yok mu, işte onların Rableri katında ecir ve mükâfatları vardır. Ve onlara herhangi bir korku yoktur, onlar hiçbir zaman mahzun da olmazlar.” (Bakara 2/274)

Bu âyetlerde teşvik edilen hayırlardan birinci derecede murat edilen zekâttır. Zira İslâm'ın emrettiği şekilde zekât noksansız verilirse fakirlik yok denecek kadar azalır. Ancak zekâtın sarf yerleri

belli ve sayılı olduğundan zekât verilmeyen yerlere de zekâtın dışın-da hayır yapılır. Vakıflar bunlardan biridir.

“Riba (faiz) yiyen kimseler, şeytan çarpan kimse nasıl kalkarsa ancak öyle kalkarlar. Bu ceza onlara, “alışveriş de faiz gibidir” demeleri yüzündendir. Oysa Allah, alışverişi helâl, faizi de haram kılmıştır. Bundan böyle her kim, Rabbinden kendisine gelen bir öğüt üzerine faizciliğe son verirse, geçmişte olanlar kendisine ve hakkındaki hüküm de Allah’a kalmıştır. Her kim de yeniden faize dönerse işte onlar cehennem ehlidirler ve orada süresiz kalacaklardır.” (Bakara 2/275)

Bu âyet, faizi en iyi anlatan bir âyettir. Toplumun bütünü faizden uzak durmalıdır. Ne yazık ki genel duruma baktığımızda akıl tutulması yaşanıyor. İmam Gazzali hazretlerinin güzel bir tesbitini paylaşacağım:

İmam Gazzali diyor ki: “Haramda ısrar ederseniz zıddına dönüşür. Yani sürekli faiz yiyip verirsiniz sanki helâlmış gibi toplum bu pislikten kurtulamaz.”

“Allah faizi mahveder, oysa sadakaları bereketlendirir. Allah günah-ta ve inkârda direnen hiç kimseyi sevmez.” (Bakara 2/276)

Faiz yasağı İslâm’ın kesin hükümleri arasındadır. Ve her çeşidi ile faiz haramdır. Ferdî ve içtimâî zaruret halleri müstesna olmakla beraber bunlar devamlı değildir. İslâm’ın iktisadî, içtimâî, ahlâkî ni-zamı bir bütün halinde işletildiği zaman faize ihtiyaç kalmaz. İslâm ekonomisi sermaye birikimini teşvik için faizi değil, ortaklık usulü-nü ileri sürmüştür. Bu usulde sermaye faizsiz olacağı için maliyet ve enflasyon problemi ortadan kalkacak, mülkiyete iştirak tabana yayılacak, ekonomik ve sosyal farklılaşma asgari seviyeye inecek, sermayeye, yatırımlara ve ticarete kötü gözle bakılmayacaktır. Para bir de-ğişim vasıtasıdır. Onu alınıp satılan mal haline getirmek ve riske gir-mededen gelir sağlamak tatlı fakat zehirli yiyeceklerle beslenmeye ben-zer, tesirini gösterince çok defa iş işten geçmiş olur.”

“Borçlu darlık içindeyse, eli genişleyinceye kadar bir süre tanıyın. Ve bu gibi borçlulara alacağınızı bağışlayıp sadaka etmeniz eğer bilerseniz sizin için, daha hayırlıdır.” (Bakara 2/280)

Bu âyet tam manasıyla anlatıldığında toplumdaki alacak - verecek davalarının son bulacağını ve insanların birbirlerini bu yüzden öldürmekten vazgeçeceğini umuyoruz.

Burada tabii ki borçlunun samimi olması gerekmektedir. Çünkü borçlu olduğu halde ev, araba alıp sonra da iflas ettim, diyerek borçlarını ödemeyen insanlara rastlıyoruz. Ödeme gücü olduğu halde borcunu ödemeyen zulüm yapmış olur.

“Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve artık faizin peşini bırakın, eğer gerçekten mü’minler iseniz.” (Bakara 2/278)

“Eğer böyle yapmazsanız, o zaman Allah ve Rasülü tarafından size savaş açılmış olduğunu bilin. Eğer tövbe ederseniz, sermayeleriniz sizindir. Haksızlık etmezsiniz, haksızlığa da uğramazsınız.” (Bakara 2/279)

İslâm’daki yedi büyük günahın biri de faiz yemektir.

“Ey iman edenler! Belli bir vade ile karşılıklı borç alış verişinde bulunduğunuz vakit onu yazın. Hem aranızda doğruluğuyla tanınmış yazı bilen biri yazsın. Yazı bilen biri, Allah’ın, kendisine öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da yazsın. Bir de hak kendi üzerinde olan adam söyleyip yazdırsın ve herbiri yazarken Rabbi olan Allah’dan korksın da haktan bir şey eksiltmesin. Şâyet borçlu bir bunak veya küçük bir çocuk veya söyleyip yazdıramayacak durumda biri ise velisi doğrusunu söyleyip yazdırsın. Erkeklerinizden hazırda olan iki kişiyi şahit de yapın. Şâyet iki tane erkek hazırda yoksa o zaman doğruluğuna güvendiğiniz şahitlerden bir erkekle iki kadın ki, birisi unutunca, öbürü hatırlatsın, şahitler de çağırıldıklarında kaçınmasınlar; siz yazanlar da az olmuş, çok olmuş, onu vadesine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adâlete daha uygun olduğu gibi; hem şahitlik için daha sağlam, hem şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Meğer ki aranızda hemen devredeceğiniz bir ticaret olsun, o zaman bunu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alım satım yaptığınız vakit de yine şahit tutun. Ayrıca ne yazan, ne de şahitlik eden bir zarar görmesin. Eğer onlara zarar verirsiniz, o işte mutlaka size dokunacak bir günah olur. Üstelik Allah’dan korkun. Allah size ayrıntılarıyla öğretiyor ve Allah her şeyi bilir.” (Bakara 2/282)

Kur'an-ı Kerim bu en uzun âyeti (Müdâyene âyeti) ile noterlik müessesesinin esaslarını koymuş, Müslümanlar da bu tavsiyeyi genellikle uygulamışlardır. İslâm’ın titizlikle üzerinde durduğu prensiplerinden biri de hakkın korunmasıdır. Alacak ve borçun korunması, ifası gereken haklardandır. Hakkın icra ve iflası onun bilinmesine, gerektiğinde ispat edilebilmesine bağlıdır. Gerek yazma ve

yazdırma ve gerekse şahit tutma, ispat için hâlâ kullanılan en geçerli vasıtalandır.

İslâm kadını tabiat ve fitratına uygun bir eğitim gördüğü, hayâsı ve duyguları daha güçlü, daha müessir olduğu için şahitlik gibi resmi ve ammeye açık konularda hemcinsiyile takviye edilmiştir. “*İşin yoksa şahit, paran çoksa kefil ol*” şeklindeki meşhur söz, İslâm’ın getirdiği kardeşlik ve dayanışma ruhunun söndüğü, ahlâkın zayıfladığı devirlere aittir.

Kur’an, mü’minleri, işleri olsa da şahitlik etmeye çağırması, böylece hakların korunması görevine katılmalarını istemiştir. “*Hak yücedir, hiçbir şey onun üzerine çıkarılamaz.*”

3. Âl-i İmran Sûresi

(Üçüncü sûre olup iki yüz âyettir ve Medine’de nazil olmuştur.)

“*İnsanlara; kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabilinden aşırı sevgiyle bağlanan şeyler çok süslü gösterilmiştir. Halbuki bunlar dünya hayatının geçici faydalarını sağlayan şeylerdir. Oysa varılacak yerin (ebedî hayatın) bütün güzellikleri Allah katındadır.*” (Âl-i İmran 3/15)

Âyette sayılan dünya nimetleri ve dünya güzelliğinin, insana sevdirildiği ifade edilmiştir. Bu davranış tabiidir, dünyevidir. Esasen insanoğlu nefsin ve neslini devam ettirebilmek için bu nimetlerden belli ölçüde istifade etmek zorundadır. Ancak insan bunların kulu kölesi olmamalıdır. Âyette bunlardan daha güzeli de gösterilmiştir. Çünkü öncelikler ne kadar güzel olursa olsun geçicidir, ikinciler ise devamlıdır.

“*Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça, gerçek iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir.*” (Âl-i İmran 3/92)

‘İyi’ diye tercüme edilen âyetteki ‘birr’ kelimesi; hayr’ın, iyiliğin son noktası, Allah’ın rahmeti, rızası ve cenneti manalarında anlaşılmalıdır.

Bakara sûresinin 177. Âyetinde ‘birr’in etraflı bir izahı verilmiştir ki, buna göre ‘birr’; imanda, ibadette ve ahlâkta en doğru ve en güzel bir hayatı yaşamaktır.

Yukarıdaki âyete göre böyle bir hayata ve Allah’ın lütuf ve inâyetine ulaşmanın şartlarından biri, kişinin sahip olduğu ve sevip

bağlandığı şeyleri Allah yolunda kullanmasıdır. Müfessirlere göre bu şeyler; servet, mevki, ilim ve beden kuvveti gibi maddi ve manevi imkânlardır.

“Onların bu dünya hayatında yapmakta oldukları harcamaların durumu, kendilerine zulmetmiş olan bir kavmin ekinlerini vurup da mahveden kavurcu bir rüzgârın durumu gibidir. Onlara Allah zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmettiler.” (Âl-i İmran 3/117)

Kavurucu rüzgâr, henüz yeşermekte olan ekini nasıl yakıp kavurursa, onların dünya hayatında sarfettikleri mallar da kendilerine bir iyilik getirmek şöyle dursun, aksine dünya ve âhiret hayatlarını mahvına sebep olur. Tefsirlerde buradaki benzetme için şöyle bir takdir de yapılmaktadır. *“harcamalar, kavurucu rüzgârın vurup mahvettiği ekine benzer”*. Âyette rüzgârın sıfatı olarak geçen “sırı” ‘çok soğuk’ anlamını da taşır.

“O takva sahipleri, bollukta ver darlıkta nafaka verenler, kızdıklarında öfkelerini yutanlar ve insanların kusurlarını bağışlayanlardır. Allah, iyilik edenleri sever.” (Âl-i İmran 3/134)

İnfak etmek, yani hayırlı işler için harcamada bulunmak kulun asli vazifelerinden biridir. İnsanların büyük çoğunluğu pek çok şeye sahip olmalarına rağmen kendilerini ihtiyaç içinde hissetmekte ve sahip oldukları şeyleri arttırma hevesi içindedirler. Bu sebeple de kendilerini infakta bulunacak ekonomik düzeyde görmemektedirler.

Oysaki âyetten de açık bir şekilde görüldüğü gibi gerçek bir mü'minin, bolluk anında da darlık anında da gücü nisbetinde infakta bulunması ve bu asli vazifesinden taviz vermemesi gerekir.

“Bir peygamberin emânete hiyanet etmesi yaraşmaz. Her kim emânete hiyanet ederse, kıyamet günü boynuna aldığı şeyi yüklenerek getirir. Sonra da herkese kazandığının karşılığı ödenir, hiç birine haksızlık edilmez.” (Âl-i İmran 3/161)

Bedir savaşında elde edilen ganimetlerin taksimi sırasında kayıp bir eşya için münafıkların “herhalde Muhammed almıştır” demeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu rivâyet edilir.

Uhud savaşında Hz. Peygamber'in (sav) stratejik bir noktaya yerleştirdiği okçuların, İslâm ordusunun savaşı kazanma belirtisi üzerine ‘Herkesin aldığı ganimet kendisinin olur’ zannına kapılarak

görevlerini terk etmeleri üzerine onların bu zannını reddetmek için indirildiği de rivâyet edilir.

“Allah’ın bol nimetinden kendilerine verdiği şeye cimrilik edenler sakin onu kendilerine hayırlı sanmasınlar. Hayır, o, onlar için bir şerdir. Kıyamet gününde o kışkandıkları mal, boyunlarına dolanacaktır. Kaldığı ki, göklerin ve yerin mirası hep Allah’ındır ve Allah, bütün yaptıklarınızdan haberdardır.” (Âl-i İmran 3/180)

Âyette geçen ‘miras’ kelimesi dolayısıyla tefsirlerde genellikle şu açıklama yapılmıştır. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ın mülküdür. Ondan yararlananlar hep O’nun mülkünü birbirinden devralmaktadırlar; o halde Allah’ın mülkünde cimrilik etmeleri ne kadar yanlıştır. Bir gün herkes ölecek ve malik olduğu şeyler üzerindeki mülkiyetini kaybedecektir. Allah Bâkî’dir, mülk yine O’nundur.

4. Nisâ Sûresi

(Dördüncü sûre olup 176 âyettir ve Hicret’ten sonra Medine’de nazil olmuştur.)

“Allah size evlatlarınızın miras taksimini şöyle emrediyor: Çocuklarınızda, erkeğe iki kadın payı kadar, eğer hepsi kadın olmak üzere ikiden de fazla iseler, bunlara mirasın üçte ikisi ve eğer bir tek kadın ise o zaman ona malın yarısı vardır. Eğer ölen, ana ve baba ile birlikte çocuklar da bırakmışsa ana babanın her birine ölenin terekesinden altıda bir; şâyet ölenin çocuğu yok da, mirasçı olarak ana ve babası kalmışsa, ananın payı üçte birdir. Eğer ölenin kardeşleri varsa terekenin altıda biri anamındır. Bu paylar, ölenin borçları ödenip, vasiyeti de yerine getirildikten sonra hak sahiplerine verilir. Baba ve çocuklardan, hangisinin size fayda bakımından daha yakın olduğunu, siz bilmezsiniz. Bütün bunlar Allah tarafından farz kılınmıştır. Şüphesiz Allah Alimdir, Hakîmdir.” (Nisa 4/11)

İslâm’ın miras hukukunda, paylar ile mükellefiyetler arasında dengeleme yolu tutulmuş, daha çok harcama yapmak mecburiyetinde olanlara çok, daha az harcama durumunda olanlara az hisse verilmiştir.

İslâm aile hukukuna göre evlenirken mehir verecek, düğün masrafı yapacak olan erkektir. Evlendikten sonra da gerek muhtaç olan yakın akrabasına ve gerekse eş ve çocuklarına bakacak, onlara yiyecek, giyecek, mesken gibi asgari ihtiyaçları temin edecek yine erkektir.

İşte bu sebeptendir ki, genellikle mirasta erkeklerin payı kadınlarınkinin iki misli olmuştur.

“Öksüzlere mallarını verin ve kötüsünü (onlara vererek) iyisiyle değiştirmeyin. Onların mallarını, kendi mallarınıza karıştırıp yemeyin. Zira bu, büyük bir günahdır.” (Nisa 4/2)

Kur'an-ı Kerim'de yetim hakları çok önemsenmiş, çeşitli âyetlerde de anlatılmıştır. İslâm'da yetim bir çocuğun başının okşanması bile çok övülmüştür. Bu yüzden ailede yetim kalan çocukların hakları titizlikle korunmalı, hatta fazla olarak hesaplanıp o şekilde ödenmelidir.

“Allah'ın, geçimimize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere (reşit olmayanlara) vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.” (Nisa 4/5)

“Evllenme çağına gelinceye kadar yetimleri gözetip deneyin. Onların akılcı olgunlaştıklarını görürseniz, mallarını kendilerine teslim edin. “Büyüyecekler de geri alıp mallarına sahip olacaklar” endişesiyle onları israf ederek, tez elden yemeyin. Zengin olan, onların malını yemekten çekinsin. Fakir olan ise, meşrû sûrette yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman, bunu şabitler karşısında yapın. Hesap görecü olarak Allah yeter.” (Nisa 4/6)

İslâm'da yetim hakkının çok önemli olduğu anlatılmakta, yetim hakkı yemenin çok büyük günah olduğu belirtilmektedir.

“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Ancak kendi rızanızla yaptığınız ticaretle yemeniz helâldir. Birbirinizin canına kıymayın. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.” (Nisa 4/29)

“Kim, zulüm ve tecavüz yolu ile bu yasakları işlerse, yakında onu cehennem ateşine atacağız. Onu ateşe atmak da Allah'a pek kolaydır.” (Nisa 4/30)

Karşılıklı rızaya dayanan mal-para, emek-ücret vs. mübadele çeşitleri, hem fertler, hem de onların teşkil ettiği toplumlar için faydalıdır. Bu sebeple de meşrudur. Rızasız ve haksız kazançlar ise geçici refah ve menfaatler sağlamakla beraber arkasından isyanlar, ihtilaller ve felaketler getirir.

Âyet; “başkasının malını” demek sûretiyle “milli servet” mefhumuna ışık tutmaktadır.

Mali haksızlıkların getirdiği felaketlerden birisi ve belki en önemlisi 'katil' (öldürme)dir. Haksızlıkla ve haram yollardan servet yapmak, fert ve cemiyet olarak adım adım ölüme gitmek demektir.

Çünkü ferdî intikam duygusu, ferdî öldürmelere yol açarken sosyal sınıflar arası intikam duygusu da sosyal patlamalara ve ihtilallere sebep olmaktadır.

“Eğer siz, yasaklandığınız büyük günahlardan sakınırsanız, diğer kusurlarınızı örter, sizi güzel bir makama koyarız.” (Nisa 4/31)

İnsanlar, melekler gibi günahattan korunmuş değildir. Yaratılışları icabı günah ve suç işleme kabiliyetleri de vardır, faziletleri de. Faziletleri, nefsani arzularına karşı verdikleri mücadeleden gelmektedir. Kul, elinden geleni yapınca Mevla, ufak tefek kusurları örtecek, göze vurmayaacaktır.

“Bir de Allah’ın bazınıza, diğerinden fazla verdiği şeyleri temenni etmeyin. Erkekler hak ettiklerinden bir pay vardır. Kadınlara da kendi kazandıklarından bir pay vardır. İsteklerinizi Allah’ın fazlından ve kereminden isteyin. Gerçekten Allah her şeyi hakkıyla bilendir.” (Nisa 4/32)

Allah her kuluna, kabiliyet ve çalışmasına göre nimetler, nasipler vermiştir; başkasında olana göz dikmek, onun hasretini çekerek ömür geçirmek yerine, herkesin kendisindekini görmesi, onun kıymetini bilmesi, isteyeceğini Allah’ın lutfundan istemesi gerekir.

“Allah’a ibadet edin ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Sonra ana-ya, babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, akraba olan komşulara, yakın komşulara, yanında bulunan arkadaşına, yolda kalanlara, sahip olduğunuz kölelere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseyi sevmez.” (Nisa 4/36)

“Ey iman edenler! Adâleti ayakta tutan ve kendiniz, ana-babanız ve yakın akrabamız aleyhine de olsa, yalnız Allah için şahitlik eden kimseler olunuz. Zira zengin de olsa, fakir de olsa, Allah ikisine de (sizden) daha yakındır. Nefsinizin arzusuna uyarak adâletten uzaklaşmayın. Eğer (şahitlik ederken) dilinizi eğip bükerseniz veya çekinirseniz, şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Nisa 4/135)

Âyette, insanları adâletten ayıran iktisadî, sosyal, psikolojik sebeplerin hepsi sayılarak insanlar uyarılmış, hükmeden ve şahitlik eden kimsenin yalnızca Allah korkusunun tesiri ile hareket etmesi telkin edilmiştir.

“Kim güzel bir işte aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir şeyde aracılık yaparsa, ona da o kötülükten bir pay vardır. Allah her şeyi gözetip karşılığını verir.” (Nisa 4/85)

Toplum hayatı birçok halde aracılığı gerekli kılar. Kendisinden aracı olması istenen kimse neye aracı olduğuna dikkat etmek mecburiyetindedir. Çünkü neticeden onun da günah-sevap, fayda-zarar bakımlarından payı olacaktır.

5. Mâide Süresi

(Beşinci sûre olup 120 âyettir ve üçüncü âyetin dışında sûrenin bütünü Medine'de hicri altıncı yılda nazil olmuştur.)

“Allah, İsrailoğularından söz almıştı. İçlerinden on iki müfettiş göndermiştik... Allah şöyle demişti: “Ben, muhakkak sizinle beraberim. Namazı dosdoğru kıldığınız, zekâtı verdiğiniz, peygamberlerime iman ettiğiniz ve onlara yardımda bulunduğunuz, (mallarınızı) Allah yolunda güzelce sarfettiğiniz takdirde, günahlarınızı örter ve sizi altından ırmaqlar akan cennetlere korur. Fakat sizden her kim de, bundan sonra küfrederse, dosdoğru yoldan sapmış olur.” (Mâide, 5/12)

Allah Teâlâ İsrailoğullarını Firavun'dan kurtarıncı Hz. Musa vasıtasıyla onları Kudüs'e yöneltmiş, orasını kendilerine vatan kıldığını bildirmiş, orada hüküm süren Ken'anilerle mücadele etmelerini emretmiş, kendilerinden söz almış ve her kabileden bir kişi olmak üzere on iki önemli kişiyi de bu sözleşmeye kefil kılmıştı. Topluluk, Kudüs'e yaklaşıncı Hz. Musa bu on iki kişiyi keşif için göndermiş, gördüklerini halka açıklamamalarını da tenbih etmişti. Keşifçiler döndüklerinde ikisi hariç diğerleri Kudüs'tekilerin güçlü ve hazırlıklı olduklarından bahsetti, halkı korkuttu ve verdikleri sözü bozdular.

“Bunun içindir ki, İsrailoğullarına: “Kim, bir cana kıymayan veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayan bir nefsi öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir nefsin yaşamasına sebep olursa, bütün insanları yaşatmış gibi olur” hükmünü yazdık (farz kıldık). Şüphesiz ki onlara peygamberlerimiz açık delillerle geldiler. Yine de bundan sonra onların birçoğu yeryüzünde aşırı gitmektedirler.” (Mâide, 5/32)

“Ey iman edenler! Allah'ın alâmetlerine, haram aya, kurbanlık hediyelere, gerdanlıklarına ve Rablerinden lütuf ve rıza bekleyerek Kâbe'ye yönelenlere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınız zaman avlanabilirsiniz. Sizi Mescid-i Haram'dan çevirdiklerinden dolayı bir topluma karşı olan kininiz, sizi zulme sevk etmesin. İyilik ve takva

üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir.” (Mâide, 5/2)

Bu âyet, çoğu ekonomi ile ilgili sorulara cevap verme niteliğindedir. Örneğin; kredi kartı konusunda çeşitli görüşler ortaya atılıyor. Kredi kartı borcunun tamamı ödense bile günahta yardımlaşıldığı için mahzurlu olmaktadır.

“Allah'ın size verdiği rızıklardan helâl ve temiz olarak yeyin ve inandığınızı Allah'tan korkun.” (Mâide, 5/88)

Rasûlüllah (sav) bir sohbetlerinde kıyamet ve âhiretten bahsetmiş, sohbetin tesirine kapılan Hz. Ali, İbni Mes'ud, Mikdad (ra) gibi bazı sahabiler, Osman b. Maz'un'un evinde toplanarak gündüzleri devamlı oruç tutmak, geceleri uyumadan namaz kılmak, kadınların yanına gitmemek, et yememek ve eski püskü elbiseler giymek sûretiyle yaşamaya, kalan ömürlerini böyle geçirmeye, hatta kendilerini kısırlaştırmaya azmetmişlerdi. Rasûl-i Ekrem (sav) durumu haber alınca hemen yanlarına geldi ve şöyle buyurdu:

“Ben böyle bir kulluk şekli ile emrolunmadım. Vücut ve nefislerinizin sizde hakkı vardır, oruç tutup namaz kılın, fakat aynı zamanda orucunuzu açın, yeyin ve uyuyun. Ben namaz kılar ve uyurum. Oruç tutar ve iftar ederim, et yerim ve kadınlarıma yaklaşırım. Benim yolumdan ayrılan benden değildir.”

“Bugün size iyi ve temiz şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helâl olduğu gibi, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Ve mü'minlerden iffetli hür kadınlar ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerden namuslu hür kadınlar, zina etmeksizin, gizli dost tutmaksızın, namuslu bir şekilde mehirlerini ödediğiniz takdirde, size helâldir. Her kim imanı inkâr ederse, ameli boşa gitmiş olur ve o, âhirette zarara uğrayanlardandır.” (Mâide, 5/5)

Temiz ve iyi şeyler âyet ve hadislerin yasaklamadığı umumiyetle insanların iğrenç telakki etmediği yiyecek ve içeceklerdir. İnançlarına göre yenmesi helâl olacak şekilde kestikleri/boğazladıkları hayvanlardan ve diğer yiyeceklerden domuz gibi İslâm'ın yasakladıkları hariç olmak üzere Müslümanların da yemeleri caizdir. Keza, dinini değiştirmemiş de olsa ehl-i kitap kadınlar ile Müslüman erkeklerin evlenmeleri caizdir.

“Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık Allah'dan bir

ceza olarak ellerini kesin. Allah daima üstündür, hikmet sahibidir." (Mâide, 5/38)

"Kim yaptığı haksızlıktan sonra tevbe eder, halini düzeltirse, şüphesiz Allah, onun tövbesini kabul eder. Çünkü Allah bağışlayan, merhamet edendir." (Mâide, 5/39)

İslâm'ın, hırsızlık suçuna karşı koyduğu ceza üzerinde öteden beri ileri geri konuşulmuş, bunun ağır ve ilkel olduğundan bahsedilmiştir. Ancak başka sistemlerin hırsızlığa karşı uyguladıkları cezaların hiçbir fayda vermediği, cezaevlerinde sanatın inceliklerini öğrenen hırsızların, çıktıklarında aynı işe, daha da ustalıklı devam ettikleri görülmektedir. Eğer bu suç kesin olarak önlenmek isteniyorsa iki yoldan gidilecektir: Eğitim ve ceza.

İslâm, insanları ıslah için eğitim metotlarının en mükemmelini getirmiştir. Buna rağmen hırsızlık eden kimse ya açlık zarureti ile bunu yapmıştır yahut da böyle bir zaruret yoktur.

Birinci halde el kesme cezası bahis mevzuu değildir.

İkinci halde de durum mahkemeye intikal etmeden hırsızın tövbe ederek malı iade etmesi, bazı içtihatlarla göre mal sahibinin affetmesi, ceza hükmünden önce hırsızın, çaldığı mala, meşru bir yoldan malik olması gibi sebeplerle ceza (had) düşmektedir.

Buna göre; mezkûr cezasının uygulanması hayli nadir olacak, fakat hırsızların ensesinde bekleyen bir kılıç gibi suçu engelleyecektir.

"Onlardan çoğunu, günah işlemede, düşmanlıkta ve haram yemede yarış ederken görürsün. Bu yaptıkları şeyler ne kötüdür!" (Mâide, 5/62)

Kura'an âyetleri inananların temiz ve helâl rızıkları temin etmeleri ve haksız kazançtan uzak durmaları gerektiğini söyler. (Bakara, 2/188)

Âyetlerde inkârcıların bir özelliği olarak *'yalana iyice kulak veririler, haramı tıka basa yerler'* (Mâide, 5/42) buyrulur da rızkın temiz ve helâl olması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Haram yollarla elde edilen malın ne bu dünyada ne de âhirette bir faydası olur. Meşru olmayan yollardan elde edilen mal ve imkânların âhirette hesabının verilmesi mümkün olmadığı gibi her ne kadar bu dünyada çeşitli açılardan faydalanıldığı zannedilse de haram bulaşan maldan her iki dünyada da hayır görülmeyecektir.

“Eğer onlar, Tevrat’ı, İncil’i ve kendilerine indirilene gereğince uygulasalardı, hem üstlerindeki, hem de ayaklarının altındaki (nimetlerden bol bol) yerlerdi. Onların arasında ılımlı bir grup da vardı. Böyle olmakla beraber onların çoğunun yaptıkları ne kadar kötüdür!” (Mâide, 5/66)

Dindar olmak ve dini uygulamak medeni ve iktisadî bakımdan toplumları geri bırakmak şöyle dursun refah ve mutluluğun zirvesine çıkarır.

“Allah sizi, kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Fakat kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden sizi sorumlu tutar. Bozulan yeminin keffâreti (cezası), ailenize yedirdiğinizin ortalamasından on yoksulu yedirmek veya giydirmek yahut da bir köle azad etmektir. Verecek bir şey bulamayan kimse için de üç gün oruç tutmaktır. İşte yemin ettiğiniz zaman yeminlerinizi bozmanın cezası budur. Yeminlerinizi koruyun. İşte Allah âyetlerini size böyle açıklar ki, şükredesiniz.” (Mâide, 5/89)

Allah üzerine bilerek yemin eden bir kimse yeminini yerine getirmelidir. Eğer yeminle yapacağı iş haram ve kötü bir iş ise o kötü işi yapmayacak, yemini bozacak ve keffâreti ödeyecektir. keffâret; yemininden caymanın bedeli ve bağışlanma vasıtası olup âyette zikredilen ilk üç şeyden birini yapmakla yerine gelir. Bunlara gücü yetmeyen de üç gün oruç tutar.

6. En’âm Süresi

(Altıncı sûre olup 165 âyettir. 91, 92, 93, 151, 152, 153. âyetler Medine’de, diğerleri Mekke’de inmiştir.)

“Asmalı ve asmasız (üzüm) bahçeleri, hurmaları, ürünleri çeşit çeşit ekinleri, zeytinleri ve narları, birbirine benzer ve benzemez biçimde yaratan O’dur. Her biri meyve verince meyvesinden yiyin, hasat günü de hakkını (zekât ve sadaka) verin; ama israf etmeyin, çünkü O, israf edenleri sevmeyiz.” (En’âm 6/141)

“Kim Allah huzuruna iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.” (En’âm 6/160)

7. A’raf Süresi

(A’raf sûresi Mekke’de inmiş olup Kur’ân-ı Kerim’in 7. Sûresidir ve 206 âyettir.)

“Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde güzel elbiselerinizi giyin ve yişin, için, fakat israf etmeyin, Çünkü Allah israf edenleri sevmez.” (A'raf 7/31)

İslâm dininde temizliğe ve güzelliğe büyük önem verilmiştir. İnsanların avret mahallerini örtecek derecede bir elbise giymeleri şarttır. Fakat israfa kaçmamak kaydıyla her müslümanın ibadet esnasında en güzel ve temiz elbisesini giymesi ise sünnettir.

“Her ümmetin bir eceli vardır. O ecel geldiğinde, ne bir ân erteleyebilirler, ne de öne alabilirler.” (A'raf 734)

Her ümmet, her millet ve her devletin Allah tarafından tayin edilmiş bir ömrü vardır. O vakit geldiğinde onu ne bir saat ileri ne de bir saat geri alabilirler. Milletler ve devletler, fertler gibidir; kurulur, gelişir, duraklar, geriler, nihâyet yıkılır ve yok olurlar. Bunların uzun ya da kısa ömürlü oluşu, toplumun maddi ve manevi yapısının sağlamlığına bağlıdır. Bu durum tayin edilmiş ecele aykırı değildir. Zira Yüce Allah toplumun durumuna göre ecelini tayin eder.

“Onlar ki, o ümmî peygambere uyarlar, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılmış bulacakları O Peygambere uyup, onun izinden giderler ki, O, onlara iyiyi emreder ve onları kötülüklerden alıkoyar, temiz ve hoş şeyleri kendilerine helâl kılar, murdar ve kötü şeyleri de üzerlerine haram kılar, sırtlarından ağır yükleri indirir, üzerlerindeki bağları ve zincirleri kırar atar, işte o vakit O'na iman eden, O'na kuvvetle saygı gösteren, O'na yardımcı olan ve O'nun peygamberliği ile birlikte indirilen nuru izleyen kimseler var ya, işte asıl murada eren kurtulmuşlar onlardır.” (A'raf 7/157)

Âyette geçen 'ümmî' kelimesi okuma yazma bilmeyen karşılığında kullanılmış olup Rasûlüllah'ın bir vasfıdır. Allah Teâlâ'nın O'nu bu vasıf ile açıklaması ümmî olduğu halde ilmin bütün kemalatına sahip olmasındandır ki, bu da O'nun hakkında bir mucizedir. Rasûl denilmesi Allah'a izafeten, Nebî denilmesi ise kullara nispetendir. Yani O, Allah'ın elçisi olması bakımından Rasûl, insanlara Allah'ın emirlerini ulaştırıp bildirmesi bakımından da Nebî'dir.

Âyette geçen ağırlıklar ve zincirlerden maksat, Tevrat'ta bulunan ve günah işleyen azaların kesilmesi gibi uygulanmasında güçlük çekilen hükümlerdir. İslâm dini bu ağır hükümleri kaldırarak

insanları bir tür meşakkat zincirlerinden kurtarmış, kolay ve uygulanabilir hükümler koymuştur.

8. Enfâl Sûresi

(Enfâl Sûresi, 8. Sûre olup 75 âyettir. 30. ve 36. âyetler Mekte’de, diğerleri Medine’de inmiştir.)

“Şunu da bilin ki, ganimet olarak aldığınız her hangi bir şeyden beşte biri mutlaka Allah içindir. O da peygambere ve ona yakınlığı olanlara, yetimlere, miskinlere ve yolda kalmışlara aittir. Eğer siz Allah’a iman etmiş, hak ile batılın ayrıldığı o gün, iki ordunun karşı karşıya geldiği o (Bedir) günü kulumuza indirdiğimiz âyetlere iman getirmiş iseniz bunu böyle bilin. Ve bilin ki, Allah, her şeye kâdirdir.” (Enfâl 8/41)

Âyette zikredilen Peygamber’in akrabaları hakkında âlimler ihtilaf etmişlerdir. Şafii’ye göre; Haşim ve Muttalip oğullarıdır. Bir görüşe göre ise sadece Haşim oğullarıdır. Diğer bir görüşe göre ise zekât almaları helâl olmayan akrabalarıdır. Bir başaka görüşe göre ise, bütün Kureyş kabilesidir.

Savaşta alınan ganimetler beşe bölünür. Beşte biri âyette sayılanlara tahsis edilir. Kalan da savaşa katılan gazilere taksim edilir.

“Siz de gücünüzün yettiği kadar onlara karşı her çeşitten kuvvet birtirir ve cihad için atlar hazırlayın ki, onlarla hem Allah’ın düşmanlarını, hem de kendi düşmanlarınızı, ayrıca Allah’ın bilip de sizin bilmediğiniz daha başkalarını korkutasınız. Allah yolunda her ne harcarsanız onun sevabı size eksiksiz ödenir ve asla haksızlığa uğratılmazsınız.” (Enfâl 8/60)

Bu âyette Allah Teâlâ düşmana karşı kuvvet hazırlamamızı emretmektedir. Bu kuvvetten maksat, savaşta düşmana üstünlük sağlayacak her çeşit vasıta. Kara, hava ve deniz kuvvetlerine ait bütün vasıta ve silahlar, kara ve deniz yolları, ekonomik güç ve savaş tekniği gibi şeyler bu kuvvet mefhumuna dâhildir.

9. Tevbe Sûresi

(Tevbe sûresi 9. sûre olup 129 âyettir. 128. ve 129. âyetler Mekte’de, diğerleri Medine’de inmiştir.)

“Onlara de ki; eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, kadınlarınız, akrabalarınız, kabileniz, elde ettiğiniz mallar, kesada

uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız evler ve meskenler, sizce Allah ve Rasûlünden ve Allah yolunda cihaddan daha sevimli ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah böyle fâsıklar topluluğuna hidâyet nasip etmez.” (Tevbe 9/24)

Rasûlullah (sav) Mekke'yi fethettikten sonra on iki bin kişilik bir ordu ile çevredeki Hevazin ve Tâîf'deki Sakîf kabilelerinin üzerine yürüdü. İslâm ordusunun çokluğunu gören bazı Müslümanlar “*Bu ordu artık yenilemez*” şeklinde konuşarak kendilerini büyük görmüşlerdi. Fakat Huneyn vadisinde Hevazin kabileleri ile karşılaştıklarında bir bozgun hali yaşadılar. Çünkü onlar çokluklarına güvenmişlerdi.

“Ey iman edenler, şurası bir gerçektir ki, Yahudi hahamları ile Hıristiyan rahiplerinin birçoğu insanların mallarını haksız yere yerler ve Allah yolundan saptırırlar. Bir de altın ve gümüşü hazineye doldurup, onları Allah yolunda sarfetmeyenleri bu yüzden acıklı bir azap ile müjdele!” (Tevbe 9/34)

Yahudi hahamları ile Hıristiyan rahipleri mukaddes kitaplarındaki âyetleri dünya menfaati, aldıkları rüşvet karşılığında ya değiştiriyorlar veya hükmünü, menfaatleri doğrultusunda yorumluyorlardı. Özellikle Hz. Muhammed'in (sav) Peygamberliği ile ilgili âyetleri tahrif ettiler.

İşte yukarıdaki âyette onların bu çirkin işlerine işaret edilmektedir. Ayrıca altın ve gümüşü veya nakit parayı ya da malı biriktirip te zekâtını vermeyen, hayırlı ve yararlı işlerde kullanmayanların âhirette şiddetli azap ile ceza göreceklenn de haber vermektedir.

“O gün o altın ve gümüşlerin üstü cehennem ateşinde kızdırılacak da bunlarla alınları, yanları ve sırtları dağlanacak (onlara): ‘İşte bu kendiniz için saklayıp biriktirdiğiniz şeydir. Haydi, şimdi tadın bakalım şu biriktirdiğiniz şeyin tadını!’ denilecek.” (Tevbe 9/35)

“Allah, mü'minlerden, canlarını ve mallarını, kendilerine cennet vermek üzere satın almıştır: Allah yolunda çarpışacaklar, öldürecekler ve öldürülecekler. Bu, Tevrat'ta da, İncil'de de Kur'an'da da Allah'ın kendi üzerine yüklediği bir ahittir. Allah'dan ziyade ahbine riâyet edecek kim vardır? O halde yaptığınız alış-veriş ahdinden dolayı size müjdeler olsun! Ve işte o büyük kurtuluş budur.” (Tevbe 9/111).

Mekke'de Akabe biatı sırasında, ensardan 70 kişi Rasûlullah'a biat ederlerken içlerinden Abadullah bin Revaha, “Ya Rasûlallah,

Rabbin ve Senin için şartların nedir?” demişti. Rasûlüllah buyurdu ki: “Rabbim için şartım; O’na hiçbir eş tutmamanızdır. Tekrar sorudu: Böyle yaparsak bize ne vardır?” Rasûsüllah; “Cennet vardır,” buyurdu. Onlar da ne kârlı alışveriş, bundan ne döneriz, ne de dönülmesini isteriz” dediler.

İşte yukarıdaki âyet bunlar hakkında nazil oldu.

“Sadakalar ancak şunlar içindir: Fakirler, yoksullar, o işte çalışan görevliler, müellefe-i kulûb (kalpleri İslâm’a ısındırılmak istenenler), köleler, borçlular, Allah yolundakiler, yolda kalmışlar. Allah tarafından böyle farz kılındı. Allah her şeyi bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Tevbe 9/60)

13. Ra’d Süresi

(Ra’d süresi 13. Süre olup 43 âyettir. Mekte’de mi Medine’de mi indiği hakkında farklı görüşler vardır.)

“Allah, dilediği kimseye rızkı genişletir de, daraltır da. Onlar ise dünya hayatı ile ferahlanmaktalar. Oysa dünya hayatı âhîret hayatının yanında bir yol azığından ibarettir.” (Ra’d 13/26)

“Gökten bir su indirdi de vadiler, kendi miktarlarıncaya sel olup aktılar. Sel de suyun yüzüne çıkan bir köpük yüklendi. Bir zînet eşyası veya bir değerli mal yapmak için, ateşte üzerini körükledikleri madenlerden de onun gibi bir köpük meydana gelir. İşte Allah hak ile batılı böyle çarpıştırır. Fakat köpük atılır gider, insanlara faydası olan ise yerde kalır. İşte Allah böyle misaller verir.” (Ra’d 13/17)

Allah Teâlâ, önceki âyette; inananları, ‘gören kimseye’ hakkı, ‘aydınlığa’, inanmayanları, ‘kör kimseye’, batılı da ‘karanlıklara’ benzetti. Bu âyette ise bir başka teşbih yaptı. Şöyle ki; Hak ve hak ehli gökten inen yağmura, batıl ve batıl ehli de su yüzündeki köpüğe benzetilmiştir. Nasıl ki yağmur yağdığına derelerden sular akar, insanlar ondan çeşitli şekilde faydalanırlar, kurumuş topraklar hayat bulur ve toprak katmanlarında gözeler halinde fişkirir, ondan da insanlar faydalanırlarsa, işte hak ve hak ehli de bunun gibi faydalıdır. Hak geldiğinde ölmüş kalpler dirilir, pörsümüştür vicdanlar merhametli olma özelliği kazanır. İman neticesinde sayılamayacak kadar faydalar meydana getirir.

Batıl ise, selin yüzündeki köpüğe benzetilmiştir. O köpük çabuk

kaybolup gider. Hiçbir şeye de fayda sağlamaz. Ayrıca inananlar, süs veya başka eşyalar yapmak için ateşte eritilen altın, gümüş, bakır ve benzeri madenlere benzetilmiştir ki, bunlar gerçekten faydalı şeylerdir. Bu madenler eritildiği zaman meydana gelen artıklar vardır ki bunlar bir değer taşımaz. İşte batıl ve batıl ehli de bunlara teşbih edilmiştir.

14. İbrahim Süresi

(İbrahim sûresi 14. sûre olup 52 âyettir. 28. ve 29. âyetler Medine'de, diğerleri Mekke'de inmiştir.)

“(Ey Muhammed!) İman eden kullarıma söyle: “Namazı dosdoğru kılsınlar, alış-veriş ve dostluğun olmadığı bir günün gelmesinden önce, kendilerine verdiğimiz rızıktan açık ve gizli (Allah için) harcasınlar.” (İbrahim 14/31)

Bu âyette insanlar apaçık uyarılmaktadır. Ama dünya daları bu uyarıyı hiç dikkate almamaktadırlar. Üç beş gün kalacakları otel'in aktivitelerini, odalarını dikkatlice incelerler. Fakat ebedi kalacakları âhiret için niçin ilgilenmezler!!!

“O, Kendisinden isteyebileceğiniz her şeyi size verdi. Allah'ın nime-tini saymak isterseniz sayamazsınız! Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür.” (İbrahim 14/34)

16. Nahl Süresi

(Nahl sûresi 16. sûre olup 128 âyettir. Son üç âyeti Medine'de, diğerleri Mekke'de inmiştir.)

“Hem kendilerine binesiniz, hem de zinet olsun diye atları, katırları ve merkepleri yarattı. Ve şu anda bilemeyeceğiniz daha nice şeyler yaratacak.” (Nahl 16/8)

İşte yukarıdaki âyetin ‘Allah, şu anda bilemeyeceğiniz daha nice (nakil vasıtaları) yaratır’ mealindeki ifadesi ile bu gelişmeye işaret etmektedir. Ve şüphesiz bu gelişme Allah'ın insanlara en büyük lütuflarından biridir.

“Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile kendisine güzel bir rızık verilen ve o rızıktan gizli ve açık olarak harcayan hür bir insanı misal verdi. Hiç bunlar eşit olur mu? Bütün hamd Allah'a mahsustur. Doğrusu insanların çoğu bilmezler.” (Nahl 16/75)

Allah Teâlâ bu âyette bir benzetme yapmıştır. Hürriyetine sahip

olmayan köleler ile güzel bir rızık ile rızıklandırıldıktan sonra, onu fakir ve yoksullara harcayan hür ve zengin kimseler eşit olur mu? Elbette bunlar eşit olmazlar. İşte bunun gibi, Allah'tan başkasına tapınlar da taptıkları şeylerin köleleri durumundadırlar. Yalnızca Allah'a ibadet eden mü'minler ise hür kimselerdir. Onlar Allah'tan başka hiçbir gücün karşısında eğilmezler. Elbette ki bu iki grup eşit değildir.

“Şüphesiz ki Allah, size adâleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla bakmayı emreder; hayâsızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan nehyeder. O, düşünüp tutasınız diye size böyle öğüt verir.” (Nahl 16/90)

“Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden helâl ve temiz olarak yiyin. Eğer yalnız O'na kulluk ediyorsanız Allah'ın nimetine şükredin.” (Nahl 16/114)

Bu âyetten; yenilmesi haram olan leş, kan, domuz eti gibi (Bakara, 2/173) pis kabul edilen şeylerden uzak durulmasının gerekliliği anlaşılabileceği gibi öte taraftan aynı zamanda yiyip içtiğimiz rızıkları helâl yoldan edinmemiz gerektiği de anlaşılabilir.

Kur'an'daki en temel prensiplerden bir diğeri de haksız yere kazanç sağlamamak ve insanların haklarına tecavüz etmemektir.

“O size ancak ölü hayvanı, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilenleri haram kıldı. Her kim bu haram şeyleri yemeye mecbur kalırsa (başkasının hakkına) saldırmadan ve aşırı gitmeden yiyebilir. Şüphesiz Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.” (Nahl 16/115)

17. İsrâ Sûresi

(İsrâ sûresi 17. sûre olup 111 âyettir. Mekke'de nazil olmuştur. Ancak 26., 32., 33., 57., 73. ve 80. âyetlerin Medine'de indiği rivâyet edilmektedir.)

“Hepsine; (dünyayı isteyenlere de, âhireti isteyenlere de) Rabbinin ihsanından veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir.” (İsrâ 17/20)

“Bak! Onların bir kısmını diğerine nasıl üstün kıldık! Elbette âhiret, hem dereceler bakımından, hem de üstünlük bakımından daha büyüktür.” (İsrâ 17/21)

20. âyet, gerek dünya, gerekse âhiret nimetleri bakımından Allah'ın lütfunun sınırsızlığını ifade etmekte; servet, mevki, sağlık ve yaşayış güzelliği bakımından insanlar arasındaki farkların, İlahî

takdirin bir gereği olduğunu, dolayısıyla, bu dünyada mutlak eşitliğin imkânsızlığını ortaya koymaktadır.

Bunun yanında 21. âyetten anlıyoruz ki, âhirette de insanlar eşit durumda olmayacaklar, aksine, insanların dünyada yapmış oldukları işlere göre âhirette derece farkları daha da büyük olacaktır. Ancak 18. âyetten de anlaşılacağı üzere, para ve mevki gibi dünyevi imkânlar, Allah nezdinde mutlak bir değer ifade etmediği için, dünya hayatını sırf bunların peşinde koşarak geçirenler, âhirette üstün derecelere ulaşmak hakkını kaybetmiş olacaklardır.

“Eli sıkı (cimri) olma, haddinden fazla da saçıp savurma (israf etme). Aksi halde kınanmış olursun ve eli boş açıkta kalırsın.” (İsrâ 17/29)

Bu âyette harcamada denge emrediliyor. Ne israf, ne cimrilik; ikisi ortası bir yol ki, buna ‘iktisat’ diyoruz. İktisat ‘orta yol’ demek.

“Gerçekten senin Rabbin, kullarından dilediğinin rızkını genişletir ve dilediğini kısar. Şüphesiz ki Allah, kullarının durumlarından haberdardır, her şeyi görendir.” (İsrâ 17/30)

21. Enbiyâ Süresi

(Enbiyâ süresi 21. sûre olup 112 âyettir ve tamamı Mekke’de nazil olmuştur.)

“Davud ve Süleyman’ı da (hatırla). Hani onlar ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Hani milletin koyunları (geceleyin) içinde yayılmıştı, biz onların hükmüne şabittik.” (Enbiyâ 21/78)

Tefsirlerde anlatıldığına göre ekin sahibi ile koyun sürüsü sahipleri arasındaki davada hâkimlik yapan Hz. Davud ile Hz. Süleyman farklı hükümler vermişler idi. Hz. Davud, tahrip edilen ekinin kıymetinin koyunların kıymetine denk olduğunu göz önüne alarak koyunların ekin sahibine tazminat olarak verilmesine hükmetmişti. Oğlu Hz. Süleyman ise şu hükme varmıştı: Ekin tarlası koyun sahiplerine verilmeli, onlar ziyandan önceki haline gelinceye kadar tarlanın bakımını üstlenmelidirler. Koyunlar da tarla sahibine verilmeli, tarlası eski bakımlı haline gelinceye kadar bu koyunların sü-tünden, yününden ve kuzularından yararlandırılmalıdır.

Hz. Davud, oğlunun bu içtihadını beğenerek kendi görüşünden vazgeçmişti.

“Görmedin mi? Allah nasıl bir misal verdi. Güzel bir söz, kökü

(yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir.” “(O ağaç) Rabbinin izniyle her zaman meyve verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller verir.” “Kötü sözün durumu da, yerden koparılmış, kökü olmayan kötü bir ağaca benzer.” (İbrahim 14/24-26)

Gerçek bir mü'mine yakışan şey güzel söz söyleyip kötü sözden uzak durmaktır. Âyette verilen benzetmeye bakıldığında güzel sözlerin insanlar arasında köklü ve sağlam ilişkiler kuracağına; kötü sözlerin ise insanları birbirinden uzaklaştıracak kopukluklara sebep olacağına dikkat çekilir.

24. Nûr Sûresi

(Nûr sûresi 24. sûre olup 64 âyettir. Sûrenin tamamı Medine'de nazil olmuştur.)

“İçinizden faziletli ve servet sahibi kimseler akrabaya, yoksullara, Allah yolunda geç edenlere (mallarından) vermeyeceklerine yemin etmesinler; başıslasınlar, feragat göstereyin. Allah'ın sizi başıslamasını arzulamaz mısınız? Allah çok başıslayandır, çok merhametlidir.” (Nur 24/22)

Hız. Aişe'ye (ra) iftira edenlerin sözlerine kapılanlardan biri de Hz. Ebu Bekir'in, himaye ettiği ve bakımını üzerine aldığı Mistah adlı bir sahabi idi. Bu hadise üzerine Hz. Ebu Bekir, *'bir daha bu adama maddi yardımda bulunmayacağına'* dair yemin etti. İşte müfessirlere göre, yukarıdaki âyette hem Hz. Ebu Bekir'in (ra) faziletine işaret edilmekte, hem de ona ve diğer mü'minlere, Allah rızası için yapageldikleri yardımları kesmemeleri öğütlenmektedir.

“Öyle adam gibi adamlar vardır ki, ne ticaret ne de alışveriş onları Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alkoyamaz. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar.” (Nur 24/37)

“Çünkü Allah, kendilerine işledikleri amellerin en güzeli ile ecir verecek, lütfundan fazlasını da bahşedecektir ve Allah, dilediğine hesapsız rızık verir.” (Nur 24/38)

28. Kasas Sûresi

(Kasas sûresi 28. sûre olup 88 âyettir ve Mekke'de nazil olmuştur.)

“Allah'ın sana verdiğiinden (O'nun yolunda harçayarak) âhiret yurduunu gözet, ama dünyadan da nasibini unutma! Allah'ın sana ihsan

ettiği gibi, sen de (insanlara) iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz ki Allah, bozguncuları sevmez.” (Kasas 28/77)

Karun gibi hazineler sahibi birinin şahsında yapılan bir öğütte dahi, Kur'an'ın, *'dünyadan da nasibini unutuma'* tavsiyesinde bulunması, İslâm'ın, dünyaya ait çalışmaya ne kadar önem verdiğini gösteren bir nükte taşımaktadır. Bununla birlikte Kur'an, daha sonraki âyetlerde, büsbütün dünyaya dalmanın getireceği felaketleri de canlı bir şekilde gözler önüne sererek dünya ve âhireti dengeleyen mütedil bir yol tutulmasını tavsiye etmektedir.

“Kim bir iyilik getirirse ona ondan daha hayırlı karşılık vardır. Kim bir kötülük getirirse, o kötülükleri işleyenler, ancak yaptıkları kadar ceza görürler.” (Kasas 28/84)

Bir iyilik veya kötülüğü ilk başlatan, topluma bu yönde örnek ve teşvikçi olan kimsenin durumu ise farklıdır. Müslim'in 'sahih'inde yer alan bir hadis-i şerifte bu noktaya şöyle açıklık getirilmiştir:

“Kim İslâm'da makbul olan güzel bir işi ilk önce işler de bunun yol haline gelmesine sebep olursa, kendisine hem işlediği bu hayrın sevabı verilir, hem de en küçük bir eksiklik olmaksızın kendisinden sonra aynı iyilgi yapacak olanların sevabı kadar sevap verilir. Yine kim İslâm'da kötü bir işi ilk önce işler de bunun yol haline gelmesine sebebiyet verirse kendisine hem işlediği kötülüğün günahı yüklenir, hem de en küçük bir eksiklik olmaksızın kendisinden sonra aynı kötülüğü işleyecek olanların günahı kadar günah yüklenir.

30. Rûm Sûresi

(Rûm sûresi 30. Sûre olup 60 âyettir. Sûre'nin tamamı Mekke'de nazil olmuştur.)

“Allah, size kendinizden bir misâl verdi: Hiç size rızık olarak verdiğimiz şeylerde elleriniz altındaki kölelerinizden ortaklarınız bulunur da onlarla siz eşit olur, aranızda birbirinizi saydığımız gibi, onları da sayar mısınız? İşte biz, düşünecek bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz.” (Rûm 30/28)

“İnsanların mallarında artsın diye verdiğiniz faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını dileyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte onlar, malları kat kat artmış olanlardır.” (Rûm 30/39)

Âyetin ilk cümlesindeki ‘riba’, başlıca şu şekillerde tefsir edilmiştir: *‘Verilen faizin kendisi, karşılığında menfaat umulan herhangi bir bağış, faize verilen mal ve para’*.

Bu son mana esas alındığında âyetin *‘insanların malları arasında nemalansın, artsın diye verdiğiniz’* şeklinde tercümesi uygun olur. Âyette Müslümanları, ileride kesin olarak hükme bağlanacak olan riba yasağına hazırlayıcı bir ifade kullanılmıştır. Nitekim Bakara sûresi 276. âyette de *‘faiz daraltır, sadaka arttırır’* hükmü vardır.

33. Ahzâb Sûresi

(Ahzâb sûresi, 33. sûre olup 73 âyettir ve Medine’de nazil olmuştur.)

“Ey peygamber! Hanımlarına şöyle söyle: “Eğer dünya hayatını ve zînetini istiyorsanız, haydi gelin, sizi donatayım ve güzellikle bırakıp salıvereyim.” (Ahzâb 33/28)

Âyetin nazil olduğu sıralarda, artık Hz. Peygamber, aşağı yukarı bütün Arabistan’a hâkim durumda idi. İctimai hayatta büyük değişiklikler meydana gelmişti. Artık fakirlik, yerini, refaha bırakmaya başlamıştı. Bu şartlarda Hz. Peygamberin hanımları da umumi refahtan pay almayı arzularak Rasûlüllah’tan bazı zînet eşyaları ve biraz daha iyi geçim şartları istemişlerdi.

İşte bu sırada gelen vahiy Hz. Peygamber’e yine eskisi gibi sadelikten ayrılmamasını emretti.

Hz. Peygamber’in hanımlarından gelen istekler üzerine nazil olan bu âyete ‘tahyîr’ (serbest bırakma) âyeti denir. Neticede hanımları, refah ve zînet yerine Hz. Peygamber’i tercih etmişlerdir.

47. Muhammed Sûresi

(Muhammed Sûresi 47. sûre olup 38 âyettir ve Medine’de gelmiştir.)

“Dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Eğer iman eder kötülükten sakınırsanız, Allah size mükâfatınızı verir. Ve sizden bütün mallarınızı harcamanızı da istemez.” (Muhammed 47/36)

Harcanması istenen sadece zekât ve sadaka gibi cüz’i bir sikkedir. *“Eğer sizden onların tamamını isteyip de sizi zorlasaydı cimrilik eder-diniz. Bu da sizin bütün kinlerinizi ortaya çıkarırdı.”* (Muhammed 47/37)

“İşte sizler Allah yolunda harcamaya çağrılan kimselersiniz.

İçinizden kiminiz cimrilik ediyor. Ama cimrilik eden ancak kendi zararına cimrilik eder. Allah zengindir, siz ise fakirsiniz. Eğer siz Hakk'tan yüz çevirirseniz Allah yerinize başka bir kavim getirir. Sonra onlar sizin gibi olmazlar." (Muhammed 47/38)

53. Necm Sûresi

(Necm Sûresi 53. sûre olup 62 âyettir. Mekke'de nazil olmuştur. Sadece 32. âyet Medine'de inmiştir.)

"Doğrusu insana çalışmasından başka bir şey yoktur." (Necm 53/39)

"Ve çalışması da yakında görülecektir." (Necm 53/40)

"Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir." (Necm 53/41)

Âyetlerde insanın genellikle başkasının yaptığından bir fayda göremeyeceği, çünkü herkesin kendisi için çalıştığı, çalışmasının sonuçlarının kıyamette görüleceği hatırlatılmıştır.

57. Hadid Sûresi

(Hadid Sûresi 57. sûre olup 29 âyettir ve Medine'de inmiştir.)

"Kimdir o, Allah'a güzel bir borç verecek olan ki, Allah da onun verdiği kat kat artırsın ve onun için şerefli bir mükâfat da versin." (Hadid 57/11)

Bu âyet, karz-ı hasen'i anlatmaktadır. **Karz-ı hasen**; karşılıksız borç vermektir. Allah'a ödünç vermekten maksat, sırf yardım gayesiyle ve Allah rızası için maddi sıkıntı içinde bulunanlara faizsiz borç vermek ve bu borcun tahsilinde kolaylık göstermektir.

"Allah'a ve Rasûlüne iman edin. Sizin yönetiminize verdiği şeylerden harcayın. Sizden, inanan ve harcayanlar için büyük mükâfat vardır." (Hadid 57/7)

Âyet, Tebük seferiyle ilgili olarak inmiştir. Bu seferde büyük mali fedakârlıklarda bulunan Hz. Osman'a işaret edilmiştir. Ayrıca önceliklerden intikal eden malın, gerçekte Allah'ın olduğu hatırlatılarak Allah'ın verdiği malın yerli yerince kullanılması istenmiştir.

"Ne oluyor size ki Allah yolunda harcamıyorsunuz? Göklerin ve yerin mirası zaten Allah'ındır. Elbette içinizden, fetihten önce harcayan ve savaşan bir olmaz. Onların derecesi, sonradan infak eden ve savaşanlardan daha büyüktür. Bununla beraber Allah hepsine de en güzel sonucu vaad etmiştir. Allah yaptıklarınızdan haberdardır." (Hadid 57/10)

Buna göre, Mekke fethinden önce harcayan ve savaşanlar, fetih-ten sonra savaşanlar ve harcayanlardah daha faziletlidirler. Fani ma- lı bâki olan âhîret için haracamanın ehemmiyeti hatırlatılırken Hz. Ebu Bekir'e işarette bulunulmuştur. Çünkü O, imanıyla, infakıyla ve cihadıyla ilklere sahiptir.

“Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve kendi ara- nızda övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışından ibarettir. Bu, tıpkı bir yağmura benzer ki; bitirdiği ot, ekincilerin hoşuna gider, sonra kurur, onu sapsarı görürsün, sonra çerçöp olur. Ahirette ise çetin bir azap var- dır. Allah'tan mağfiret ve rıza vardır. Dünya hayatı, aldatıcı bir zevk- ten başka bir şey değildir.” (Hadid 57/20)

Dünya ve âhîret hayatının mukayesesinin yapıldığı bu âyette özellikle dünyanın aldatıcı tarafları izah edilmiş, onlardan kaçınıl- ması tavsiye edilmiştir. Çünkü dünya ve dünyadakilerin boş yere ya- ratılmadıkları muhtelif âyetlerde açıklanmıştır.

Dünya hayatı kötü değildir. Kötü olan onu Allah'a ve Rasûlüne itaate yöneltmek, âhîreti ve insanlığı unutup sırf dünyaya ve dünya- nın fenalıklarına kapılmaktır.

“Onlar cimrilik edip insanlara da cimriliği emrederler. Kim yüz çe- virirse Allah, zengindir, övgüye lâyıktır.” (Hadid 57/24)

Burada cimrilik eden ve gerekli yerlere harcamaktan kaçanlara sorumlulukları hatırlatılmıştır. Ayrıca, başka insanlara da cimriliği emrederler. O şekilde davranmalarını isterler.

59. Haşr Sûresi

(Haşr Sûresi 59. sûre olup 24 âyettir ve Medine'de inmiştir.)

“Allah'ın o kent halkından, Rasûlüne verdiği ganimetler, Allah'a, Rasûl'e, ona akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara, yolcuya aittir. Ta ki o mallar içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olma- sın. Peygamber size ne verdiyse onu alın. Size neyi yasakladıysa ondan sa- kının ve Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı şiddetlidir.” (Haşr 59/2-7)

Bu âyet, İslâm devletinin gelir kaynaklarından fey'i hükme bağ- lamaktadır. Fey, düşmandan silah kullanmadan elde edilen gelirler- dir. Bu gelirler kamu yararı gözetilmek sûretiyle ve herhangi bir sınırlamaya tabi olmaksızın asker, memur maaşları, savunma

giderleri, bayındırlık işleri vs. gibi devletin yapması gereken bütün hizmetlere sarfedilir.

62. Cum'a Sûresi

(Cum'a Sûresi 62. sûre olup 11 âyettir ve Medine'e inmiştir.)

“Ey inananlar! Cuma günü namaz için çağrıldığı(nız) zaman, Allah'ı anmaya koşun, alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.” (Cum'a 62/9). *“Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayın. Allah'ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz.”* (Cum'a 62/10)

Bu iki âyetten anlaşılan, Cuma vakti iş yerlerinin kapalı olması gerekiyor. Açık olduğunda elde edilen gelirin helâl olmadığıdır. Namaz bitince de rızık için çalışmaya devam etmek gerekiyor.

“Bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona gittiler ve seni ayakta bıraktılar. De ki: “Allah'ın yanında bulunan, eğlenceden ve ticaretten de hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.” (Cum'a 62/11)

Rivâyete göre, Medine'de kıtlık yaşanan bir dönemde Hz. Peygamber Cuma hutbesi okurken oradan yiyecek yüklü bir kervan geçiyordu. Kervanın geldiğine işaret eden def sesini duyunca herkes kervana koştu. Yalnız on iki kişi kaldı. Âyet bunun üzerine nazil oldu. Eski zamanlarda bir kervan geldiği zaman ona karşı sevinç gösterisi olmak üzere def çalınırdı.

63. Münâfikûn Sûresi

(Münâfikûn Sûresi 63. sûre olup 11 âyettir ve Medine'de inmiştir.)

“Ey İnananlar! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır. 10 - Birinize ölüm gelip de: “Rabbim, beni yakın bir süreye kadar erteleyeydin de sadaka verip iyilerden olsaydım!” demesinden önce, size verdiğimiz rızıktan (Allah) için harcayın.

Allah sûresi geldiği zaman hiç bir canı ertelemez. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Münâfikûn 63/9-11)

Bu âyetlerde anlatılmak istenen; mal, evlat ve dünyanın diğer meşguliyetlerinin mü'minlerin ibadetlerine engel olmaması gerektiğidir. Âhiret odaklı yaşamak bütün her şeyi halleder. Allah'ın

verdiği rızıklardan harcayarak hem ekonomiyi canlı tutar, hem de ihtiyaçlarını giderir. Allah hiçbir zaman vadinden dönmez. Herkese hakkını tam olarak verir.

64. Tegâbün Sûresi

(Tegâbün Sûresi 64. sûre olup 18 âyettir ve Medine’de inmiştir.)

14. *“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar da vardır. Onlardan sakının. Ama affeder, kusurlarını başlarına kakmaz, hoş görür ve bağışlarsanız, bilin ki Allah çok bağışlayan çok merhamet edendir.”*

15. *“Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir imtihandır. Büyük mükâfat ise Allah’ın yanındadır.”*

Rivâyet edildiğine göre, Mekke’den hicret arzusunda bulunan bazı Müslümanların eş ve çocukları kendilerinin perişan duruma düşeceklerini öne sürerek babalarını hicretten alıkoymak istediler. Fakat hicretle kazanılan yüksek mertebeleri öğrenen Müslümanlar eş ve evlatlarını, kendilerini engen olmaya kalktıkları için cezalandırmak isteyince bu âyet indi ve onların affedilmesini emretti. Bunun yanında mal ve çocukların beklenmedik yer ve durumlarda kişiyi günaha sokup âhiret hazırlığından alıkoyabileceğine de işaret edilmiştir.

16. *“O halde gücünüzün yettiği kadar Allah’tan korkun, dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğinize olarak harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”* 17. *“Eğer Allah’a güzel bir borç vererseniz, Allah onu sizin için kat kat yapar ve sizi bağışlar. Allah çok mükâfat verendir, halimdir.”*

Allah rızası için karşılıksız borç vermek karz-ı hasen’dir. Yüce Allah böyle yapıldığı zaman kendisine borç vermiş gibi hüküm vermiştir ve kat kat arttırdığını belirtmiştir. Toplumda karz-ı hasen’i yaygınlaştarmamız gerekiyor. Ancak birbirlerine borçlanan kişi ile borçlarını zamanında ödemediği zaman sıkıntılı durumlarla karşılaşılıyor. Bu yüzden Müslüman olarak sözümüzde durmalıyız.

67. Mülk Sûresi

(Mülk Sûresi 67. sûre olup 30 âyettir ve Mekke’de nazil olmuştur.)

“O size yeri boyun eğer kıldı. Haydi, onun omuzlarında (dağlarında,

tepelerinde) yürüyün ve Allah'ın rızkından yeyin. Dönüş ancak O'nadır." (Mülk 67/15)

Burada, yeryüzünün insanların faydalanmalarına hazır ve uygun bir durumda yaratıldığını ifade eden bir temsil mevcuttur. Yeryüzü, omuzlarında dolaşılacak bir halde emre âmâde kılındığına göre, artık dünyada insanlara boyun eğmeyecek hiçbir maddi varlık yok demektir. Bu âyette insanlığı ve özellikle Müslümanları daim yükselmeye teşvik vardır.

83. Mutaffifin Sûresi

(Mutaffifin Sûresi 83. sûre olup 36 âyettir ve Mekke'de inmiştir.)

"1. Eksik ölçüp tartanların vay haline! 2. Onlar insanlardan kendilerine bir şey aldıkları zaman tam ölçerler. 3. Kendileri başkalarına bir şey ölçtükleri veya tarttıkları zaman eksik ölçer ve tartarlar. 4. Onlar tekrar diriltileceklerini zannetmiyorlar mı? 5. Büyük bir gün için. 6. Öyle bir gün ki, insanlar o gün Rablerinin huzurunda divan duracaklar."

Abdullah İbni Ömer (ra) bu sûreyi okurken altıncı âyete gelince hümgür hümgür ağlamıştır.

Bir bedevi de Abdullah b. Mervan'a; "Allah'ın ölçü ve tartıda hileye sapanlar hakkında ne söylediğini bildiğin halde Müslümanların malını ölçsüz tartısız ve zahmetsiz almakta devam ediyorsun" demiştir.

104. Hümeze Sûresi

(Hümeze Sûresi 104. sûre olup 9 âyettir ve Mekke'de Kıyamet sûresinden sonra inmiştir.)

"1., 2. "Mal toplayıp onu tekrar tekrar sayan, insanları arkadan çekip, kaş göz hareketleriyle alay edenlerin (hümeze ve lümezenin) vay haline!" 3. "Malının, kendisini ebedi yaşatacağını sanır." 4. "Hayır, andolsun ki, o hutame (cebennem)ye atılacaktır." 5. "Hutame'nin ne olduğunu bilir misin?" 6., 7. "O, kalplerin içine işleyecek, Allah'ın tutuşturulmuş bir ateşidir." 8 – 9. "Cebennemlikler, dikilmiş direklere bağlı oldukları halde, o ateşin kapıları üzerlerine kapatılacaktır."

107. Mâûn Sûresi

(Mâûn Sûresi 107. sûre olup 7 âyettir ve Mekke'de inmiştir.)

"1. "Dini yalanlayanı gördün mü?" 2. "İşte o, öksüzü iter, kakar." 3.

“Yoksulu doyurmaya önyak olmaz.” 4. “Vay haline o namaz kılanların ki, 5 - Kıldıkları namazın değerine aldırış etmezler. 6 - Gösteriş yaparlar onlar, 7. Ve yardımlığı sakınırlar (zekâtı vermezler).”

Bu âyetler, Dîn’i yalanlayan, iyilikten uzak duran kimseler hakkında inmiştir. Bazı kimseler namazlarına riya katarlar. Bazıları da namazın erkânını ihmal ederler. Âyette bunlara işaret edilmiştir.

İkinci Bölüm

İSLAM VE EKONOMİ¹

“İslam Ekonomisi” ifadesi aynı “İslam Hukuku” ifadesi gibi bir isimdir. İslam’ın hukuku bulunduğu gibi ekonomisi de vardır ve olmalıdır. Böylece bu İslam Ekonomisi tabiri çağımızda henüz ortaya çıkmış, ilim olmaya aday yeni bir alanın adı olmaktadır. Daha doğrusu İslam’ın ekonomi ile ilgili getirmiş olduğu emir, yasak ve tavsiyeler ayet ve hadislerden çıkarılıp fıkhıtan da faydalanaarak ortaya konduğu zaman İslam’ın ekonomik modeli teorik olarak ortaya çıkmış olacaktır.

Şu halde İslam Ekonomisi, İslam’ın ekonomiye bakan tarafıdır; yani ekonomi ile ifade edilen bütün meseleler hakkında getirmiş olduğu emir, yasak ve tavsiyelerin tümüne birden verilen addır.

İslam Ekonomisinin Kısa Tarihçesi bilindiği gibi İslam İktisadı veya İslam Ekonomisi tabiri Hindu-Pakistan kaynaklıdır ve Hind yarımadasında doğup gelişmiştir. XX. asrın II. çeyreğinde Hintli Müslüman âlimler hem batı kültürüne ve İngilizceye vakıf oldukları, hem de İslam kültürüyle yetişip Arapça ve Farsça bildikleri için Müslüman toplumların karşılaştığı sosyo-ekonomik meseleler karşısında, İslam’ın iktisadi görüşlerini klasik fıkıh kitapları dışına çıkarak modern iktisadi kavram ve kurumlar açısından açıklamaya

¹ Eskicioğlu, Osman (Prof. Dr.) İslam ve Ekonomi, İzmir 1999. s. 8-112.

çalışmışlardır. İslam Ekonomisi deyiimi daha sonra Arapça'ya ve Arap literatürüne intikal etmiştir.

Türkiye'ye bu İslam Ekonomisi deyişi Hintli âlim ve mütefekkir Prof. Dr. Muhammed Hamidullah Bey tarafından getirilip takdim edilmiştir.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki İslam Araştırmaları Enstitüsü'ne gelerek dersler vermeye başlayan Hamidullah Hoca fevkalade kıymetli yayınları arasında dilimize bir de küçük kitapçık kazandırmıştır. "İslam İktisadı" adını taşıyan bu küçük kitap Türkiye'de bu sahada basılan ilk eser olma şerefini taşımaktadır.

Bundan sonra Prof. Dr. Sabahaddin Zaim Bey 1967 yılında İstanbul Din Görevlileri tarafından Kadıköy Halkevinde tertip edilen konferansta "Modern İktisat ve İslam" konusunu işlemiştir. Bu konferans teypten deşifre edilerek, İhsan Babalı tarafından çıkarılmakta olan İslam Düşüncesi Mecmuası Yıl: 1, Sayı: 5, 1968 Nisan sayısında neşredilmiştir.

Bu tarihlerden itibaren İslam Ekonomisi alanında büyük gelişmeler olmuş ve 1976 Dünya Kongresi'nden sonra çalışmalar büyük bir hızla devam etmiştir. O günden bu yana çeşitli milletler arası konferanslar ve seminerler düzenlenmiştir. Cidde'de Melik Abdülaziz Üniversitesi'nde, İslam Kalkınma Bankası'nda, Kıbrıs Milletlerarası İslam Bankacılık ve İktisadı Enstitüsü'nde, İslamabat ve Malezya İslam Üniversiteleri'nde Araştırma Merkezleri kurulmuştur. Bilhassa İslam Bankacılığı ile Finans konuları büyük ilgi görmüş ve yüzlerce kitap ve makale basılmıştır. İslam Ekonomisiyle ilgili İngilizce, Arapça, Urduca, Türkçe literatürler yayınlanmıştır.

Bu arada ülkemizde de bir yandan İktisat ve İktisadi-İdari Bilimler Fakülteleri'nde genç ilim adamları bu sahada çalışmalara katılmış, diğer taraftan İlahiyat Fakülteleri'nde yetişen genç elemanlar İslam Ekonomisi konularıyla ilgilenmişler ve böylece birçok eser yayınlanmıştır. İsav, Ensar gibi İslamî ilimler alanında kurulmuş olan vakıflar, İslam Ekonomisi sahasında çeşitli konularda konferanslar tertip ederek sonuçlarını yayınlamışlardır. Ayrıca Milletlerarası İslam İktisatçıları Derneği kurulmuş, konu dünya çapında ele alınıp İslam çevrelerini aşarak dünya kamuoyuna mal olmuştur.

İslam Ekonomisi ile ilgili araştırmalar üniversite içinde de ele alınmış olup mastır ve doktora seviyesindeki çalışmalar sürdürülmektedir.

İslam Ekonomisi tabirinin ortaya çıkışı ve gelişmesi hakkındaki bu açıklamalarımızdan anlaşılacağı üzere bu ilmin henüz başlangıç halinde olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla teorik olarak bir İslam Ekonomik Sisteminin varlığından bahsetmek erkendir. Fakat az yukarıda bahsettiğimiz gibi, Kur'an ve Sünnet kaynaklarından istifade edilerek nasıl bir İslam hukuku ortaya konmuşsa ve biz bugün İslam'ın bir hukuk teorisi vardır diyebiliyorsak, aynı şekilde kaynaklara dayanılarak İslam'ın Ekonomik Doktrini ortaya çıkarıldığı gün de İslam'ın bir Ekonomi Teorisi vardır, diyebiliriz.

İslam ekonomisinin ayrı bir ilim dalı haline gelebilmesi için Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, tefsirler, Hadis kitapları ve şerhleri, iktisadi bakışla incelenerek İslam'da farklı metoda sahip çeşitli mezheplere ait fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinde açıklanmış olan kaide ve kurallar araştırılmalı, Ahkamü's-Sultaniye, Kitabü'l-Emval ve Kitabü'l-Harac adları altında tarihte yazılmış olan eserler gözden geçirilmelidir. Bu çalışmalar yapıldıktan sonradır ki, İslam Ekonomisinin Esasları tespit edilmiş ve İslam'ın ekonomi teorisi ortaya çıkmış olur.

İSLAM'IN EKONOMİSİ VARDIR

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İslam'ın bir hukuk yönü bulunmaktadır. Onun için İslam hukukunun varlığını kabul edenler, dolayısıyla İslam ekonomisinin de var olduğunu kabul etmektedirler. Çünkü hukuk ile ekonomi, konu olarak insanı ve insan davranışlarını ele almaları bakımından benzer ilimlerdir. Bu sebeple İslam'ın bir hukuk tarafının bulunduğunu kabul edenlerin, ekonomik tarafının da bulunacağını kabul etmeleri gerekir. İslam hukukunun varlığını yalnız Müslümanlar değil, Müslüman olmayanlar bile kabul etmektedirler. 1938 yılında Lahey'de toplanan Uluslararası Hukuk Konferansı'na katılan Müslim ve gayri Müslim üyeler, İslam Hukukunun mukayeseli hukuk kaynaklarından biri olduğu, canlı ve gelişmeye elverişli olup başlı başına, müstakil ve orijinal bir hukuk olduğu ve hiçbir huktan alınmadığı hususunda oy birliği ile karar vermişlerdir.²

² Bkz. Muhammed Yusuf Musa, Fikh-ı İslam Tarihi, Çev: Ahmet Meylâni, Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık, İstanbul-1983, s. 14; Krş. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İsla-

Kur'an-ı Kerim'de ücret (icare: hizmet ve kira),³ alış veriş (bey'), (Bakara 2/275, 282; Nisa 4/29), faiz,⁴ para,⁵ malların (ve paraların) değerlerinin düşürülmemesi,⁶ zekât (vergi) ve zekâtın dağılım yerleri,⁷ ticaret⁸ ve ziraat⁹ gibi daha birçok konularda ayetler vardır. Böylece ekonominin temelini teşkil eden üretim, tüketim, mübadele ve diğer konularda sistemin genel prensipleri tespit edilmiş bulunmaktadır. Tabii bu ayetleri anlamak için Kur'an-ı Kerim'in dilini, ilmi bir şekilde bilmeye yani klasik Arapçayı bilmeye ihtiyaç vardır.

Kur'an'ın veya İslam'ın ekonomik bir model sunmadığını ileri sürenler bulunabilir. Ekonomik esasların Kur'an'da açık ve zahir olarak bulunmadığı ve dolayısıyla İslam Ekonomisi diye bir şeyin olmadığı iddia edilebilir. Biz burada bu düşüncede olanlara görüşlerinin yanlış olduğunu kendilerine göstermek için namazı (salâtı) delil ve bir örnek olarak sunmak istiyoruz. Bilindiği gibi namaz İslam'ın temel esaslarından birisidir. Bunu kimse inkâr edemez. 'İslam'da namaz yok' diyemez. Ama Kur'an'da namazdan bahseden sadece "salât" (dua ve mağfiret) kelimesi vardır. Bunun yanı sıra kıyam, kıraat, rükû ve secde kelimeleri de bulunmaktadır. Namaz da Kur'an'da bütün özellikleri, şekilleri ve rükünleri ile açıklanmış ve anlatılmış değildir. Namazın rükünlerini ve özelliklerini bize Hz. Peygamber'in sünneti açıklamıştır. Hz. Muhammed'in arkadaşları, Hz. Peygamber'e bakarak o nasıl namaz kılıyorsa öyle namaz kılıyorlardı. Hatta bu hususta Hz. Peygamber'in "Ben nasıl namaz kılıyorsam bakın; siz de aynı benim gibi namaz kılın" buyurdıkları sabittir.¹⁰ Hz. Peygamber'in namazı açıklayan sünneti olmasa bugün Müslümanların kıldığı namazda şekil birliği olmaz; kimisi alın ve burun üzerine secde yaparken diğerleri de kulakları üzerine secde yapmaları ihtimal dâhilinde idi. Ama

miyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu, I, 325-326; Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku, s. 5; Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, s. 37.

³ Talak 65/6; Necm 53/39; Bakara 2/286.

⁴ Bakara 2/275, 276, 279; Ali İmran 3/130; Nisa 4/161.

⁵ Bkz. Varık: Kehf 18/19; Dirhem (çoğulu derâhim) Yusuf 12/20; Dinar (çoğulu denânir) Ali İmran 3/75)

⁶ A'raf 7/85; Hud 11/85; Şuara 26/183.

⁷ Bakara 2/43, 83; Müminun 23/4; Tevbe 9/60.

⁸ Bakara 2/282; Nisa 4/29; Tevbe 9/24; Nur 24/37.

⁹ Yusuf 12/47; Vakıa 56/64. 35- Buhari, Ezan, 18.

¹⁰ Buhari, Ezan, 18.

Sünnet namazın nasıl kılınacağını açıklayarak rükû nedir ve nasıl yapılır, secde nedir ve nasıl yapılır; bütün bunları bir bir açıklamıştır.

Namaz, salât kelimesiyle ifade edilmekle beraber, bu kelimenin manası kapalı olduğu için namazı açık bir şekilde ortaya koyamamaktadır. Bu durumda biz, Kur'an'da A'dan Z'ye bütün kurallarıyla açık bir şekilde anlatılmamış diye, İslam'da namaz yok diyebilir miyiz? Diyemeyiz; çünkü İslam, Kur'an ve Sünnet gibi iki kaynağa dayanır. Kur'an'da olmayan bir şey, sünnette ve Peygamberin davranışlarında olabilir. Kaldı ki, ekonomik konular hakkında, namazda olduğu gibi birkaç ayet değil, yüzlerce ayet bulunmaktadır. Kitapta yeri geldikçe bu ayetlere verilecektir.

Şu halde İslam'da ekonomi yok diyenler, İslam'da namaz yok der gibi bir hataya düşmüş oluyorlar. Yoksa Kur'an'da açıkça zikredilmediği için İslam ekonomisi olmaz diyenlerin mantığı ile düşünecek olursak aynı metodu namaza uyguladığımızda İslam'da namaz da yok neticesine varılır ki bunu sadece Müslümanlar değil, gayri Müslimler dahi kabul etmez.

Ancak daha önce de söylediğimiz gibi bugün İslam ekonomisi bütün kurum ve kurallarıyla teorik olarak ortaya konmuş değildir. İslam ekonomisinin müstakil bir ilim haline gelebilmesi için üzerinde daha uzun süre araştırma ve çalışma yapılması ve hatta yalnız teorik çalışma değil, aynı zamanda araştırma neticesi elde edilen bulguların uygulamaya konulmasına ihtiyaç vardır. O yüzden biz, öğrencilerimize ders notu olarak hazırladığımız bu mütevazı eserimizin bu konuda çok iddialı bir tez olduğunu ileri sürmüyoruz. Ancak bu alanda bizim iddia ettiğimiz bir husus vardır: İslam ekonomisinin nirengi noktaları Kur'an ve sünnette belirtilmiştir; dolayısıyla bu noktaları birleştirdiğimiz zaman İslam ekonomisinin iskeleti ortaya çıkabilir. İslam âlimleri geçmişte nasıl İslam hukukunu ortaya koymuşlarsa, bugün yaşayan Müslüman bilginler de kaynaklarına başvurarak, İslam ekonomisini teorik bir şekilde meydana çıkaracaklardır. İşte okumakta olduğunuz bu kitap bu duygu ve düşüncelerin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Yalnız burada dinin ekonomik olarak manası veya iktisadi esasları ortaya koyması onun bireysel anlamdan daha çok toplumsal yönüyle alakalı olduğunu tekrar ifade etmekte fayda vardır. Hatta meselenin tam anlamıyla kavranabilmesi için din üzerinde biraz daha bu yönüyle durmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

İKİ FARKLI AÇIDAN DİN ANLAYIŞI

Dersin resmi adı “Din ve İktisat” olduğuna göre din ve iktisat kelimeleri üzerinde de biraz durmakta yarar vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi din değişik kültürler tarafından farklı olarak yorumlanmaktadır. Dinin tarifi ve mahiyeti farklı algılanınca, dine bakış açısı farklı olunca, hukuki olsun, ekonomik olsun, ortaya konulan görüş ve düşüncelerin de farklı olacağı açıktır. Bu sebeple Hıristiyan kültürüne dayalı bir iktisat anlayışı ile İslam dinine dayalı bir iktisat anlayışı tabii olarak bir olmayıp farklıdır.

İslam ekonomisinin ya da Müslüman nazarında ekonominin nasıl bir yapıya sahip olduğunu anlayabilmek için din nedir, insanla din arasında ne gibi bir ilişki vardır, insanın düşünce ve davranışlarında fonksiyonel olarak dinin ne gibi bir etkisi vardır, şeklindeki soruların cevaplandırılması gerekir.

Din insanla ortaya çıkmış, insanla beraber yaşamış ve insanla beraber kalmaya devam edecek olan içtimai bir kurumdur. Tarihi araştırmalar göstermiştir ki dini inançlardan uzak yaşamış bir toplum gösterilemez. Tarih öncesi ve tarih sonrası insanların mutlaka bir dine bağlı olduğu belgelerle sabit olmuştur.

İslam âlimleri ile dinler tarihi araştırmacıları dini çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Burada bazı batılı araştırmacıların tariflerinden bir iki örnek vermek istiyoruz.

Rudolf Otto: “Din, insanın kutsal saydığı şeylerle olan ilişkisidir”.

E. B. Tylor: “Din, ruhi varlıklara inançtır”.

E. Durkheim: “Din, bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançlar sistemidir”¹¹ Bu tariflere bakıldığında zaman dinin sadece inanç ve ibadetle ilgili olup kişinin yalnız Allah’la aralarında olan ilişkilerini düzenleyen bir sistem olduğu anlaşılmaktadır.

İslam âlimlerinin din anlayışı ise tariflerini örnek olarak verdiğimiz yazarların din anlayışından farklıdır. İslam bilginlerinin din tariflerine baktığımız zaman dinin sadece Allah’la olan münasebetleri değil, kişinin diğer fertlerle ve başka varlıklarla olan ilişkilerini de düzenleyip fert ve toplum olarak insanın bütün düşünce ve davranışlarını kuşattığını görüyoruz. Burada bize kadar gelen Seyyid Şerif Cürçani,

¹¹ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara-1988, s. 16-17.

Abdüsselam b. İbrahim el-Lekâni ve Muhammed Ali b. Ali et-Tehanevi'nin din tariflerini vermek istiyorum. Cürcani, Târifat adlı eserinde dini şöyle tarif eder: "Din, akıl sahiplerini Peygamber'in bildirdiği şeyleri kabul etmeye çağıran ilahi bir kanundur."¹²

Biraz dikkat edildiği takdirde bu tariflerin hemen hemen birbirinin aynı olacak kadar yakın oldukları görülür. Bunun sebebini tevhide bağlı İslam düşüncesinde aramak gerekir.

Burada farklı iki anlayışı dile getirme bakımından Adnan Adıvar ile Muhammed Hamidullah'ın din hakkındaki görüşlerini aktarmakta fayda var. Adıvar dini şöyle tanımlıyor: "Din eski uygarlığın üç büyük dilinden Yunancada "Opıcnzeia" kelimesiyle ifade olunuyordu. Bu kelimenin asıl anlamı korku ile karışık saygıdır. Latince'de ise din "religio" kelimesiyle ifade edilirdi. Bu kelimeyi St. Augustin ve diğer eski ilahiyatçılar Latince'nin "religare" (bağlamak) masterından getirerek insanları Allah'a ve birbirlerine bir bağla bağlamasından dolayı dine simge olduğunu kabul ederlerdi. Fakat bugün genellikle kabul edildiğine göre "religio" kelimesi "religare" masterından değil, belki toplamak, saygıyla kendini toplamak anlamına gelen "religere" masterından geliyor. Bu halde Latince "religio" kelimesi, birçok Batı dillerindeki "religion" kelimesiyle birlikte, Allah'a karşı saygıyla karışık bir bağlılık duygusu ifade ediyor.

Arapçada din kelimesinin üç anlamı vardır: biri Arami ve İbrani dillerinden alınmadır ki, "yargı" demektir. Asıl Arapça'da din kelimesi "gelenek ve görenek" anlamına kullanılırdı. Sonradan Pehlevi ve eski Farsça'daki (örneğin Zendavesta'da) din anlamına olan Dena kelimesinden alınarak religion karşılığı kabul edilmiştir. Bazı türemciler bu kelimeyi borç anlamına gelen deyn kökünden getirerek dinin de Allah'a karşı bir borç anlamını ifade ettiğini söylerlerse de bu ancak bir yakıştırma"dır."¹³

¹² Seyyid Şerif Cürcani, Tarifât, Amire Matbaası, İstanbul-1265, s, 43). Lekani: "Din, akıl sahibi şuurlu insanları kendi hür irade ve arzuları ile bizzat hayırlı ve faydalı olan şeylere götüren ilahi bir kanundur." (Abdüsselam b. İbrahim el-Lekani, Şerh-u Cevhereti't Tevhid, Mısır-1955, s, 16) Tehanevi'nin tarifi ise şöyledir: "Din, akıl sahiplerini kendi hür iradeleriyle halde salaha, âhirette felaha götüren ilahi bir kanundur. " (Muhammed Ali b. Ali et-Tehanevi, Kitab-ül Keşşaf-i İstıtlahati'l-Fünun, Kalküta-1862, I, 503).

¹³ Abdülhak Adnan Adıvar, Bilim ve Din, Evrim Matbaacılık, İstanbul-1980, s, 13; Dip Not No: 1).

Muhammed Hamidullah da din kelimesiyle ilgili olarak şunları söyler: “Kur’an-ı Kerim’de hemen hemen yüz defa kullanılmış olan din kelimesinin çok sayıda manaları vardır: “İnsanın gerek bu dünyadaki ve gerekse âhiretteki hayat düzeni” ile alakalıdır. Lügat manası itibarıyla bu kelime “teslimiyet” anlamındadır, yani “ferdi veya kolektif tutum itibarıyla ilahi iradeye tabi olmak” demektir. Bu manada İslam ve din kelimeleri eşanlamda kullanılıyor. Batı dillerinde geçen “Religion” kelimesinin İslam’da karşılığı yoktur ve ayrıca Müslümanlarda “din adamları” (ruhban sınıfı) da yoktur. İnsan ile Allah arasındaki münasebetler vasıtasız ve feridir. “Dini” ve “Dini olmayan işler” yerine İslam’da işlerin “dâhili” ve “harici” olarak ayrımı vardır. İşte İslam’da devlet ister ibadetle ilgili “dini” ve isterse “dini olmayan” dünyevi konularda olsun, insanın dışı akseden fiil şeklindeki “harici” işleriyle meşgul olur. İşaret edilmelidir ki, bütün fertleri gerek maddi-dünyevi, gerek manevi-ruhi bakımdan ahenkli bir şekilde eğitip inkişaf ettirmek için İslam Devleti, “dini” ve “dini olmayan” konulara eşit alaka gösterir. Fakat “insan ile Allah arasındaki deruni münasebetler” (“dâhili” işler), Devletin salahiyet sahası dışındadır: İşte “dâhili” ve “harici” mevzular arasındaki ayırma buradan gelmektedir. Niyet ve sâikler samimiyet ve vicdani kanaatler ferde bırakılır; geri kalan, yani “harici” işler, Devlete aittir: Memleketi idare ettiği gibi Müslümanlara namazlarında imamlığı da Devlet başkanı yapar.”¹⁴

Bütün bu söylenenler ve tariflerden sonra şöyle bir neticeye varmak mümkündür: Din İslam âlimlerine göre ne sadece ferdi olup toplumdan uzak bir olay, ne de yalnız kişi ile Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen kaide ve kurallardır. Tam tersine din hem fert ve hem de toplumla ilgili bütün hareket ve davranışları tanzim ettiği gibi, fert ve toplumların yalnız Allah’a karşı olan vazifelerini değil, aynı zamanda fert ve toplumların birbirlerine karşı hak ve vazifelerini düzenleyen ilahi bir kurumdur. Zaten İslam âlimleri İslam dininin tanımını yaparken onun bütün fonksiyonlarını, üç temel aksiyonda toplayarak İslam’ın iman, amel ve ahlaktan ibaret olduğunu söylemişlerdir.¹⁵

Bu dersle ilgili olarak İslam’ın daha çok amel yönü söz konusudur. O sebeple toplum halinde yaşayan insanların fert olarak birbirlerine

¹⁴ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, İrfan Yayıncılık, İstanbul- 1991,11, 885).

¹⁵ Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, İslam Dini, Başnur Matbaası, Ankara-1972, s. 22.

karşı olan ilişkileri (iktisadi ve hukuki) dinin içinde mütalaa edilmektedir. Buradaki dinden maksat şüphesiz dinin yani İslam'ın hukuk yönüdür. Hanefi mezhebinin kurucusu olan İmam Azam da hukuku (yani fıkhi) böyle iman, amel ve ahlakı içine alacak şekilde geniş bir çerçevede ele alıyordu. Ona göre fıkıh (yani hukuk), kişinin hak ve vazifelerini (alacak ve borçlarını) bilmesidir. Ebu Hanife'nin bu tarifini açıklayan Molla Hüsrev, bu tanımın içersine giren konuları belirtirken Mir'at adlı eserinde şunları söylemektedir: "Burada kişinin bilmesi gerekli olan hak ve vazifeler, ilm-i kelim adı verilen itikadî yönden olan hak ve vazifeler, ilm-i ahlak ve tasavvuf adı verilen ahlaki-viddani yönden olan hak ve vazifeler ve fıkıh terimi ile ifade edilen de ameli yönden olan hak ve vazifelerdir."¹⁶

Konu ile ilgili olarak Şükrü Baban da İktisat Dersleri adlı kitabında şunları söylemektedir: "Toplu bir halde yaşayan insanların, birlikte rahat yaşayabilmeleri için mevcut kaide ve hükümlerin hepsi hukuk mefhumuna dâhil sayılabilir. Cemiyet halinde yaşayan fertler, birbirleriyle pek çok ve çeşitli münasebetlerde bulunabilirler. Bu münasebetler, dini, ahlaki, siyasi, iktisadi, hukuki, ilh... olabilir. Binaenaleyh bu münasebetler neticesi ilahiyat, ahlak, hukuk ve iktisat gibi ilimler doğabilir."¹⁷

Dinin amacı insanları dünya ve âhiret mutluluğuna ulaştırmaktır. Bir fert, dini, ilmi, içtimai, iktisadi ve ailevi yönden yalnız başına değil, başkalarıyla birlikte olduğu zaman ihtiyaçları yerine gelmiş ve tatmin edilmiş olur. İnsan hayatının bütün cepheleri birbiriyle irtibatlı olduğu gibi bir ferdin hayatı da diğer bütün fertlerin hayatı ile ilgilidir. O halde burada önemli olan şey, bütün hareket ve davranışlarında herkesin üzerine düşen görevi yerine getirmesi olmaktadır. Onun için insan ilimde doğruyu, ahlakta iyi ve güzeli, hukukta adaleti, iktisatta ise faydayı sağlayacak bir ortamı bulmak için çalışıyorsa mutluluğun yolunu bulmaya çalışıyor demektir.

Burada yine çok önemli bir noktaya işaret edip dile getirmekte yarar vardır: Hayatın bir bütün olduğunu baştan kabul etmek zorundayız ve eşyanın tabiatında çokluk görüntüsünün ötesinde bir birlik olduğunu ve tevhid bulunduğunu bilmek mecburiyetindeyiz. İşte bu değişmez temel kuraldan ötürü din ve ahlak bakımından doğru, iyi

¹⁶ Molla Hüsrev, Mir'atü'l-Usul, Amire Matbaası, İstanbul-1307, s. 10.

¹⁷ Şükrü Baban, İktisat Dersleri, Kenan Basımevi, İstanbul-1942, s. 5, 7.

ve güzel olmayan bir şeyin iktisat bakımından faydalı olması mümkün değildir. Fakat iktisatçıların anlayışı buna paralel olmayıp tam ters istikamettedir. Onlara göre ihtiyacı karşılayan her şey faydalıdır. Kapitalist iktisat zihniyeti açısından bu genel bir prensiptir. Bu esasa göre bir esrarkeş açısından afyon kullanmak çok faydalı bir iştir. Çünkü afyon, onu kullananın bir ihtiyacını gidermektedir. Kapitalist iktisatçılar eserlerinde bunu açıkça söyler ve kullanılması ahlaken doğru olmayan bir şeyin, ekonomik açıdan faydalı olabileceğini iddia ederler.¹⁸ Hâlbuki bu anlayış doğru değil, yanlış bir varsayımdan ibarettir. Çünkü esrarkeşin ihtiyacı normal ve tabii bir ihtiyaç değildir. Ayrıca böyle kimseler kendilerinin muhtaç olduğu malları üretmedikleri için toplumun sırtına yük olmak durumundadırlar. Bundan başka kullandıkları esrarları tıp alanında ilaç olarak daha zaruri yerlere harcama durumu da vardır. Yani nereden bakarsanız bakınız; sağlık açısından, ekonomik açıdan ve emek kaybı bakımından, bir esrarkeşin afyon kullanmasının faydalı olmayıp bilakis zararlı olduğu görülür. Peki, iktisatçılar, bunun niçin faydalı olduğunu söylüyorlar ve zararlı taraflarını görmek istemiyorlar. Çünkü kapitalist iktisatçıların insana bakışı çok farklıdır. Onlar insanı sadece ekonomik yönüyle ele alıp dini, ahlaki ve hukuki yönlerini terk ederek incelemektedirler. Hâlbuki insanı her türlü ihtiyaçlarıyla birlikte bir bütün olarak kabul edip sistemi ona göre kurma zarureti vardır. Kapitalistler ise ekonomiyi insanın diğer sağlık ve sosyal taraflarından ayrı, ilişkisiz ve irtibatsız olarak düşünüyorlar. Oysa işin gerçek yönü böyle değildir. Tüm yönleriyle hayat bir bütündür. Ferdin bünyesi ile toplumun bünyesi birbirine benzer. İnsanın midesi ağrısa solunum sistemi etkilenir. Toplum sağlığı bozursa ekonomi etkilenir; ekonomik buhranlar siyasi krizlere sebep olur. İşte bu yüzden İslam, hayatı bir bütün olarak kabul ettiğinden ekonominin diğer alanlarla olan irtibatını da kabul eder. İslam'da toplum düzeni, dini, ilmi, içtimai (idari siyasi), iktisadi ve ailevi (seksüel) alanlardan meydana gelir. O yüzden bu alanlar arasında bir sürtüşme veya çatışma meydana gelmek değil, tam tersine büyük bir uyum ve ahenk bulunması gerekir. Bu suretle ekonominin toplumu meydana getiren parçalardan biri

¹⁸ Bkz. Şükrü Baban, a.g.e., s, 5.

olduğu ortaya çıkmaktadır. Şu halde sistem, kendisini meydana getiren bütün parçalarıyla birlikte ahenkli ve barışık bir şekilde çalışacaktır. Çünkü ekonomik hareket ve davranışlar insan hayatının bütünlüğü kavramı içerisinde çalışıp işlevlerini yerine getirirler.¹⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi gerek insanı ve gerekse maddeyi konu edinen ilimler, İslam'ın tevhid ilkesine bağlı kalınarak bir arada mü-talâa edilirse o zaman ilimler arasında çelişki olmaz, terslik meydana gelmez; aksine anlaşma meydana gelir ve barış olur. Artık ahlak ekonomiyeye, ekonomi de ahlaka zıt düşmez. Bunun için sosyal ilimler söz konusu edilirken din asla devre dışı bırakılmamalıdır. Bilhassa ekonomi ilmi, dinin eşyayı kavrayıp kuşatan yönüyle tümdengelim olarak ortaya koyduğu genel esaslardan her zaman faydalanmasını bilmelidir.

Netice olarak fert ve toplumu birbirinden ayırmak mümkün olmadığı gibi insan hayatında onun düşünce ve davranışlarına etki eden sosyal bilimleri, din, bilim ve ekonomiyeyi de birbirinden ayrı saymak, müstakil ve irtibatsız kabul etmek doğru değildir. Bu sebeple biz bu çalışmamızda İslam dininin ekonomi için tayin ettiği bazı nirengi noktalarını, emir, yasak ve tavsiyelerini açıklamaya çalışacağız.

KUR'AN'IN EKONOMİK ÖĞRETİSİ

Ekonominin bölümlerine girmeden önce çağımızda İslam düşüncesine damgasını vurmuş olan Ebu'l-A'la el-Mevdudi'nin M. M. Şerifin editörlüğünü yaptığı "İslam Düşüncesi Tarihi" adlı esere yazmış olduğu "Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi" başlıklı makalesinin ekonomik kısmını, İslam Ekonomisinin genel karakterini anlama bakımından, buraya almak istiyoruz. Kur'an'ın ekonomik öğretisi hakkında Mevdudi şunları söylemektedir:

1. Kur'an'da tekrar tekrar vurgulanan ilk ekonomik prensip, bütün üretim araçlarının ve insan hayatının idamesini sağlayan kaynakların Allah tarafından yaratıldığıdır. İnsanların istifade etmesi için bütün her şeyi buldukları şekilde, tabiat kanunlarına uyacak bir biçimde yaratan O'dur. İnsanların onlardan faydalanmasını mümkün kılan, bütün bunları insanın istifadesine sunan O'dur.²⁰

2. Yukarıda belirtilen bu temel prensip üzerine, bir şeyin bu

¹⁹ Bkz. Şükrü Baban, a.g.e., s. 7.

²⁰ Bakara 2/29; A'raf 7/10; Ra'd 13/3; İbrahim 14/32-34; Vaka 56/63-64; Mülk 67/15.

kaynakları kendi idaresi doğrultusunda elde etme ve kullanma, haram ile helal arasında keyfince sınır çizmeye hakkı olmadığı prensibi getirilmektedir. Helal ile haram arasındaki sınırı çizecek olan Allah'tan başka bir irade değildir. Kur'an eski Arap kabilelerinden olan Medyenlilerin, hiçbir sınırlama kabul etmeksizin mallarını istedikleri gibi sarf etme hakkına sahip olduklarını iddia ettikleri için azaba mahkûm edildiğini belirtir. (Hud 11/87)

Kur'an, insanların kendi ölçülerine göre bir şeye haramdır veya helaldir demelerini yalancılıkla aynı şey saymaktadır.²¹ Helali ve haramı tayin hakkı Allah ve (Allah'ın vekili olarak) Peygamberine aittir. (A'raf 7/157)

3. Allah'ın emirleri doğrultusunda, O'nun çizdiği sınırlar içinde olmak üzere, Kur'an, birçok ayette özel mülkiyete sahip olma hakkı tanımıştır.²²

Kur'an'da sunulan ekonomik program, tamamıyla, her alanda özel mülkiyet fikrine dayanmaktadır. Üretim maddeleri ile tüketim maddeleri arasında ayırım yapıldığını ve yalnızca ikincisinin özel mülkiyete konu olabileceğini, birincisinin ise millileştirilmesinin gerekliliğini belirten her hangi bir ifade yoktur. Ne de özel mülkiyetin geçici karakterde olduğu, bunun üretim araçlarının kolektifleştirildiği kalıcı bir düzenle yer değiştirmesinin istendiği yolunda bir ima da yoktur. Kur'an'ın asıl amacının bu olduğunu kabul edebilmemiz için bu hususun açıkça, hiçbir şüpheye mahal vermeden belirtilmesi, gelecekteki kalıcı düzene uygun düşen emirler verilmesi gerekiyordu. Sadece "Dünya Allah'a aittir" (A'raf 7/128). ifadesi, arazinin özel mülkiyetinin yasaklanması, millileştirilmesinin uygun görülmesi sonucunu çıkarmaya yeterli değildir. Birçok yerde "Göklerde ve yerde olan her şey Allah'a aittir" (Bakara 2/284) ifadesi yer almış, fakat hiç kimse bu ayetten yerde ve gökte olan şeylerin bireylere ait olamayacağı, Devletin

²¹ Nahl 16/116. "Bu ayet, insanların kendi görüş arzularına göre bir şeyin helallğine veya haramlığına karar vermesinin kesinlikle yasak olduğunu belirtmektedir." (Beyzavi, Envar el-Tenzil, III, 193). "Bu ayetten murad şudur: Askari şöyle açıklamaktadır; Allah ve Peygamberinden herhangi bir bilgi almadan bir şeye helaldir veya haramdır demeyin, aksi halde Allah'a yalan isnad edenlerden olursunuz.. Bu hüküm, Allah'ın emirlerine yalan karışmasını önler." (Alusi, Ruh el- Maani, XIV, 226, idarat el Tab'a'at el-Müniriyya, Mısır, 1345/1926).

²² Bakara 2/261, 275, 282, 283; Nisa 4/2, 4, 7, 20, 24, 29; Maide 5/38; En'am 6/141; Tevbe 9/103; Nur 24/27; Yasin 36; Zariyat 51; Saff 61/11.

mülkiyetinde olması gerektiği sonucunu çıkarmamıştır. Bir şeyin Allah'a ait olması onun insana ait olamayacağını gösterir, ama bu durum aynı şekilde o şeyin devlete de ait olmasına engel teşkil eder.

Fussilet Suresi'nin 10. ayetinden Kur'an'ın, insanlar arasında yeryüzünde eşit geçimlikler dağıtılmasını istediği çıkarımını yapmak ve bu durum ancak kolektifleştirmekle mümkün olabileceği için Kur'an'ın bu sistemi tasvip ettiği sonucunu çıkarmak da eşit derecede hatalıdır. Ayet bu amaca hizmet etmek için şu şekilde yanlış yorumlanıyor: "Allah, onları arayanları eşit kılarak, gıdalarını yeryüzüne mütenasip bir şekilde, dört güne yaymıştır."²³ Fakat bu yanlış yorum bile bu amaca hizmet edememektedir. "Onu arayanları eşit kılarak" ifadesini yalnızca insanoğluna atfetmek yanlış olacaktır. Bütün hayvan türleri de "onları arayanlar" arasına girmektedir ve onların da rızıklarının Allah tarafından yeryüzüne yayıldığına şüphe yoktur. Bu ayet şayet bütün arayanlara eşit pay olduğunu gösteriyorsa eşit paylaşımın sadece insan türüne mensup olanlara hasredilmesi adaletsizlik olacaktır.

Yine, benzer şekilde, fakir ve ihtiyaç sahiplerine yardım yapılmasını vurgulayan ayetlerden kolektifleştirme teorisini çıkarmak da zorlama bir yorumdur. Fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasının gerekliliğini vurgulayan yerlerde bu ihtiyacın karşılanmasının tek yolu olarak toplumda zenginlerin, hali vakti iyi olanların mallarını Allah rızası için fakir akrabalarına, öksüzlere ve ihtiyaç sahiplerine sarf etmeleri belirtilmiştir: Bunun yanında Devlet aynı amaçlara hizmet etmek için malların belirli bir kısmını toplar. Kur'an'da bu amacın yerine getirilmesi için başka bir yöntemin önerildiğini ima eden herhangi bir ifade yoktur.

Kuşkusuz, Kur'an'da gerektiğinde belli şeylerin bireyin kontrolünden kolektif kontrole geçmesini engelleyen bir hüküm de yoktur; fakat özel mülkiyeti reddedip kolektivizmi bir ekonomik sistem olarak benimsemek insanın ekonomik problemlerine Kur'an'ı bir yaklaşım değildir.

²³ Kur'an'da şu şekilde geçmektedir: Fi erbaati eyyamin seva el-lissailin. Zemahşeri, Beyzavi, Razi, Alusi ve diğer büyük müfessirler seva'yı eyyamin ile beraber değerlendirip "Dört bütün gün içinde" şeklinde yorumlaşmışlardır. Hiçbir tanınmış müfessir seva'yı sailin kelimesiyle birlikte mütalaa etmemiştir." Bu şekilde birlikte mütalaa edilse bile "arayan herkese ihsan etmiştir." Anlamında olacaktır. "Arayan herkes için eşit ölçüde verir" anlamını yine kazanamayacaktır.

4. Diğer bakımlardan olduğu gibi geçimlikler konusunda da insanların eşit konumda bulunmaması, Kur'an'da Allah'ın bir takdiri olarak belirtilmektedir. Çeşitli sosyal sistemlerin ortaya çıkardığı korkunç eşitsizliklerin haricinde bir takım doğal farklar Allah'ın hikmeti sonucu olan farklar olarak tasvir edilmektedir. Bu eşitsizliklerin kaldırılıp, ölüm anındaki eşitlik gibi bir eşitlikle yer değiştirilmesi fikri Allah'ın Kitabına ters, ona yabancı bir fikirdir.²⁴

Kur'an insanlara, birbirlerinden üstün kıldıkları şeyleri dolayısıyla haset etmemelerini tavsiye ediyor ve kadınlara da kazandıklarından bir pay, erkeklere de kazandıklarından bir pay vardır diyerek Allah'tan bol nimet istememizi tavsiye ediyor. (Nisa 4/32). Nahl Suresi'nin 71., Rum Suresi'nin 28. ayetinden Kur'an'ın insanlar arasında ekonomik eşitliğin önerildiği çıkarımı yapılmaya çalışılıyor. Fakat bu ayetler eşitsizliği yermek ve insanlar arasında tam bir eşitlik düzeninin getirilmesini teşvik için değil, insanlar arasındaki bu eşitsizliğe parmak basarak Allah'ın yarattıklarından bir kısmının Allah'a ortak koşmasını örneklerle kötölemek içindir. Bu ayetler, insanların, Allah'ın verdiği nimetleri esirleriyle eşit olarak paylaşmaya yanaşmayacaklarını söyleyerek Allah'ın gücünü kullarıyla ve mahlûkatından bir kısmıyla paylaşacağını insanları düşündüren şeyin ne olduğunu soruyor.²⁵

5. Kur'an tekrar tekrar Allah'ın, faydalanmaları için insanlara bol bol ihsanlarda bulunduğunu vurgulamaktadır. Fakat bu, insanların hiçbir şey yapmadan her şeyden elini eteğini çekip yaşamaları için söylenmemiştir. Aksine insanların meşru ile gayri meşru, temiz ile temiz olmayan arasında ayırım yapmaları gerektiği, yalnızca temiz ve meşru olanların kullanılması, yalnızca onlardan istifade edilmesi ve itidalin daima muhafaza edilmesi gerektiği belirtiliyor.²⁶

6. Bu amaca ulaşılması için Kur'an, mal-mülkün yalnızca meşru yollarla elde edilmesi gerektiğini ve gayri meşru yol ve yöntemlerin asla kabul edilmeyeceğini belirtiyor: "Ey inananlar! Mallarınızı aranınızda haksızlıkla değil, karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle yiyin."²⁷

²⁴ En'am 6/165; İsrâ 17/21, 30; Şûra 42/12; Zuhruf 43/32.

²⁵ Bu durum Nahl Suresi'nin 71 ila 76. ayetleri, Rum Suresi'nin 20 ila 25. ayetleri okundukunda açıkça görülecektir. İki surede de mesele Allah'ın birliğini ve müşrikliğin (politeizmin) reddedildiğini göstermektedir.

²⁶ Bakara 2/29, 168; Maide 5/88; A'raf 7/31, 32; Hadid 57/27.

²⁷ Nisa 4/29. Ticaretle kastedilen mal ve hizmet mübadelesidir.

Bu ‘haksız yollar’ Hz. Peygamber (sav) tarafından detaylı olarak anlatılmış, büyük İslam fıkıhçıları da bunu fıkıh kitaplarında açıklamaya çalışmışlardır. Bu ‘haksız yollardan bazıları Kur’an’da şöyle belirtilmiştir:

- a. “Aranızda mallarınızı haksızlıkla yemeyin; bildiğiniz halde günaha girerek insanların mallarından bir kısmını yemek için onu hâkimlere yaklaşmak için kullanmayın.”²⁸
- b. “*Şayet birbirinize güvenerseniz, güvenilen kimse borcunu ödesin, Rabbi olan Allah’tan sakınsın.*” (Bakara 2/283)
- c. “*Halkın malını kim haksız şekilde dağıtırsa Kıyamet günü o haksız dağıttığıyla gelir; orada haksızlık yapılmaksızın herkese kazandırmış olduğu ödenir.*” (Al-i İmran 3/161)
- d. “*Erkek olsun, kadın olsun hırsızın yaptığından ötürü elini kesin.*” (Maide 5/41)
- e. “*Yetimlerin mallarını haksızca yiyenler, karınlarına ancak ateş sokmuş olurlar, zaten onlar çılgin bir ateşe atılacaklardır.*” (Nisa 4/10)
- f. “*İnsanlardan, kendileri bir şeyi ölçerek aldıkları zaman tam alan, ama onlara bir şeyi ölçüp tartarak verdikleri zaman eksik tartan kimselerin vay haline.*” (Mutaffin 83/1-3)
- g. “*Müminler arasında hayâsızlığın yayılmasını arzu edenlere dünyaya ve âhirette can yakıcı bir azap vardır.*” (Nur 24/19)
- h. “*Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın.*”²⁹ “*Sakın zinaya yaklaşmayın, doğrusu bu çirkin ve utanç verici bir şeydir.*” (İsra 17/32). “*Zina eden kadın ve erkeklerin her birine yüz değnek vurun.*”³⁰

²⁸ Bakara 2/188. Hâkimlerin yakınlığını kazanmayı sağlamak için hakimlere rüşvet teklifi ve mahkemenin başkalarının malları üzerinde hak sahibi olduğu iddiasını desteklemek için mahkeme üyeleri tarafında olmayı kapsar. (Alusi, a.g.e. II, 60).

²⁹ Nur 24/33. Bu ayetin amacı fuhşun yasaklanmasına yöneliktir. Cariyelerden bahsedilmesi eskiden Arabistan’da fuhşun özellikle cariyeler tarafından icra edilmesi dolayısıyladır. İnsanlar cariyelerini genelevlere yerleştirir ve gelir elde ederlerdi. (İbn Cerir, Cami’ el-Beyan fı Tefsir el-Kur’an, XVIII, 55-58, 103-104, Matbaat el-Amiriyah, Mısır- 1328-1910; İbn Kesir, Tefsir el-Kur’an el-Azim, III, 89-288, Matbaat Mustafa Muhammed, Mısır-1947; ibn Abd el Berr, el-İstiab, II, 762, Daire el-Maarif, Haydarabad-1337-1918.

³⁰ Nur 24/2. Zinanın suç olarak kabul edilmesinin yanında zina ile elde edilen gelirin de yasak olduğu belirtilmiştir. Hazreti Peygamber (sav) bu kazancı kazançların en iğrenci olarak nitelemiştir. (Buhari, 34. Kitap, 113. Böl.; 37. Kitap, 20. Böl.; 68. Kitap, 50. Böl.; 76. Kitap, 46. Böl.; 77. Kitap, 96. Böl. ; Müslim, 22. Kitap; Tirmizi 9. Kitap, 37. Böl.; 12. Kitap, 46. Böl.; 26. Kitap, 23. Böl.; Ebu Davud, 22. Kitap, 39, 63. Böl.; Nesei, 42. Kitap, 5. Böl.; 44. Kitap, 90. Böl.; İbn Mace, 12. Kitap, 9. Böl.

- i. “Ey inananlar! İçki, kumar ve fal okları şüphesiz Şeytan işi pisliklerdir, bunlardan kaçının ki, saadete eresiniz.”³¹
- j. “Allah alış-verişi helal, faizi haram kıldı.”³²

“Ey inananlar! Allah’tan sakının (gerçekten) inanmışsanız faizden artakalan hesaptan vazgeçin. Böyle yapmazsanız, bunun Allah’a ve peygamberine açılmış bir savaş olduğunu bilin. Eğer tövbe ederseniz sermayeniz sizindir. Böylece haksızlık etmemiş, haksızlığa da uğramamış olursunuz. Borçlu darda ise eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin. Bilmüş olarsınız ki borcu, bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır.”³³

Mal elde etmede Kur’an’ın haram kıldığı yollar şunlardır: 1. Başkasının malını onun rızası olmaksızın veya belli bir ödeme yapmaksızın almak. Rıza alındığı ve belli bir ödeme yapıldığı halde rızanın zorla veya hile ile alındığı durum da harama dâhildir. 2. Rüşvet. 3. Gasp. 4. Sahtekârlıkla elde etme; malın kamu malı veya özel mal olması arasında bir fark yoktur. 5. Hırsızlık. 6. Yetimlerin mallarını zimmete geçirme. 7. Eksik tartma. 8. Fuhşun yaygınlaşmasına sebep olacak muameleler. 9. Fuhuş ve onun kazancı. 10. İçki yapımı, satımı ve taşınması. 11. Kumar, malın bir kimseden diğerine geçmesinde sadece şansın etkisi olduğu tüm muameleler bu yasağın kapsamına girmektedir. 12. Put yapımı, alım-satımı, putların bulunduğu, onların ibadet edildiği yerlerde istihdam olunmak. 13. Kâhinlik, falcılık, astroloji vs. gibi işlerden edinilen kazanç. 14. Tefecilik.

7. Malın elde edilmesinde bu yolları yasakladıktan sonra Kur’an, cimrilik ve açgözlülükle mal yığmayı da lanetlemiştir.³⁴

³¹ Maide 57/93. Kur’an’da haram kılınanların ticaretini yapmak, onları imal etmek de haramdır. Haram olan bir şeyden kar elde etmek de kesin olarak haramdır. (el-Cessas, a.g.e., II, 212).

³² Bakara 2/275. Bu ayeti ticaret ile elde edilen kazancın, yani yatırım yaptığı miktarın üzerinde kazanç temin etmeyi veya herkesin kendi payını alacağı ortaklık şeklindeki bir ticaretten elde edilen kazancı çok açık bir biçimde helal kılmış, borç verenin, borçluya verdiği borçtan daha fazlasını yüklemesini ise haram kılmış, bu şekilde elde edilen kazancı ticaretle elde edilen kazanç gibi değerlendirmemiştir.

³³ Bakara 2/278-280. Buradaki ifadeden bu emrin bir borç işiyle alakalı olduğunu, bu borç ilişkisinde borç verenin borç verdiği miktarın üzerinde istediği her miktarın riba (ifrat faiz, fahiş) olacağını anlıyoruz. Kişiye yüklenen faiz oranının düşüklüğü veya yüksekliği bir şey fark ettirmez. Bu borcun hangi amaçla verildiği de önemli değildir.

³⁴ Al-i İmran 3/180; Tevbe 9/34; Muhammed 47/38; Hadid 57/24; Teğabün 64/16; Hakka 69/34; Mearic 70/21; Müddessir 74/45; Fecr 89/15-20; Leyl 79 92/11; Hümeze 104/3; Maun 107./1.2.3.7.

İnsan mal sevgisine, zenginlik ve servetin belli bir zümreye tahsis edilmesine karşı uyarılıyor, bunların insanın son tahlilde ziyan edenlerden olmasına neden olabileceği belirtiliyor.³⁵

8. Diğer taraftan da aynı sert üslupla kişilerin mallarını çarçur etmeleri, lüks için harcamaları, israf etmeleri yasaklanmıştır.³⁶

9. Kur'an'a göre insanın yapması gereken, malını kendi ve ailesinin ihtiyaçları için itidali muhafaza ederek harcamasıdır. Kendisinin ve kendisine muhtaç olanların malları üzerinde hakları olduğu için herhangi bir kısıtlama yapmaksızın malların onlara verilmesi gerekliliğine rağmen yerine getirilmesi gereken bazı yükümlülükler dolayısıyla kişinin kendisi ve ailesi için bütün malını heba etmesine izin verilmez.³⁷

10. Kişi ihtiyaçlarını, itidali muhafaza ederek, karşıladıktan sonra, helal yollarla kazandığı paranın geri kalan kısmını şu şekilde sarf edebilir:

“Sana ne kadar sarf etmeleri gerektiğini (bağış olarak) sorarlar: De ki: ihtiyaçlarınızdan arta kalanını.” (Bakara 2/219)

“Yüzlerinizi Batıya ve Doğuya çevirmeniz iyi olmak değildir. İyi olmak insanın Allah'a, ahiret gününe, meleklere, Kitaba, Peygamberlere inanması, Allah'ın sevgisiyle mallarını yakınlarına, yetimlere, ihtiyaç sahiplerine, yolculara, dilenciye ve kölelerin azad edilmesi için vermesidir.” (Bakara 2/177)

“Sevdiğiniz şeylerden sarf etmedikçe iyiliğe erişmezsiniz. Her ne sarf ederseniz Allah onu en iyi bilendir.” (Al-i İmran 3/92)

“Allah'a kulluk edin, O'na bir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına, yolcuya ve elinizin altındaki kölelere iyilik edin. Allah, kendini beğenip övünenleri sevmez.” (Nisa 4/36)

*“Sadaka, Allah yolunda olmalarından dolayı yeryüzünde dolaşıp hayatını kazanamayacak kişiler içindir.”*³⁸

³⁵ Kasas 28/58; Sebe 34/ 34.35; Tekasür 102/1-3.

³⁶ En'am 6/141; A'raf 7/31; İsra 17/26.

³⁷ İsra 17/29; Furkan 25/67; Kasas 28/77.

³⁸ Peygamber döneminde Arabistan'ın dört köşesinden dört yüz gönüllü gelip Medine'ye yerleşmişti. Kendilerini İslami ilimleri öğrenmeye adanmış, Peygamber onları ne zaman ve nereye gönderirse gitmeye hazır olan, her savaşa ve sefere katılmaya talip kişilerdi. Bütün

Cabiller bu kişileri gururlarından dolayı zengin sanırlar. Sen onları yüzlerinden tanırsın, onlar yüz­süz­lük edip insanlardan bir şey dilenmezler. Onlara sarf ettiğiniz her şeyi Allah şüphesiz bilir.” (Bakara 2/273)

“Onlar (muttakiler) yiyeceği Allah rızası için yoksula, yetime ve esire yedirirler ve ‘Biz sizi ancak Allah rızası için doyuruyoruz, bir karşılık ve teşekkür beklemiyoruz’ derler.” (İnsan 76/8-9)

“Onlar (cebennem ateşinden azade olacaklar) mallarının bir kısmından yoksula ve dilenciye belirli bir hak ayırırlar.” (Mearic 70/25)

Kur’an sadece iyiliğin özünde bu tür harcamaların olduğunu söylemekle kalmaz, toplumda bu tür harcamaların olmadığı durumda bozulmaların, çürümelerin olacağını da haber verir:

“Allah yolunda sarf edin, kendiniz kendi elinizle tehlikeye atmayın.” (Bakara 2/195)

11. Mal-mülkün Allah yolunda gönüllü harcanması yanında Kur’an bazı günah ve ihmalin kefareti için mal varlığının harcanmasını da emreder. Örneğin birisi yemin edip yemininden dönerse *“Bunun kefareti, ailenize yedirdiğinizin ortalamasından on yoksulu doyurmak yahut giydirmek ya da bir köle azad etmektir; (bütün bunları yapacak materyale) sahip olmazsa üç gün oruç tutmasıdır.”* (Maide 5/89)

Yine benzer şekilde, karılarını zihar yoluyla, annelerine ve kız kardeşlerine benzeterek kendilerine haram saymak, boşamak isteyip³⁹ sonra tekrar birlikte olmak isteyenlerin kefareti olarak şunları yapması emredilmiştir; *“Ailesiyle temasa geçmeden bir köle azad etmesi, bunu yapacak kudreti yoksa birbiri peşi sıra altmış gün oruç tutması, bunu da yapacak durumda değilse altmış yoksulu doyurması gerekir.”* (Mücadele 58/4)

Aynı tür kefaretlere haccın ifasını⁴⁰ ve Ramazan ayında oruç tutmayı aksatan (Bakara 2/184) durumlarda bu aksaklıkları telafi için de emredilmiştir.

zamanlarını bu hizmetlere adadıkları için hayatlarını kazanmak için çok az zamanları kalıyordu. (Zemahşeri, el-Keşşaf, I, 126, el-Matbaat el-Behiyye, Mısır- 1343/1924). Aynı şekilde bu ayet bütün vaktini ilmi çalışmalara, İslam’ın yayılmasına yahut bir takım toplumsal görevlere ayırıp kendi işine zaman ayıramayacak kişileri de kapsar.

³⁹ “Sen bana annemin sırtı gibisin” diyerek hanımını boşamak eski bir Arap adetiydi. Bu ifade ‘zihar’ diye adlandırılıyordu. Zihar ile karısını boşamak erkeğin evlilik görevlerini yerine getirmemesini mümkün kılıyor, ama karısının ikinci bir evlilik yapmasına da mani oluyordu. Kadınlar açısından adaletsiz olan bu müşrik adeti böylece kaldırılmış oluyordu. (Mücadele 58/2).

⁴⁰ Bakara 2/196; Maide 5/95.

12. Aslında bütün bu harcamalar eğer gösteriş ve bencillikten uzak olarak yapılırsa Allah yolunda yapılmış harcamalar olarak değerlendirilir; hiç kimse böyle bir harcamada bulunmak için zorlanamaz. Ayrıca kişilerin ellerinde bulunan malların kötülerini sadaka olarak vermeye teşebbüs etmemeleri gerektiği de belirtiliyor. Elleri altındaki köle ve cariyelere seçme hakkı vermeleri ve zihinlerini Allah sevgisinden başka bir şeyle meşgul etmemeleri gerektiği belirtiliyor.⁴¹

13. Kur'an'ın "Allah yolunda malların sarf edilmesi" "sadaka" veya "zekât" gibi çok çeşit ifadelerle andığı bu mal-mülkün sarf edilmesi yalnız iyi bir hareket değil, İslam'ın beş şartından (1. İman, 2. Namaz, 3. Zekât, 4. Oruç, 5. Hac) biridir. Kur'an'da zekât, namaz (salât) kelimesiyle birlikte otuz sekiz kez geçmekte, İslam'ın özü olarak tarif edilmekte, yerine getirilmediği halde insan için hiçbir kurtuluşun olmayacağı belirtilmektedir.⁴² Kur'an, zekâtın bütün Peygamberlerin üzerinde olduğu Tevhit dininin temellerinden biri olduğunu söyler.⁴³

Bu yüzden zekât son Peygamberin şeriatının (İslam) temellerinden biridir. İslam'ın kelime-i şahadet getirme ve namaz kılma gibi rükünlerini yerine getiren kişiler için zekât da o rükünlerle aynı öneme sahiptir.⁴⁴

Zekât, yalnız topluma yönelik faydalar doğurmaz, veren kişiyi manevi bakımdan yükseltir ve ahlaki gelişmesini sağlar. Zekât, kişinin kendi arınması, kurtulması içindir. Yine zekât sadece vergi olarak değerlendirilemez, o aynı zamanda namaz gibi bir ibadettir. Kur'an'ın, insanın yükselişini temin için çizdiği programın önemli bir parçasıdır.⁴⁵

14. Kur'an insanların merhamet, şefkat duygularını harekete geçirmekle yetinmemiştir. İslam devletinin başı olarak Peygamberimize (sav) belli oranda zorunlu bir vergi koymayı ve bunların dağıtılmasını emretmiştir.

⁴¹ Bakara 2/262-263, 268, 271; Maide 5/38; Nur 24/33.

⁴² Bakara 2.3.43.83.110.177.277; Nisa 4.77.162; Maide 5/12, 55; Enfal 8/3; Tevbe 9/5,11,18,71; Ra'd 13/22; İbrahim 14/31; Meryem 19/31,55; Enbiya 21/73; Hacc 22/35-51,78; Müminun 23/2; Nur 25/37,56; Nemi 27/3; Lokman 31/4; Ahzab 33/33; Fatur 35/29; Şura 42/38; Mücadele 58/13; Mearic 70/23; Müzzemmil 73/20; Müddesir 74/43; Beyyine 93/5; Maun 107/4-7.

⁴³ Bakara 2/83; Meryem 19/21, 30, 55; Enbiya 21/73; Beyyine 93/5.

⁴⁴ Bakara 2/2, 3; Maide 5/55; Enfal 8/2, 3, 4; Tevbe 9/11; Hacc 22/78.

⁴⁵ Al-i İmran 3/92; Tevbe 9/103; Teğabün 64/16.

“Onların mallarının bir kısmını sadaka olarak al” (Tevbe 9/103).

“Sadaka” kelimesi gönüllü olarak sadaka vermelerinden farklı, Peygamber’in belirlediği, onların ödemek zorunda olduğu belirli bir miktara delalet eder. Peygamber bu emir doğrultusunda farklı varidatlara uygulanacak en yüksek sınırları tespit etmiştir. Aşağıda sıralanan oranlar bu sınırların üzerinde varlık sahibi olanlar için belirlenmiştir.⁴⁶

Altın, gümüş ve paraya,⁴⁷ yıllık % 2,5,

Sulama gerekmeyen araziden elde edilen ürüne yıllık % 10,

Sun’î sulama yapılan araziden elde edilen ürüne yıllık % 5,

Ticaret veya besi için elde tutulan küçük ve büyük baş hayvanlar -koyun, keçi, inek, deve vs.- için oranlar birbirinden farklıdır.

Özel mülkiyete ait maden ocakları yıllık % 20.

Hz. Peygamber bu zekât oranlarını Müslümanların üzerine beş vakit namaz yükümlülüğü gibi bir vecibe şeklinde yüklemiştir. İki arasında vecibe olması bakımından bir fark yoktur. Kur’an’a göre İslam devletinin en temel amaçlarından biri namazın kılınmasının temini ile zekâtın toplanıp dağıtılmasıdır.⁴⁸

Zekâtın toplanması ve dağıtımının İslam devletinin görevi olması kişileri bunu kendi başlarına yapmaları gibi bir görevden alıkoymaz. Nasıl ki, İslam devleti namaz kılınmasını temin görevini ihmal ettiği veya bu görevini yerine getirmediği zaman bu, kişilerin namaz kılma görevini ortadan kaldırmıyorsa, zekât toplama ve dağıtma görevini yerine getirmediği zaman da bu görev kişilerin üzerinden kalkmaz.

15. Zekât adı ile anılan gelir kaleminden başka Kur’an bir şeye daha, ganimet mallarından bir kısmına işaret ediyor.

Kitap’ta vazedilen hükme göre savaşta çarpışan gaziler zaferin sonucunda ellerine geçen malların hepsini ganimet olarak alamazlar, ellerine geçen her şeyi kumandanlarının önüne getirirler, o da ganimetin beşte dördünü savaşa katılan savaşçılara, beşte birini de şu amaçların tahakkuku için devlete bırakır:

⁴⁶ el-Şevkani, Neylül-Evtar, IV, 26, 98, Mustafa el-Babi, Mısır-1347/1928.

⁴⁷ Sonraları icma ile ticari mallara da yıllık % 2,5 oranında zekat konulması kararlaştırılmıştır. (Şevkani a.g.e., IV, 117) Ticari mallara konulan bu zekattan hareketle piyasaya çok çeşitli endüstriyel mal üreten fabrikalara da zekatın uygulanabileceği çıkarılabilir.

⁴⁸ Tevbe 9/103; Hacc 22/41; Nur 24/55, 56.

“Ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah’ın, Peygamber’in ve yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır.”⁴⁹

16. Kur’an’a göre, bu iki kaynaktan elde edilen gelir devletin asayiş-i sağlama ve belirli hizmetleri yapmak için gereken devlet hazinesinin gelir kalemlerinden bir kısmını oluşturmaz. Bu iki kalemin kullanılması şu amaçlarla sınırlanmıştır: “Zekâtlar yoksullara⁵⁰ (mesakin) ve o işle meşgul olan memurlara (yani onu toplayan, dağıtan, o geliri yöneten) ve kalpleri ısındırılacaklara (müellefe-i kulub) Peygamber döneminde “kalpleri ısındırılacak” gruba üç tür insan dâhil edilmiştir. 1. İslam’ın azılı düşmanı olup müslümanlara eziyet eden kişilere Müslümanlara karşı daha müsamahakâr davranmaları için 2. Aşiretinin İslam’ı kabul etmesine engel olan kişilerin bu engellemesini kaldırmaları için 3. Yeni İslam’a girenlerin Müslümanlar arasındaki yeni çevrelerinde iktisadi güçlüklerini kendi başlarına yenebilmeleri için⁵¹, kölelerin fidyelerinin ödenmesine,⁵² borçlular, Allah yolunda⁵³ ve yolda kalanlar⁵⁴ uğruna Allah’tan bir farz olarak sarf edilir. (Tevbe 9/60).

⁴⁹ Enfal 8/41. Peygamber (sav) hayatı boyunca ganimetlerin beşte birini ne kendisinin, ne de yakınlarının zekata ihtiyaçları olmadığı halde kendi ve yakınlarının ihtiyaçları için almıştır. O’nun vefatından sonra Peygamber’in yakınlarının payını kimin alacağı konusunda tartışma çıktı. Bazıları, Peygamber’e Devlet başkanı olması hasebiyle o pay verilmiştir, dolayısıyla O’nun vefatından sonra bu payın Halife’ye ve yakınlarına geçmesi gerekir, demişlerdir. Bir kısmı da Peygamber’in yakınlarına ait olması gerektiğini ifade etmişlerdir. En sonunda İslam devletinin askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere Devlete bırakılması hususunda birleşmiştir. (el-Cessas, a.g.e., III, 75, 77).

⁵⁰ Arapçada fukara’nın tekili fakir’dir. Fakr ihtiyaç, fukara ise ihtiyacıdan daha az kazanan, dolayısıyla yardım edilmesi gereken kişiler anlamında kullanılır. (Lisan el-Arab, V, 60,61, Beyrut-1956.), (fukara), ihtiyaç sahiplerine (Mesakin’in tekili miskin’dir. Halife Ömer, “Miskin o kimsedir ki, o ne hayatını kazanabilir, ne de kudrete sahiptir” demiştir. (el-Cessas, a.g.e., III, 151). Bu tanıma göre hayatlarını kazanamayacak çocuklar, sakatlar, artık çalışamayacak durumda olan yaşlılar, işsizler ve çalışmalarına geçici bir süre ara veren hastalar da mesakin grubuna dahildirler.

⁵¹ el-Cessas, a.g.e., III, 152.

⁵² Savaşta düşman tarafından esir alınan Müslümanlar kastedildiği gibi, savaşta Müslümanların eline savaş esiri olarak geçen, fidye ödeyip özgür olmak isteyen gayri Müslimleri de kastetmektedir; ayrıca eskiden beri hayatını esir olarak sürdüren kişiler de bunlara dahildir.

⁵³ Allah yolunda olmak cihadi ve haccı içerir. Savaşa çıkan kişiye zekat düşmektedir. Durumu iyi bile olsa, çoğu zaman savaşa hazırlanabilmesi için mal varlığı yeterli olamayacağından savaşa hazırlanmasını temin için o kişiye zekat düşmektedir. Benzer şekilde hacca gitmeye gücü yetmeyen kişiler de zekat düşmektedir. (el-Cessas, a.g.e., III, 156, 157; el-Şevkani, a.g.e., IV, 144-146.)

⁵⁴ Yolcu memleketinde zengin bir kişi olsa bile, şayet yolculuk ederken para sıkıntısı çekiyorsa ona zekat düşer. (el-Cessas, a.g.e., III, 157).

17. Kişinin vefatından sonra kalan maliyle ilgili olarak Kur'an, o malın kişinin ebeveynleri, çocukları ve karısı (veya kocası) arasında belli bir oranda bölüşülmesini öngörür. Ebeveynleri ve çocuklarına bırakmadığı durumda kız veya erkek kardeşleri (ister öz, ister üvey, isterse anne bir baba ayrı olsun) arasında bölüşülür. Mirasla ilgili ayrıntılı hükümler Nisa Suresinde tafsilatlı bir biçimde açıklanmıştır.⁵⁵ Sözü uzatmamak için burada tekrar etmeyeceğiz.

Bu konuyla ilgili temel prensip, kişinin hayatı boyunca yığmaya çalıştığı malın ölümünden sonra bu şekilde yığılı kalamayacağı, akrabaları arasında dağıtılacağıdır. Bu prensip mal sahibinin ölümünden sonra mallarının parçalanmamasını temin eden birleşik aile veya ekberiyet sistemi denilen, mirasın ailenin en büyüğünden (yaşayan) en büyüğüne geçtiği sistem gibi sistemlerin temelinde yatan ilkeye ters düşmektedir.

Bundan başka Kur'an, evlat edinilen çocukların da varis olarak tayin edilmesini reddeder; mirasın gerçekten akraba olan kişilere geçebileceği, evlat edinmeyle mirasın geçemeyeceği şartını koyar. (Azab 33/4, 6).

Kan yoluyla akrabalığın haklarını ortaya koyduktan sonra Kur'an, bu varislerin miras almaya hakkı olmayan, ama mirasın bölüşülmesi sırasında orada bulunan diğer akrabalara da cömert davranmalarını tavsiye eder. İyiliğin gereği olarak o akrabalara da alınanlardan verilir. (Nisa 4/8, 9).

18. Kur'an mirasla ilgili kuralları vazederken kişilerin miras olarak bırakacakları mallarla ilgili olarak ölmeden önce vasiyet yapmalarına müsaade etmektedir. (Bakara 2/180).

Vasiyetle ilgili hükümde, vasiyet eden kişinin tüm zürriyetini uygun bir şekilde gözetmesi -gençler genellikle yaşlı atalarını (dedelerini) ihmal etme eğilimindedirler-, yardıma ihtiyacı olduğu halde hukuken kendilerine miras düşmeyecek olan yakınları için vasiyet etmesi istenmiştir. Bunun yanında, ayet kişinin vasiyetini ebeveynleri ve yakınlarıyla sınırlamadığı için kişi, eğer çok fazla mal miras

⁵⁵ Nisa Suresinin 7-12. ayetleriyle 176. ayet. Peygamber'in (sav) yol gösterici uygulamasına göre, en yakının yokluğunda miras, bir yabancıyla kıyaslandığında merhumla en azından biraz yakınlığı olan kişi olarak düşünülüyor. Fakat merhumun hiçbir yakını olmadığı takdirde, miras İslam Devletinin hazinesine kalır. (eş-Şevkani, a.g.e., VI, 47, 56).

bırakıyorsa, bunun bir kısmını sosyal amaçlı harcamalara veya sadaka için ayrılmasını vasiyet edebilir.⁵⁶

Mirasla ilgili düzenlemede mülkiyetin miras olarak intikalinde malın üçte ikisinin kanuni varisler arasında paylaşılıp geriye kalan üçte birinin vasiyet eden kişinin isteğinin yerine getirilmesi için harcanması, vasiyet eden kişinin doğru ve adil gördüğünün yerine getirilmesi, kişinin bu hakkını korumak içindir. (Bu konuyla ilgili düzenlemenin aydınlatılması için Hz. Peygamber (sav) vasiyet bırakacak kişinin üç şartla sınırlı olduğunu belirtmiştir. Öncelikle, kişi miras olarak bırakacağı malının ancak üçte biri üzerinde böyle bir hak sahibidir. İkincisi, kişi diğer varislerin rızasını almaksızın hiçbir varisin lehine sonuç doğurabilecek vasiyet yapamaz. Üçüncüsü, vasiyet hiçbir zaman varisi hakkından mahrum edemez veya kendisine düşenden daha azını vermeyi öneremez.⁵⁷

19. Mallarını yerinde sarf edemeyecek, onu çarçur edecek kişilere miras kaldığında malların yönetiminin onlara bırakılmasına müsaade edilemez. Bu tür malların yönetimi o kişilerin velilerine veya adli makamlara bırakılır, mallarını yönetmeyi öğrendiklerini kanıtladıkları zamana kadar kendilerine verilmaz. (Nisa 4/ 5, 6). Ayetteki dikkat çekici nokta, bu kişiler hukuken malların sahibi olsalar da, toplumun genel yararı dolayısıyla o malların tüm haklarını ellerinde bulunduramamalarıdır. Bu nedenle Kur'an, o mallar için "Onların malları" deyimi yerine "sizin mallarınız" deyimini kullanmaktadır. Yine aynı nedenle, özel mülkiyete ait bile olsa, malın çar-çur edilmesi kamu yararını zedeleyeceği için veliler ve adli makamların ellelerine, mal sahiplerinin hakkını zedelememek kaydıyla devredilir.⁵⁸

20. Devlete ait olan gelirin kullanılması ile ilgili olarak, Kur'an bu gelirin sadece zengin sınıfların yararına kullanılmaması, diğer

⁵⁶ el-Şevkani, a.g.e., VI, 32-33. Peygamber'in uygulamalarının ışığında görülebilir ki, Kur'an'da, kişinin akrabalarını mahrum edip malını toplumsal amaçlı hizmetlere sarf edilmesi için vasiyet etmesi tavsiye edilen bir davranış değildir. Neylül'Evtar'da Buhari, Müslim ve diğer hadis kitaplarında Peygamberimizin şunları söylediği rivayet edilir: "Varislerinizi zengin bırakmanız onların halkın önünde el-avuç açmalarından, onları fakir bırakmanızdan daha muteberdir."

⁵⁷ el-Şevkani, a.g.e., VI, 31, 35.

⁵⁸ İbnü'l-Arabi, a.g.e., I, 123; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'an*, I, 482; el-Cessas, a.g.e., II, 72-73).

bütün sınıfların hepsinden daha himayeye muhtaç yoksulların yararına kullanılması gerektiğini belirtir.

“Allah’ın fethedilen memleket halklarının mallarından Peygamberine verdikleri; Allah, ‘Peygamber yakınları,’⁵⁹ O (ehl-i beyti), yoksullar, yetimler ve yolda kalmışlar içindir; ta ki, o mallar içinizden sadece zenginler arasında dolaşan bir meta olmasın... Bu ganimet malları özellikle yurtlarından ve sahip oldukları mallarından edilmiş olan fakir muhacirlerdir.” (Haşr 59/7-8).

21. Vergi toplanmasıyla ilgili olarak Kur’an, verginin ancak ihtiyaç duyduğu şeylerden fazlasına sahip olanlar veya ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalan artı değer üzerinden olabileceği prensibini getirir.

“Sana ne sarfetmeleri gerektiğini sorarlar. De ki: ‘İhtiyaçlarını gördükten sonra geriye kalanı.’ (Bakara 2/219).

Yukarıda yirmi bir paragrafta anlatılmaya çalışılan Kur’an’ın öngördüğü ekonomik sistemin temel prensipleri ve karakteristik özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

Kur’an ekonomik ve ahlaki değerlerin koordinasyonunu sağlamaya çalışır. Bu ikisini birbirinden ayrı şekilde almak yerine, uyumlu bir bütün olarak ele alır. Ekonomik problemler yalnızca ekonomik görüş açısıyla kavranıp çözülemez; Ancak İslam’ın ahlak anlayışıyla sıkı sıkı bağlı olan hayatın tüm boyutları dikkate alınarak çözülebilir (1, 2, 4, 5. paragraflar).

I. İnsanın yaşamasını sağlayan bütün kaynaklar insana Allah’ın büyük bir lütfü olarak telakki edilir: bu ister bireysel, ister kolektifleştirme, isterse millileştirme yoluyla olsun, her türlü tekelleşmenin yasaklandığına kişinin Allah’ın yaydığı yeryüzünde gezip mümkün olan en yüksek kazancı elde etme özgürlüğüne sahip olması gerektiğine delalet eder (Paragraf 5).

II. Özel mülkiyet serbestisi tanınmıştır, fakat bu serbesti sınırsız değildir. Genel olarak toplumun ve diğer kişilerin çıkarlarıyla ilgili olarak sınırlamalar getirildiği gibi buna ek olarak kişinin malı üzerinde yakınlarının, komşularının, arkadaşlarının, ihtiyaç sahiplerinin yani bütün toplumun hakkı bulunduğu kabul edilir. Bu hakların bir

⁵⁹ İslam devletinin savunma ve idari harcamaları kastedilmektedir. Hz. Peygamber (sav) ve Halifeler, kendi geçimliklerini ve çalıştırdıkları görevlilere verdikleri ücretleri bu kaynaktan elde ederlerdi..

kısmı kanun zoruyla yerine getirilir, bir kısmı da insanların kendi hür iradelerine gereken değeri vermeleri, bu hakları idrak edebilmeleri için kişileri manen eğitmek üzere konulmuş düzenlemelerdir (3, 5, 7, 14, 16, 18, 19. Paragraflar).

III. Böyle bir iktisadi sistemin işleminin doğal yolu kişilerin hür teşebbüsleri olmaktadır. Tabii bu durum kişiler üzerinde hiçbir sınırlamanın olmayacağı anlamına gelmez. Kendi iktisadi ve kültürel yararları, toplumun menfaati için bu hürriyet kısıtlanabilecektir (6, 14, 21. Paragraflar).

IV. Kadın ve erkekler kazandıkları, miras aldıkları veya herhangi bir meşru yolla elde ettikleri mallara sahip olmada ve bu sahip olmanın sağlayacağı yararlardan faydalanmada eşit haklara sahiptirler (3, 4, 7. Paragraflar).

V. İnsanlar arasında iktisadi uçurumun engellenmesi amacıyla kişiler hasislikten men edilip, bağıştta bulunmaya, Allah'a güzel bir hediye sunmaya teşvik ediliyor. Fakat aynı zamanda mallarını çarçur etmemeleri için uyarılıyorlar da. (5, 7, 8. Paragraflar).

VI. İktisadi bakımdan adaleti sağlamak için servetin belli kanallara akışını zorlayacak gayri meşru vasıtaların kullanılmamasını emreder. Meşru vasıtalarla kazanılsa bile, servetin belli bir yerde dolmasını, istif edilmesini, tedavülden çekilmesini men eder. Servetin devamlı dolanımında olmasını gerektiren düzenleme herhangi bir nedenle toplumun yarattığı hâsıladan makul bir pay almayan kişiler lehinedir (6-8, 10, 11, 14, 16-18, 20. Paragraflar).

VII. Bu programa göre ekonomik adaletin sağlanması için hukukun veya Devletin çok fazla müdahalesi gerekmez. Ekonomik adaletin sağlanması için Devletin kaçınamayacağı çok cüzi sayıda yükümlülük belirtildikten sonra, bu amaca varmak için başka şeyler devreye sokuluyor, kişilerin fikri ve manevi yönden gelişmelerini sağlayarak toplumsal uzlaşma ve toplumun genel olarak gelişmesini gerçekleştirilmesi gibi. Yani ekonomik adalet kişilerin ekonomik alanda tam olarak özgür olmaları prensibiyle tam bir uyum göstermektedir (5-21. Paragraflar).

VIII. Sınıf çatışması üretme yerine sınıflar arasında dayanışma ruhunu yaratarak bu çatışmalara bir son verir (4, 6-10, 12, 14-16, 20, 21. Paragraflar).

Hazreti Peygamber (sav) ve O'nun Raşid Halifeleri döneminde sosyal hayata ve hükümete ait prensipler uygulandığı için önümüze faydalanabileceğimiz birçok örnek ve kaide gelmiştir. Fakat bu çalışmanın amacı bunun değerlendirilmesini yapmak değildir. Tarih, Siyer, Hadis ve Fıkıh kitapları bu konularda bol bol malumat taşımaktadır. Bu yüzden ayrıntılar için onlara başvurulabilir.

Mevdudî'nin araştırmaya dayalı bu açıklamalarından anlaşıldığına göre Kur'an-ı Kerim'in insanlığa ekonomik bir program sunmuş olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durumda netice olarak Ebu'l-A'la el-Mevdudî'ye göre İslam dini insanlara ekonomik bir sistem getirmiş bulunmaktadır sonucuna varıyoruz.

I. ÜRETİM

Bilindiği gibi ekonomi bugünkü anlaşıldığı manada XVII. yy. dan sonra ortaya çıkmaya başlamış ve zamanla ayrı bir bilim dalı haline gelmiş bir disiplindir. Eski Yunan'da oikonomia (ekonomi) kelimesi kullanılır, fakat bugünkü kullanıldığı servet ve kazanç sağlamayı hedef tutan faaliyetler anlamında değil, eskilerin tedbiru'l-menziel dedikleri, ev ve çiftlik yönetimine ait kaide ve kurallar manasında kullanılırdı. Yunan filozofları servet elde etme anlamında khrematistik kelimesini kullanırlardı.⁶⁰

Ekonomi kelimesine bugünkü anlamını kazandıran Avrupalı yazarlar olmuştur. "Economie politique" terimini yani siyaset ve iktisat kelimelerini birleştirerek "Siyasi iktisat" ifadesini 1615 yılında ilk defa ortaya koyan bir Fransız iktisatçısı Atoine De Montchretien olmuştur.⁶¹

Ekonomi geçen zaman içerisinde kendisine göre bir terminoloji oluşturmuş ve diğer ilimlerden ayrılarak müstakil bir sistem haline gelmeye çalışmıştır. Yani ekonomistler, tabiata ve varlık âlemine diğerlerinden farklı bir gözle, tabir caiz ise çıkarıcı bir gözle bakıyorlardı. Hatta Adam Smith'in "gizli el" adını verdiği ekonomiyi yürüten bu güç kişinin sahip olduğu menfaat duygusundan başka bir şey değildi.⁶²

İnsanoğlu yeme, içme, giyme ve barınma gibi ihtiyaçlarını giderbilmek için yeryüzünde çalışmak mecburiyetindedir. Bu

⁶⁰ Feridun Ergin, İktisat, s. 1.

⁶¹ Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 685.

⁶² Bkz. Feridun Ergin, İktisat, s. 60.

ihtiyaçlarını tatmin edebilmesi için onun malları kullanılabilir hale getirmesi gerekir. Çünkü tabiattaki malları olduğu gibi tüketmesi mümkün değildir. İşte insanın ihtiyaçlarını yerine getirmek için yapmış olduğu bir dizi çalışmasına iktisadi faaliyet adı verilir. İktisadi faaliyetler ise iktisat ilminin başlıca konuları olup üretim, mübadele, tedavül, bölüşüm ve tüketim gibi bölümlere ayrılır.

Üretim alanında iktisatçılar tabiat, emek, sermaye ve müteşebbis gibi terimler geliştirdiler. Bu kelimelerle insanın ihtiyacı olan malların üretimine katılan faktörlerin ortaklığını ifade ederek bu faktörlere ücret, kira, kâr ve faiz gibi hisse ve pay ayırdılar. Bu gelir dağılımının yanlış tasnif edildiğini ileride yer geldiği zaman açıklayacağız.

Biz şimdi kendi konumuza, üretim meselesine gelelim.

İnsan, ihtiyaçlarını tatmin etmek için üretmek mecburiyetindedir. Çünkü insanda yeme, içme, giyme, barınma... vs. gibi bir takım ihtiyaçlar vardır. Bu ihtiyaçların giderilip tatmin edilmesi gerekir. İhtiyaç da iktisadi bir terimdir. İktisatçılar insanda bulunan eksikliğe ihtiyaç adı verirler.⁶³

Bu ihtiyaçları gidermek için de ihtiyacın cinsine göre çeşitli malları kullanırız. Mallar kullanılmazsa insanların ihtiyaçları yerine getirilmiş ve giderilmiş olmaz. Mesela karnı acıkan kimse yemek yemek zorundadır. Yemeğini yiyen kimse de karnını doyurmuş ve ihtiyacını gidermiş olur. Böylece bu insan bir fayda elde etmiş demektir. İşte malların insanlarda bulunan bu ihtiyaçları tatmin etme, onlardaki bu eksikliği giderme özelliğine fayda adı verilir.⁶⁴ Şu halde insanın muhtaç olduğu faydayı kazanıp elde edebilmek için mal üretmek gerekiyor.

A. Üretim Nedir ve Nasıl Olur?

1. Üretimin Tarifi

Daha önce geçtiği üzere insan muhtaç olduğu malları tabiatta tüketime elverişli bir şekilde hazır bulmaz. Pınar suları gibi içmeye elverişli temiz su bulunsa bile bunları hem taşıma mecburiyeti vardır ve hem de böyle hazır olan malların çeşidi tabiatta çok azdır. Onun için insanoğlu çalışmak, üretmek ve malların evsafını değiştirip tüketilebilir hale getirmek zorundadır. Bu sebeple üretimi şöyle tarif ederler:

⁶³ Bkz. İbrahim Fadıl, İktisat (Osmanlıca), İstanbul-1927, s. 59.

⁶⁴ Bkz. İbrahim Fadıl, a.g.e. s, 65.

“Her hangi bir şeyin miktarında veya faydasında bir çoğaltma yapmak için insan emeği ile tabii kuvvetler birleştirilirse buna iktisat dilinde üretim adı verilir.”⁶⁵

Üretim, iktisadi faydayı, yani insan ihtiyaçlarını tatmin etme kabiliyetini artıran her türlü faaliyettir, şeklinde de tarif edilmiştir. Bu bakımdan üretim, fayda yaratmak şeklinde de tanımlanabilir. Fayda kavramı içine hem hizmet faydası, hem de mal faydası girmektedir.⁶⁶

İktisatçılar üretimi bu şekilde tarif ediyorlar. Bu tarifi doğru veya yanlış olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak bunun yeterli olmayıp eksik olduğunu ifade etmekte fayda vardır. Çünkü üretim ve tüketim meselesinde insanın kâinatla olan irtibatını tevhit ilkesine bağlı kalarak bir kül halinde mütalaa etmek gerekir. Onun için üretimde eşyaya bakış, dünya görüşü ve tabiat fikrinin önemli bir yeri vardır.

İslam Ekonomisinde kâinat ve tabiatın sahibi Allah'tır.⁶⁷ Kâinatı yaratan Allah, insanı bu varlık âleminin bir cüzü ve bir parçası yapmış⁶⁸ ve onu yaratıkların en üstünü ve en şerefli kılmıştır.⁶⁹ İnsanı yeryüzünde kendisine halife tayin etmiştir. (Bakara 2/30) Bu sebeple bütün varlık âlemini gece ile gündüzü;⁷⁰ güneş ile ayı,⁷¹ denizleri ve ırmakları (İbrahim 14/32; Casiye 45/12) ve hatta bütün göklerde olanları ve yeryüzünde bulunanları onun emrine amade kılmıştır.⁷² Böylece Allah bu varlıkları insanlar için musahhar kıldığını beyan buyurmaktadır. Bu musahhar kelimesi Arapçada bedelsiz ve karşılıksız, meccanen çalışmak ve üretim yapmak demektir. Şu halde bütün kâinat canlı ve cansız tüm varlıklar insanoğlu için üretim yapmaktadırlar. Neticede insan tabiatın kendisi için ürettiği mallara emeğini katarak ihtiyaçlarını temin etmektedir. Zaten Âlûsî'nin dediği gibi insanın yeryüzündeki hilafet görevi yeryüzünü imar etmek,

⁶⁵ Şükrü Baban, a.g.e. s. 20.

⁶⁶ Ali Özgüven, Ak İktisat Ansiklopedisi, Üretim Mad.

⁶⁷ Bkz. Bakara 2/107; Al-i İmran 3/189; Maide 5/17.

⁶⁸ Bkz. Mahmut Ebusuud, İslami İktisadın Esasları, Çev: Ali Özek, Fatih Matbaası, İstanbul-1969, s. 80.

⁶⁹ İsra 17/70; Teğabün 64/3; Tin 95/4.

⁷⁰ İbrahim 14/33; Nahl 16/12.

⁷¹ Ra'd 13/2; İbrahim 14/33.

⁷² Lokman 31/20; Casiye 45/13.

kendi neslini devam ettirmek ve insan, hayvan ve bitki tüm varlıklar arasında Allah'ın emirlerini uygulamaktan ibarettir.⁷³

Emek harcama çalışıp kazanma ve üretim yapma İslam ekonomisinde ibadet kabul edilmiştir. Bu konuda ayette “*Ey Muhammed de ki: Çalışınız! Çalışmalarınızı muhakkak Allah, Resülü ve müminler görüp değerlendireceklerdir.*” (Tevbe 9/105). “*Erkek ve kadından her kim inanmış olarak iyi işler yaparsa biz ona dünyada refah bir hayat yaşatırız ve onlara ücretlerini yaptıklarının en güzelinden öderiz.*” (Nahl 16/97), buyrulmaktadır.

Az önce ay, güneş; göklerin ve yerin gece ile gündüzün insan için üretime katıldıklarını söylemiştik. Bu konuda da Kur'an'da şu ayetleri örnek olarak sunmak istiyoruz: “*O Allah ki, gökleri ve yeri yarattı, gökyüzünden su indirdi ve bu su ile size besin olarak çeşitli meyveler bitirdi. Buyruğuyla denizde akıp gitmesi için gemileri emrinize verdi; ırmakları musabhar kıldı. Güneş ile ayı devamlı olarak sizin (için üretim) hizmetinize verdi. Geceyi ve gündüzü de hizmetinize amade kıldı. Ve kendisinden istediğiniz her şeyden size bir parça verdi. Eğer Allah'ın verdiği nimetlerini saymaya kalksanız buna gücünüz yetmez. Doğrusu insan zalim ve nankördür.*” (İbrahim 14/32-34). “*Görmediniz mi? Allah göklerde olanları ve yerde bulunanları sizin hizmetinize verdi ve zahir ve batın (dış ve iç; görünen ve görünmeyen; bildiğiniz ve bilmediğiniz) nimetlerini size eksiksiz yaptı.*” (Lokman 31/20).

Dünden bugüne üretim biçimi değişmiş; tabiata ve tabîliğe daha yakın olan, toprağın hâkim merkez teşkil ettiği tarım toplumlarında kol gücü ve hayvan gücü kullanılırken sanayi toplumunda bunun yerini makine ve motor gücü almıştır. Fakat sanayi toplumlarının eksikliği, merkezi devletler çok güçlenince planlama, gümrük, üretim izin belgesi, ithalat ve ihracat müsaadesi gibi kısıtlamalar yüzünden üreticinin üretim özgürlüğünün elinden alınması olmuştur. Zaten sanayi toplumu makinede gösterdiği mahareti insanda gösterememiş, makineye verdiği özgürlüğü insana verememiş, insanı makineye mahkûm etmiştir. İşte bu yüzden hukuk ekonomi, ekonomi ahlak, ekonomi din, din ve bilim arasında bir ahenk meydana getirememiş, aksine barış yerine savaş çıkarmıştır.

⁷³ Şihabüddin Mahmut el-Alusi, Ruhu'l-Meani Beyrut, T.Y. I, 220. Krş. Muhammed b. Cerir et-Taberi, Camiu'l-Beyan, Mısır-1964,1, 199-200.

2. Üretimde Mülkiyet Esastır

Mülkiyetin sözlük anlamı, bir şeyi ele geçirme ve onun üzerinde tek başına söz sahibi olma demektir.⁷⁴ İslam hukukçuları mülkiyetin terim manası hakkında çeşitli tarifler yapmışlardır. Bir şeyin mülkiyeti sözünden, o şey üzerinde -sahibinin vekâlet vermesi gibi bir sebep bulunmadıkça- sahibinden başkasının intifa ve tasarrufuna mani olucu özellikte bir “sırf kendisine aidiyet” ve hakkında tek başına söz sahibi olma yetki ve iktidarı anlaşılır.

Karafi'nin tarifi: “Mülkiyet, ayn veya menfaatte itibar edilen ve izafe edildiği şahsa mülkten yararlanma (intifa') ve feragat ettiği takdirde karşılığını (ivaz) alma imkânını veren hukuki (şer'i) hüküm veya hukuki vasıftan ibarettir.”

Tehzibü'l-Furuk'dan nakledilen tarif: “Mülkiyet, insanın doğrudan doğruya veya vekili vasıtasıyla ayn veya menfaatten yararlanma, feragat ettiği takdirde karşılığını alma yetki ve iktidarındır.”

Sadru-ş-şeri'a'ya ait Vikaye'den nakledilen tarif: “Mülkiyet, insan ile şey arasında hukuki bir ilişkidir ki, kişiye o şeyde mutlak tasarruf ve başkalarını o şeyde tasarruftan men yetki ve iktidarını bahşeder.”⁷⁵

İslam Ekonomisinde herkes emek verip ürettiği şeye sahip olur. Kadın erkek bütün üreticiler emeklerinin karşılığını hiç eksik ve noksan yapmadan tastamam alırlar.⁷⁶ Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayet vardır. Söylediklerimize örnek olmak üzere birkaç tanesini yazalım. “Gerçekten sizin çalışmanız çeşit çeşittir.” (Leyl 92/4) “İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur. Emeği yakında görülecek ve sonra karşılığı ona tastamam verilecektir.” (Necm 53/39-41) “Herkesin yaptıkları şeylerden derece derece hakları vardır. Allah onlara yaptıklarının karşılığını tam verir; kendilerine hiç haksızlık edilmez.” (Ahkaf 46/19) “Kim inanmış olarak faydalı işler yaparsa onun çalışmasına nankörlük edilmez.” (Enbiya 21/94) “Elbette biz işi güzel yapanların ücretlerini kaybetmeyiz.” (Kehf 18/30).

“Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeylere göz dikmeyin. Erkeklerle de çalışıp kazandıklarından bir hisse var, kadınlara da çalışıp kazandıklarından bir hisse vardır.” (Nisa 4/32).

⁷⁴ İbrahim 14/32-34

⁷⁵ Bkz. Fahri Demir, İslam Hukukunda Mülkiyet, s. 102-103.

⁷⁶ Bkz. Mehmet Faysal Gökalp-Güngör Turan, İslam Toplumunun Ekonomik Yapısı, Başak Ofset, İstanbul-1993, s. 47.

İslam Ekonomisinde mülkiyet anlayışı ne bireyci kapitalist ve ne de toplumcu komünist mülkiyet anlayışına benzer. İslam fert ile devleti ve birey ile toplumu terazinin kefeleri gibi dengede tutup her ikisine de aynı derecede değer verdiği için hem kapitalist ve hem de komünist ekonomiden ayrılır. Kapitalistler ferde sonsuz mülkiyet hakkı tanırken, komünistler bu hakkı bireyden tamamen alıp topluma ve devlete vermişlerdir. Böylece bu iki sistemin mülkiyet felsefesinde zıt iki kutup meydana gelmektedir. Birisi mülkiyete sonsuz hak tanırken diğeri hiç tanımamaktadır. İslam ise ferde bir taraftan mülkiyet hakkını tanırken diğeri taraftan mecburi vergide zekât esasları ve ihtiyari yardımlarda sadakalar ile ve hatta tüketimdeki israf yasağı ile toplumun hissesini de teminat altına almıştır.⁷⁷

Burada M.A. Mannan'ın kitabına aldığı Hrold Laski'nin düşüncelerine yer vermek faydalı olacaktır: "Bu günkü kapitalist üretim sistemi her açıdan eleştiriye açıktır. Psikolojik olarak yetersizdir. Kapitalist üretim düzeni, birçoklarını, hayatı gerçekten zenginleştiren nitelikleri kendinde göstermekten yoksun bırakmaktadır. Ahlaki yönden yetersizdir; çünkü kişiye hiçbir şey yapmadan kazanma hakkını vermektedir. Bunun sosyal değerlerle ilişik hiç bir yanı yoktur. Bu hak toplumun bir bölümünü asalak yapmakta ve şerefli bir yaşam sürmekten onları yoksun bırakmaktadır. Üretime üretici olarak katılmayanların insanca yaşamalarına olanak hazırlayacak olan gerekli şartları sağlamakta, servet dağılımındaki ilke ve uygulamasıyla başarısızlığa düştüğü için ekonomik yönden de yetersizdir."⁷⁸

Dr. Ahmet Şelebi "İslam Düşüncesinde Siyaset ve İktisat" adı altında yazmış olduğu eserinde İslam Ekonomisinin esaslarından bahsederken bu esaslardan birisinin de özel mülkiyeti tanımak olduğunu ifade etmektedir. Şelebi, İslam'ın meşru yoldan elde edilmiş mallar için mülkiyet hakkını tanırken malı kazanmanın biri emek diğeri ise miras olmak üzere iki yolu bulunduğunu söylemektedir. Çalışan bir kimsenin çalışmasının ürününe sahip olması kadar doğal bir şey

⁷⁷ Bkz. M. A. Mannan, İslam Ekonomisi, Çev: Bahri Zengin, Özdemir Basımevi, İstanbul-1973, s. 137.

⁷⁸ M. A. Mannan, a.g.e., s. 138.

olamaz. İslam çalışmayı teşvik etmiş ve bunun sonucu olarak da işçiye emeğinin karşılığı olan ücreti almayı da mübah kılıp izin vermiştir.⁷⁹

Konu ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'den şu ayetleri delil olarak göstermektedir: “*Cuma namazı kılınıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfünden (nasibinizi) arayın.*” (Cuma 62/11). “*O size yeryüzünü boyun eğdirildi. Haydi, onun omuzlarında yürüyün ve Allah'ın verdiği rızıklardan yiyin.*” (Mülk 67/15) “*Allah'ın sana verdiği (bu servet) içinde âhuret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma.*” (Kasas 28/77) “*Bir kısım insanlar yeryüzünde dolaşıp Allah'ın ihsan ettiği nimetlerden ararken diğerleri de Allah yolunda savaşırlar.*” (Müzzemmil 73/20).

Çalışıp üretmenin ve emek harcayarak kazanmanın insan için çok hayırlı bir iş olduğunu ifade eden Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: “Hiç kimse, el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir.”⁸⁰

İslam'ın özel mülkiyeti tanıdığı ve sadece tanımakla kalmayıp onun dokunulmazlığını ilan ederek aynı zamanda onu koruduğunu hadislerden de öğrenmekteyiz. Hz. Peygamber, “Ey insanlar! Canlarınız, mallarınız ve namuslarınız kutsaldır- dokunulmazdır ve her türlü tecavüzdten korunmuştur”⁸¹ buyurmuşlardır. Bu hususlarda rivayet edilen daha pek çok hadisler mevcuttur. Onların hepsini buraya alıp da konuyu şişirmek istemiyoruz. Ancak arzu edenler ilgili yerlere bakıp faydalanabilirler.

3. Özel Mülkiyet Sınırlıdır

Üretimde mülkiyetin esas olduğunu ve İslam'ın özel mülkiyet hakkını tanıdığını ifade ettikten sonra, tanınmış olan bu özel mülkiyetin nasıl bir mülkiyet olduğunu kısa da olsa açıklamakta yarar vardır. İslam'ın özel mülkiyeti tanıdığıнын delillerinden birisi de Kur'an-ı Kerim'de malların şahıslara, insanlara izafe edilmesidir. Mesela “*Mallarınız ve evlatlarınız (sizin için) bir imtibandır*” (Teğabün 64/15) buyrulmaktadır. Ayrıca mallarını gece gündüz Allah için harcayan kimsele-
rin alacağı mükâfattan bahseden şu ayette de “mallarını” şeklinde

⁷⁹ Ahmet Şelebi, es-Siyaset'ü ve'l-İktisadü Fi't-Tefkiri'l-İslami, Matbaatü Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire-1964, s. 179.

⁸⁰ Buhari, Büyü, 15; İbn Mace, Ticarat, 1; Nesai, Büyü, 1.

⁸¹ Bkz. Müslim, İmaret, 36; İbn Mace, Menasik, 84; Tirmizi, Cihad, 28; Ebu Davud, Menasik, 67.

iyelik, mülkiyet zamiri ile izafe ederek gelmiştir: “*Mallarımı gece gündüz, gizli ve açık infak edenler için Rableri yanında mükâfatları vardır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.*” (Bakara 2/274)

İslam’da mülkiyet bazı başka sistemlerde olduğu gibi mutlak ve sınırsız değildir. İnsan ürettiği mallara sahip olurken bu mallar üzerinde dilediği gibi sorumsuz bir şekilde tasarrufta bulunamaz; elinde bulunan mal ve paraları dilediği gibi her istediği yere harçayamaz. Şüayb Peygamber enflasyon ve ekonomik krizlerin hüküm sürdüğü Medyen ve Eyke halklarına gönderildi. Onlar mallarını keyfe ma-yaşa’ diledikleri gibi kullanacaklarını sanıyorlardı. Hz. Şüayb ekonomik krizi önlemek için bir takım iktisadi tedbirler olarak bir dizi emir, yasak ve tavsiyeler ortaya koydu. “*Ölçüyü ve tartıyı eksik ve noksan yapmayın. Ölçü ve tartıyı tam yapın, insanların mal ve paralarının değerini düşürmeyin dedi.*” (Hud 11/84-85). Bu sözleriyle Şüayb Aleyhisselam mallar üzerinde tarifeli bir tasarruf anlayışı getirdi diye halk bunu kabul etmeyerek “*Ey Şüayb! Bizim mallarımız üzerinde dilediğimiz gibi tasarrufta bulunmayı bırakmamızı senin namazın mı istiyor?*” (Bkz. Hud 11/87), sözleriyle cevap vererek itirazda bulundular. Herkes malında dilediği gibi tasarruf edebilir; kimse karışamaz. Biz az verir, çok alırız veya çok verir az alırız; sen bize karışamazsın Ey Şüayb!, gibi laflar ettiler.⁸² Ayette kişinin mal üzerindeki tasarruf hürriyetini kaldırmak değil, bilakis başkalarının mallarına zarar vermek yasaklanmakla onların hak ve hürriyetlerine saygı duyulmuş olmaktadır. Çünkü herkesin mal ve hakları korunmadıkça hiç kimse kendi haklarından emin olamaz ve malları üzerinde meşru bir şekilde tasarrufta bulunamaz. Fakat Medyen halkı insanların mallarını kendi malları imiş gibi farz ediyor, güçleri yettiği kadar tecavüz etmek istiyorlar da adil davranmak ve haklara saygı göstermek, bozgunculuktan uzak durmak gibi emirleri özgürlük ve serbestliklerine engel kabul ediyor ve “mallarımıza dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi senin namazın mı emrediyor” diyorlardı.⁸³

Biz burada özel mülkiyet sınırlıdır derken insanın kendi mallarını tasarruf ederken hem kendi ve hem de kamu faydasını nazarı itibara alarak, mallarını insanlık açısından zararlı olacak şekilde

⁸² Bkz. Mehmet Vehbi, Hulasatülbeyan, VI, 2406.

⁸³ Elmalılı, Hak Dini, IV, 2808.

kullanmamasını kastediyoruz. Fiyatları düşürmeyelim diye fazla malların denize dökülmesi bu anlayış ile taban tabana zıttır. Bugün halkımızın bir malı boş yere telef eden kimseye karşı “yapma, milli serveti yok ediyorsun” gibi kullanmakta olduğu sözler, özel mülkiyetin sınırlı olduğunu çok iyi göstermektedir.

Meseleyi başka bir şekilde ele almak istersek insanın mutlak mülkiyete sahip olmadığını söyleyebiliriz. Mutlak mülkiyet sadece Allah’a aittir. İnsan ise izafi, sınırlı ve sorumlu bir mülkiyet hakkına sahiptir. Yani insan hangi mala sahip olursa olsun onu atamaz, yakamaz, yıkamaz ve tahrip edemez. Eğer böyle yaparsa bu dünyada kendisine zarar verdiği gibi mensup olduğu millete ve devlete de zarar vermiş olur. Öbür dünyada ise zaten Allah bunun hesabını soracaktır. Çünkü malların çar-çur edilmesi hem dünya-ekonomi açısından zararlı, hem de din-ahiret açısından günahtır.

Gerçekte mülkiyetin ve mutlak mülkiyetin Allah’a ait olduğunu bildiren pek çok ayet vardır. Örnek olarak birkaç tanesini buraya alalım:

“*Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların mülkiyeti Allah’a aittir.*” (Maide 5/17) “*Göklerin ve yerin mülkü yalnız Allah’ındır.*” (Bakara 2/107) “*Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah’a aittir.*” (Al-i İmran 3/109). Şu halde mutlak mülkiyet Allah’a, izafi mülkiyet ise insana aittir. Çünkü insan malını kullanırken tabii, hukuki ve ahlaki kanun ve kurallara uymak zorundadır ve bu hususta Allah’a karşı sorumludur. Çünkü insanların malları ve evlatları hep birer imtihan vasıtasıdır. (Enfal 8/28). Çünkü Allah insanlardan mallarını ve kendilerini Cennet karşılığında satın almıştır. (Tevbe 9/111) Öyleyse birey/insan malları üzerinde sınırlı-izafi bir mülkiyet hakkına sahiptir. Bu sebeple mallarını, fert devlet, birey ve toplum yararına kullanır; zararına olacak bir yerde kullanamaz.

Mülkiyet Hakkı Dokunulmazdır-Korunmuştur

İslam dini birey özel mülkiyet hakkını tanımıştır. İslam, özel mülkiyet hakkını sadece tanımakla kalmamış aynı zamanda onu çeşitli müeyyidelerle korumuş ve dokunulmazlığını sağlamıştır. Bu sebeple hiçbir şahıs veya kurum kişilerin mallarına dokunamaz ve onların rızaları olmadan mallarını ellerinden alamaz. Bu sebeple Kur’an’da “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin. Ancak kendi rızanızla yaptığınız ticaret müstesna*” (Nisa 4/29)

buyrulmaktadır. Kişilerin mallarını almak veya dokunmak değil, hiçbir şahsın veya kurumun insanların mal ve paralarının değerlerini düşürmeye dahi hakları yoktur. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de "*İnsanların eşyasının (mal ve paralarının) değerini düşürmeyin*" (Hud 11/85) buyrulmaktadır. Ayrıca yine Kur'an'da başkalarına ait olan malların hırsızlık yoluyla gizlice alınıp çalınmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Hatta hırsızlık suçunu işleyenlere (Hanefilere göre 10 dirhem (normal iki koyun) değerinde olan, kilit altındaki bir malı gizlice alıp götürülenlere) el kesme cezası verilmesi emredilmektedir. (Maide 5/38)

İslam'ın mülkiyet anlayışında zengin fakir vardır. İnsanlar zekâ, kabiliyet ve kol gücü bakımından farklı oldukları gibi, çalışıp kazanma bakımından da farklı farklıdır. Bu bakımdan az çalışan az, çok çalışan da çok kazanabilir. Bu sebeple mülkiyette eşitlik söz konusu olmadığı için sermaye karşıtlığı ve zengin düşmanlığı yapmak yanlıştır. İnsanların ayrı ayrı çalışma alanlarına sahip olacakları ve dolayısıyla kazançlarının da farklı olacağı hakkında ayetler vardır. "*Sizi yeryüzünün halifeleri yapan, verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelere üstün kılan O'dur.*" (Enam 6/165). Başka bir ayette ise şöyle buyrulmaktadır: "*Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik. Birbirlerine iş gördürmeleri için onlardan kimisini kimisine derecelere üstün kıldık.*" (Zuhruf 43/32) Mülkiyet hakkı dokunulmaz olup korunduğu için hükümetlerin karşılıksız para basmaları insanların para değerini düşüreceğinden gayri meşru, kanunsuz bir davranış olur. Eğer tabir caiz ise enflasyonun modern bir hırsızlık olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü birinin cebindeki bir milyon lira para mesela 20 yumurta alırken, bir gecede 10 yumurta alır hale gelmiş, yani adamın cebindeki paranın yarısı haberi olmadan çalınmıştır. Tabii ki onun böyle bir muameleye kesinlikle rızası yoktur. Yani enflasyonlu bir ortamda fertlerin mülkiyet hakları korunmuş olamaz.

B. Mülkiyeti Elde Etme Yolları

İslam'da üretimde mülkiyetin esas olduğunu söylemiştik. Bu nedenle insan ürettiği şeyin sahibi olur. İnsanda hürriyet asıl olduğu gibi⁸⁴

⁸⁴ Bkz. Bürhanüddin el-Merğınani, el-Hidaye, II, 128; İbnü'l-Hümmam, Fethu'l-Kadir, IV, 417; Ahmet Özel, İslam Hukukunda Ülke Kavramı, s. 29.

aynı zamanda mülkiyet de asıldır. Yani insan ürettiği şeye normal şartlar altında sahip olacaktır. İslam hukukunda mülkiyeti kazanmanın meşru yolları açıklanmıştır. Buna karşılık hırsızlık, faiz, gasp, yalan, dolan ve aldatma gibi kazanç vasıtaları ise haram kılınıp yasaklanmıştır.

Mülkiyeti elde etme yolları açıklanırken Mecelle’de şu esaslar getirilmiştir. “Esbâb-ı temellük üçtür: Birincisi bey’ ve hibe gibi mülkü bir malikten diğer malike nakildir. İkincisi irs gibi bir kimesnenin diğere halef olmasıdır. Üçüncüsü maliki olmayan bir mübah şeyi ele geçirmektir. Bu dahi ya hakikidir ki ol şeye hakikaten vaz’-ı yed eylemektir yahut hükmidir ki, yağmur suyu biriktirmek için bir kap koymak ve av için tuzak kurmak gibi sebebini tehyi’e ile olur.”⁸⁵

Mülkiyet konusunu açıklarken Abdullah b. Mahmud el-Mevsili kendisine göre şöyle bir tasnif yapmıştır: Mülkiyeti elde etme, malın temliki ve menfaatin (hizmet ve kira) temliki olmak üzere iki kısma ayrılır. Malın temliki de bedel ile temlik veya bedelsiz temlik olmak üzere yine iki kısma ayrılır. Bedel ile temlik mesela alış-veriş ve ticari muamelelerde olduğu gibi. Bedelsiz temlik ise hibe, sadaka ve vasiyet gibi hukuki muamelelerdir.

Menfaatin temliki de yine bedelli ve bedelsiz olur. Mesela ariyet ve vasiyet gibi muameleler bedelsizdir. İcare yani hizmet ve kira gibi muameleler ise bir bedel karşılığı yapılan işlemlerdir.⁸⁶

İslam ekonomisinde mal ve para kazanmanın meşru yolları şunlardır:

1. Çalışıp Emek Harcamak

İslam Ekonomisinde mal-mülk elde etme yollarından birisi çalışıp emek harcamakla kazanmaktır. Kişi emek karşılığında kazandığı şeye sahip olur. Müslüman çalışıp emek sarf etmek suretiyle mal mülk elde edebilir. İslam’da emeği karşılığında para kazanarak geçim sağlamak helal ve meşru kabul edilmiştir. Hatta el emeği ve göz nuru, geçim yollarının en iyisi ve en güzeli olarak değerlendirilmiştir. Bu husus ayet ve hadislerde bile dile getirilmiştir. Bir ayette “İnsan için çalışmasından başka bir şey yoktur ve çalışmasının karşılığı verilecektir.” (Necm 53/39-40), buyrulurken bir hadiste de “Hiç kimse,

⁸⁵ Bkz. Mecelle, md. 1248

⁸⁶ Abdullah b. Mahmud el-Mevsili, el-İhtiyar Li-Ta’lil’l-Muhtar, II, 50.

el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir”⁸⁷ denilmiştir. Alın teri, el emeği ve göz nuruna verilen kıymet ve değer şu hadisten daha iyi anlaşılmaktadır:

“Allah’a yemin ederim ki, bir insanın, ip alıp sırtında odun taşıması, herhangi bir kimseye gelip de sadaka istemesinden daha hayırlıdır; istediği kimse ister versin ister vermesin.”⁸⁸ Şu halde insanın hayatını çalışarak kazanması, dilenerek kazanmasından daha iyidir.

Elmalılı “O Allah ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı” (Bakara 2/29) ayetinin tefsirinde şunları söylemektedir: Eşyada asıl olan mübahlıktır. Serbest olan, kimsenin olmayan malları birisi olabilir; bu mübahdır. İnsanda asıl olan ise haramlıktır yani dokunulmazlıktır. Bütün insanlara eşya eşit bir şekilde mübahdır. Yoksa insanlar, insanlar için yaratılmamış ve birbirlerine mübah kılınmamıştır. Bunun için insanların canları, malları, ırz ve namusları birbirleri için mübah değildir. Hatta bir insan kendi canında ve ırzında bile dilediği gibi tasarrufta bulunma yetkisine sahip değildir. İnsanlar kendileri için değil, Allah’a ibadet ve kulluk için yaratılmışlardır.⁸⁹ İşte bu sebepten insanın kendini öldürmeye, kendini veya ırzını başkasına satmaya hakkı yoktur. Ancak Allah’ın emrine ve koyduğu kanunlara uygun olan meşru nikâha izin verilmiştir. Aksi takdirde günah işlemiş olur. İnsanların amelleri-emekleri, malları ve mülkleri de birbirlerine karşı aynı kendi nefisleri gibi haram-dokunulmazdır. Bunlar da başkalarına karşı yasaklanmış durumdadır. Fakat kendileri için mübah olduğundan kendi rızaları ile başkalarına da terk edip devredebilirler. İşte bütün sözleşmeler ve ekonomik işlemler bu esas üzere yürütülür.⁹⁰

Şu halde insanın elemeği, göz nuru mülkiyet sebebidir. Kişi emek harcayarak ürettiği şeye sahip olur.

2. Ticaret Yapmak

İslam ekonomisinde mülkiyeti elde etme yollarından birisi de ticaret yapmak suretiyle kazanç sağlamaktır. Bu sebeple Kur’an-ı

⁸⁷ Buhari, Büyü, 15; İbn Mace Ticaret, 1; Nesai, Büyü, 1.

⁸⁸ Buhari, Zekat, 50; Tecrid-i Sarih, V, 260, Hadis No: 731.

⁸⁹ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım” (Zariyat 51/56)

⁹⁰ Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, I, 289.

Kerim'de "Allah, alış-verişi helal, faizi ise haram kıldı" (Bakara 2/275) buyrulmaktadır. Şu halde İslam'da ticaret yapmak yani mal alıp satarak karın doyurmak meşru kılınmıştır. Burada faiz haram kılınırken ticaretin helal ve serbest olmasının sebebi, ticaretin riziko taşımasıdır. İslam'da ticaretin helal olması için o ticaretin risk taşıması yani hem kâr ve hem de zarar etme ihtimalinin bulunması gerekir. Bu yüzden risk taşımayan ticaretler meşru alış-veriş sayılmaz; o ticaret, risk taşımadığı için meşru bir kâr değil, gayri meşru olur, faiz olur. Çünkü ticaretle elde edilen kârın helal ve meşru olması için o ticaretin risk üstlenmesi İslam ekonomisinde temel bir esastır.⁹¹

İslam hukukçularından Serahsi meşru olan bütün alışverişlere "el-bey" (alış-veriş veya ticaret) adını verirken, gayri meşru olan tüm alışverişlere de "el-riba" adını vermektedir. Şu halde İslam'da meşru olan ticaret, helal ve serbest bir kazançtır. Haksız iktisab ise faiz olup gayri meşrudur. Yine haksız iktisap olduğu için İslam'da faizin her çeşidi yasaklanmış bulunmaktadır. İster basit, ister bileşik faiz olsun; ister fadıl faizi, isterse nesie faizi veya riba olsun bunların her türü haramdır. Çünkü ayette sadece verilen para veya mal olan sermayenin helal olduğu kastedilerek şöyle buyrulmaktadır: "*Ey inananlar! Allah'tan korkun, eğer inanıyorsanız, faizden (henüz alınmayıp) geri kalan kısmı bırakın (almayın). Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve elçisiyle savaşmış olduğunuzu bilin. Töbe ederseniz, anamalmınız sizindir. Böylece ne haksızlık etmiş ve ne de haksızlığa uğramış olursunuz.*" (Bakara 2/278-279)

Sermayenin hakkı, ama risk taşıyan sermayenin hakkı kârdır ve bu kâr yani ticaret meşru bir kazanç yolu olup helal kılınmıştır. Risk taşımayan sermayenin aldığı pay haramdır; ona İslam ekonomisinde kâr denmez, faiz adı verilir.

3. Toprağı İhya Etmek

Mecelle'de ihya, toprağı imar edip tarıma elverişli hale getirmek şeklinde şöyle tarif edilmektedir: "İhya, imar demektir ki, araziyi ziraata salih kılmaktır."⁹²

Kimseye ait olmayan, boş, sahihsiz ve kullanılmaz toprakları ihya etmek suretiyle insan o yerlere sahip olabilir. Nitekim Hz.

⁹¹ M. A. Mannan İslam Ekonomisi, Çev: Bahri Zengin, Özdemir Basımevi İstanbul-1973, s. 288.

⁹² Mecelle, Madde: 1051.

Peygamber bu yolun meşru olduğunu ifade etmek üzere “Kim ölü bir toprağı ihya ve imar ederse o yer onun olur.”⁹³ “Ölü bir toprağı ihya eden bir kimsenin o toprak üzerinde (sahibi olmaya) daha fazla hakkı vardır.”⁹⁴ buyurmuşlardır.

İhya, gelir getirmeyen ve kullanılmayan bir toprağı ıslah etmek suretiyle verimli hale sokmaktır. Bu hadislere göre ihya işlemi arazi üzerinde mülkiyet ifade eder. İslam hukukçularının çoğunluğu bu ihya işini genel olarak mülkiyetin bir sebebi saymışlardır. Hâlbuki Ebu Hanife ve İmam Malik’e göre sadece ihya bir şey ifade etmez; bu ihyanın toprak üzerinde bir mülkiyet hakkı sağlayabilmesi için onun mutlaka devletin müsaadesiyle olması şarttır.⁹⁵ Şu halde ihya ancak devlet izniyle birlikte yapılırsa mülkiyetin sebebi olabilir.

Hız. Peygamber, “Kim bir toprağı ihya ederse orası onun olur.”⁹⁶ demek suretiyle toprak yönetiminin başında olan kimselerin değil, herkesin, bütün milletin müşterek malı olduğunu bildirmiştir. İmam Azam’a göre bu konuda devletin izninin şart koşulması, bir araziye üç, beş kişinin aynı zamanda ihya etmek istemesiyle meydana gelebilecek kavgaya ve anarşiyi önlemek ve düzeni sağlamak amacını gütmektedir.⁹⁷

Serahsi, toprağın ihyası konusunda bilgi verirken Ebu Hanife’ye göre toprağın ihyasında devletin (İmamın) müsaadesinin şart olduğu, Ebu Yusuf ile İmam Muhammed’e göre ise şart olmadığını açıkladıktan sonra mülkiyet konusunda Hız. Peygamber’in bir hadisini naklederek İmam Azam’ın görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır: “İmamın (yani devlet başkanının) kendisi hoş görmedikçe hiçbir kimse herhangi bir şeye sahip olamaz.”⁹⁸

Toprağı işgal etmek de belli bir süre mülkiyet hakkını elde etmeyi sağlar. Ölü araziye ihya, onu, faydalı ve fayda verir hale getirmekle olur. Mesela bina yapmak, ağaç dikmek, ekmek, sürmek ve su çıkarmak gibi işlemler torağı daha faydalı hale getirir. Araziyi ıslah

⁹³ Ebu Davud, Haraç, 3077.

⁹⁴ Ebu Davud, Haraç, 3076)

⁹⁵ Bkz. Vehbe Zühayli, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, V, 60.

⁹⁶ 191 Bkz. Ebu Yusuf, Kitabül-Haraç, Çev: Ali Özek, s. 111.

⁹⁷ Bkz. Ebu Yusuf, a.g.e., s. 111; Kamil Miras, Tecrid-i Sarih Tercümesi, Ankara-1974, VII, 159-163.

⁹⁸ Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, Kitabül-Mesut, III, 16.

eylemek için işgal etmek isteyen birisi onu taşla çevirmesi gerekir ki bu işleme fıkıh dilinde “Tahcir” taşla çevirme denir. Tahcir sayesinde insana sadece üç yıl mülkiyet hakkı tanınmıştır. Bu konuda Hz. Ömer’in şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Taşla çevirenin, üç sene-den sonra (o arazide) hiçbir hakkı yoktur.”⁹⁹

Hz. Peygamber’in devletin sahihsiz topraklarından bir kısmını şahıslara ikta edip verdiği tarihen sabit bir gerçektir.

Hz. Ebu Bekir’in kızı Esmâ, bu konuyu Buhârî’de şöyle dile getirmektedir: “Ben, bir zaman Resûlullah’ın Zübeyr’e ikta edip verdiği hurmalık araziden (deveye yedirmek için) başımın üstünde hurma çekirdeği taşıdım. Bu hurmalık, benim oturduğum yerden sekiz bin adım uzaklıkta idi.”¹⁰⁰

İkta usulü yani devletin kullanılmayan ve sahibi bulunmayan arazileri bazı vatandaşlara tahsis etmesi İslam hukukunda Hz. Peygamberle başlamış, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ile devam etmiş bulunan bir yöntemdir.

Hadis kitaplarında ihya ve ikta ile ilgili pek çok örnekler bulunmaktadır. Ebu Yusuf’un Kitabü’l-Harac’ında ve Yahya b. Adem’in Kitabü’l-Harac’ında da bu konuda bilgiler verilmiştir. Peygamberimiz ve dört halife devrinde kime nereden ve ne kadar arazi verildiği açıklanmıştır.¹⁰¹

Maverdi, Ahkamü’s-Sultaniyye adlı eserinde iktaya bir bölüm tahsis ederek ikta hakkındaki İslam hukukunun getirmiş olduğu hükümleri açıklamıştır.¹⁰²

4. Diğer Yollar

İslam’ın mülkiyeti kazanmak için meşru kıldığı bu saymış olduğumuz yolların dışında insan iradesi ve çalışmasıyla ilgisi bulunmayan başka yollar da vardır. Bunlar hibe, vasiyet ve miras gibi hukuki muamelelerdir. Hibe, vasiyet, miras ve buna benzer işlemler insanın çalışma ve iradesi dışında onu mülkiyet sahibi kılan olaylardır. Bu

⁹⁹ Vehbe Zuhayli, a.g.e., V, 60.

¹⁰⁰ Bkz. Buhari, Humus, 19.

¹⁰¹ Yahya B. Âdem, Kitabü’l-Harac, Çev: Osman Eskicioğlu, İzmir-1996, s. 222-227.

¹⁰² Ali b. Muhammed el-Maverdi, Ahkamü’s-Sultaniyye, Mısır-1966, s. 190; Krş. Ebu Yala el-Ferra, Ahkamü’s-Sultaniyye, Mısır-1966, s. 227.

konular İslam hukukunun ilgili bölümlerinde açıklanmış bulunmaktadır. O nedenle biz burada bu konuları teker teker açıklamaya lüzum görmüyoruz. Bu konularda bilgi sahibi olmak isteyenler İslam hukukunun ilgili bölümlerine bakabilirler.

5. Mülkiyetin Gayr-i Meşru Yolları

Buraya kadar anlattıklarımız mülkiyeti kazanmak için İslam'ın meşru gördüğü yollardır. Bilhassa bugünkü uygulamalarda para kazanma vasıtası sayılıp da İslam'ın meşru görmediği için haram kabul ettiği bir takım yollar vardır. Mevduci, mal ve mülk elde etmede Kur'an'ın haram kıldığı bu yolları 14 maddede toplamıştır. Bu yollar şunlardır:

Başkasının malını onun rızası olmaksızın veya belli bir ödeme yapmadan almak. Ancak rıza alındığı ve belli bir ödeme yapıldığı halde rızanın zorla veya hile ile alındığı durumda da bu alışveriş yine harama girer. Malı rüşvet, gasp ve sahtekârlık yolu ile elde etmek haramdır. Bu konuda malın kamu malı veya şahıs malı olması arasında hiçbir fark yoktur. Hırsızlık yapmak, yetimlerin mallarını zimmete geçirmek, eksik tartmak, fuhşun yaygınlaşmasına sebep olacak muameleler, fuhuş yapmak ve bundan para kazanmak; içki yaparak, satarak ve taşıyarak para kazanmak; kumar ve malın bir kimseden diğerine geçmesinde sadece şans oyunlarının etki yaptığı tüm muameleler bu yasak-haram kapsamına girer. Put yapmak, alıp satmak, putların yapıldığı ve onlara tapıldığı yerlerde çalışmak; kâhinlik, falcılık ve tefecilik yapmak ve astroloji ve ona benzer yollardan para kazanmak, bütün bu yollar İslam ekonomisinde yasaklanıp haram kılınmış olan muamelelerdir.¹⁰³

6. Üretim Faktörleri

Klasik iktisat kitaplarında Üretim Faktörleri adı altında tabiat (veya toprak), emek ve sermaye gibi üç konu üzerinde durulmaktadır. Bir üretimin meydana gelmesinde kullanılan unsurlara üretim faktörleri adı verilir. Üretim, faktörlerin mal haline dönüşmesini ifade eder. Belirttiğimiz gibi klasik ekonomide üretim faktörlerinin sayısı toprak, emek ve sermaye olmak üzere üçtür.

¹⁰³ Ebu'l-A'la el-Mevduci, Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi, İslam Düşüncesi Tarihi (Editör: M. M. Şerif), İstanbul-1990,1, 215.

Yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla Tabiat'ın kapsadığı her türlü unsur, toprak kavramı içine girer.

Emek faktörü, bir mal veya hizmet üretimindeki insan çabasıdır. Çabaların bazıları daha çok kol kuvvetine dayanırken, bazılarında fikir kuvveti ağır basar. Bu farklı nitelikler, emek çeşitlerini meydana getirir.

İktisatta, her türlü üretilmiş üretim aracı, sermaye sayılır. Böylece, daha önce üretilmiş olan bu araçlar, üretim faaliyetinde insana yardımcı olup faaliyetin verimliliğini artırır. Mesela tarımda kara saban yerine traktörün kullanılması gibi.

Modern ekonomide, klasik üç üretim faktörünün dışında bir dördüncüden daha bahsedilir. Bu, teşebbüs faktörüdür. Üretimi gerçekleştirmek için yukarıda sayılan faktörlerin organize edilmesi ve yönetilmesi, teşebbüs unsurunun niteliğini açıklar.

Üretim faktörlerinin dörde çıkarılması, iktisadi hayatta ortaya çıkan genel gelişimin bir sonucudur. Önceleri teşebbüs sahibi kişilerin (müteşebbislerin) bir faaliyete atılmaları için sermaye sahibi olmaları gerekirdi. Yani ancak sermaye sahibi olanlar müteşebbis olabilirdi. Modern iktisadi hayatta bu zorunluluk kalkmış, sermaye ve teşebbüs unsurları arasındaki ayırım tam bir açıklık kazanmıştır.

Aslında bir üretimin gerçekleşmesi için emek ve tabiat faktörleri ile yetinmek mümkündür. Verimliliği düşük olsa bile, bir üretimin meydana gelmesini sağladıkları için bu ikisi “temel faktörler” olarak isimlendirilebilir.¹⁰⁴

Üretim Faktörleri hakkında buraya kadar söylediklerimiz iktisatçıların fikirleridir. Bu düşünceler hakkında yanlış-doğru; sevap veya günah gibi bir değerlendirme yapmamız mümkün değildir. Ancak tabiat-toprak, emek ve sermaye gibi konularda İslami bakış açısının bulunduğunu da söylemeden ve hatta bu mevzuda bir özet vermeden geçemeyeceğiz.

İslam fihhına göre üretim faktörlerini “emek” ve “mal” olarak ikiye ayırmak mümkündür. Üretim ve gelir bu iki faktörün katkısıyla oluşur. Bir yandan teşebbüs ve organizasyon emek kavramı içinde

¹⁰⁴ Yüksel Ülken, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 935.

ele alınabilirken, diğer yandan sermaye ve tabii kaynaklar da mal kavramı içerisinde ele alınabilirler.¹⁰⁵

Mamafih tabii kaynakları da içine alarak mal kavramı içinde mütalaa edilen toprak bağımsız bir bölümde ele alınabilir. Böylece burada fiziki ve zihni çaba emek, toprak dışındaki üretilmiş üretim faktörü de sermaye olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁶

Üretimin unsurlarından birisi de hiç şüphesiz tabiattır. Ekonomi- de insanlar tabiatın toprak parçasından daha çok faydalanmaktadır. O nedenle tabiatı toprak ile yorumlamış olabilirler. Ancak çağımızda meydana gelen ekolojik denge problemleri tabiatın bütün kesim ve kısımlarıyla bir bütün olduğunu göstermiştir. Kur'an-ı Kerim'de Allah, göklerde olanları ve yerde bulunanları,¹⁰⁷ güneşi ve ayı,¹⁰⁸ geceyi ve gündüzü,¹⁰⁹ denizi ve nehirleri insanoğluna musahhar kıldığından bahsetmektedir. "Musahhar" kelimesi "sahhara" fiili ile alakalıdır. Bu ise ücret ve karşılık olmadan meccanen üretim yapmak demektir. Şu halde bütün kâinat ve tabiat insanoğlu için bedelsiz üretim yapmaktadır. İnsan yeryüzünde ihtiyaçlarını gidermek için mal üretirken hava, su ve toprak gibi elamanları her zaman kullanmaktadır.

Daha önceki bölümlerde toprak hakkında biraz bilgi vermiştik. Onlara ilaveten burada şunu söylemek gerekir.

Toprak tamamen hukuki bir mevzudur. Elde ederken, alırken ve satarken bu konuda sünnetin ortaya koyduğu uygulamalar (kurallar) geçerli olur. Toprağını kullanırken bile birey İslam'ın getirdiği kurallara uyarırsa hem kendisi ve hem de mensubu olduğu toplum için en güzel verimi elde etmiş olur. Mesela İslam toplumunda fiyatlara müdahale edilmeyeceği için serbest piyasa şartları cereyan edeceğinden pamuk tarlasına pancar, pancar tarlasına pamuk ekilmez. Neticede toprağa uygun mahsul ekilip dikileceğinden insanlarda olduğu gibi toprak için de kendiliğinden bir iş bölümü sağlanmış olur ve böylece hem birey ve hem de toplum açısından en güzel verim ve

¹⁰⁵ Ali Abdürresul, el-Mebadiu'l-İktisadiyye Fi'l-İslam, Kahire-1968, s.7.

¹⁰⁶ Ahmet Tabakoğlu, İslamda Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri, Ensar Neşriyat, İstanbul-1986, s. 80.

¹⁰⁷ Lokman 31/20; Casiye 45/13.

¹⁰⁸ Ra'd 13/2; İbrahim 14/2; Nahl 16/12.

¹⁰⁹ İbrahim 14/33; Nahl 16/12.

kazanç elde edilmiş olur. Pamuk fiyatlarının düşük tutulması sebebiyle pamuk tarlalarına pancar ekilmesi toprak sahibi bireyler açısından kazançlı bir davranış olsa bile toplum açısından ihtiyaç duyulan pamuk üretilmemiş olacağından zararlı bir hareket kabul edilmelidir. İşte İslam ekonomisinde pamuk tarlasına pancar ekilmesin ve dolayısıyla dengeler bozulmasın diye fiyatlara müdahale edilmez; serbest piyasa koşulları uygulanır.

Üretimin elemanlarından olan tabiat ve toprak İslam ekonomisinde Allah'ın insana vermiş olduğu bir emanet ve nimet olarak O'nun koyduğu kanun ve kurallar çerçevesinde kullanılmak durumundadır.

Üretimi gerçekleştiren faktörlerden ikincisi de emektir. İslam insan emeğine çok büyük önem vermiştir. İslam'a göre ibadet yaratılış sebebidir.¹¹⁰ Salih ameller ibadet kavramının içinde çok geniş bir yer tutar. İnanmak şartıyla salih amel işleyen kullara ebedi hayat vaat edilmiştir.¹¹¹

Üretici olan ve insanlara faydası dokunan kişi inandığı sürece Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma sıfatına hak kazanmıştır. (Nur 24/55).

Az önce de ifade ettiğimiz gibi Allah Teâlâ kâinatı insanın faydalanması için yaratmış ve ona musahhar kılmıştır. Hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar, su kaynakları, yeryüzü ve gökyüzü hep insanın maddi ihtiyaçlarını tatmin için yaratılmıştır. (Bakara 2/22).

İslam insanları kâinata hükmetmeye memur gördüğü gibi ondaki üretici kuvvete yani emeğe büyük bir önem atfeder. Böylece İslam, emeği maddi ve manevi yönleriyle ele alır. Kadın ve erkek herkes hayatın gereklerini öğrenmek, öğrendiklerini anlatmak ve bilgilerinden faydalanmak durumundadırlar.¹¹² Bu yüzden bildiğini tatbik edip uygulamaya koymayan kimse bilgili sayılmaz.¹¹³ Üretime yönelen emek de bu şekilde maddi ve manevi yönleriyle ele alınabilir.

Emeğin geniş ve dar anlamları vardır. Ahlakî bir davranış olarak yorumlanabilecek olan amel-i salih ile daha çok fiziki bir çabayı

¹¹⁰ "Cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım": Zariyat 51/56.

¹¹¹ Mesela bkz. Bakara 2/25.

¹¹² Bkz. İbn Mace, Mukaddime, 23, 24.

¹¹³ Bkz. Darimi, Mukaddime, 29.

ifade eden sa'y kavramları emeğin geniş manasını oluştururlar. Dar manasıyla emek ise sadece bir üretim faktörüdür. Bu anlamda emekçi için fıkıh kitaplarında kullanılan tabir ecir kelimesidir.

Geniş manasıyla insan emeği onun kâinat içerisindeki yerini tayin eder. İnsanın sorumluluğunu biçimlendiren ve onun kıymetini tayin eden de onun emeğidir. (Bkz. Zümer, 53/39-40). Erkek ve kadın arasında bu açıdan hiçbir fark bulunmamaktadır.¹¹⁴

İslam'da emek konusunda söylenecek daha çok şey vardır. Daha fazla bilgi almak isteyenler İslam ekonomisi üzerine yazılan eserlerin ilgili yerlerine bakabilirler. Ancak biz burada emek konusunda İslam açısından çok önemli bir noktaya işaret ederek bu konuyu kapatmak istiyoruz.

Bugün bütün dünya işçilik düzenini yaşamaktadır. Bunun manası eğer kişinin malı ve parası yoksa emeğinden başka satacak bir şeyi de yok demektir. Yani kişinin iş kurabilmesi ve kendi başına bir iş sahibi olabilmesi hemen hemen imkânsız gibidir. Artık o kendi kendini yöneten biri değil, başkalarının emrinde çalışan bir memur, hatta bir işçi ve emekçidir. İpoteğe koyacak bir malı olmadığı için başkaları kefil olmadıkça herhangi bir yerden kredi veya ödünç-borç bir para da bulamaz. Oysa toplum bireyin velisidir; fert devletin velayeti altındadır. Ama bu velayet kurumu bugün vazifesini yapmamaktadır. Bunun için işçi, bir işçinin oğludur; onun babası ve hatta dedesi de işçi idi. Emeğini satarak hayatını kazanma demek olan işçilik, böylece bir miras gibi, oğuldan oğula, torundan toruna intikal edip gitmektedir. Hâlbuki insan itibarlı olmalı, insan olduğu için bireye güvenilmeli, yine bu sıfatına dayanarak ona kredi verilmelidir. Çünkü ebedi bir işçilik, kendisi iş sahibi olamayacağı için bir bakıma köleliktir. Zaten kölelik de bir mal sahibi olamadan karın tokluğuna çalışmaktan ibaret değil midir?

İşte bu benzerliği; kölelik ile zamanımızdaki işçi düzeni arasındaki benzerliği çok iyi farkederek Said Nursi, köle düzeni ile işçi düzenini aynı kabul ederek şöyle diyor: "Devletler, milletler

¹¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, a.g.e., s. 80-81.

muharebesi tabakat-ı beşer muharebesine terk-i mevki ediyor. Zira beşer esir olmak istemediği gibi, ecir olmak da istemez.”¹¹⁵

İslam hukukçuları, bin yıldan beri, insanın özgür olduğunu ve insanda hürriyetin asıl olduğunu savunmaktadırlar.¹¹⁶ Bu demektir ki, insanda esaret ve kölelik arızı ve geçici bir özelliktir. Yalnız burada unutulmaması gereken bir husus vardır. Köleliğin, hastalık gibi iyi olması ve geçmesi gereken bir vasıf olduğunu ve köleliğin sadece siyasi değil, dini, ilmi ve iktisadi çeşitleri bulunduğunu bilmek gerekir. Dini özgürlüğün olmadığı yerde dini kölelik var demektir. İlmi özgürlük ve düşünce özgürlüğünün bulunmadığı yerde fikir köleliği var demektir. Ekonomik özgürlüğün bulunmadığı yerde de iktisadi kölelik var demektir.

İnsan hasta olmamaya çalıştığı gibi, işçi olmamaya da yani başkasının işini (karın tokluğuna, köle statüsü gibi) yapmamaya da çalışmalıdır. Mümkün olduğu kadar herkes kendi işinde çalışmalı; İş hayatı ortaklaşa yürütülmelidir. İşte bu imkân bugün bireye verilmemektedir. Hâlbuki toplum bireyin velisi olduğundan, onun hem vekili ve hem de kefilidir. Bu yüzden bireye serbest çalışma kredisi verilmeli, böylece birey sevdiği ve beceri sahibi olduğuna inandığı bir alanda kendisi iş kurabilmelidir. Zamanımızda ise böyle bir uygulama yoktur; hatta buna bir hayal gözüyle bakanlar dahi olabilir. İşte Bediuzzaman çağımızdaki bu uygulamalardan dolayı esirlik ile ecirliği bir tutmuştur. Yani ona göre işçi düzeni, köle düzeni anlamına gelmektedir.

Üretim faktörlerinden birisi de sermayedir. İktisatçılara göre sermaye ya da kapital, eski çağlarda faiz karşılığında ödünç verilmiş para ve mal ifade ederdi. Geniş anlamda sermaye, gelir elde etmek üzere işletilebilecek her türlü mal ve paradır.¹¹⁷

Kapitalist iktisat teorisi sermayeyi emekten bağımsız bir üretim faktörü olarak görmektedir. Marksistlere göre de sermaye hem kapitalistlerin kârlarının kaynağı, hem de üretim araçlarına sahip olma vasıtalarından biridir. Maddi bir vakıya ve bir üretim aracı olarak

¹¹⁵ Cemal Kutay, *Bediuzzaman Said Nursi*, Özal Matbaası İstanbul-1980, s.341.

¹¹⁶ Bkz. Bürhanüddin el-Merğınani, *el-Hidaye*, II, 128; İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-Kadir*, IV, 417; Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı*, Ünal Matbaası, İstanbul-1982, s. 29.

¹¹⁷ Feridun Ergin, *Ak İktisat Ansiklopedisi*, s. 829.

sermaye kavramı İslam iktisadında Kapitalist ve Marksist iktisatlar-da görüldüğü gibi belirsiz değil, tam tersine müşahhas bir mahiyete sahiptir. İslam ekonomisi çerçevesinde sermaye, iktisadi faaliyete emekle birlikte katılan ve bir risk üstlenen, bu faaliyet neticesinde de kâr veya zarar elde eden bir üretim faktörüdür.

İslam sermayeyi, üretim faktörleri yanında başka şeyleri de ihtiva eden mal kavramı içerisinde ele alır. Mal ise mülkiyete mevzu olan, alınıp satılan, faydalı olup piyasa değeri ve fiyatı taşıyan şeydir. Bu tanım meta tarifıyla birleşmektedir. Hava ve güneş ısısı gibi faydalanılabilen fakat mülk edinilemeyen şeylerle bozulmuş gıda maddeleri gibi, mülk edinilebilen fakat faydalanılamayan şeyler mal kavramının dışında kalır.

İslam hukukçuları mal kavramını değerine göre iki kısımda ele alırlar: Kullanım ve mübadele değeri taşıyan mallar mütekavvim, taşımayanlar ise gayr-ı mütekavvim diye adlandırılır. Para, metalar, toprak, gıda maddeleri öncesine örnektir. Alkollü içkiler, domuz eti, çalınmış eşya da gayr-ı mütekavvim mal sayılır. Gayr-ı mütekavvim mal alınıp satılamaz. Sadece mütekavvim mal satış, hibe, vasiyet ve rehin gibi tasarruflara konu teşkil edebilir. Mütekavvim malın üretim faktörü olan kısmına sermaye (re'su'l-mal) denir. Bu ıstılah bu manasıyla Kur'an'da da geçer. (Bakara 2/279).

Sermaye sürekli olarak üretim süreci içinde kalmalıdır. İslam'ın mülkiyete getirdiği sınırlamalar (Haşr 59/7; Tevbe 9/34) ve İslam vergileme politikası sermayenin hem üretim sürecinin dışına çıkmasını önler hem de bütün toplumda yaygınlaşmasını sağlar. Çünkü zekât atıl sermaye diyebileceğimiz tasarrufların ve ticari sermaye kazançlarının yıldan yıla aşınmasına yol açar. Bundan dolayı Hz. Peygamber zekâtın aşındırması için yetimlerin mallarıyla ticaret yapılmasını emretmişlerdir.¹¹⁸

İslam sermayeyi eğer üretime emekle birlikte katılmazsa veya zarar riski yüklenmezse bir üretim faktörü olarak benimsemez. Emek-Sermaye ortaklığının her çeşidi karşılıklı olarak risk içeren kâr ortaklığı temeline oturmalıdır. Sermayeye emekten bağımsız bir statü tanımak bunların birbirlerine karşı oluşlarını kabul etmektir.¹¹⁹

¹¹⁸ Malik, Zekat, 12.

¹¹⁹ Sezai Karakoç, İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü, İstanbul-1967, s.45.

Hâlbuki böyle bir durum yoktur. Sermaye ile emek aynı karı kocada olduğu gibi birbirinin fonksiyonudurlar.

İslam faiz yasağı ile sermaye sömürsünü, fakir ve miskinlere devlet bütçesinden yardım etmekle (Tevbe 9/60) de emek sömürsünü önlemiştir. Böylece sermayenin emek üzerinde baskı kurmasına mani olmuş ve aralarında iş birliğinin kurulmasını ve akıcılığı sağlamaya çalışmıştır. Çünkü risksiz ve emeksiz sermaye kazançları (faiz) hem emek sömürsünü artırır ve hem de emeği üretim sürecinden koparır.¹²⁰

II. TÜKETİM

Ekonomi ilminin, felsefe ve diğer ilimlerden ayrılıp müstakil bir bilim dalı haline gelince birtakım terimler ortaya koyduğu bir gerçektir. İşte ekonominin terimleştirdiği üretim, tüketim, mübadele ve tedavül kelimeleri bu ilmin üzerine oturduğu temel köşe taşlarıdır diyebiliriz.

Geçtiğimiz sayfalarda üretim üzerinde durup onu İslam açısından ayet ve hadisler ışığında tanımaya çalıştık. Şimdi ise tüketim yani istihlak üzerinde durmak istiyoruz.

1. Tüketimin Tanımı

İktisatçılar tüketimi, ihtiyaçları ve arzuları karşılamak amacıyla iktisadi varlıkların harcanması şeklinde tarif ediyorlar.¹²¹ Bu tariftan anlaşıldığına göre iktisadi faaliyetin son merhalesi tüketimdir. Üretim, mübadele, bölüşüm ve her türlü ekonomik davranışlar, bu tüketim sonucuna varmak için yapılır. O sebeple ekonomide tüketimin çok önemli bir yeri vardır. Şükrü Baban'ın dediği gibi bunu fark edemeyen bazı iktisatçılar tüketimin ahlak ile alakalı olduğunu kabul ederek iktisat kitaplarında istihlak bölümüne yer vermemişlerdir. Hâlbuki tüketimin ahlakla ilgisi olduğu kadar ekonomiyle de ilgili olduğu bir gerçektir. O yüzden tüketimden, az da olsa, biraz bahsetmek yerinde bir hareket olacaktır.

Tüketim kavramı Fransızca'da konsumasyon (Consommation) kelimesiyle ifade edilir ki bazı iktisatçılar bununla tüketimi bir tahrip eylemi olarak nitelendirmiştir. Hakikatte ise bu terimle

¹²⁰ Ahmet Tabakoğlu, İslam'da Emek ve İşçi İşveren Münasebetleri, s. 90- 93.).

¹²¹ Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 917.).

kastedilen fiil daima bir tüketme, yoğaltma ve tahrip ile sonuçlanmaz. Fayda ve değer eksilişine yol açmaksızın ve hatta fayda ve değer katarak ihtiyaçların ve arzuların karşılandığı durumlar vardır.

Tüketimde malın kullanılması söz konusudur. Faydalı bir yerde kullanılmışsa bu iktisadi bir tüketimdir ve yararlıdır. Nitekim Elmalı merhum, “Mallarını gece ve gündüz gizli ve açık olarak harca-yanlar (infak edenler) yok mu, işte onların Rableri katında ecir ve mükâfatları vardır.” (Bakara 2/274), ayetinin tefsirinde infakı bir tüketim kabul ederek şöyle diyor:

“Burada özellikle bu gibi kötülüklerin düzeltilmesi mutlak surette gözetilmiş olduğundan, toplumun bütünüyle uyumlu bir toplum haline gelmesini sağlamak için ayet, ileri gelenlerin öncüsü durumunda olan büyüklerin “infak-ı külli” ile cömertçe vermeye yönelik “vilayet makamı” üzere varit olmuştur. Kur’an-ı Kerim’in daha birçok yerlerinde infakın değişik özelliklerini gösteren ayetler gelecektir. Burada Kur’an infakı, ahlak ve toplum düzeni açısından, daha ziyade iktisadi açıdan öğretip, her şeyden önce bize şunu gösteriyor ki, kazanç ve üretim yollarını düzene koymak için işin başında üretimin gayesi olan tüketimi ve harcamaları düzenleyip mal ve hizmet dolaşımını hızlandırıp yaymak gerekiyor.

Zamanımızda ekonomi ilminin uzmanlarının istihlak (tüketim, konsumasyon) tabir ettikleri infak, genel anlamda ikiye ayrılır: Bunlardan biri, ferdi veya içtimai hiçbir faydayı gözetmeyen, abes veya zararlı, hatta çirkin sayılan harcamalardır ki, tamamen günah ve israf olan infaklardır ve Allah Teâlâ bu gibi harcamalardan insanları sakındırması ve bunları yasaklamıştır.

Diğeri ise herhangi bir ihtiyaç ve faydaya yönelik olarak yapılan hayırlı infaklardır ki malları hayata ve ihtiyaca sunmak demek olan bu infaklar, haddi zatında istihlak-tüketim değil, üretimin esas hedefidir. Ve bu tüketim ne kadar geniş kapsamlı, ne kadar ahlaki ve ne kadar temiz olursa, değeri de o kadar yüksek olur. Emek ve çabasını Allah katında ebedi hayata dönüştürüp de dünya ve âhiretin korkusundan ve hüznünden kurtulmak isteyenler bu iyiliğe, bu

ahlaka, bu toplum düzenine ve bu iktisat yoluna girmeli, buna uygun bir kazanç ve üretime yönelmeli ve çaba harcamalıdır.”¹²²

İfade ettiğimiz gibi istihlak her halde tahrip etmek demek değildir. Gerçekte birçok ihtiyaçların tatmini onu tatmine yarayan şeylerin tahribini, yok olmasını gerektirebilir. Mesela ekmek ve kömür gibi maddeler tahrip edilmeden istihlak edilemezler. Fakat aslında bu surette bile tam anlamıyla yok olma söz konusu değildir. Biz ekmek ve yemeği vücudumuzda kan ve yağa dönüştürüyoruz. Kömürü de ısıya dönüştürüyoruz. Böylece bizim tahrip ettiğimiz şeyler aslında o maddeler değil, onların fayda ve kıymetleridir. Yoksa bizzat maddeyi tahrip etmiş olmuyoruz. Üretimde hiçbir şeyi yaratmadan toprakta mevcut olan madde ve unsurları birleştirip karıştırdığımız gibi tüketimde de hiçbir şeyi yok etmiş olmuyoruz. Yalnız şeklini değiştiriyoruz. Başka mal ve eşyalar vardır ki, bunlar tahrip edilmeden istihlak edilebilirler. Mesela bir evin istihlakı hiç de tahrip değildir. Eve benzeyen şeyler de böyledir. Her ne kadar evin de bir ömrü olup sonunda ev de yıkılacaksa onun bu yıkılıp yok olması istihlakten değil, başka sebeplerdendir. Bu hususta istihlakın bir etkisi olsa bile evin yıkılmasına asıl sebep ve yeter sebep istihlak değildir.¹²³

2. Tüketim İlkeleri

M. A. Mannan İslam Ekonomisi adlı eserinde “İslam’da Tüketim İlkeleri” başlığı altında şunları yazmaktadır:

Tanım olarak tüketim bir talep, üretim ise bir arzdır. Tüketicinin şimdiye ve geleceğe kadar olan istekleri, ekonomik faaliyeti için başlıca itici etkindir. Bu istekler yalnız tüketicinin gelirini bitirmekle kalmaz, aynı zamanda onu, gelirlerini artırmaya sevk eder. Bu durum bizi şu sonuca götürür. Tartışmada ön sırayı tüketim sorunu almaktadır ve iktisatçıların yetenekli bir kavrayışla açıkladıkları gibi, tüketim ve üretim; değer, dağıtım ve konuya ilişkin öteki dallardaki ekonomik yasaların ortaya çıkması için yeterlidir. Tüketim açısından bugünkü ekonomi ile İslam ekonomisi arasında kişinin isteklerini tatmin hususunda tam bir yaklaşım farkı vardır. İslam bugünkü tüketimde mevcut olan tam bir materyalist eğilimi kesinlikle reddeder.

¹²² Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini*, II, 234 (Azim Dağıtım Baskısı)

¹²³ Şükrü Baban, *İktisat Dersleri*, s. 106.

Uygarlık basamaklarında yükseldikçe, psikolojik etkenler altında bireyin istekleri daha bir karmaşık ve karanlık olmaktadır. Artistik zevkler, gösterişe dönük tutkular, zenginliğin getirdiği sorumsuz davranışlar, bütün bunlar psikolojik yapıda olan isteklerimizin dışı doğru somut bir biçim alışıında, gücü gittikçe artan üstün bir rol oynamaktadır. İlkel bir toplumda istekler sade olduğu için tüketimdeki uygarlık, taleplerimizi çoğaltmakta ve çeşidini artırarak bu sadeliği bozmaktadır. Batının maddeci yapısı karışık değildir. Bu günkü batı uygarlığı, her nedense, isteklerimizin o hoş, tatlı sadeliğini altüst etmektedir. Batının maddeci uygarlığı isteklerimizi çoğaltmak ve çeşidini artırmakla kendine özgü bir haz duymaktadır. Bu uygarlıkta kişinin ekonomik refahı, bin bir güçlkle tatmin etmek için uğraştığı isteklerinin çokluğuna göre ölçülmek istenmektedir. Yaşam ve gelişimdeki bu görünüm İslam'ın değer yargıları ile taban tabana zıttır. İslam ekonomisinin ahlaki ve manevi ilkeleri, kişinin aşırı maddesel ihtiyaçlarını azaltmaya çalışır. Böylece kişi, aşırı ve gereksiz tüketim yerine, yararlı üretime geçmek için ruhsal gelişimini tamamlamaya zaman bulabilir. Dışa doğru sonunda yeryüzü kaynaklarının tüketimini hızlandıran sığ genişlemeden daha çok, içe doğru derinlemesine tamamlanma insan yaşamı için bir ülkü olarak önerilir. Çağdaş batı anlayışı her ne kadar karşı değil ise de orada tüm çabalar yalnızca hayatın maddesel yönünü iyileştirmeye çevrilmiştir. Bu günkü gelişim, yedeğinde, sürekli çoğalan istekleri, artan hoşnutsuzlukları, maddeye karşı kabaran açgözlülüğü ve gittikçe artan bir tüketimin ardından yoğunlaşan tutkulu özlemi de birlikte getiren daha yüksek bir hayat düzeyi anlamına gelmektedir. Bugün toplumun ilerlemesi maddesel ihtiyaçların nitelikleri ile değerlendirilmektedir.¹²⁴

Böylece Mannan'a göre medeniyetin insanı etkilemesi ile ortaya çıkan lüks ve gösteriş tüketimi ve materyalist anlayışın gerektirdiği tüketimler gerçek ve doğru tüketimler olamaz, bunların yeniden bir düzenlemeye gidilmesi hem birey ve hem de toplum açısından yararlı olacaktır.

3. Üretim Kadar Tüketim

İnsanı diğer canlı varlık veya hayvanlarla mukayese edecek olursak onun farklı bir yapıya sahip olduğunu görürüz. İnsanın yaşama

¹²⁴ M. A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, s. 125-126.

zevki ve tüketim eğilimi, onun çalışma isteğinden ve üretme arzusundan daha fazladır. Mesela insanı bal arısı ile karşılaştırdığımız zaman, arının bal üretimi tüketiminden kat kat fazla olduğu halde; insanın meyve toplamaktan daha ziyade meyve yemeye eğilimli olduğunu görürüz. Yani insan tüketimi, üretime tercih etmekte ve ancak tüketmek için üretmektedir.

İnsanın bu çalışmaya karşı isteksiz, tüketmeye karşı ise son derece haris olma özelliği bireylerin toplu halde yaşamalarını zorlaştırılmaktadır. Çünkü herkes kendi ürettiğinden daha fazlasını tüketmek istemektedir. Böylece neticede toplumda depolanmış olan yedek yiyecek maddeleri ve mallar azalmakta ve her geçen gün yavaş yavaş tükenmektedir.

İnsanın bu ürettiğinden daha çok tüketme özelliği onun açısından bir nevi eksiklik demektir. Çünkü bu husus önlem alınmadığı takdirde kendisine zarar verebilir. Ancak bunu faydalı bir hale çevirmek de mümkündür. İnsana tabii olarak verilmiş olan mülkiyet hakkı ve bu mülkiyet hakkına dayalı olarak kurulmuş olan mülkiyet düzeni insana ürettiğinden daha fazla tüketme değil, ürettiği kadar tüketme esasını sağlamaktadır. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Önce bir defa herkes çalışıp bir şeyler üretmekte ve bu ürettiği şeyleri mensup olduğu topluma vermektedir. Verdiği bu mallar karşılığında ise toplumdan para adı verilen bir senet almaktadır. İşte böylece herkes, cebindeki para kadar mal aldığı, başka bir ifade ile topluma verdiği kadar aldığı için bu sisteme ürettiği kadar tüketme şeklinde ifade ediyoruz. Bu ürettiği kadar tüketme, bundan daha fazlasını tüketmeme esası toplumda çalışmayanlar veya çalışsa da kazandıkları malları ihtiyaçlarına yeterli olmayanlar açısından bir takım problemler çıkarır. Aldıkları maaş veya ücret kendilerine yetmeyenler ne olacak, bunlar açlığa, dolayısıyla ölüme mi terk edilecekler? Ya da mesela hasta olup hiç çalışmayanların durumları ne olacaktır? Buna cevap olarak hemen söyleyelim ki, İslam'ın ortaya koyduğu vergi sistemi ile içtimai yardımlaşma kurumları bunun için tek çözüm yolu olarak karşımızda durmaktadır. Bir taraftan herkesin çalışması nispetinde yaşaması esası yürürlükte devam ederken diğer taraftan da zengin mükelleflerden toplanan vergilerin bir kısmı fakir ve muhtaçlar arasında paylaşılır; öbür yönden de bunlara yardımlaşma kurumları da destek olur.

Böylece bu sistem ile herkes çok tüketmek için daha çok üretmeye çalışacaktır. Bu suretle insanda bulunan istek, tüketme, belki daha çok tüketme arzusu, üretme arzusuna dönüşmüş olacaktır. Böylece neticede üretim ile tüketim arasındaki denge sağlanmış olur. Demek ki, insanın yaratılışında mevcut olan bir eksiklik, içtimai bir düzen ile kapatılmakta ve bu şekilde daha üstün bir sonuç elde edilmektedir. Bu durum ise insanlar için bir hukuk düzenini zorunlu kılmakta yani insanlar bir hukuk düzeni içinde yaşayarak hayatiyetlerini öylece devam ettirmektedirler ki, işte devlet mefhumu da buradan doğmaktadır.

4. Tüketim Malları

Tüketim mallarını bir tasnife tabi tutacak olursak onları şöylece üç gruba ayırmak mümkündür:

1. Yiyecek gibi maddelerin ihtiyaçları gidermeye yaraması, terimlerin anlamına uygun bir kıymet ve fayda tahribi pahasına gerçekleşir. Bir defalık tatmin etme olayı sonunda fayda ve kıymeti biten maddeler için yoğunluk yahut tüketim teriminin kullanılması tamamıyla yerindedir.

2. Giyecek maddeleri, yarı sürekli istihlak eşyasıdır. Bunların kullanılması, kıymetlerinin ve faydalarının ani olarak tahribine yol açmaz.

3. Binalar ve sanat eserleri, sürekli tüketim mallarına örnek gösterilebilir. Sürekli istihlak eşyasının kullanılması da, muhakkak surette kıymet ve fayda tahribiyle sonuçlanmaz. Tabloların, antikaların, nadir taşların, binaların ve özellik taşıyan mobilyanın zamanla kıymeti artabilir.

Tüketim denilen olayın karakteristiği, ihtiyaçları ve arzuları gidermeyi hedef tutmasıdır. İhtiyaçlar ve arzular tatmin edilirken kıymet ve fayda tahribi olup olmaması, malların ve koşulların özelliklerine bağlıdır.

Tüketimin iktisadi rolü, Ortaçağlardan beri tartışılan bir konudur. Ortaçağ Skolastikleri perhizkarlık zihniyetine bağlanmışlar ve tüketimin tahlilinden çok israfın zararlarını ve tasarrufun faziletini belirtmeye önem vermişlerdir. Adam Smith, tüketimi “her türlü üretimin tek ve nihai hedefi” olarak tanımlamış ve üretimin

“tüketiciye yararlı olduğu ölçüde” değer ifade edeceğini yazmıştır. Fakat onu izleyen iktisatçıların çoğunluğu bu kanaate katılmamışlar ve üretim-dolaşım- paylaşım konularıyla ilgilenmişlerdir.¹²⁵

Netice olarak tüketim, insanların ihtiyaçlarını ve arzularını yerine getirmek amacıyla malların üzerinde tasarruf yaparak onları kullanmalarındır diyebiliriz.

III. MÜBÂDELE

Tarihe baktığımız zaman insanların ihtiyaç duydukları malları kendilerinin üretmeleri ya da başkalarından bir bedel karşılığında satın almaları konusunda bir tekâmül olduğu görülür. İlk zamanlarda insanlar ürettikleri malları kendileri tükettirdi; dışarıdan ne mal alırlar ve ne de başkalarına mal verirlerdi. Yani mübadele diye bir şey yoktu. İnsanlar pazara mal götürüp satmazlar; ihtiyaçları için pazardan mal da satın alıp getirmezler. Yeme, içme, giyme, barınma ve ısınma gibi ihtiyaç mallarını ise hep kendileri üretirlerdi. Ekonomik hayatta bu şekilde faaliyet gösteren aileler kapalı ekonomiye sahip küçük toplumlardır. Robinson Crusoe ile Cuma'nın canlandırdıkları hayat tarzı bu sistemin tipik en küçük bir örneğini teşkil etmektedir.

Orta zamanlarda ise insanlar ilk iş bölümü olarak geziciliği gerektiren çoban ve yerleşmeyi gerektiren çiftçi topluluklarına ayrılınca et, süt, deri, yün vb. gibi hayvancılık ürünleriyle; tahıl, sebze, pamuk vb. gibi tarım ürünlerinin mübadelesi (değiştirilmesi) bir zorunluluk olmuştur. Trampa adı verilen bu malın mal ile mübadelesi olayı, çok daha sonraları gerçekleşen pazar ekonomisinin ilk adımını teşkil eder. Türkçemizde değiş-tokuş denilen bu mübadele biçiminde mala karşı mal, ürüne karşı başka bir ürün alınıp verilir. Mesela, et verenin bunun karşılığında buğday; pamuk verenin ise bunun karşılığında süt aldığı gibi. Ancak bu yol ihtiyaç duyulan malların mübadelesinde kolaylık yerine zorluk meydana getirir. Çünkü her et ihtiyacı olanın buğdaya ihtiyacı olmadığı gibi, pamuk satacak olan birinin de süt ihtiyacı olmayabilir. Bu yüzden bütün malların kendisiyle değiştirilebildiği bir genel eşdeğere ihtiyaç bulunmaktadır. İşte bunun için tarihte önce bütün malların kendisiyle değiştirildiği mal-para, gümüş ve altın gibi madeni paralar bulunmuştur.

¹²⁵ Feridun Ergin, *Ak İktisat Ansiklopedisi*, s. 917.

Trampa veya değiş-tokuş adı verilen değiştirme biçiminden sonra bu mübadele olayı, bir cins mal ile yani mal- para adı verilen para yerine kullanılan bir tür mal ile yapılmaya başlanmıştır. Bu mal-pa- ra ekonomik çevre şartlarına uygun bir vasıta olarak bulunan herkesin kullandığı bir tür maldır. Mesela zirai toplumlarda para yerine kullanılan eşdeğer, sığır ve davar gibi hayvanlardı.

Trampanın kendine göre birtakım mahzurları vardır. Trampa sisteminde mübadeleye katılanlar, arzu ettikleri malı her zaman bulamazlar. Mübadeleye arz edilen malların kıymeti arasında bir denklik bulunmaz. Mübadeleyi ortak bir kıymet ölçüsüne göre yapmak imkânsızdır. Bu sebeple mübadelelerin akışını kolaylaştırmak için bazı kıymetlerin ödeme aracı olarak kullanılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Satıcılar, ihtiyaçları olsun veya olmasın, belli malları ödeme aracı olarak kabul etmek alışkanlığını kazanmışlardır. Ödeme aracı olarak kullanılan mal, genellikle pazarda aranan ve kolayca piyasaya sürülebilen maddeler arasından seçilmiştir. Çin'de bıçak, Roma'da öküz, Amerika'da hayvan derisi ve tütün gibi maddeler borçların ödenmesini ve mübadelelerin akışını gerçekleştiren bir vasıta hizmetini görmüşlerdir. Standart kaliteli ve kolay satılabilen malların kabul edilmesi, nispeten ileri medeniyet çağına kadar intikal etmiş bir usuldür.

Medeniyet, icat ve keşifler ilerledikçe para da tekâmül etmiştir. Para, mal-para iken madeni (altın, gümüş, demir, bakır veya başka bir maden) para olmuş, daha sonra da kâğıt para olmuştur. Her para çeşidinin de mübadeleye, alış verişe bir başka değişiklik ve farklılık getireceği muhakkaktır.

1. Mübadelenin Manası

Sözlük mana olarak düşündüğümüz zaman mübadele birbirine bedel olan iki şeyin değiştirilmesi anlamına gelir. Ekonomik mana olarak ise mübadele, bir malın diğerinin yerine geçirilmesini veya bir malın paraya çevrilmesini ifade eder. Fıkıhta bu durum, malın mülkiyetini devretmek şeklinde bir tarif getirilmiştir. Bir şeyin diğeri ile değişimini içeren herhangi bir ticari pazarlık mübadele olarak adlandırılır. Müslüman hukukçulara göre mübadele bir kişinin malının karşılıklı rıza ile başkasının malına karşılık olarak değiştirilmesidir.

Eski devirlerde mübadelede, anlattığımız gibi malların mallarla

değişiminde takas şekli vardı. Günümüzde ise birçok az gelişmiş ülkede, köylerde halk ihtiyaçlarını takas ve trampa yoluyla tedarik etmektedir diyebiliriz. Fakat insan ne kadar olgunlaşır ve medenileşirse mübadele metodu da o derece gelişir. Günümüzde organize olmuş toplumlarda mübadele para aracılığı ile yapılmaktadır. Bu, bütün mal ve hizmetlerin değerinin para olarak tanımlanması ve derhal belirlenmesi sebebiyledir.

İslam'a Göre Mal Satmanın Manası

Genellikle bir toplumda yaşayan herkes kendisi için mümkün olan üretimi yapar, elde ettiği istihsal fazlasını başkalarına satar, bu satıştan kazandığı paraları da ihtiyaç duyduğu diğer maddeleri satın almak için harcar. Eğer bir vatandaş, sattığı mallardan elde ettiği paraları yığar, piyasadan bir mal satın almak için harcamazsa, bu davranışı ile toplumun fertlerini kendi istihsal fazlalarını satma imkânından mahrum etmiş olur. Sadece kıymet ölçüsü ve mübadele vasıtası olan paraya, aslında mevcut olmayan başka sıfatlar izafe etmek yanlıştır. Bütün dinlerin ve felsefelerin haram ve yasak etmiş olduğu faiz yani para muamelesinden meydana gelen faiz, paranın asıl vazifesini anlamamaktan doğmaktadır.

İktisatçıların çoğu parayı onun ekonomik hayatta üstlendiği fonksiyona göre tarif etmektedirler. Aslında paranın mübadelede yapmış olduğu bu görevler, insanlar tarafından verilmiş itibari sıfatlardan ibarettir. Bu sıfatların hiçbirisi, paranın ortaya çıkış sebep ve gerekçesiyle bağdaşmamaktadır. Gerçekte para, ancak fertlerin üretim fazlasını, başkalarının üretim fazlası ile değiştirme ihtiyacını karşılamak ve aynı mübadele, trampanın zorluklarını giderme ihtiyacından doğmuş bir vasıttan ibarettir. Bunların dışında paraya atfedilen değer ve vasıflar, halkın hayalinden başka bir şey değildir. Çünkü para, ihtiyaçlarımızı gidermek için yediğimiz, içtiğimiz, giydiğimiz ve barındığımız bir madde değildir. Bu ihtiyaçlarımızı ancak mallar karşılar, para karşılamaz. O yüzden paranın değeri izafi nominal bir değerdir.

Bir toplumda yaşayan herkes kendisi için mümkün olan bir üretim yapar, elde ettiği üretim fazlasını başkalarına satar, buradan kazandığı paraları da ihtiyaç duyduğu diğer malları satın almak için harcar.

Eğer bir vatandaş, sattığı mallardan elde ettiği paraları stok eder,

harcamaz ve piyasadan bir şey satın almazsa, bu çeşit davranışı ile o kendi toplumunun bireylerini üretim fazlasını satma hakkından mahrum etmiş olur. İşte üzerinde önemle durulması gereken nokta budur. Bu sebeple sadece satış mübadele manası taşımaz. Kişi sattıktan sonra bu para ile bir de satın almayı gerçekleştirirse o zaman devreyi tamamlamış olur. Çünkü insanlar ikinci bir defa satın alamayan bir parayı kabul etmezler; zira sadece para onların bir ihtiyaçlarını gidermez. Gerçekte para, insanların elinde bulunan malları değiştirme vasıtasından başka bir şey değildir. Bu sebepten dolayı mübadele denildiği zaman bunun manasını doğru anlamak gerekir. İslam'da mübadele denildiği zaman bunun anlamı sadece para ile bir şey almak değil, aynı zamanda verdiği mal veya emek karşılığında elde ettiği para ile başka bir mal satın almaktır. Kur'an'da "el-bey" (satmak) kelimesinin satmak ve satın almak, "iştirā" (satın almak) kelimesinin de satın almak ve satmak manalarında kullanılmasının hikmeti bu olsa gerektir. Burada örnek vermek gerekirse şu ayetleri gösterebiliriz.

"Allah alış-verişi (bey'i) helal, faizi ise haram kıldı..." (Bakara 2/297)
"Ne ticaret ve ne de alış-veriş onları, Allah'ı zikretmekten alıkoymaz."
 (Nur 24/37). *"Ey inananlar, Cuma günü namaz için çağrıldığınız zaman, Allah'ı anmağa koşun, alış-verişi bırakın."* (Cuma 62/9)

Bu ayetlerde geçen "el-bey" kelimesi alış-veriş manasında kullanılmıştır. Büyük müfessirler bunu böyle anlamışlardır. Onların delili, satmak demek olan el-bey' aynı zamanda satın almak anlamına da gelmektedir. Türkçemizde biz buna alış-veriş diyoruz. Bunun ayet ve hadislerde daha birçok örneklerini bulmak mümkündür. Şu halde mübadelenin, yani alış-verişin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için bir malı sattıktan sonra kişinin elde ettiği o para ile başka bir malı satın alması gerekir diyebiliriz.¹²⁶

Mübadelenin Önemi

Üretim ve tüketimi düzenleyen ve koordine eden mübadele, iktisat ilminin temel problemlerinden biridir. Modern dünyada mübadele beşeri varlık için hayatının bütün ihtiyaçlarını üretemeyen her insan için zorunludur. Fakat insan uzmanlık sebebiyle bir tip iş veya hizmetle meşgul olur. İnsanın diğer ihtiyaçları ise başkalarının

¹²⁶ Mahmut Ebussuud, *İslami İktisadın Esasları*, Çeviren: Ali Özek, İstanbul 1969, s. 40-43.

ürettiği mallara bağlıdır, onlarla giderilir. Böylece her insan kendi alanında bir uzman olup mübadele yoluyla da sınırsız ihtiyaçlarını tatmin yolunu bulmuş olur. Eğer ihtiyaç duyulan malı herkes bizzat kendisi üretmiş olsaydı mübadele problemi diye bir şey olmazdı.

Fakat günümüzde ihtiyaç çeşitlerinin sayısı o kadar artmıştır ki, artık bir insanın kendi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin karşılaması mümkün değildir. Dolayısıyla bugün hemen hemen bütün ihtiyaçlarımızı mübadele yoluyla temin etmek durumundayız.

Mübadele Metodu

Mübadele metodu ve şekli, ihtiyaçlarımızın çeşidine, yer ve zaman şartlarına bağlı olarak değişmiştir. Bu yüzden farklı yer ve zamanlarda çeşitli mübadele metotları kullanılmıştır. Eski devirlerdeki mübadele şekline biri, yukarıda açıkladığımız gibi malların yine mallarla mübadele edildiği takas şekli idi. Bu mübadele şekli eski Arabistan'da yaygındı. Bu mübadele sisteminin güçlüklerini ve kötülüklerini fark eden Hz. Peygamber, takas ve trampa yerine para vasıtasıyla yapılan alış-verişin yapılmasını istedi. Bundan dolayı O, ashabın muamelelerinde para kullanmaları hususunda ısrar etti. Ata b. Yasir tarafından rivayet edilmektedir ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: “Hurma karşılığında hurma satma.” Sahabelerden birisi şöyle dedi: “Ey Allah'ın Resûlü, Hayber'deki vergi memurunuz bir ölçek hurmaya karşılık iki ölçek hurma veriyor. “Hz. Peygamber ondan vergi memurunu çağırmasını istedi. Memur geldi ve Hz. Muhammed ona “Bir ölçek hurma karşılığında iki ölçek hurma sat-tın mı?” diye sordu. O da “Ya Resûlallah, bir ölçek iyi hurmaya karşılık bir ölçek kötü hurma alınamaz,” diye cevap verdi. Buna karşılık Hz. Peygamber, “Önce kötü hurmaları para ile sat, daha sonra bu para ile iyi hurmalardan satın al”¹²⁷ buyurdular.

Ebu Said el-Hudri ile Ebu Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bir sahabiye Hayber'e vergi memuru olarak tayin etti. Bu memur Hz. Muhammed'e iyi cins hurmadan bir miktar sundu. Bunun üzerine Hz. Muhammed “Hayber'in bütün hurmaları bu şekilde (iyi cins) mi ?” diye sordu. Adam, “Hayır, Ey Allah'ın Resûlü! Bir ölçek iyi hurmayı iki ölçek kötü hurma karşılığında; iki ölçek iyi hurmayı üç

¹²⁷ Bak. Serahsi, XII, 112; Muvatta, III, 342 No: 1351.

ölçek kötü hurma karşılığında satın aldık.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Böyle yapma! Önce kötü hurmaları para ile sat, sonra da bu para ile iyi hurmalardan satın al.”¹²⁸ buyurdular.

Bu hadisin bir benzeri Buhari’de alış veriş bahsinde geçmektedir: Ebu Said el-Hudri ile Ebu Hüreyre’den rivayet ediliyor ki, Rasûlullah bir kimseyi Hayber’e vergi memuru olarak tayin etti. Sonra bu zat, Hayber’den iyi kalite hurmalarla gelip bunlardan Peygamber’e sundu. Hz. Peygamber “Hayber’in bütün hurmaları böyle mi?” diye sordu. Memur, “Vallahi hepsi böyle değildir ya Resûlallah! Biz bir ölçek bu iyi hurma ile iki ölçek kötü hurmayı; yine iki ölçek iyi hurma ile üç ölçek kötü hurmayı alıp değiştiririz” dedi. Bunun üzerine Resûlullah, “Böyle yapma! Cem denilen adı hurmayı para ile sat, sonra bu paralarla Cenib adı verilen iyi hurmadan satın al”¹²⁹ buyurdu.

Buhari’nin, Vekâlet bahsinde yine aynı konuyla ilgili Bilal-i Habeşî’nin davranışı nakledilmektedir: Ebu Said el-Hudri rivayet eder ki, bir gün Bilal-i Habeşî, Hz. Peygamber’e birbirinden farklı hurmalar getirdi. Hz. Muhammed “Bunları nereden satın aldın?” diye sordu. Bilal, “Bizim bir miktar kötü hurmamız vardı. Size sunmak üzere bu kalitesiz hurmadan iki ölçek verip bunun karşılığında iyi kalite hurmadan bir ölçek satın aldık.” dedi. Hz. Peygamber, “Eyvah, eyvah...” diyerek bu mübadele metodundan hoşlanmadı ve onlara bunun açık bir faiz olduğunu söyledi. Onlar da bunu bir daha yapmadılar. Onlar iyi hurma satın almak isterlerse, kötü hurmalarını para karşılığında satacaklar ve sonra da bu para ile iyi hurma alacaklardı.¹³⁰

Bu hadislerden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber trampa ve takas muamelesi yerine para kullanılarak alış veriş yapılmasını istemiş olmaktadır. Görünüşte O, bunu faiz endişesinden az da olsa biraz hak hukuk meselesi olarak yasaklamıştır. Ancak bu meselede ekonomide önem verilmesi gereken bir konu daha ortaya çıkmaktadır ki, o da para ile mübadelenin tavsiye edilmiş olmasıdır. Hz. Peygamber döneminin şartları dikkate alındığı zaman O, faizin ekonomik zararlarını anlaşılabilir cümlelerle açıklamakla beraber, bu eski mübadele şekli trampanın yerini yeni ve daha iyi bir mübadele şekli olan para ile

¹²⁸ Muvatta, III, 343.

¹²⁹ Buhari, Büyü, 89.

¹³⁰ Buhari, Vekâlet, 11.

mübadelelenin almasını, böylece ekonomik sirkülasyonun daha da hızlanmasını ve toplumun zenginleşmesini istemiş olabilir.

Hız. Peygamberin bu kalitesi farklı olan malların takas yoluyla birbirleriyle değiştirilmesini sadece faiz olur endişesiyle yasaklamış değildir. Bundan asıl amaç, ticari muamelelerde kısmen ribanın uygulanmasına son vermek ve kısmen ekonomik gelişme yolunda bir engel olan takaslı işlemlerden caydırmaktır. Hız. Peygamber, Müslümanların ekonomik ve kültürel gelişmeleri ile yakından şevkle ilgilendiği gibi, beşeri gelişmeye yardım etmeyen bütün muamelelere ve mübadele şekillerine son verdi. İşte benzer sebeplerden dolayı takas yoluyla mübadele ekonomisinin yerini para ile mübadele ekonomisi almıştır, diyebiliriz. Fakat para ile mübadele ekonomisinde de en önemli konu para değerinin enflasyon yoluyla düşürülmemesi ve paranın değerinin aynı düzeyde her zaman muhafaza edilmesidir.¹³¹

Mübadeledeki Esaslar

İslam dini, insanın canı (kanı), malı, dini, ırz ve namusunu haram kılmıştır. Bunlar dokunulmazdır. Kişinin uzuvları ne kadar kutsalsa malı da o kadar kutsaldır. Bundan dolayı emek sarf edip kazandığı malını kendi rızası olmadan elinden almak büyük bir zulümdür. Şu veya bu yolla kişinin malını zorla veya aldatarak elinden almak değil, malının kıymetini düşürme ve değerini azaltma dahi haram kılınmıştır. Ayette insanların eşyasına, (mal ve paralarına) haksızlık yapılmayacağı, eksik ölçüp tartılmayacağı ve değerinin düşürülmeyeceği anlamında “İnsanların mallarına haksızlık yapmayın”¹³² buyrulmaktadır. Hız. Peygamber de mal ve mülkiyetin ne kadar kutsal ve dokunulmaz olduğunu göstermek için malını muhafaza uğrunda mücadele edip savaş veren kimsenin ölümü durumunda şehit olacağını bildirmişlerdir. Malı, canı, ırz ve namusu koruyacak olan şahsiyet, devlettir. Altı hadis kitabının rivayet ettiği bir hadiste Hız. Muhammed, “Malı uğrunda öldürülen kimse şehiddir.” buyurmuşlardır.¹³³ Bu hadis Tirmizi’de “Malı uğrunda öldürülen kimse şehid, Dini uğrunda öldürülen kimse

¹³¹ Afzalur Rahman, Siret Ansiklopedisi, II, 478-479.

¹³² A’raf 7/85; Hud 11/85; Şuara 26/183.

¹³³ Buhari, Mezalim, 33; Müslim, İman, 226; Ebu Davud, Sunnet, 29; Tirmizi, Diyat, 22; Nesai, Tahrir, 22; İbn Mace, Hudud, 21.

şehid, Kanı uğrunda öldürülen kimse şehid, ailesi (ırz ve namusu) uğrunda öldürülen kimse şehiddir”¹³⁴ şeklinde de geçmektedir.

Bütün bunlardan İslam’ın mal ve mülkiyete; onların muhafazasına ne kadar önem verdiği çok iyi anlaşılmaktadır. Ayet ve hadislerde mübadele için mal ve mülkiyetin devri için bir takım esasların getirilmiş olduğu görülür. İslam Hukukçuları Kur’an ve Sünnet’e dayanarak bu esasları ortaya koymuşlardır. Şimdi bu esaslardan bazılarını gözden geçirmeye çalışalım.

Haksız Yere Mal Yemek

İnsanların mallarını haksız yere alıp yemek haramdır. Başkalarının malları ancak ticaret yoluyla ve karşılıklı rızaya dayanan bir alış-veriş neticesi el değiştirmiş olursa helal olabilir. Bu konuda Kur’an-ı Kerim’de ayetler vardır. Cenab-ı Hak, “*Aranızda birbirinizin mallarınızı haksız sebeplerle yemeyin.*” (Bakara 2/188) “Ey iman edenler, birbirinizin mallarını haram sebeplerle yemeyin. Meğer ki o mallar sizden karşılıklı bir rızadan doğan bir ticaret malı ola...” (Nisa 4/29), buyurmaktadır. “Hak ve hukuka riayet ettikten sonra haçta bile ticaret yapmak serbesttir. Hac ibadetini yerine getirmekte olan bir Müslüman boş vakitlerinde ticaretle meşgul olsa bu serbest ve mübah bir şeydir.”¹³⁵ Çünkü ayette “*(Hacda) Rabbinizin lütuf ve keremini aramanızda (ticaret yapmanızda) sizin için bir günah yoktur.*” (Bakara 2/198), buyrulmaktadır.

İnsanların mallarını aldatarak, oyun yaparak onların rızaları dışında yemenin haram olduğunu gösteren başka ayetler de vardır.¹³⁶ Burada dikkat edilecek husus, mülkiyetin devrinde, alış-verişte ve ticaretle karşılıklı rızanın meydana gelmesidir. Yani ekonomik olaylarda rıza şartı vardır. Taberi, rızayı gönülde meydana gelen bir hoşnutluk diye tanımlamaktadır.¹³⁷

Yani malı alan da satan da kalben memnun ve müsterih olmalıdır. Ekonomik baskılar neticesinde malını satmak veya bir malı almak mecburiyetinde kalan kimselerin normal şartlar altında bulduklarını söylemek mümkün değildir ve bunlar doğru bir iş yapmış da olmazlar.

¹³⁴ Bak. Tirmizi, Diyat, 22, Hadis No: 1421.

¹³⁵ Bak. Elmalılı, 1,721.

¹³⁶ Nisa 4/2, 5, 161; Tevbe 9/34.

¹³⁷ Taberi, İhtilafü'l-Fukaha, s. 146.

İslam hukukunda ekonomik olaylarda rıza şartı konulurken sosyal olaylarda ise bireylerin razı olması şart değildir. Çünkü ekonomi birey ve bireylerin işi olurken sosyal olaylar mesela siyaset toplum işidir. Sosyal olaylar bireylerin toplamı demektir. Bu sebeple birkaç kişinin tasvip etmediği bir şahsın başkanlık yapması caizdir. Ama kendi rızası olmadan hiçbir kimsenin malı alınıp satılamaz veya kişi manevi baskılarla ya da ekonomik zorlamalarla malı almak veya satmak mecburiyetinde bırakılamaz.

Netice olarak diyebiliriz ki, İslam düzeninde bir kimsenin malını alıp kullanmanın meşru, hukuki ve helal yolu, mülkiyet sahibinin malını karşı tarafa gönül hoşnutluğu ve rahatlığı içersinde vermesidir. O nedenle gönülden rıza bulunmayan alış veriş akidleri fasid sayılır.

2. Faiz Yasağı

Faizi bütün semavi dinler yasaklamıştır. Tevrat,¹³⁸ İncil,¹³⁹ Zebur¹⁴⁰ ve Kur'an'da faizi haram kılan ayetler vardır. Faiz, sadece dinler tarafından değil, XVI. asra kadar bütün felsefeler tarafından da haram sayılıp yasaklanmıştır. Şükrü Baban “din vaizleri ve filozoflar faizi men etmekle zannedildiği kadar aldanmıyorlardı” demektedir.¹⁴¹

Batıda faizin, ev kirası gibi bir malın kullanılması karşılığı olarak görülüp meşru kabul edilmesi ilk defa sanayinin yavaş yavaş toplumda kendisini gösterip sermayeye ihtiyaç hâsıl olduğu zamandır. Faize ilk defa cevaz veren şahıs Calvin'dir. Jean Calvin, 1509-1564 yılları arasında İtalya'da yaşamış Calvinizm mezhebinin kurucusudur. Halil Şakir Kahyaoğlu, bu konuyu “Umumi İktisat” adlı eserinde “Kilisenin faizi açıktan açığa meşru görmeye başlaması Calviniste Protestanlıktan sonradır.” cümlesiyle açıklamaktadır.¹⁴²

Enver İkbâl Kureşi, “Faiz Nazariyesi ve İslam” adlı eserinde cidiyeti ile tanınmış bütün düşünürlerin faiz almayı kötilediklerini kaydetmektedir.¹⁴³

Eski Yunan'da faizli para ödünçleri yasaklanmıştı. Aristo'nun

¹³⁸ Tevrat, Çıkış, 23/25; Tevrat, Levililer 25/35; Tevrat, Tesniye 23/19.

¹³⁹ İncil, Luka 6/34-35.

¹⁴⁰ Süleymanın Meselleri 20/17; 28/8

¹⁴¹ Şükrü Baban, İktisat Dersleri, s. 194

¹⁴² Halil Şakir Kahyaoğlu, Umumi İktisat, 223.

¹⁴³ Enver İkbâl Kureşi, Faiz Nazariyesi ve İslam, s. 22.

faiz almayı en ağır cümlelerle eleştirdiği ve parayı, yumurta vermeyen kısır bir tavuğa benzettiği meşhurdur.

Kur'an-ı Kerim'de faiz ile ilgili çok şiddetli yasaklar vardır. Ayette faiz yiyenler, epilepsi hastalığına tutulmuş, şeytan çarpmış bir kimseye benzetilmektedir. Bu kimsenin ayakta duracak hali olmadığı gibi, faiz yiyen toplum da (ekonomi de) kriz içinde olup ayakta duramaz. (Bakara 2/275)

Faizi terk etmeyenler, alıp vermeye devam edenler, aynı Allah ve Resûlüne yani topluma karşı savaş açmış gibidirler. (Bakara 2/279). Allah, Yahudilere men edildikleri halde faiz almaları, haksız yere insanların mallarını yemeleri, birçok kimseyi Allah yolundan çevirmeleri ve zulmetmeleri sebebiyle, kendilerine helal kılınmış temiz ve hoş şeyler onlara haram kılmıştır. (Nisa 4/160-161)

Kilise XIII. asırda çok güçlü idi; faiz de şiddetli bir şekilde yasaktı. Sonraları kilisenin nüfuzu azaldıkça ve seküler kuvvetlerin ortaya çıkmasıyla faizli muamelelere de müsaade edilmiş ve toleransla bakılmaya başlanmıştır. Hatta Kureşi'nin ifadesine göre riba (usury) kelimesi yerini yavaş yavaş faize (interest) bırakmaya başlamıştır.¹⁴⁴

İslam hukukuna göre haram olan faiz değil, ribadır demek kesinlikle yanlıştır. İslam anlayışında riba-faiz ayrımı yoktur. Çünkü milyarda bir nispet kadar az olsa da faiz haramdır. Burada azlık çokluk bir şey ifade etmiyor. Ne kadar az olursa olsun ayetin ifadesine göre sermayeye yapılan ilave haramdır. Ayette eğer tövbe edip faizden vazgeçerseniz ancak sermayeniz sizin olur buyrulmaktadır. Böylece kişi ne zulmetmiş ve ne de zulme uğramış olur. (Bkz. Bakara 2/279).

İslam hukukçuları faizi, riba kelimesinin köküne dayanarak fazlalık diye tarif ediyorlar.¹⁴⁵ Bilindiği gibi mübadeleler bedelli veya bedelsiz olur. Hibe gibi bir şeye karşılık olmadan yapılan bir temlik muamelesi, bedelsiz ve ivazsız muameledir.¹⁴⁶ Alış-verişler, ücret ve kira akidleri hep bedelli ve ivazlı mübadele olurlar. İşte faiz de bedelli ve ivazlı olan bir muamelede karşılığı olmayan bir fazlalık;

¹⁴⁴ Enver İkbâl Kureşi, Faiz Nazariyesi ve İslam, s. 25.

¹⁴⁵ Bkz. Serahsi, Mebsut, XII, 109; Merğmani, Hidaye, III, 46; İbn Hüمام, Fethu'l-Kadir, V, 274; Ö. Nasuhi Bilmen, I. F. Kamusu, VI, 13; Elmalılı M. H. Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I, 952.

¹⁴⁶ Abdullah b. Mahmud el-Mevsili, el-İhtiyar, Kitabü'l-İcare, II, 50.

verilmesi şart koşulmuş, karşılığı olmayan fazlalık diye tarif edilmektedir.¹⁴⁷ Bir malın satımı, emeğin satımı ve bir aletin kullanılmasının satımı hep bir bedel karşılığında olmaktadır. Eşyanın tabiatında normal şartlar altında karşılıksız muamele olmaz. Kimse almadan vermez. Yapılan hayır ve sadakalar, yardımı kabul eden şahıs veya kurumun şiddetli ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Ekonomik hayat dediğimiz çalışma ve yaşama düzeni, aslında peşin alış verişler ile bedelli ve ivazlı muamele sistemine dayanır. Veresiye ve bedelsiz muamele de caizdir. Ancak bu asıl değil, istisnai olup tali derecede kalmalıdır. Çoğunluğu ve temeli teşkil etmemelidir. Bu sebeple veresiye alış-verişleri yüzde elli veya altmışı geçen ekonomi sağlıklı sayılamaz.

3. İhtikâr (Karaborsa) Yasağı

İslam'ın mübadeleye getirdiği esaslardan birisi de ekonomik ifade ile karaborsa diyebileceğimiz ihtikâr veya spekülasyondur. İhtikâr yapmak Peygamber'in hadisleriyle haram kılınmıştır. Bu, malı daha yüksek bir fiyatla satmak için piyasaya sürmeyip depolarda stok yaparak değerinin üstünde satmak suretiyle aşırı kazanç sağlamak amacıyla yapılan hileli bir işlemdir. Başka bir deyişle ihtikâr, fiyatların yükselmesini bekleyerek halkın muhtaç olduğu malları satmayıp depolarda istif edip saklamaktır.¹⁴⁸ Konu ile ilgili olarak Hz. Muhammed şöyle buyurmuşlardır: "Her kim yiyecek maddelerini kırk gece saklarsa Allah ondan, o da Allah'tan uzak kalır."¹⁴⁹ Muaz b. Cebel der ki, Allah Resûlüne ihtikârın mahiyetini sordum. "Kişi ucuzluk olunca üzülür, pahalılık olunca sevinir. Karaborsacı ne kötü bir insandır ki, Allah fiyatları ucuzlatırsa üzülür, pahalılaştırırsa sevinir" buyurdu.¹⁵⁰

"Malı piyasaya sürüp satan kazanır, saklayıp stok eden ise lanetlenir."¹⁵¹

"Kim fiyatların yükselmesini ümit ederek Müslümanlara ihtikâr yaparsa hata etmiştir."¹⁵²

¹⁴⁷ Serahsi, XII, 109.

¹⁴⁸ Mustafa Çağırıcı, İslam Üzerine Düşünceler, s. 57; Kamil Miras, Tecrid, VI, 448; E. İ. Kureşi, a.g.e., s. 84.

¹⁴⁹ Ahmed İbn Hanbel, Müsned, II, 33.

¹⁵⁰ Heysemi, Mecmeu'z-Zevaid, IV, 101; Tecrid, IV, 449.

¹⁵¹ İbn Mace, Ticaret, 6, 12.

¹⁵² Müslim, Musakat, 130, 139; Ebu Davud, Büyu, 47; Heysemi, a.g.e., IV, 101.

Faiz nasıl haksız bir kazanç ise ihtikâr da haksız bir kazançtır. Aslında ihtikar, özellikleri itibariyle faize benzemektedir. Çünkü bekletilen mala hiçbir ilave yapılmadığı halde sadece zamanın geçmesiyle fiyatı yükselmektedir. Zaten spekülasyon Arap Yarımadasında geniş çapta faizle beraber yaygın bir durumdaydı.

Gerek yiyecek maddelerinde ve gerekse diğer mallarda dünyanın çeşitli yerlerinde zaman zaman meydana gelen sıkıntılarda yüksek kar peşinde koşan ihtikârcıların önemli rolü vardır.

Kureşi, eserinde ihtikâr-karaborsa ile ilgili olarak şunları söylemektedir: Bugün zaruri eşya fiyatlarında meydana gelen aşırı yükselmeler, diğer sebepler yanında, gayri meşru kar peşinde koştuktan ileri gelmektedir. 1943 yılında Bengal’de meydana gelen erzak sıkıntısı daha ziyade ihtikârcılar tarafından yaratılmıştır.¹⁵³

“*Karun, Musa’nın vatandaşlarından biriydi; onlara (mali açıdan) zulmetti*” (Kasas 28/76) ayetinin tefsirinde Elmalılı, Fir’avun’un, siyasi zulüm ve istibdadın sembolü (alemi), Karun’un ise mali istibdat ve ihtikarın sembolü olduğunu ifade ettikten sonra, Karun kıssasının muhtekir bir kapitalist kıssası olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴

Netice olarak İslam dini faizi haksız kazanç saydığı gibi karaborsa adı verilen ihtikârı da bir haksızlık kabul ederek yasaklamıştır. Öyleyse karaborsa ve spekülasyondan para kazanmak haramdır.

4. Narh Koyma Yasağı

İslam’ın mübadeleye getirmiş olduğu esaslardan birisi de fiyat koyma yasağıdır. Bilindiği gibi bugünün siyaset anlayışında genel olarak hükümetler fiyatlara müdahale etmektedir. Hükümetlerin narh koyması ve fiyatlara müdahale etmesi İslam’ın ekonomi anlayışına ters düşmektedir. Ayette insanların mallarını alıp satarken mallarının bulunması şart koşulmaktadır. Bu hususta “*Ey inananlar aranızda kendi rızanızla yaptığınız mübadele müstesna mallarınızı haksız yollarla yemeyin.*” (Nisa 4/29), buyrulmuştur. Kâsânî bu ayete dayanarak ve Peygamber’in “Gönlü hoşnut olmadıkça Müslüman kişinin malı helal olmaz.”¹⁵⁵ hadisini göz önüne alarak narh konulamayacağını, fiyat

¹⁵³ Enver İkbâl Kureşi, a.g.e., s. 84.

¹⁵⁴ Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, V, 3755.

¹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, Müsned V, 72.

koymanın haram-mekruh olduğunu söylemektedir. Hatta şu veya bu fiyattan satması için mal sahibine baskı yapmanın “hacr” (şahsın kişiliğini kısıtlama) anlamına gelir ifadesini kullanmaktadır.¹⁵⁶

O halde mal sahibi satıcıların ve para sahibi alıcıların razı olmayacağı bir fiyatı tespit etmek, bu şartı yani rıza şartını ortadan kaldırır. Rıza şartı ortadan kalkınca böyle bir alış-veriş geçerli olamaz. Onun için İslam normal şartlar altında mal sahiplerinin dışında kalan şahıs ve kurumların fiyatlara müdahale etmesini yasaklamıştır, diyebiliriz.¹⁵⁷

Bazı hadis kitaplarında geçen olay, Hz. Peygamber’in fiyat koymayı yasaklamasına sebep olmuştur. Hz. Peygamber zamanında fiyatlar yükseldi; pahalılık oldu. Kimi sahabeler Hz. Muhammed’e başvurarak fiyat koymasını istediler. Hz. Peygamber bu isteği geri çevirerek şöyle buyurdu: “Ucuzluk ve pahalılık bizim elimizde değil, Allah’ın elindedir. Bizim Allah’ın takdir ve kazasını değiştirmeye hakkımız yoktur.” buyurdu.

Başka bir hadisinde ise Hz. Muhammed şöyle buyuruyor: “Şüphesiz fiyatların ucuzlaması ve yükselmesi Allah’ın elindedir. Ben, yanımda hiçbir kimsenin hakkını taşımadan Allah’a kavuşmak istiyorum. Hadisin başka bir varyantı da şöyledir: “Fiyat koyan, kıtlık ve bolluk yapan ve rızık veren Allah’tır. Allah’a yemin ederim ki, ben size kendiliğimden ne bir şey verebilirim ve ne de men edebilirim. Ben ancak bir hazinedarım; işleri emir olduğum gibi yaparım. Veren ise Allah’tır. Ben, mal, can ve kan hususunda hiçbir kimsenin hakkını üzerime geçirmeden Allah’a kavuşmak istiyorum.”¹⁵⁸

Konu genel olarak fıkıh kitaplarında da tartışılmış ve fiyat koymanın mekruh olacağı hükmüne varılmıştır. Yalnız bu normal şartlar altında fiyatlara müdahale yasağıdır. Herhangi bir malda tekellül oluşmuş ve halka çok çok pahalı olarak satılıyor böylece vatandaşlara zulüm yapılıyorsa o takdirde hükümetin (Devletin) bunu önlemek için fiyat tespit etmesine cevaz verilmiştir. İbn Teymiye ve İbn Kayyim el-Cevziyye meseleyi eserlerinde yeteri kadar açıklamışlardır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Kâsâni, Bedâyi, V, 129.

¹⁵⁷ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, çev: Ali Özek, s. 91.

¹⁵⁸ Ebu Yusuf, s. 91; Bkz. İbn Mace, Ticarat, 27; Ebu Davud, Büyü, 49; Tirmizi, Büyü, 73; Darimi, Büyü, 13; Osman Eskicioğlu, İslam Açısından Enflasyon ve Çözüm Yolları, s. 193.

¹⁵⁹ İbn Teymiye, el-Hisbe, s. 20; İbn Kayyim, et-Turuku'l-Hukmiyye, s. 285, 297-303.

Netice olarak İslam ekonomisinde fiyatlara müdahale edilmez. Üretici-tüketici veya arz-talep dengesinin yani serbest piyasanın ortaya koyduğu fiyat, malın normal fiyatıdır. Bu sistem uygulandığı takdirde hangi malların kimler için ve ne kadar üretileceği meselesi çözümlenmiş olur. Fiyatlar devlet tarafından tespit edildiği takdirde herkes kendi menfaatini düşüneceği için pancar tarlasına pamuk, pamuk tarlasına ise fasulye ekilmeye başlanır ki bu da toplum açısından zararlı olur. Şu halde piyasayı kendi emri altına alan ve istediği fiyatı istediği şekilde koyan teknelci ve kartelci şahıs veya kurumlar olmadığı müddetçe İslam fiyat koymaya ve müdahale etmeye izin vermez. Böyle bir durumda ise devlet, adaleti sağlamakla görevli olduğu için adaletin gereğini yapacaktır. Kamu hukukunu ve kamunun menfaatini korumakla görevli olan devlet, halkın zararına çalışmaya başlayan bir piyasaya müdahale etme hakkına sahiptir. Piyasada ne satıcılar ve ne de alıcılar zarar görürler. İdare her iki tarafın menfaatini korumak durumundadır. İmam Malik, piyasada damping-düşürüm yaparak diğerlerinden daha düşük bir fiyatla üzüm satan tüccara Hz. Ömer'in müdahale ettiğini; malını ya başkaları gibi yüksek fiyatla satarsın, ya da bu pazardan gidersin dediğini nakletmektedir.¹⁶⁰

Aslında devletin fiyat koyup koymaması, hangi şartlarda fiyat koyabileceği veya koyamayacağı konusunda İslam âlimleri ihtilaf etmişlerdir. İmam Malik, Hz. Ömer olayını anlattığımız gibi naklederek müdahalenin caiz olduğunu savunurken, Şafii ise olayı başka bir varyantı ile naklederek şöyle demektedir: Hz. Ömer, Musalla çarşısında önünde iki çuval kuru üzüm bulunan Hatib b. Ebi Beltaa'ya uğradı. Fiyatını sorup öğrenince iki ölçөгünü bir dirheme sat diyerek Hatib'a fiyat bildirdi. Bundan sonra Hz. Ömer şöyle dedi: Taif'ten kuru üzüm yüklü bir kervanın gelmekte olduğunu haber aldım. Onlar gelince senin fiyatına bakarak hareket ederler. Bu durumda ya fiyatını yükseltirsin ya da üzümünü evine götürüp istediğin fiyattan satarsın. Hz. Ömer eve döndüğünde kendisini sorguladı. Sonra Hatib'in evine gelerek ona şöyle dedi: "O sana söylediğim ne benim sana verdiğim bir emir ve ne de benden bağlayıcı bir hükümdür. Ben onu senden

¹⁶⁰ İmam Malik, Muvatta, Büyü, 57.

sadece çarşı halkına iyilik olsun diye istedim. Artık sen üzümünü istediğin yerde sat ve dilediğin fiyatla sat.”¹⁶¹

İsmail b. Yahya el-Müzeni bunları naklettikten sonra İmam Şafii'nin şöyle dediğini bildiriyor: Bu hadis, Malik'in rivayet ettiği hadise aykırı değildir. Çünkü ya Malik hadisin bir kısmını rivayet etmiş ya da ondan rivayet eden kimse böyle rivayet etmiştir. Bu ifade ise hadisin başını ve sonunu bir araya getirmiştir. Ben de bu metni benimsiyorum. Çünkü insanların malları bizzat kendilerinin hâkimiyeti altındadır. Onların mallarının tamamını veya bir kısmını, kendilerine gerekli olan haller dışında, kendi rızaları bulunmadan kimse alamaz. Buradaki durum ise o zorunlu hallerden biri değildir.¹⁶²

Şu halde İslam ekonomisinde normal şartlar altında fiyat koymak ve fiyatlara müdahale etmek yoktur. Ancak üreticiler veya tüketiciler, alıcılar veya satıcılar kamplaşarak karşı tarafa zarar vermek isterlerse ya da bir kimse veya kurum tekel oluşturmak isterse o takdirde bilirkişilerin isteği doğrultusunda devlet gerekeni yapar diyebiliriz.

5. Müşteri Kızırtırmak

İslam ekonomisinde yasaklanan mübadele çeşitlerinden birisi de müşteri kızırtırarak yapılan satımlardır. Arapçada buna “neceş” adı verilir. Müşteri kızırtırarak alış-veriş yapmak Hz. Peygamber'in hadisiyle yasaklanmıştır. Hz. Muhammed “Neceş yapmayınız.” buyurmuşlardır.¹⁶³

Neceş, bir malı kendisi satın almak istemediği halde, başkalarını teşvik için alıcı gibi gözüküp de malın fiyatını artırmaktır.¹⁶⁴

Fazla fiyat vermek suretiyle müşteri kızırtırarak, pahalılığa ve fiyatların yükselmesine sebep olan bu tür davranışı bazıları tahrimen mekruh saymışlar,¹⁶⁵ bazıları da helal değildir diye tavsif etmişlerdir.¹⁶⁶

Hüküm ne olursa olsun bu yolla yapılan bir mübadelede hiçbir

¹⁶¹ İsmail b. Yahya el-Müzeni, Kitabü Muhtasari'l-Müzeni, s. 92; (Bkz. İmam Şafii, el-Ümm, VIII, 92.

¹⁶² Krş. İbn Teymiye, el-Hisbe, s. 21; İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Turuku'l-Hukmiyye, s. 298.

¹⁶³ Buhari, Büyü, 58, 64,70; Müslim, Nikâh, 52; Büyü, 11; Ebu Davud, Büyü, 44; Tirmizi, Büyü, 65; Nesei, Büyü, 17; İbn Mace, Ticarat, 14.

¹⁶⁴ Merğınani, III, 40; Kâsânî, V, 233; İbn Kudame, IV, 160; Molla Husrev, II, 177.

¹⁶⁵ Muhammed b. Abdurrahman ed-Dımişkî, Rahmetü'l-Ümmet, II, 2.

¹⁶⁶ Bkz. İbnü'l-Hümmam, Fethu'l-Kadir, V, 240.

sebeup yok iken fiyatın yükseleceği bir gerçektir. Yani karşılığı ve sebebi bulunmadan fiyatın miktarı artmaktadır. Hiç şüphesiz bu karşılığı bulunmadığı için haksız bir kazanç olup gayr-i meşrudur. Hatta bu özelliği ile faiz olmaktadır. Çünkü hiçbir sebep bulunmadan fiyat yükselmektedir. İşte bu normal fiyatın üzerinde artmış olan miktar faizdir. Öyleyse bu çeşit alış-veriş yapmak haramdır diyebiliriz.

Kur'an'da "Fakat Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir paraya satanlar var ya, işte onların âhirette nasipleri yoktur." (Ali İmran 3/77), buyrulmaktadır. Buhari, bu ayetin geliş sebebi hakkında şu bilgiyi vermektedir. Satıcı malını pazara getirir ve Müslümanlardan birini avlamak için; vallahi bu mala senin verdiğinden daha fazla veren olmuştur, derdi. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu.¹⁶⁷ Fiyat veren olmadığı halde oldu diye söylemek ve alıcı olmadığı halde alıcı gibi gözükme Müslümanın yapacağı bir iş değildir.

6. Kâr Haddi

İslam ekonomisinde sahibinin kişiliğine kısıtlama (hacr) olur diye fiyatlara müdahale edilmez. Ama bu demek değildir ki fahiş ve aşırı derecedeki bir kâr haddine izin verilmiştir. Hayır, böyle bir şey düşünülemez. Tam tersine aşırı bir fiyatla mal satanların fiyatlarına devletin müdahale etme hakkı vardır.¹⁶⁸

Bir kimsenin malını gabn-i fahiş ile satması mesela 100 liralık bir malı 1000 liraya satması İmam Muhammed'e göre mekruhtur.¹⁶⁹

Mecelle Gabn-i fahişi şöyle açıklar: "Gabn-i fahiş, uruzda nısf-ı uşur ve hayvanatta uşur ve akarda humus mikdarı veya daha ziyade aldanmaktır."¹⁷⁰

Fıkıh kitaplarında insanları aldatmak olarak geçen gabn, gabn-i fahiş ve gabn-i yesir (çok aldatma, az aldatma) olarak iki kısma ayrılır. Gabn-i fahiş, satıcıların veya bilirkişilerin takdir ettikleri fiyatın çok çok üstünde olan bir fiyattır. Mecelle 165. maddede Yahya b. Nasr'ın görüşünü esas alarak bunu ticari mallarda %5, hayvanlarda % 10, gayr-i menkullerde % 20 ve daha yukarı olan aldanma diye

¹⁶⁷ Buhari, Tefsir Ali İmran Bab,3; Büyü, 27.

¹⁶⁸ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, H. I. ve I. F. Kamusu, VI, 125.

¹⁶⁹ Ömer Nasuhi Bilmen a.g.e., VI, 79.

¹⁷⁰ Mecelle: Madde: 165.

takdir etmiştir. Bu yüzdeleri Mecelle tayin etmiş diye bir nas gibi görmemek gerekir. Bu nispetler zaman ve mekâna, ticari sirkülasyona, örf ve adete, bölge şartlarına ve ticari ahlak anlayışına göre değişebilir; daha yüksek veya düşük olabilir.

Gabn-i yesir ise satıcıların veya bilirkişilerin takdir ettikleri fiyat dâhiline girebilen bir fiyattır. Bu da yaklaşık olarak %10 civarındadır. Mesela 100 milyona alınmış olan bir malın fiyatını bilirkişiler 90 veya 95 milyon olarak tespit ederlerse bu gabn-i yesir olur.¹⁷¹

Şu halde İslam hukukçuları ticaret erbabının mallarını çok çok pahalıya satarak aşırı kâr elde etmelerini meşru karşılamamışlardır. Peki, aşırı kârı veya aşırı olmayan normal kârı kim tespit edecek veya ayet ve hadislerde ne kadar kâr konulacağına ve ne kadar kâr edileceğine dair bir nispet veya bir kâr haddi bildirilmiş midir? Hemen söyleyelim ki ayet ve hadislerde kâr haddi veya yüzdesi ile ilgili hiçbir şey bildirilmemiştir. Yukarıdaki Mecelle'nin verdiği yüzde nispetleri hukukçuların kendi re'y ve görüşlerinden ibarettir hiç bir kimseyi bağlamaz. Kâr haddini ortaya koyan veya ticarete kâr nispetinin ne kadar olması gerektiği hususunda etki yapan pek çok elemanlar vardır. Bunları zaman, zemin, şartlar, ekonominin imkânları, ahlak, örf ve adet, arz-talep, üretim-tüketim dengeleri gibi daha birçok şeyleri saymak mümkündür.

Ancak hukuk bir ilim olduğuna göre, her şeyin bir sebebi olmalı ve kârın sebebinden hareket ederek en çok ne kadar kâr elde edilebileceği söylenmelidir. İşte bu konuda tek fikir İmam Azam Ebu Hanife'den gelmektedir. Bilindiği gibi kâr riziko karşılığıdır. Aslında bedeli verilmemiş fazlalık olma bakımından kâr ile faiz arasında hiçbir fark yoktur. Fakat İslam, faiz ile kârı aynı kabul etmemiş farklı görerek, faizi haram saymış, ticaret ve kârın ise helal olduğunu söylemiştir. (Bakara 2/275) Burada kârı faizden farklı kılan ve böylece onun farklı bir hükme tabi olmasını sağlayan şey, ticaretin riziko taşımasıdır. Ticaret malları her zaman yanma, çalınma, erime, çürüme, düşme ve kırılma gibi tehlikelerle karşı karşıyadırlar. İşte bu ticari hayatta sermayenin riziko taşıdığını gösterir. Bilindiği üzere Ebu Hanife Hazretleri, murabaha alış verişinde, kâr sermaye kadar

¹⁷¹ Vehbe Zühayli, İ. F. Ansiklopedisi, V, 165; Ömer Nasuhi Bilmen, VI, 11.

olduğu zaman, satışı yapılan böyle bir mal üzerinden tekrar kâr sağlamayı caiz görmez.¹⁷² Yani İmam Azam bu durumda sermaye kadar, en çok sermaye miktarı kadar kâr elde etmeye izin vermiş oluyor. Rizikoya giren sermaye olduğuna göre, helal olan en çok kâr nispeti de o kadar olmalıdır. Şu halde bir milyon liraya olan bir mal, İmam Azam'a göre, en çok iki milyon liraya satılabilir, bundan fazlası caiz değildir, diyebiliriz. Onun için bizim kanaatimiz de budur. Çünkü bu güzel bir akıl yürütmedir.

Bu konuda bir hadisten faydalanmak da mümkündür. Hz. Peygamber, tazmin ve tekeffül edilmeyen bir malın kârının helal olmadığını bildirmiştir.¹⁷³ Buradaki tazmin ve tekeffül edilmeyen kârdan maksat, kâr-zarar dengesi olmayan, yani riziko taşımayan bir kâr olsa gerektir. Serahsi,¹⁷⁴ bunu bir misalle şöyle açıklamaktadır: Bir kimse 100 milyon liraya bir mal kiralasa, o mala hiçbir masraf ve ilave yapmadan, bir arkadaşına veya başka birisine 120 milyon liraya kiraya verse, işte bu 20 milyon lira tazmin ve tekeffül edilmeyen, yani riziko taşımayan bir sermayenin kârıdır.¹⁷⁵

Netice olarak İslam ekonomisinde kâr haddi belirlenmemiştir. Ayet ve hadislerde kâr nispeti ile ilgili bir rakam verilmemiştir. Bu konuda verilen yüzde nispetlerinin hepsi âlimlerin kendi görüşleridir. İslam hukukçuları o günkü örf, adet ve ekonomik koşullara göre böyle bir yola gitmişlerdir. Hâlbuki her yörenin ve bölgenin şartları farklı olduğu gibi ekonomiler de farklıdır. Öyleyse verilen rakamlar değişebilir. Burada göz önünde bulundurulması gereken şey sadece Ebu Hanife'nin görüşüdür. Hadisten ve İmam Azam'ın bu görüşünden yararlanarak, hangi şartlar altında olursa olsun, kârın en yüksek tavanı sermaye kadar olmalı ve kâr yüzde yüzü aşmamalıdır diyebiliriz.

7. Ticaret Malının Pazar Yerine Gelmeden Yolda Satılması

İslam ekonomisinde pazar fiyatı önemli olduğu için ticaret mallarının pazar yerine gelmeden ve üreticiler pazarın durumunu ve fiyatları öğrenmeden malların yolda karşılanıp satılması yasaklanmıştır.

¹⁷² Bkz. Kâsâni, Bedayi, V, 224.

¹⁷³ Bkz. Tirmizi, Büyü, 19; Ebu Davud, Büyü, 68; Nesai, Büyü, 71, 73, 76; İbn Mace, Ticarât, 20.

¹⁷⁴ Serahsi, el-Mebcut, XV, 130-131; Kırş. Kâsâni, IV, 206; İbnü'l-Hümmam, V, 215, 265.

¹⁷⁵ Bkz. Kâsâni, IV, 206; Şevkani, Neylü'l-Evtar, V, 203 ve devamı.

Ticaret mallarının daha pazar yerine gelmeden yolda iken satılmasını yasaklayan pek çok hadis vardır. Hz. Peygamber “Satılmak üzere pazar yerine getirilmekte olan ticaret mallarını yolda karşılamayınız”¹⁷⁶ buyurmuşlardır.

İslam hukukçuları, Hz. Peygamber’in ticaret mallarının yolda karşılanmasını niçin yasakladığının sebebini araştırmışlar; mal sahibi, pazarcılar ve bölge halkı açısından açıklamalarda bulunmuşlardır.

Mal sahibi, henüz pazar yerine gelmediği için fiyatlar hakkında bir bilgi sahibi olmadığından, malını ucuza satmış ve böylece zarara uğramış olabilir. Bu sebeple o pazar yerine gelince, fiyatların yüksek olduğunu görüp aldandığını fark edince malını satmaktan vazgeçip cayabilir. Ticaret malını yolda karşılamaya gücü yetmeyen pazarcılar için de bu malları ikinci elden alacaklarından, kendilerine pahalya mal olacak ve böylece zarar göreceklendir. Bölge halkı açısından ise; malları yolda karşılayıp satın alanlar, ucuza almış oldukları bu malları pazar yerine geldikleri zaman diledikleri yüksek bir fiyattan satış yapacaklar ve böylece bu çeşit bir muamele ile bölge halkına da zarar vermiş olacaklardır. Çünkü üretici mallarını pazar yerine getirip kendileri satmış olsalardı, mal el değiştirmemiş ve dolayısıyla hiç yoktan fiyatlar yükselmemiş olacaktı.¹⁷⁷

İslam hukukçularının bu açıklamalarına dikkat edilirse fazla emek harcamadan aşırı kâr elde etmeye çalışanların böylece önlerinin kesildikleri anlaşılır. Şu halde İslam ekonomisinde aşırı ve karlıksız kâr peşinde koşanlara geçit yoktur.

Şehirlilerin Köylüler Adına Mal Satması

İslam ekonomisinde alım satım muamelelerine getirilen yasaklardan birisi de şehirlilerin köylüler adına mal satmasıdır. İlk planda bakıldığı zaman bu ifade ya kabul edilmez veya manası kapalıdır diyerek terk edilir. Doğrudur; çünkü bir şehirli bir köylünün malını niçin satmasını, böyle bir prensip olur mu? Aslında burada kastedilen bu değildir. Bu konunun yasaklığı hadisle sabittir. Hz. Peygamber’in “Hiçbir

¹⁷⁶ Bkz. Buhari, Büyü, 64, 68, 71; Müslim, Büyü, 11,19; Ebu Davud, Büyü, 46; İbn Mace, Ticarat, 16; Nesai, Büyü, 14, 17; Tirmizi, Büyü, 12; Muvatta, Büyü, 96.

¹⁷⁷ İmam Malik Muvatta, IV, 307; Şafii, Ümm, III, 93;Kâsânî, V, 232; Mergmani, III, 40 İbn Teymiye, Hisbe, 11; İbrt Kayyim, et-Turuku'l- Hukmiyye, s. 283; İbn Hümmam, V, 239; Molla Husrev, Dürer, II, 177.

şehirli, bir bedevinin (köylünün) malını satmasını” şeklinde geçen hadisini bütün hadis kitapları rivayet etmişlerdir.¹⁷⁸

Tabiundan Tavus, İbn Abbas’a bu hadisin manasını sorduğu zaman ondan şehirlilerin köylüler adına simsarlık yapamayacakları cevabını almıştır. Bu hadis sanki bugün belediyelerin uygulamakta oldukları kabzımal uygulamasını yasaklıyor. Üretici olan köylüler, mallarını satmak için şehrin pazar yerine geldiklerinde mallarını bizzat kendileri satamıyor. Bu malları onların adına kabzımallar satıyor. Bu usul haksız yere fiyatların yükselmesine sebep olduğu gibi, asıl emek sahibi olan üreticinin alacağı bedelin de azalmasına neden olur. Hâlbuki İslam ekonomisinde serbest piyasa vardır. Kişiler mallarını istedikleri yerde diledikleri bir fiyatla satabilirler. Fiyatları oluşturacak amil arz talep kanunu ile beraber rekabet şartlarıdır. O yüzen Hz. Peygamber, “İnsanları alış verişlerinde kendi hallerine serbest bırakınız. Allah insanları birbirinden faydalandırıp rızıklandırır. İşte bu yüzden bir insan diğerinden bir tavsiye almak istediği zaman o kimse bunu esirgemesin, ona nasihat etsin.”¹⁷⁹ buyurmuşlardır.

Üretici olan köylüler, piyasa hakkında bir bilgileri olmadan mallarını satmak için pazar yerine gelirler. Bölge halkının da bu mallara ihtiyacı vardır. Üreticiler mallarını hemen satıp köylerine dönmek isterler. Şehirliler de bu malları satın alıp ihtiyaçlarını görmek isterler. Böylece mallar piyasa fiyatı üzerinden tam bir arz-talep dengesi içersinde, en uygun bir fiyatla satılmış olur. Bu suretle malını satıp bedelini aldığı için hem köylü-üretici, ihtiyacı olan malı bulduğu için hem de şehirli-tüketici kazanmış olur.

Bu malları köylülerin değil de şehirlilerin onlar adına sattığını düşünecek olursak, yerli simsarlar bu malları üreticilerden ucuz bir fiyatla alıp, piyasanın yükselmesini bekleyerek, çok kârla satmak isterler. Böylece onların rızıklarına mani oldukları için hem mal sahibi üreticilere zarar vermiş, hem de malları saklayıp pahalı satmakla tüketici olan bölge halkına zarar vermiş olurlar. Bu durumda her iki tarafın zarar etmesine sebebiyet vereceğinden Hz. Muhammed

¹⁷⁸ Buhari, Büyü, 58, 64, 68, 69, 70, 71; İcare, 14; Müslim, Büyü 4, 11, 12, 18-21; Ebu Davud, Büyü, 45; Tirmizi, Büyü, 17, 18; Nesai, VII, 256-257; Muvatta, Büyü, 96; İbn Hanbel, Müsned, V, 161-162, Hadis No: 3482.

¹⁷⁹ Bkz. Umdetül-Kari'den Tecrid, VI, 473.

böyle bir alış veriş muamelesini yasaklamıştır.¹⁸⁰ İslam ekonomisinde hak ediş yollarını bilirsek bu konuyu daha iyi anlarız. İslam hukukunda bedele hak ediş ya emek, ya mal, ya para, ya amortisman ya da risk karşılığında olur. Mal veren bunun karşılığında para alır, para veren ise mal almış olur. Diğer bedeller ise ücret kira ve kârdır. Kabzımal anlamındaki simsar ise bunlardan hiçbir bedel vermediği halde üreticinin malına ortak olmaktadır. Ortaya sermaye koymadı, mal koymadı, bir riske girmedi, bir aşınma ve amortisman da mevcut değildir. Öyle ise biz hemen soralım: Bu kabzımalın aldığı bedel neyin karşılığıdır? Bu soruya cevap vermek o kadar kolay değildir. Eğer emek sarf ediyor, emeğinin karşılığını alıyor denilecek olursa, o zaman üreticinin sarf ettiği emek ile bu kabzımalın sarf ettiği emeğin mukayesesi meselesi ortaya gelir ki, bu durumda onun üreticinin sarf ettiği emeğin yüzde birini sarf etmediği ortaya çıkar. Böylece bu sistemin, emek vermeden yemek ve haksız bir kazanç olması sebebiyle Hz. Peygamber tarafından yasaklandığı görülmektedir.

Hz. Peygamber zamanında şehre ürettikleri malları getiren köylülerin bu mallarını günün fiyatı ile satmalarını önleyen ve köylüler adına mallarını peyderpey veya beklettikten sonra satmak isteyen araçlar vardı. Tabii bunlar bu işi ücretle yapıyorlardı. Üreticiler, mallarını bizzat kendileri satamadığı için fiyatlar olduğundan daha yükseğe çıkmakla halkın zararı söz konusuydu. İşte Hz. Muhammed isteyen simsar tutmak, isteyen de kendisi satmak istediği zaman bu işi yapabilmeleri için mecburi kabzımal sistemine son vermiştir diyebiliriz.¹⁸¹

Pazarlık Üzerine Pazarlık Yapmak

İslam ekonomisinde satım akdi gerçekleştikten sonra üçüncü bir şahsın daha uygun bir fiyat vererek bu alış-verişi bozdurmaya çalışması doğru değildir. Bu sistem hiçbir sebep yok iken fiyatların yükselmesine neden olduğu gibi, haksız kazanç sağlamaya da vesile olur. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber, satış üzerine satış yapmayı, yani fiyat üzerine fiyat koyarak pazarlık üzerine pazarlık yapmayı yasaklamıştır. Bu konuda Hz. Muhammed, “Sizden bazıınız, diğer bazıınızın alış verişi üzerine yeni bir alış verişe girişmesin. Kardeşi bir

¹⁸⁰ Şafii, Ümm, III, 92; İbn Kudame, IV, 162; İbn Kayyim, et-Turuk, s. 308.

¹⁸¹ Bkz. Celal Yeniçeri, İslam İktisadının Esasları, s. 303.

malı satın almak üzere iken, diğer bir kimse o malı almaya kalkışmasın”¹⁸² buyurmuşlardır.

Bu hadise göre, hangi sebeple olursa olsun, kesinleşmiş bir alış verişi akdini bozdurmak haramdır. Satıcıyı kıskırtıp satılmış bir malı daha fazla bir fiyat vermek suretiyle çevirip kendisi için almak, satıcıya ‘alış verişi feshet, ben sana ondan daha fazla kâr vereceğim’ demek haramdır.¹⁸³

Bir emeğe daha doğrusu bir bedele dayanmayan kazancı İslam normal karşılamaz. Burada hiç bir sebep yok iken fiyat yükselmesi, haksız kazanç olduğu gibi ortada mala talip olan bir aday varken ve bu adayın işi olumlu veya olumsuz olarak bir sonuca ulaşmamışken ikinci bir adayın meydana çıkması saygısızlık olur. Bu bir nevi kuyrukta sıra beklemek gibidir. Göz açıklık yaparak kendi sırasından önce işini gördürmeye çalışan birisi nasıl haksızlık etmişse bir mala talip olan oradan çekilmeden bir başkasının yaklaşması da saygısızlıktır. Hâlbuki her şeyden önce insanlar birbirlerinin haklarına saygı göstermek durumundadırlar.

Burada bahse konu olan pazarlık üzerine pazarlık yapma işi ile açık artırma ve açık eksiltme sistemini karıştırmamak lazımdır. Alış verişte açık artırma şeklinde cereyan eden satım akdi hadis ile sabit olup caizdir.¹⁸⁴ İslam hukukçuları bu hadise dayanarak müzayede alış verişlerinin caiz olduğunu söylemişlerdir.¹⁸⁵

Malların Teslim Alınmadan Satışı

Bugün bilhassa beyaz eşyada örneği görülen merkez ve şubelerde satım yapılması; merkez, bölge, il ve kaza temsilcilikleri vasıtasıyla malların arz edilmesi fiyatları haksız yere yükseltir. İslam ekonomisinde mala bir ek-ilave değer katmadan fiyatın yükseltilmesi haksız kazançtır.

Malların teslim alınmadan satışı hadisle yasaklanmıştır. Hz. Peygamber, “Kim bir yiyecek maddesi satın alırsa, onu teslim alıp kabzetmeden satmasın”¹⁸⁶ buyurmuşlardır. Buhari’de konuyu biraz daha

¹⁸² Buhari, Büyü, 58; Müslim, Nikah, 38,51; Büyü, 9; İbn Mace, Ticarat, 13; Tirmizi, Büyü, 57.

¹⁸³ Bkz. Merginani, III, 40; Molla Hüseyin, Dürrer, II, 177; İbn Hümmam, V, 239.

¹⁸⁴ Bkz. Buhari, Büyü, 59; Tirmizi, Büyü, 10; Nesai, Büyü, 23; İbn Mace, Ticarat, 25.

¹⁸⁵ Bkz. Kâsânî, Bedayi, V, 232.

¹⁸⁶ İbn Mace, Ticarat, 37; Krş. Buhari Büyü, 49, 54; Müslim, Büyü, 40; Nesai, Büyü, 55; Tirmizi, Büyü, 56.

açıklığa kavuşturan bir rivayet vardır.¹⁸⁷ Abdullah İbn Ömer (ra) dan rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber zamanında halk, zahire, pazara gelmeden, kervan sahibi buğday tüccarlarından mal teslim alınmadan buğday satın alırlardı. Sonra Hz. Muhammed buğday satan bu tüccarlara memur gönderdi. Mallarını zahire pazarına nakledip getirmeye kadar, malları buldukları yerde iken satmayı yasakladı. Yine İbn Ömer, Hz. Peygamber, satın alınan bir hububatın ölçülüp teslim alınmadan satılmasını yasakladı, deyip devamla:

“Ben Peygamberimiz zamanında götürü pazarlıkla yiyecek maddeleri satın alan ve teslim almadan başkasına satmak isteyen öyle stokçu ve karaborsacı insanlar gördüm ki, onlar bu malları yükleyip nakledinceye kadar dövülürler ve teslim almadan önce satmaktan men olunurlardı”, diyor.¹⁸⁸

Bu hadisler hakkında şöyle bir açıklama yapılmaktadır: Hadiste bildirildiği üzere, buğday pazarına gelmezden evvel (yani teslim almadan önce) buğday tüccarının malını satmasının yasaklanma sebebi, bu durum, hiç yoktan fiyatların yükselmesine ve dolayısıyla tüketicilere zarar verilmesine neden olur.¹⁸⁹

Mücazeffe, İslam hukukunda caizdir. Yani ölçü ve tartıya vurmaksızın göz kararı ile veya başka bir deyişle götürü pazarlıkla mal alıp satmak meşru ve helal görülmüştür. Ancak bu suretle satın alınan bir malı teslim alıp kendi deposuna nakletmeden bir başka müşteriye satma işi yasaklanmış bulunmaktadır. Çünkü bu ihtikâra kapı açan bir alış veriş şeklidir. Satın alınan bir malı teslim alıp depolamadan satış yolu açık bulunursa, bir ambarda depo edilmiş bir mal, yerinden kaldırılıp götürülmeden, elden ele, dilden dile dolaşa dolaşa hiçbir neden bulunmaksızın fiyatların yükselmesine sebep olur. Buna engel olmak için hadiste satın alınan tahılın teslim alınması lazım geldiğine İbn Ömer tarafından işaret edilerek: Mücazeffe suretiyle alınan malın sahipleri bu mallarını hayvanlara yükleyip pazar yerine götürünceye kadar sıra dayağına çekilirler, deniliyor ki, bu malın bulunduğu yerden kaldırılıp nakledilmesi, İslam hukukunun kabz ve tesellüm yoluyla fiyatların yükselmesine mani olmayı amaç

¹⁸⁷ Buhari, Büyü, 49.

¹⁸⁸ Tecrid-i Sarih, VI, 446, No: 991.

¹⁸⁹ Tecrid, VI, 437, No: 986.

edindiği bir husustur. Bu hadisin nakledilmesi ile istenen tek şey bu olsa gerektir.¹⁹⁰

Çaresiz Kalan Kişinin Alış Verişi

İslam ekonomisinin alış verişe getirdiği esaslardan birisi de darda ve zorda kalan kimsenin mecburen alış verişi yapmasıdır ki, bu alış verişi meşru değildir. Bu tür alış verişi kaynaklarda teknik ifade ile Bey'-i Muztar olarak geçmektedir.

Kaynaklarda muztarın (çaresizin) satımı, hukuki baskı ve ekonomik baskı olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Hukuki baskı dediğimiz birinci kısım, hapse atmak, öldürmek, dövmek gibi tehditler karşısında kalan bir şahsın malını satmak veya bir malı almak durumunda kalması gibidir ki böyle alış verişlerin İslam hukuku açısından hükmü fasiddir. İkinci kısım ise ekonomik sıkıntılar neticesinde malını satmak zorunda kalan kimsedir. Mesela borçlanmış veya aç kalmış ailesinin nafakasını temini altında ezilmiş bir şahsın malını kendi değerinden çok çok aşağı bir fiyatla satmak zorunda kalması gibi. İslam hukukçuları böyle bir zaruret karşısında yapılan bir alış verişi sözleşmesinin mekruh olarak sahih olabileceğini söylemişlerdir. Kamil Miras bu pozisyonda yapılacak şeyi şöyle açıklamaktadır: “Böyle bir zaruretin sevkiyle akd edilen bey'in ulema maa'l-kerahе sıhhatiyle hükmetmişleridir. Şu kadar ki böyle bir sebeple bayi muztar olarak malını satışa arz ederse müşteriye mürüvveten terettüb eden vazife-i ahlakiye böyle bir düşünün malını zebunküşlük edip de değer pahasından aşağı boğup almak değil, belki malı ariyet olarak alıp eli genişlediği zaman ödemek üzere ve karz-ı hasen suretiyle bu zavallının ihtiyacını karşılamaktır yahut eli genişleyene kadar muvakkat surette iştirâ etmek yahut değer pahasıyla almaktır. Şu izahatımızla anlaşılmalıdır ki, Bey'-i muztarda bey'in manası şiradır; hal-i zarurette malını satmaya arz eden kimsenin malını değer pahasından aşağı almanın menhiy ve mekruh olduğudur.”¹⁹¹ Burada görüldüğü gibi İslam hukukunu ahlaktan, ahlakı da hukuktan ayırmak, fiili olarak ayırmak o kadar kolay bir şey değildir.

Mesela x ilacına ihtiyacı olan bir hastanın bu ilaca olan zaruri

¹⁹⁰ Tecdrid, VI, 447, 448.

¹⁹¹ Tecdrid Sarih, VI, 464.

ihtiyacıdan dolayı fiyatın yükseltilmesi alış veriş akdini fasid hale getirir. Bu sebeple herhangi bir satıcı çaresiz kalan bir kimseye malını sattığı zaman daha yüksek bir fiyatla değil, başkalarına sattığı aynı fiyat üzerinden satmalıdır; yoksa bu alış veriş akdi İbn Abidin'in de ifade ettiği gibi fasid olur.¹⁹² Böylece çaresizlik içinde olan bir kimse ihtiyaç duyduğu malı sadece bir yerde bulsa bile durum değişmez; başkalarının satın aldığı fiyattan satın alır. Hele böyle bir alış veriş, yiyecek ve giyecek maddeleri gibi insanların zaruri, günlük ihtiyaçlarından olursa, satıcının bu çeşit malları normal, bilinen fiyatıyla satmak mecburiyeti vardır. Onun bu şekilde davranması kendisine İbn Teymiye'nin ifadesiyle dini bir görev (vecibe) olur.¹⁹³

Para Politikası

İslam ekonomisinin mübadele esaslarını araştırırken İslam'ın para politikasını da özet olarak gözden geçirmekte fayda vardır. Bilhassa bugün para hakkında almış olduğu kararlarıyla devletlerin sabahdan akşama birilerini zengin, diğerlerini ise fakir yapabildikleri¹⁹⁴ bir ortamda İslam'ın adil ekonomik düzenindeki parayı ve onun fonksiyonlarını kısaca görmekte sadece fayda değil, belki zaruret vardır. Çünkü zamanımızda para, ekonomide kullanılan bir vasıta olmaktan ziyade devletlerin bir oyuncuğu, iktisadi bünyeyi deşeleme için kullandıkları sanki bir neşterdir. Tabii ki aslında para devletin elindeki bir bıçak değil, bireylerin ihtiyaç duydukları malları alabilmek için bir araç, bir mübadele vasıtasıdır.

İktisatçılar parayı, kullanılmaya hazır satın alıma gücü, ödeme aracı, kıymet ölçüsü ve tasarruf aleti diye tarif ediyorlar.¹⁹⁵ Dikkat edildiği zaman bu tarifi paranın gördüğü işlere dayanılarak yapılmış olduğu görülür. Bir şeyi yaptığı işle tarif etmek, ya onun mahiyetini anlamamak veya işin kolayına kaçmaktır. Böylece iktisatçıların parayı anlayamadıklarını söyleyebilir miyiz? Şükrü Baban, ne kadar iktisatçı varsa belki o kadar para tarifi vardır diyor.¹⁹⁶ Hâlbuki parayı, hele bugün tedavülde olan kâğıt paraları dikkate alarak, bir mal veya hizmet

¹⁹² İbn Abidin, IV, 110.

¹⁹³ İbn Teymiye, Fetava XXIX, 361.

¹⁹⁴ Bkz. Hazım Atıf Kutucak, İktisat Dersleri, s. 347.

¹⁹⁵ Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 752.

¹⁹⁶ Şükrü Baban, Üniversite Konferansları, Dünya Para Meseleleri, s. 327.

karşılığı alınan bir belgedir diye tarif edebiliriz. Mahmut Ebussuud, parayı, bireylerin kendilerinin üretim fazlalarını başkalarının üretim fazlaları ile değiştirmeye yarayan bir araçtır diye tarif ediyor.¹⁹⁷

Paranın bugüne kadar çeşitli şekilde mahiyet değiştirmesi ve tekâmül etmesi onun ekonomik hayattaki fonksiyonunu da değiştirmişti.

Kur'an-ı Kerim'de para ile ilgili olarak üç kelime geçmektedir. Bunlar varık (Kehf 18/19), dinar (Al-i İmran 3/75) ve derahim (Yusuf Suresi 12/20) kelimeleridir.

Varık, gümüş para demektir. Araplar madrub (kesilmiş, basılmış) olsun veya olmasın gümüşe varık adını verirler.¹⁹⁸ Kur'an'da "varık" kelimesi, Ashab-ı Kehfden bahsedilirken "... Birinizi şu gümüş para ile şehre gönderin; baksın, hangi yiyecek daha temiz (ve lezzetli) ise ondan size bir azık getirsin; fakat çok dikkatli davranın, sakın sizi kimseye sezdirmesin" diye anlatan ayette geçmektedir. (Kehf 18/19)

Dinar ise altın para demektir. Kelime olarak dinar, Grek-Latin menşeli denarius'dan (aureus) Arapçaya geçmiş ve İslam dünyasında genel olarak altın para karşılığında kullanılmıştır. Ağırlığı bir miskal olarak darp edildiğinden bu adla da anılan dinar (çoğulu denanir) aslında Bizans para birimiydi. Cahiliye devrinde Suriye ile ticari münasebetlerde bulunan Mekkeliler tarafından kullanılmıştır.¹⁹⁹ Kur'an'da kendisine güvenilen ve güvenilemeyen bazı Ehli kitap kimselerin bu durumlarından bahsedilirken "Kitap ehlinde öylesi vardır ki, ona yüklerle emanet bıraksan, onu sana öder. Onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar versen, devamlı olarak başına dikilmeden onu sana vermez." şeklinde açıklama yapılan ayette geçmektedir. (Al-i İmran 3/75)

Dirhem kelimesinin çoğulu derahim'dir. Kur'an'da Yusuf Peygamber'in düşük bir fiyatla satıldığını açıklayan ayette "Nihayet (Mısır'a varınca) onu düşük bir fiyatla, birkaç dirheme sattılar" buyrulurken bu çoğul kelime kullanılmıştır. (Yusuf Suresi 12/20)

Dirhem kelimesi, eski Yunan devletiyle ticari münasebetler sırasında drahmi sözcüğünden Farsçaya, daha sonra oradan Arapçaya

¹⁹⁷ Mahmut Ebussuud, İslami İktisadın Esasları, Çev: Ali Özek, s. 41.

¹⁹⁸ Fahrüddin er-Razi Tefsiru'l-Kebir, XXI, 103.

¹⁹⁹ Bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, IX, 352.

geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para birimi olarak dirhem kullanılışı çok eskidir.

Dirhem ağırlık birimi olarak kullanılmazdan önce yani metrik sisteme geçilmeden evvel insanlar çeşitli ölçü birimleri için yabancı hardal tanesi, arpa veya buğday tanesi ve keçi boynuzu çekirdeği gibi tarım ürünleriyle, insan vücudunun bazı organlarından (zira, kadem, kulaç...) faydalanmışlardır. Dirhem ve miskalin ilk çağlardaki tanımını Babil'in, iki avuç dolusunu ifade eden ölçü birimi mene (manah) kadar götürülebilir.

Dirhemi para birimi olarak ele aldığımız zaman, kendilerine mahsus paraları olmayan Hicaz Araplarının, Bizans'ın altın dinarı ile İran'ın ve Yemen'in gümüş dirhemlerini kullandıklarını görürüz. Araplara İran'dan geçen dirhem kelimesinin çoğulu, yukarıda söylediğimiz gibi, Kur'an'da geçmektedir.

Makrizi'de "es-Sevdaü'l-Vafiye" ve "et-Taberiyetü'l-Utuk" şeklinde geçen dirhemini iki çeşidinin olduğu anlaşılmaktadır. Makrizi bunlardan, "tartıda ağır çeken" anlamındaki vâfi dirhemlerin İran'ın Bağlı dirhemleri olduğunu belirtmektedir.²⁰⁰

Rağib el-İsfahani Müfredat adlı eserinde dirhemi şöyle tarif eder: "Dirhem, kendisiyle alış-veriş yapılan basılmış gümüşdür."²⁰¹

Hadis kitaplarında da dirhem ve dinar ile ilgili pek çok hadis bulunmaktadır. Ayrıca "varık" kelimesi de kullanılmıştır.²⁰²

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi insanlar yeme, içme, giyme ve barınma gibi bir takım ihtiyaçlarla karşı karşıyadırlar ve aynı zamanda bu ihtiyaçları tatmin etmek zorundadırlar. Bu ihtiyaçları giderecek vasıta ise maldır, para değildir. O nedenle alış verişlerde asıl olan mal olup, para değildir. İbn Abidin'in de dediği gibi fayda malın bizzat kendisini kullanmaktan kaynaklanır.²⁰³ Çünkü paranın kendisi bizzat bir fayda doğurmamaktadır. Paranın faydası, malı mübadele etmekten ve onun kıymetini ölçmekten ibarettir. Yoksa para yenilmez, içilmez ve giyilmez bir maddedir.

²⁰⁰ İslam Ansiklopedisi (T.D.V.), IX, 369

²⁰¹ Rağib el-İsfahani, el-Müfredat Fi Garibi'l-Kur'an, s. 168.

²⁰² Bkz. Tirmizi, Büyü, 24.

²⁰³ İbn Âbidin, Reddül-Muhtar, IV. 100.

Üçüncü Bölüm
EKONOMİ SİSTEMLERİNİN
KARŞILAŞTIRILMASI
(İslam ve Diğer Ekonomik Sistemler)²⁰⁴

GİRİŞ

Uygarlık tarihi, birçok sistemlerin yükselmesine ve düşmesine şahit olmuştur. Toplumun gelişimi için yapılacak bir program, bütün ekonomik sistemlere temel teşkil eden ayrıntılı bir organizasyon plânını ve ana kurumları ihmâl edemez. Çok eski zamanlardan beri toplumsal organizasyon için bazı tasarılar önerilmiştir. Bu tasarılar şunlardır:

Anarşizm, Feodalizm, Kapitalizm, Sosyalizm Komünizm, Faşizm ve İslâm. Ekonomik sistemleri karşılaştırırken, bizi, en çok ortaya çıkan sonuçların mukayesesi ilgilendirmektedir. Eğer ‘tarafsız’ deyimiyle, çeşitli ekonomik sistem taraftarlarının, mantıkî olarak, kabule zorlandığı bir yargıyı kastediyorsak, bu anlamda tarafsız ve geçerli bir sonuca varmak mümkün değildir. Fakat ortaya çıkan sonuçların karşılaştırılması şu iki konuda başarılı olabilir: Her sistemin diğerine üstün olduğu yerleri göstermek ve bir amacın, diğerine, ne ölçüde feda edilebileceği hakkında fikir vermek. Bütün tahliller

²⁰⁴ Mannan, M.A. İslam Ekonomisi, ç: Bahri Zengin, Fikir y. s. 53-92.

sübjektif olduğu için hedefleri farklı olan, ya da aynı hedeflere farklı ağırlıklar veren kimselerin, görüşlerimizi benimsememeleri bizi hayrete düşürmeyecektir.

1. Kapitalizm

Kapitalizm kavramının gerçek yüzü, evvelâ, sosyalist nazariyecilerin yazılarında müşahade edilebilir. Sombart'ın eseri, kapitalizmi, 'ekonomik düşünce sistemi' olarak tanıyan ilk eserdir. Burada, kapitalizm, önemli ölçüde, sermayenin egemen olduğu bir ekonomik sistem olarak ifade edilmektedir. Diğer İktisadî sistemler gibi kapitalizm de, ekonominin özü ve ayrıntıları ile ilgili, belirli ana unsurları ihtiva etmektedir. Kapitalizmde bütün kuralların kökeninde şu üç unsur yer almaktadır: Kazanç, rekabet ve rasyonellik.

Kapitalist düzende, ekonomik faaliyetlerin amacı para kazanmaktır. Eldeki parayı arttırma fikri, kapitalizm öncesi sistemlerde, özellikle derebeylik çağında, ekonomiye hakim olan 'geçim için kazanç' düşüncesine tam anlamıyla ters düşmektedir. Kazanç, ekonominin amacını teşkil ederken, kazanma işleminde ortaya çıkan tutum, rekabet fikrinin özünü biçimlendirmektedir.

Bu tutum ki kazanç, fikrinin mantıki bir sonucudur, dışarıdan, bir para kazanma serbestisi olarak görülebilir.

Kanundaki serbestinin yanında, kapitalizm, esas olarak, insanın tabii gücünün, kişisel olarak, ortaya çıkarılması iddiası üzerine dayanmaktadır. Bunun için iktisadî faaliyet, kişisel riskle iç içe girmiştir. Fakat cezaî müeyyideleri ihlal etmeksizin, müesseseler, iktisadî bir başarı için istedikleri tarzda, birbirleriyle mücadele etmekte serbesttirler.

Bütün ekonomik faaliyetler, sadece para kazanmaya dönük olduğu zaman, sistematik, rasyonel ve amaca adapte edilmiş gözükten ekonomik davranış usullerini benimseme gereği, kaçınılmaz olmaktadır. Bu yüzden, iktisadî rasyonellik, kapitalist sistemin üçüncü hakim fikri olmaktadır.

Gerçekte, kapitalizm, gide gide, bugün "para dini" veya "dolar diktatörlüğü" anlamına bürünmüştür. Bundan ötürü Thus H. G. Wells şunları söylemektedir:

"Kapitalizm, öyle bir şey ki hiç birimiz onun tarifini yapamıyoruz. Genellikle "kapitalist sistem" diye ifade ediyoruz. Bu,

geleneksel bir usul. O, kontrolsüz kazanma enerjisi, yoldan çıkmış kötü fırsatlar ve israf edilen bir hayat karışımından ibarettir.”

Şimdi kapitalizmin göz alıcı özelliklerine dönelim.

a. Plânlamanın olmayışı

Merkezî bir ekonomik plânlamanın olmayışı, kapitalizmin en belirgin özelliklerinden biridir. Kapitalist ülkelerdeki ekonomi, esasta, bağımsız (fakat birbirlerine bağlı) milyonlarca insanın kişisel girişimi üzerine dayanmaktadır. Bu faaliyetler merkezî bir plânlama ile düzenlenmemiştir. Genel bir kural olarak, kararlarda, hesaplarda ve üretim ünitelerinde etkin bir rol oynayan fiyatlar hükümetçe tespit edilmez. Fiyatlar, rekabet koşulları içerisinde, cari piyasanın bir sonucu olarak oluşur. Merkezî plânlamanın olmayışı, tabiatıyla, “laissez faire” (bırakın yapınlar) durumunu ortaya çıkarmaz. Hükümet, toplam talebi normal seviyede tutmak ve tekelci güçlerin denetim altında tutulduğunu görmek için sağlıklı bir para ve kredi şartları tesis etmek zorundadır.

b. Tüketicinin egemenliği

Kapitalist ekonomide merkezî plânlamanın olmayışı, tüketicinin egemenliğini, zımnen, ifade etmektedir. Merkezî güçler, tüketicinin egemenliğini tehlikeye sokmaktadır. Çünkü plânlama gücünü ve görevini ellerinde tutanlar, üstün olduğu düşüncesiyle, tüketicinin arzusu yerine, kendi görüş ve kararlarını koyma teşebbüsü içindedirler. Sosyalistler, eşit olmayan bir gelir dağılımı yapısına sahip olan kapitalizm düzeninde, tüketici egemenliğinin pek az bir anlam taşıdığını iddia etmektedirler. Bunun için kapitalizmin bir savunucusu, üretimi sürükleyen “dolar oyları” hakkında konuşursa, bir sosyalist, onu, “zenginlerin döktüğü çok sayıda oylar” telakki ederek, kapitalizmin, tüketici lehinde, gerçek bir demokrasi olarak düşünülemediğini söyleyecektir.

c. Serbest Meslek Seçimi

Meslek seçimindeki serbesti, her zaman, kapitalizmin en önemli özelliklerinden biri olarak telakki edilmektedir. Serbest meslek seçimi, belirli kalifikasyonu olan yeterli sayıdaki işçiyi, daha çok ihtiyaç duyulan bir sanayi dalına çekmek için ücretlerin, o sanayi dalında, gerekli işçi akımını sağlayacak kadar yüksek olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle, serbest meslek seçimi, eşit gelir dağılımına

ters düşmektedir. Ücret farklılığı ve eşit olmayan gelir dağılımı, bir dereceye kadar kendi kendilerini daimi kılmak eğilimindedirler. Serbest meslek seçiminin bir çalışma hakkı ifade etmediğini belirtmek yerinde olacaktır. Meslek seçimindeki serbesti, uzun süre, kitlesel bir işsizlik içinde kıvranan bir ekonomide pek az bir anlam taşır. Karl Marks, ima ederek, kapitalist düzende işçilerin iki anlamda özgür olduğunu söylemektedir: “Özgür kişi olarak, kendi malı olduğu için iş gücünü satabilir. Öte yandan, satacak başka bir şeyleri yoktur. Onlar, işçi gücünün gerçekleşmesi için gerekli olan her şeyden yoksundurlar.” Gerçekten, kişisel sözleşme (mukavele) sisteminde, ücretlerin, mükemmel bir rekabetin hüküm sürdüğü piyasa seviyesinde, olması şansı pek azdır. Genellikle, ücretleri, tam rekabet şartları düzeyinde tutmak için işçilerin birleştirilmesi gerekli olacaktır. Her ne kadar, işçi birlikleri, satıcıların bir tuzağıyla kurulmuş olsa da, dıştan bakılınca bir tekel görünümü verse de, birliğin fiyat tespitinde tekeli olması kuşkuludur.

Birlikler, sadece, piyasada dengeyi sağlayan bir karşı güç durumunda olabilirler. Fakat bunun için de hiç bir garantileri yoktur. Mafih Marks bu hususa, şöyle işaret etmektedir: “Bir kere, işçi iş gücünü satınca, işverenin kumandası altındadır ve çalışma saatleri içerisinde serbest değildir.” Fakat piyasa ekonomisinden, merkezden planlanan ve idare edilen bir ekonomiye geçiş, birçok işçinin bağımlı olma keyfiyetinde bir değişiklik yapmayacaktır. Bu durumda, özel bir firma için çalışmak -ki, kişi, özel teşebbüsün hâkimiyetinden kurtulabilir-bütün güçleri elinde tutan devlete çalışmaktan daha iyi olabilir.

d. Serbest Teşebbüs

Serbest teşebbüs, kapitalizmin diğer bir özelliğidir. Özel teşebbüs hürriyeti, üretim araçlarında özel mülkiyeti zorunlu kılmaktadır. Bu mülkiyet hakkı olmaksızın, şahsî teşebbüs özgürlüğünü ifade eden plânsız bir ekonomiye sahip olmak imkânsız olacaktır! Özel mülkiyet müessesesine kapitalist düzenin bir parçası olarak bakılmaktadır.

Çünkü serbestlik; üretim, mübadele ve sanat vasıtasıyla mülkiyet elde etmek ve de bu mülkiyeti, başka birisi tarafından zorla alınmadığı müddetçe, istediği gibi kullanmak şeklinde yorumlanmaktadır. Carver “Millî Ekonominin Prensipleri” adlı kitabında şunları

yazmaktadır: “Kişinin saldırılara karşı korunduğu her yerde mülkiyet hakkı, kendiliğinden, ortaya çıkmaktadır. İnsan, saldırıya karşı korunmuşsa, kendi isteği ile vazgeçene kadar herhangi bir şeyi mülkiyetinde tutabilir. Başkasının mallarını, zorla elde etmeğe çalışan bir gurup tarafından derhal engellenirse, kişinin sahip olduğu değerler gurup tarafından himaye edilmektedir.”²⁰⁵ Bazı kimseler, serbestliğin, mülkiyet hakkını kapsadığına inanmaktadırlar. Çünkü mal bağımsızlığın muhafazası için gereklidir. Fakat bu, herkesin bir servet sahibi olmasını icabettirir ki bu da, hür teşebbüs ve serbesti sistemi içerisinde gerçekleşmesi mümkün olmayan bir şarttır. Tersine, Rokfeller gibi zenginlerle bizim gibi fakirlerin, patron ve emekçi olarak, yan-yana yaşadığını görmekteyiz kapitalist düzende. Bu durum, mevcut mülkiyet müessesesine çok ciddi eleştirilere yol açmaktadır. Savunanlar özlü ve tutarlı olmadan, özel mülkiyet ve hür teşebbüs hakkı kabul edilemez.

Mülkiyet hakkı, tabii bir hak veya emeğin bir mahsülü olarak ispat edilmedikçe, özel mülkiyetin durumu çok sarsılmaktadır. Özel mülkiyet, bir sosyal fayda temin ettiği gerekçesiyle, geçerli oluyorsa bu hak kısıtlanabilir ve özel mülkiyet ile sosyal refahın yükseltilemediği hallerde kısıtlanması da gereklidir. Genel bir ilke olarak, bazı alanlarda özel mülkiyet hakkı aranmaktadır. Ama ona, dokunulmaz bir hak olarak da bakılamaz.

e. Tasarruf ve yatırım özgürlüğü

Kapitalizmde, tasarruf hakkı, miras hakkı ile desteklenmekte ve güçlendirilmektedir. Miras hakkı üretim vasıtalarının, mülkiyetini devlete bırakmayı amaç edinen bir ekonomik sistemde seve seve bağışlanamaz. Tasarruf, miras ve serveti arttırma özgürlüğü, kapitalist sistemde, meslek seçimi ve tüketim serbestisinden daha tuhaf bir haktır. Yatırım özgürlüğü, kapitalist ekonominin karakterinde mevcuttur. Kapitalist bir ekonomi sisteminde, yatırım fırsatlarından yararlanmak isteyen müteşebbisler, yatırımın hâsılasından faiz ödemeyi teklif ederek geçici bir süre içerisinde kullanmak için kişisel tasarrufları elde etmeğe çalışmaktadırlar. Piyasada faiz nisbeti bu şekilde teessüs eder. Ödünç alan ve veren için önemi bir

²⁰⁵ 1921, s. 140.

tarafa, Kapitalistlere göre, faiz, gelecek adına bu günkü tüketimi frenlemekte, böylece sosyal bir ihtiyacı karşılamaktadır.

Plânsız bir ekonomide tasarruflarla yatırımlar arasında çelişkilerin olması mümkündür. Çünkü tüketim, yatırım, tasarruf özgürlüğü vardır. Bir kural olarak, tasarruf edenlerle yatırım yapanlar birbirlerinden farklı guruplardır. Piyasanın yatırımlarla tasarrufları dengeleyeceği görüşü doğrudur, ama bazı şartlar altında, piyasa, bunda, başarısızlığa düşebilir. Bu halde, cari harcamalar için yeterli parayı elde tutmak devletin görevidir.

f. Rekabet ve Tekel

Kapitalist ekonomi bir rekabet modelidir. Öyle olmak zorundaydı da. Çünkü bütün üretim ve dağıtım işlemleri piyasadaki güçler tarafından düzenlenecekse yeterli ölçüde bir rekabetin sağlanması zorunludur. Kapitalizmde, teşebbüs gücünü sürekli tetikte tutmak, tüketiciyi istismardan korumak ve yeter ölçüde oynak bir fiyat sistemini muhafaza etmek için kapitalist ekonomi rekabetin zorunlu olduğuna inanmaktadır. Kapitalizm, daha ileri giderek, rekabetin tabii bir eleme sistemi getireceğini iddia etmektedir. Rekabet sistemi içinde her şahıs, en fazla verim sağlayacağı yere oturacaktır. Liderlik ve yürütme organlarında çalışmaya yetenekli olanlar başarılı müteşebbisler olacaklardır.

Böylece herkesin, sosyo-ekonomik sistemde, kendi yeteneklerine en uygun bir yerde çalışması sağlanmış olacaktır.

İş adamları, başarısızlıkları sebebiyle, saf dışı edilmiş olacaklardır. Başka birinin yönetiminde istihdama uygun olanlar, tabiiyetle işçi olacaklardır. İşverenler, en becerikli işçiyi elde etmek için birbirleriyle yarışacaklar. Böylece, her işçi, sanayide en çok katkıda bulunacağı yere yerleşecektir. Değişik hizmetlerde ödenen ücret farkları, işçileri, gücü oranında, en fazla iş yapmaya teşvik edecektir. Ne yazık ki bütün bu düşünceler tarihi gerçeklerle çürütülmüştür. Düzenleyici kanunlarla sınırları çizilmediği zaman, rekabet, tüketiciyi aldatılma ve istismara karşı koruyamamaktadır. Yine rekabet, ne yatırımcıyı dolandırıcılıktan vazgeçirmekte, ne de sözde yetenekli iş adamını mücadelede uyguladığı haksız ve vicdansız bir metottan alı koymaktadır. Bütün bunlara sadece karşılıklı bir denetim mekanizması ile varılabilir. Birisi çıkıp da böyle denetimin kapitalizm

prensiplerine aykırı olduğunu söyleyebilir. Fakat kapitalistlerin kendileri bile, serbest ve adil bir rekabetin korunması için gerekirse devletin işe karışmasını teklif etmektedirler. Bugünkü şartlar altında önerilen bu sonuçlara varmak için zorunlu bir tedbir olarak, kapitalizmin “hür teşebbüs” prensibi ile telifi mümkün olmayan, geniş yetkisi olan bir heyetin işe karışması gerekmektedir. Rekabetten, istenilen sonuçlar elde edilemiyorsa bunun üç nedeni vardır: Birincisi, iş adamı, adil bir rekabet için gereken ahlaki ölçülerden yoksundur. İkincisi, serbest rekabet, eşit rekabet demek değildir. Bir işe başlamak için sermayesi olanların, hiç bir şeyi olmayanlardan daha iyi bir durumda oldukları meydandadır. Diğer bir deyişle, rekabet, ganimetlerini, zayıf ve bahtsızların sırtından kuvvetli şanslılara vermektedir. Bu, kapitalistlerin, var olduğunu sandığı “hizmetle ücret arasındaki bağı,” kökünden yıkmaktadır. Bazı kapitalist müteşebbisler, tertipledikleri pazarın hasatını biçerken mucit, sefalet içinde yaşayabilmektedir. Bütün bu görüşler altında, kapitalizmin, “sosyal refaha en çok katkıda bulunacak olan kimseleri, olmayanlardan ayıracağı” görüşü kesinlikle doğru değildir. Üçüncüsü, rekabet, bizzat rakipler için can sıkıcı bir şeydir. Öyle ki er veya geç, tekel kurarak, iş adamları, rekabetten kurtulmaya çalışmaktadır.

Tekel eğilimi, kapitalist ekonominin özünde yatmaktadır.

Kapitalizme Karşı Bazı Saldırıları

Sosyo-ekonomik sistemleri değerlendirmek için bir objektif ölçü bulmak mümkün değildir. Bununla beraber, Profesör Halm, başlıca dört noktada, kapitalizme saldırmaktadır:

1. Kapitalizm, eşit olmayan bir servet ve gelir dağılımına yol açmakta, ekonomik ve politik alanda bir 'güç dengesizliğini ortaya çıkarmaktadır.

2. Kapitalizm, ekseriya, kalkınmayı, bilinçli bir şekilde plânlayabilen toplumcu bir düzenden daha az üreten bir sistem olarak düşünlümlenmektedir. Özellikle, kazancın üretkenlikle eş değer olmadığı ve rekabetin çoğu zaman gereksiz olduğu ispat edilebilir.

3. Aynı zamanda, birçoklarına göre yeteri kadar rekabetçi değildir kapitalizm. Modern teknoloji ile birlikte rekabet mücadelesi ve kâr motifi, kapitalizmi temel felsefesine aykırı bir yöne, yani tekele

sürüklemektedir. Sosyalistlerle hür ekonomi taraftarları sorunun çözümünde ayrılmalarına rağmen bu eleştiride birleşmektedir.

4. Kapitalizm, her zaman istihdamı yüksek seviyede tutamaz. Durgun bir piyasada üretken kaynaklar israf edilir ve milli gelir düşer. Üretkenlikteki bu kayıplar bir yana, uzun süreli kitlesel bir işsizlik, bir ekonomik sistemin maruz kalabildiği en tehlikeli sosyal bir hastalıktır. Tanınmış bir İngiliz siyasal bilimcisi olan Profesör Las-ki, bu konuda şöyle yazar: “Bu günkü kapitalist üretim sistemi, her açıdan, eleştiriye açık bulunmaktadır. O, toplumun bir kısmını diğerleri üzerine parazit yapmaktadır. Sade bir yaşam için insanları birçok fırsatlardan mahrum etmektedir.”

Fakat “**Ekonomik sistemler**” kitabında Profesör Halm, şu sonuçlara varıyor: “Dikkatli olmak zorundayız. Özellikle kapitalizmdeki boşluklar, piyasa ekonomisinin en karakteristik özelliği olan hürriyet pahasına doldurulmak istendiği zaman kapitalizmin, demokrasiye uygun bir sistem olduğunun artık ispat edildiğini unutmamız gerekir. Halbuki, şimdiye kadar, bütün merkezî olarak plânlanmış sistemler totaliter olmuşlardır. Kapitalizmin erişemeyeceği hedefleri gaye edindiğimiz zaman siyasal ve ekonomik özgürlüğü korumak mümkün olacak mıdır?”

2. Sosyalizm

Sosyalizm, Britannica Ansiklopedisinde tanımlandığı gibi; merkezî demokratik bir otorite tarafından, daha iyi bir dağıtım ve ona bağlı olarak daha iyi bir üretim temin etmeyi amaçlayan bir teori veya bir politikadır. Jaad’a göre, toplum hayatının sosyalleştirilmesi için sosyalizmin öne sürdüğü değişik tedbirler şunlardır:

1. Üretim vasıtalarında özel mülkiyetin kaldırılması. Özel mülkiyet, kamu mülkiyetine ve temel sanayi ve hizmetlerin denetimine yerini bırakacaktır.

2. Sanayi ve üretimin yapısı ve büyüklüğü, kâr motifine değil, sosyal ihtiyaçlara göre karara bağlanacaktır.’

3. Kapitalizmde itici güç kârdır. Bu, yerini sosyal hizmete bırakacaktır.

Planlamanın mevcudiyeti: Daha önce gördük ki kapitalist ülkelerde ekonomi, esas olarak milyonlarca insanın bağımsız ve kişisel

faaliyetlerine dayanmaktadır. Fakat sosyalizmde, neyi ne kadar üretmenin kararı kâr düşüncesiyle verilmeyecektir. Bu kârlara ancak, yapılacak işin topluma yararlılığı prensibine göre varılabilecektir. Üretken güçlerin kör dövüşü yerine, ülkenin ekonomik hayatını planlayan bir merkezi planlama olacaktır. Değişik üretim dalları, tüm toplum yararına en iyi hizmeti yapan merkezî planlama yetkilileri tarafından, bir âhenk içerisinde geliştirilecektir. Planlama yetkililerinin, arz ve talep hakkında, müteşebbisten daha çok bilgili oldukları gerekçesiyle sosyalistler, kapitalistlerden daha çabuk bir denge fiyatına erişeceklerine inanmaktadır. Öte yandan, kapitalist düzende üretim sistemi düzensizdir ve periyodik krizler vuku bulabilir. Fakat uzun vadeli görüşler dikkate alınarak, merkezî planlama kanalıyla, sosyalist ekonomi, iş çevresinin fonksiyonlarını mevcut düzenden daha iyi kontrol edebilir. O, başıboş bir rekabet yapısına sahip olan bu günlük toplumda mevcut risk ve belirsizlikleri de azaltma eğiliminde olacaktır. Merkezî planlama ile rekabet sisteminin zararları ortadan kaldırılacaktır. Merkezî planlamanın kararlarında keyfi olabileceği ve uzun vadede hatalı bir sermaye birikiminden dolayı ekonominin zarar görebileceği hususu tartışma konusudur. Fakat gerçek şudur ki kapitalist ekonomide faiz oranı, tüketicinin nakit tercihi esas alınarak tesbit edilir ve bu şekilde ortaya çıkan bir faiz oranının, tam bir ekonomik görüş açısından planlama yetkilileri tarafından tesbit edilen değerlerden daha tutarlı olduğu ispat edilemez. Bundan başka bazı sosyalistler, maddî teşvikleri tamamen ortadan kaldırmak için kesin bir öneride bulunmadıkları görüşündedirler. Sosyalistlerin çoğu, ücretlerin işçi üretkenliği ile değişeceğini kabul ederler. Böylece işçileri, hünelerini geliştirmeye gayret etmeye teşvik eden bir ücret farkı ortaya çıkacaktır. İkincisi, sosyalistler, insan tabiatı konusunda, karşı görüş ileri sürenlerden daha nikbindirler. Onlar, sosyalist bir düzende, daha iyi hizmet ve birlikte çalışma ruhunun cari olacağına inanmaktadırlar. Öyle ki rekabetle birlikte ortadan kalkmış olan manevî ve ahlakî ölçülerin yerini yenileri alacaktır.

Gelir Dağılımı

Kapitalizmde gelir ve servet dağılımının çok değişik olduğunu ve daha iyi bir gelir dağılımı sağlama imkânının kapitalizmin kurumsal yapısı içinde sınırlı olduğunu daha önce görmüştük. Üretim

araçlarında özel mülkiyet, kişinin gelir dağılımı içindeki özel sermaye birikimi ve kâr motifi, bütün bunlar daha eşit bir gelir dağılımını zorlaştırmakta ve çoğu kez durumu, daha çok kötüleştirmektedir. Sosyalistler, sosyalizmin daha iyi bir gelir dağılımı sağlayacağını iddia etmektedirler. Bu iddia, üretim vasıtalarında kamu mülkiyetinin, ferdin kazanılmamış gelirlerini ortadan kaldıracağı inancına dayanmaktadır. Faiz, kira ve kâr devletin olacaktır.

H. D. Dickinson, sosyalist sistemde işçiye ödenen para miktarı ile emeğin değeri arasında esaslı bir bağ olmadığına işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, millî gelir, gerçekten ihtiyaçlar açısından tam bir ödeme veya tam bir eşitlik prensiplerine göre bölünürken ücretler sadece muhasebe gayesi için kullanılmıştır. Fakat Dickinson, liberal sosyalizmden daha ziyade totaliter sosyalizmi kastetmektedir. Kapitalist sistemde, herkesin serbestçe meslek seçme hakkı, işçileri, en çok verimli oldukları sanayilere sürüklemekle ücret farklarının kullanılmasını zorunlu kılmaktadır. Sosyalizm, prensip olarak serbestçe meslek edinmeye inanmamaktadır. Oskar Lange bu ücret farklarının önemsiz olduğuna inanmaktadır. Çünkü ona göre düşük bir gelir getiren meslek seçimi iki meslek arasında parasal kazanç farklarına eşit pahada, emniyetin, boş zamanın ve iş rahatlığının satın alınması olarak yorumlanabilir. Muhtemelen sosyalistlerin büyük çoğunluğu, işçinin üretkenliğine veya etkinliğine göre tespit edilen bir ücret sisteminin lehindedirler. Bu, diğerlerinden daha çok çalışabilen veya çalışmakta istekli olan birine, orantılı olarak, daha yüksek bir ücret ödenmesi gerektiğinin samimi bir itirafıdır. Halbuki bu durum, belirli ölçüde bir eşitsizliğe yol açmaktadır. Ama gelirin mülke dönüşmesini yasaklayarak ve yalnızca ücret farklarına izin vererek sosyalistler, yeteneklerdeki farklılıklara dayandığı için böyle bir kazanç eşitsizliğinin yerinde olacağına ve herkesi son çabalarını harcamağa teşvik edeceğine inanmaktadırlar. Belki ihtiyaçlara göre ideal bir ödeme değilse de bu ücret esası en uygun olanıdır.

Kamu Teşebbüsü. Sosyalizmde sanayi, bir çeşit kamu örgütü tarafından kontrol edilecektir. Yalnız örgütün ne ve nasıl olacağı farklı sosyalist gurupların birleşemediği ayrıntılardır. Örgüt ne şekilde düzenlense düzenlensin mülkiyetin kapitalist düzendekinden farklı ve büyük halk çoğunluğunun elinde olması onu kapitalizmden ayırmaktadır.

Bu müşterek mülkiyet, şu anda özel kesimin elindeki bütün mallara uygulanamaz. O, sadece ana üretim araçları için uygulanabilir veya bazı sosyalistlerin dediği gibi toplum için gerekli olan yerlerde uygulanır. Bunlar; geniş topraklar, orman ve maden yatakları, önemli sanayi kesimleri, demiryolları ve öteki kamu yararına çalışan hizmetlerdir. Sosyalistlerin, özel teşebbüsün kaldırılmasını ısrarla istedikleri kesimler, sadece büyük halk çoğunluğunun, doğrudan doğruya, bağlı olduğu ve dev kapitalistler tarafından işçi sınıfını sömürme tehlikesi belirten sanayilerdir. Sosyalistler, demokrasi kurallarına uygun bir sanayi fikrini savundukları için gerçekten, sanayinin işçi sınıfının elinde olmasını arzulamaktadırlar. Sanayinin demokratik kontrolü, politik güçlerin, gerçek anlamda, halkın eline geçmesi ile mümkün olacaktır. Sosyalistler, genellikle, iyi örgütlenmiş bir sosyalist partinin, kültürel ve propaganda faaliyetleri ile seçmenlerin fikri çelindikten sonra, müşterek mülkiyetin oy aracılığıyla kurulabileceğine inanmaktadırlar. Demokrasi üzerinde fazlaca durduklarından sosyalistler, komünistlerle taban tabana zıt düşmektedirler. Onlara göre Sovyetler Birliği'nde ki gibi bir komünist düzen insafsız bir diktatörlüktür.

Rekabet ve Sosyalizm. Sosyalist düzende rekabet olmadığından sanayide kendiliğinden ortaya çıkan seçme ilkesinin bozulacağı ve bunun giderek üretim verimini düşüreceği söylenmektedir. Sosyalizmde, sanayinin her hali, politik çekişmelere ve zararlı politik etkilere konu olacaktır. Toplu iş anlayışının telef ediciliği ve verimsizliği ile yine topluma zararlı olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Olumlu olduğu yerlerde de bürokrasi ve kırtasiyecilikle beli kırılmaktadır. Sosyalizme karşı olanlar üretimi arttırmak ve sosyalistlerin umduğu ideal şartların ortaya çıkmasını sağlamak şöyle dursun sosyalizmin çok büyük bir verimsizliğe ve sanayide büyük ölçüde bir durgunluğa sebep olacağını iddia etmektedirler. Sosyalistler, bu görüşe, rekabete dayalı bir sanayinin savunucularının inandığından çok daha verimsiz olduğunu söyleyerek karşılık vermektedirler. Nüfuz ve taraf tutma, özel kesimden hiç bir şekilde eksik olmaz. Bazı iktisatçılar, sosyalist düzende fiyat teşekkülünün çok ciddi ve zor sorunlar ortaya çıkardığı görüşündedirler. Çünkü sosyalizm, serbest bırakılmış bir ekonominin zorunlu bir sonucu olan rekabet koşulları içinde fiyat teşekkülüne karışmak eğilimindedir. Kapitalist düzende maliyete giren kira

ve faiz, sosyalizmde kaldırılacak ve ücretler sadece arz-talep oyunlarına bırakılmayıp alt ve üst çizgilerle sınırlanacaktır. Şurası bir gerçektir ki Marks'ın yanlış "emek teorisi"nin etkisinde kalan bazı sosyalistler, öteki etkenlerin katkıları küçük olduğu görüşü ile fiyatların ancak ayrı ayrı malları üretmek için gerekli olan işçi miktarına göre oluştuğu bir ekonomi hayal etmektedirler. Ama bu soruna karşı nazari bir ilgi duyan bazı iktisatçılar, sosyalist ekonominin fiyat teşekkülünde bugünkü prensipleri kullanabileceklerini ve hattâ fiyatları kapitalist düzendekinden normale daha yakın tutabileceklerini, yakın zamanda ortaya koymuşlardır. Çünkü kira ve faiz, özel kesimdeki yatırımcıya ve arazi sahiplerine değil eğitim, sağlık, ilmî araştırma, sanatın teşviki v.s. gibi toplum refahı için değişik yerlerde bu kazançları kullanabilen devlete gitmektedir. Böylece rekabete dayalı fiyat teşekkülünün temel esasları korunabilir. Oskar Lange, sosyalizmin üstün olduğu hususlar arasında, fiyat sistemine giren maddelerin geniş anlamına değinmektedir. Pigou'nun izinden giderek şunları yazmaktadır Oskar Lange: "...Üretimin sosyal maliyeti ile müteşebbis maliyeti arasında çoğu kez büyük farklar vardır. Bir iş adamının maliyet hesaplarına, sadece ödemek zorunda olduğu kalemler girmektedir. Diğer taraftan, işine son verilen işçilerin geçimi, iş kazaları ve meslekî hastalıkların kurbanları için gerekli harcamalar onun hesaplarına girmez veya Profesör J.M. Clark'ın belirttiği gibi onlar toplumun genel harcamalar bölümü içine sokulmaktadır. Öte yandan üretim fiyatına girmeyen, üreticinin hizmet karşılığı bazı kalemler vardır.... Bir sosyalist ekonomi, bütün alternatifleri kendi ekonomi hesapları içerisine koyabilecektir. Böylece o, üretimle geriye çevrilen bütün hizmetleri değerlendirecek ve tüm ferâgatları da girdi olarak maliyete sokacaktır. Bunun bir sonucu olarak, toplumsal harcamalar ana maliyet içine dahil edilebilecektir. Böyle yapmakla, özel teşebbüsün getirdiği sosyal sorunların birçoğu ortadan kaldırılacaktır.

Teşvik ve Sosyalizm: Özel mülkiyet gelirlerini yok etmekle ve ücret farklarını azaltmakla sosyalistler, gelirlerde bugünkünden çok daha ölçülü bir eşitlik kuracaklarına inanmaktadırlar. Hiç kimse çok yoksul olmayacak ve hiç kimse aşırı' derecede zengin olmayacaktır. Fakat sosyalist bir programa karşı ileri sürülebilen en güçlü eleştiri,

sosyalizmin, kapitalist düzende mevcut olan teşvik edici unsurları ortadan kaldırmasıdır.

Bununla birlikte, bazı sosyalistler, bürokratik bir yöntem altında özendirici unsurların kıt oluşunun ortaya çıkardığı sorunların farkındadırlar. Örneğin Oscar Lange şu iddialarda bulunmaktadır:

“Sosyalizm için gerçek tehlike, ekonomik hayatın bürokratlaştırılmasında yatmaktadır, kaynakların dağıtımını sorunu ile başa çıkmanın imkânsızlığında değil. O, tekelci kapitalizmde aynı, hatta daha büyük tehlikelerin def edilemeyeceğine inandığı için sosyalist eleştiriciler son itirafı yapmaktadır.”

“Demokratik kontrol altında olan resmî memurlar, hiç kimseye karşı sorumlu olmayan özel şirket yöneticilerine tercih edilir.”

Bundan başka, daha önce görüldüğü gibi sosyalistler, maddî teşviklerin tamamen ortadan kaldırılmasını önermemektedirler. Onlar, sosyalist bir düzende daha iyi hizmet ve işbirliği ruhunun hüküm süreceğine inanmaktadırlar.

Sosyalizm ve Aile: Sosyalizmde aile hayatının yeri olmadığı hususunda yaygın olan bir yanlış anlayış vardır. Gerçekte sosyalizm, sosyolojik bir program olmaktan daha çok politik ve ekonomik bir doktrindir. Ve aile hayatında olabilecek herhangi bir değişme sadece çalışan sınıfın yapısındaki bir değişimin sonucu olacaktır. Sosyalistler, mutlu ve normal bir ailenin bugünkü ekonomik kuruluşlarla büyük ölçüde bir çatışma içerisinde olduğuna inanmaktadırlar. Yoksulluk, yuvanın sürekliliğine zarar verirken, ekonomik baskıların, kadını, tâbî derekesine düşürdüğünü ileri sürer sosyalistler. Herhangi bir sosyalist ideal aile bağları hakkında ne düşünürse düşünsün, sosyalist bir toplumda tek evlilikle bağdaşmayan herhangi bir husus yoktur.

Yine, sosyalizm ve din arasındaki ilişkiler üzerinde de yaygın olan bir yanlış anlayış vardır. Sosyalistlerin tanrı tanımaz olduğu ve sosyalizmin dinî kuruluşları yok edeceği söylenmektedir. Ama sosyalizmde dine karşı olan herhangi bir şey yoktur. Bazı ülkelerdeki sosyalistlerin örgütlenmiş kiliseye karşı üzücü davranışlarda bulunmaları bir gerçek olsa da, sosyalizmin dine karşı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

Sonuç: Sosyalizm, tüm ekonomiyi merkezden plânlamakla işsizliği, piyasa durgunluğunu ortadan kaldıracağını ve ekonomideki

kayıpları asgariye düşüreceğini iddia etmektedir. Sosyalistler, halkın refahını yükselterek eşitsizliği azaltmayı ve kazanılmamış gelirleri ortadan kaldırmayı ummaktadırlar. Öte taraftan, bazı kişisel teşebbüs gücü körletilecek, etkenliği, durgunluktan ve bürokrasiden zarar görecektir, hem tüketicinin hem de üreticinin özgürlük alanı kısılacaktır.

Bazı sosyalistler, sanayinin planlanması ve belirli sosyal refah hedeflerine doğru ekonominin yönlendirilmesi gereğine inanmaktadırlar. Plânlar etkin kılınacaksa -eleştiriciler söylüyor- merkezî plâncılar, tasarılarını yürürlüğe koyma yetkisinde olmak zorunda olacaklardır. Eleştiricilere göre, sosyalistler, devlet memurlarına büyük yetki tanyacaklardır. Memurların kendilerine tanınan bu yetki ile kendilerini yitireceklerinden ve kendi kendilerine daha çok yetkiler vereceklerinden korkulmaktadır. Bu şekilde, kişisel özgürlük gide gide zayıflayacak ve rejim, diktatörlük niteliğine bürünecektir.

3. Komünizm

Komünizm Kavramı: Lâtince “Commu-nis” sözcüğünden türetilen “komünizm” deyimini, çevrelediği kavram uygarlık kadar eski olmasına rağmen, 1840’dan önce bilinmiyordu. 1834-1839 tarihleri arasında Paris’te kurulan gizli ihtilâl örgütlerince icat edildi. Genel olarak, mülkiyeti topluma bırakan bir görüşü de içine alan, ekonomik hayatın toplum tarafından kontrol altında tutulması inancını veya bunun için gerekli uygulamayı tanımlayan bir anlamda kullanılıyordu. Komünizm, teknik anlamda sosyalizmden ayrılır. Öyle ki genel olarak komünizm, bütün tüketim mallarının da sahibidir. Komünizm deyimini, bu tarihî ve genel anlamına ek olarak, 1840-1872 yılları arasında “kapitalist toplumu zorla devirmek için ihtilâlciler için” anlamına büründü.

Komünizmin genel kavramının temelini oluşturan üç ana faktör vardır: Birincisi, değişik biçimde rönesanstan on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar yeni dünya ve eski çağ düşüncesine egemen olan tabii durum. Bu, ütopyik, akılcı ve barışçıdır. İkincisi, insanlık tarihini iyile kötü, madde ile ruh, aydınlıkla karanlık gibi iki egemen güç arasında dinmez bir mücadele olarak niteleyen Manikavizm doktrindir. Üçüncüsü, Marksist doktrindir veya kapitalist toplumda üretken güçlerin ortaya çıkması ve gelişimi, onun aslında yatan kollektivist eğilimleri ve

karşılıklı çıkarları, uygarlığın dinamik gücü olarak sınır savaşları ile ilgilenen bir ekonomik teoridir. Komünizm, tarihin ilk dönemlerinde, klan çağındaki uygar insanın idealize ettiği altın dönemini eski mitlelerini bir araya toplayan bölünmez bir parça teşkil etmektedir. Komünizm, geçiş dönemlerinde büyüyen karmaşıklıkların bir tepkisiydi.

Bir mit veya edebî romanlara konu olmak yerine, bugünkü komünizm, Marksist sosyalizm biçiminde, uluslararası sosyalist gurupların kıskırttığı pratik bir hedef ve program oldu. Onlar, komünizm, çıkarlarını bir çeşit sosyal ve ekonomik örgütlenmede bulan bir sınıfın gerçekleştireceği sosyal gelişimin kaçınılmaz son adımı olarak bakmaktadırlar.

Felsefe ve Komünizm: Komünizm, sosyalizme göre çok daha aşırı bir uçtur. Komünistlerin görevlerine nasıl başladıklarını anlamak için onların sosyal evrim teorileri hakkındaki görüşlerini bilmek zorunludur. Marksistler, tarihin ekonomik veya maddeci yorumuna inanmaktadırlar. Bu; ekonomik olayların, sosyal ve ekonomik hayatın kontrolünde; tek ve en güçlü unsur olduğu inancıdır. Marks, toplumun ekonomik sistemine altyapı; din, yasa, ahlak ve toplumun öteki kurumlarına da üstyapı demektedir. Marks'a göre, üstyapı unsurlarının çok ince tahlilini yaparak sosyalizmi belirleyici faktör olarak altyapının ne denli etkili olduğunu açığa çıkarmaktadır. Din ve ahlâk, kendi çıkarlarını kuvvetlendirmek için egemen sınıfların çıkardığı uyduruklardır. Bunun için şimdiye kadar hüküm süren bütün ahlâk ve dinler kötü zanlardır. Sosyal adalet ve ebedi gerçek fikrinin gerçekte yeri yoktur. Onlar, egemen sınıflar tarafından, kendi güçlerini sürdürürebilmek için bulunup ortaya atılmıştır. Marks'ın ekonomik yorumu kısaca beş ilkede toplanabilir: "Yığınlaşma yasası," "artık değer," "sınıf çatışması," "fazla üretim teorisi" ve "sosyal ihtilâl."

Marks, sanayi ihtilâlinde önceki küçük sanayinin; sanayi ihtilâlinde sonra, büyük fabrikalara doğru kayışını gördü. Bu bir geçiş dönemi idi. Bir sanayinin büyüme işlemi, küçük, bağımsız işadamlarını ortadan kaldırmaya ve bir kaç güçlü kapitalistin işçisi olmağa zorlayana kadar sürecektir. Böylece toplum iki guruba ayrılacaktır. Kapitalistler, proleterler veya ücretliler.

Yine, artık değer teorisine göre; bütün mal ve servet işçilerce üretilir. Ama işçilere, ancak, varlıklarını sürdürebilecekleri kadarı ödenir.

Bunun sonucu olarak, kapitalistlerin, kendilerinin diye aldıkları bir “artık değer” vardır. Bu, kapitalist tarafından kazanılmamış bir değerdir. Çünkü kapitalist üretmemiştir onu. Bunun için kâr, istismarın bir sonucudur. Marks’ın “toplanma kanunu”, “artık değer” teorisi ile birlikte, iki grup arasında bir sınıf savaşına götürecektir toplumu. Toplum ilerledikçe durum daha kötüye gideceği için bir uzlaşma söz konusu olamaz. Büyük bir tüketici kitlesini teşkil eden işçilere, ürettiklerinin hepsini satınalma gücü verilmediğinden onlar, fazla üretimin ortaya çıkardığı ek gelirleri kapitalistlerden geri alamayacaklardır. Bu, genellikle, fazla üretim sebebi olacaktır. Bunu, sanayinin çöküşü izleyecektir. Kapitalist sistem kendi kendini yıkacaktır. Bu yıkım anı geldiği zaman, öyle inanılıyor ki bir ihtilâl olacak ve kendi güçlerinin bilincine varan proleterler, kapitalistlerin mallarını ellerinden alan yeni bir toplum düzeni kuracaklardır. Bunu “işçi diktatörlüğü” olarak bilinen yeni bir aşama izleyecektir. Ne pahasına olursa olsun, yetenekli bir azınlık - komünist parti - bütün güçleri elinde tutacak, sosyalizmin altyapısını oluşturuncaya ve halkı onun ilkeleri ile şartlayıncaya kadar, ülkeyi, demir elleriyle yönetecektir.

Halk, sosyalizme hazırlanmışsa, doğrudan doğruya diktatörlük aşamasından sosyalist topluma geçilecektir. Bu, komünizme göre, daha yumuşak bir safhadır. Bu safhada, bütün üretim araçları, demokratik kurallara göre oluşan devletin elinde olacaktır. Ama ekonominin ve politikanın kontrolü son derece merkezileşmiş olacaktır. Kısaca bu devre; daha önceki bölümde anlatıldığı gibi bir “**devlet sosyalizmi**” devresidir.

Sonuç olarak, sosyalist toplum, komünizmin bir üst safhası, olan **komünist topluma** dönüşecektir. Bu, komünist partinin en son hedefidir. Bu aşamaya varıldığı zaman, artık devletin zorlamasına gerek olmayacaktır. Devlet “**yok olup**” bitecek. Çünkü o zaman, toplum, “**sınıfsız**” olacaktır. Böylece “**yeteneklerine göre her kesten, ihtiyaçlarına göre herkese**” komünist ilkesi yürürlüğe girecektir. Komünizmin çekici güçlerinden biri, yoksulun ve zayıfın durumunu daha iyi görmeyi dileyen insanî duyguya çevrilmiştir. Bu, **evrensel kardeşlik** için bir dilektir. Komünist, ilerisi için iyilik, kardeşlik ve tam bir mutluluk vaad etmektedir. Kişi, “**bir son**” olarak düşünülemez. Ama bir kez amaca varılınca, kişilerin bile mutlu olmalarına

inanmaktadır komünistler. İnsan dünyasında, toplum, tek gerçek faktör olduğu için onlar kişiyle ilgilenmemektedirler.

Sovyetler Birliği'nde örnekleşen bugünkü komünizmin, ütopyik komünizmden çok farklı olduğuna burada not etmek gerekir. Çünkü bugünkü -komünizm, gerekirse kanlı ihtilalle, komünist partiye güç sağlayarak komünist ilkeleri ulusal sınırlar içinde uygulamayı önermektedir.

Komünizmde plânlama: Komünizm, ekonomik kaynakların dağıtımını tamamen elinde tutmaktadır. Kapitalist sistemde kaynakların dağıtımını fiyat ve gelirlerle tesbit edilir. Sırasıyla tüketicinin egemenliğine uzanır, kararlar sayısız işadamları tarafından verilir. Bu, pratik olarak özel teşebbüsün elindeki nakte ve özel mülkiyetin parasal değerine bağlıdır. Rusya'daki komünist düzende kapitalist sistemdeki şu üçlü ilkeye yer yoktur: Tüketicinin egemenliği, fiyat sisteminin zulmü, kâr. Orada, genellikle ekonomistten, sınırlı kaynaklarla yapılması gerekli olan yararı saptanır, bu yüzden bir ölçüye kadar tüketicinin egemenliği zarar görür. Üretim hedeflerine, devletin istediği amaçlara göre, yön verilir. Savaş araçları üretimini veya kitlenin hayat standardını yükseltmek amacını devlet yapar. Bunun için üretim projesini düzenleyen fiyat ve gelir hareketlerine izin verilmez. Bu amaç ve hedefler, parti adına hareket eden hükümet veya halk tarafından seçildiği için plânlı ekonomik kapitalizm düzeninin çekirdeği olan müteşebbisin yerine geçmektedir.

Komünizmde üretim kadar tüketim de devletin yönetimi altında olacaktır. Para, fiyatlar, ücretler ve serbest alışveriş kaldırılacaktır. Bir çeşit vesika ile ekmek dağıtımına benzer bir sistemle, üretimin en çok fayda sağlandığına inanılan yerlere dağıtılarak, ilgili örgütler neyin üretilmesi ve ne miktarda üretilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Komünistlerin formülü şudur: 'Yeteneklerine göre herkesten; ihtiyaçlarına göre herkese.'

Eğitim ve toplum: Komünizm, yalnız bir ekonomik doktrin değildir. Sosyal reformları da kuşatmaktadır. Sovyet hükümetinin, bu tür işlerden neler yaptığını not etmek ilginç olacaktır. Komünistlerin evrim teorisi, aydın bir çalışan sınıfı gerektirir. Bunun için, komünistler, ısrarla genel okullar açmaya başladılar. Buralarda sanata, müziğe, piyes ve öteki kültürel çalışmalara da önem verilmektedir. Dinî

evlilikler devletçe tanınmaz. Tanınan yalnızca devletin koyduğu yasalara uygun olan törenlerdir. Aile yaşantısı alışageldiğimizden her narsa farklıdır. Halkın yaşantısında ev, önemli sayılmaz. Çünkü bir taraftan konutlar, birçok aile bir arada oturduğu için son derece kalabalıktır. Öte yandan, işçilerin yaşantısı, kulüplerin yeni faaliyetleri, politik toplantılar, konferanslar, gece, okulları, tiyatro ve konserlerle doludur. Komünistlerin dine, karşı bir propaganda sürdürdükleri bir gerçektir. Dine karşı bir hoşgörü olsa da, (kilise, ihtilâl karşı hareketin bir merkezi olmadıkça) komünistler, dinsel örgütleri tasvip etmemektedirler, bir anlamda, komünizmin kendisi bir dindir.

Komünizm üzerine bir değerlendirme: Komünizm, gerek teori de gerek uygulamada, gerçeklerin tahrifine yol açan inanılmaz ölçüde aşırı bir basitleştirmedir. Bu aşırı basitleme, her şeyden önce onların topluma, cennet diye sundukları düzenin yapısında gözükür. İnsan tabiatının ve isteklerinin çok karmaşık olmasına rağmen, komünistler, basit bir yöntemin –kollektifleşme- insana tüm mutluluk ve hoşnutluk getireceğini söylemektedirler. Bunu ya insanın öteki isteklerine değer vermeksizin iddia ediyorlar veya kollektifleşmenin öteki arzuları ortadan kaldıracağına inanıyorlar.

Komünizm, bütün fabrikaların devletleştirilmesiyle bütün işçi sorunlarının çözümlenebileceğini söylemektedir. Veya sanayide özel mülkiyet gibi bir tek sorun olduğunu iddia ve ispata çalışmaktadırlar. Bu, çağdaş sanayi hayatı hakkında bütün bildiklerimizle açıkça çelişmektedir. Ücret, çalışma koşulları, fabrikada özel ilişkiler, işçiler için mal sahibi olmaktan daha önemlidir. Komünistler bütün bunları bir tarafa atmakta ve bir kez fabrikalar devletleştirilince her şeyin yoluna gireceğinde ısrar etmektedirler. Bu, millileştirmenin mutlaka kötü olduğu anlamına gelmez. Ama bütün meseleleri bir mülkiyet sorununa indirgemek durumu, büyük ölçüde ve aşırı derecede basite indirgemektedir. Öte yandan, tarihî materyalizm, insan tarihi ve insan güdülerini hakkında son derece basit bir yatırımdır. Onlar sadece gerçeğin bir kısmını gördüler ve bunların gerçeğin tümü ve ya temel gerçek olduğuna insanları inandırmaya çalıştılar. Her toplumda zıt eğilimli kişilerin, açık veya kapalı olarak ihtilâl içerisinde oldukları bir gerçektir. Fakat Marksist komünistler, sömürenler veya sömürülenler olarak yalnız iki sınıf bulunduğunu yaparak tüm insanı basite

indirgemektedirler. Onlara göre, tarihi yapan ve onu açıklayan bu iki -varlıklılar ve varlıksızlar- sınıf arasındaki sürekli çekişmedir. Halbuki insan güdülerini bu kadar basit değildir.

Tarihe gerçekçi bir gözle bakarsak, ayrı dönemlerin ve toplulukların çok değişik güdülerle harekete geçirildiğini kabul etmek zorunda olacağız.

Marksistlerce, ekonomik saik ve ihtilâfların bir yansıması olarak düşünülen **dini ele alalım**: Din konusunda farklı görüşte olanların ortaya koyduğu kanlı tarihi okursak, farklı dinler arasındaki rekabetin diğer nedenlerden daha çok savaşa yol açtıklarını göreceğiz:

“Farklı dinler arasındaki rekabetin öteki nedenlerden daha çok toplumu savaflara sürüklediği sanılmaktadır. Ve en şiddetli ve sayıca en fazlası, bir dinin değişik mezhepleri arasında olmuştur. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde insanlar, doğruya dönme hakkını korumak için savaştılar. İznik toplantısında, yeni Hıristiyan inancı içine “**ve oğlu**” sözünü sokup sokmama tartışması üzerine binlerce insan öldü. Bunun için ekonomik güdülerin alanını, bu dünyada olduğu kadar, öteki dünyada da çok tuhaf ama parasal çıkarlar sağlayacak şekilde genişletmedikçe dinsel savafların nedenleri üzerinde yapılan Marksist tahliller yıkılacaktır. Öyle sanıyorum ki Marks, öte dünyaya uzanan böylesine bir görüşe razı olmayacaktır. Çünkü bir **burjuva bulgusu** diye düşündüğü öte dünya ve cennete inanmamaktadır Marks.”

Dinsel çatışmalardan başka, tarih boyunca, toplumlar, hükümet ve kurallar arasında olan sayısız savaflardan, mevki, şan ve şöhretler uğruna yapılan askerî savaflardan acı çekmiştir. Gerçek şudur ki tarihin bir kaç ekonomik belirleyici ile yorumunu yapma çabaları komünistleri, insan kaderini biçimlendiren büyük insanların rolünü inkârâ sürüklemiştir. Onlar, Napolyon olsun veya olmasın, Fransa veya Avrupa tarihinin değişmeyeceğini iddia etmektedirler. Veya Napolyon fırlayıp ortaya çıkmasaydı başka birisi aynı işi yapmış olacaktı. Öte yandan, din, insanlar için bir afyonsa, sömürülenleri buyrukları altında tutmayı sağlayan bir yöntem olarak sömüren sınıflar tarafından bulunup ortaya çıkarılmışsa onlar, ne mal sahibi ne köle sahibi, ne de bir kapitalist olan İsa'nın öğretilerini nasıl açıklayabilirler. Tarihî Materyalizmin, Muhammed'i (O'na selâm olsun) ortaya çıkardığını ve O'nun ekonomik sınıflar arasındaki anlaşmazlıkların bir sözcüsü olduğunu

iddia etmek gülünçtür. Arabistan yıllarca değişmemiş kalacaktı ve kendi yolunda bir iz bırakmadan sürüp gidecekti. Peygamber, insan enerjisini tamamen değişik ve yeni alanlara yöneltmeseydi Peygamber kendini oldukça yoğun bir istismar ve ekonomik adaletsizlik ortamı içinde buldu ve onları kökten düzeltmeye çalıştı. Bütün bunların kökeninde yatan ideolojidi. İdeolojiyi ortaya çıkaran ne üretimdeki değişme, ne alış veriş biçimi, ne de gelir dağılımıydı.

Ahlâkî ve manevî konularda da aynı aşırı basitlemeye gidilmiştir. Partiyeye ve onun tek amacına hizmet eden her şey iyi görülümüş, ona ters düşen her şeye de tamamen kötü damgası vurulmuştur. Komünistler, her şeyde, sanki bir şey ya tüm beyaz veya tüm siyahmış gibi davranmaktadırlar. Fakat deneyler göstermektedir ki hiçbir şey, tamamen ne iyi, ne de kötüdür. Bu yüzden, komünizm, kendi yaklaşımında, açıkça, tekçidir. Onlarca bu tek ve mutlak değer partinin zaferidir. Ötekilerse izafidir.

Komünistlerin kendileri, doktrinlerinin ilmî olduğunu iddia etmektedirler. Ama gerçekte bu iddiayı haklı bulmak çok zordur. Çünkü komünizm, deneylere dayanmamaktadır ama daha çok bir çeşit doğma olarak önerilmiştir. O serbest eleştiriyi reddetmekte, kendi değerlerinden başka her fikrin açıklanmasını yasaklamakta, komünizmin değişmez ve ebedî olduğunu söylemektedir.

Marks'ın, değerlerin emek teorisine dayanarak geliştirdiği, artık değer teorisini, oldukça yetersiz bulmaktayız. Çünkü Marks ve yoldaşlarının yapmaya çalıştıkları gibi bütün işçileri bir düzeye indirmek mümkün değildir. Talebe göre kıt olan yerlerde, işçinin üretmesine gerek olmayan mallar da bir değer kazanmaktadır. Ayrıca teori, bütünüyle talebi ihmal etmektedir. Artık değere gelince, sabit sermayenin hiçbir artık değer üretmediğini söylemek keyfi olmaktadır. Gerçekte, gözlemler, sabit sermayenin bol bol kullanıldığı yerlerde üretimin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu, Marks'ın da kabul ettiği gibi geliştirdiği teoriyle çelişmektedir.

-Yine, birçok kapitalist ülkedeki ekonomik gelişme müddeti, her nasılsa, Marksist komünistler tarafından düşünüldüğü gibi olmamıştır. Sermaye, bugün, Marks'ın teorisini ortaya koyduğu dönemdekenden daha çok sermaye ortaklıkları kanalı ile yoğunlaşmıştır. Ama sermayeler çoğunlukla çalışan sınıfa ait kişilerce elde edilen

küçük hisseler biçiminde dağılmıştır. Ötekilere oranla orta sınıfın önemi azalacağı yerde artmıştır. Bundan başka, ilerlemiş bir kapitalist toplumda orta halli bir işçi ailesi geçim için zorunlu olan düzeyin çok üstünde bir hayat sürmektedir. Geniş sarsıntılar ortadan kaldırırsa bile periyodik dalgalanmaları kontrol altına almak için bazı teknikler bulunmuştur. Kapitalist sistemin, Marks'ın bildirdiği gibi kendi kendini yok etmeğe doğru gittiğine dair hiçbir işaret yoktur. Kapitalist toplumlar bu arada büyük ekonomik buhran ve iki dünya savaşı gibi felâketleri yaşayarak geçmişlerdir.

Kuşkusuz, Sovyetler Birliği modelindeki gibi totaliter bir plânlama, işsizliği, sakat bir gelir dağılımını ve kapitalizmin öteki eksikliklerini ortadan kaldırmağa yardım edebilir. Harris'in işaret ettiği gibi Sovyetler Birliği'nin, fabrikalar yetersiz sayıda işçiyle çalışırken, fazla satıcı ve reklâmcularla başı dertte değildir ve savaş sonrası İngiltere'de olduğu gibi orada satın alma gücü orantısız olarak alkol, sigara ve eğlencelere saptırılmaz.

Ekonomik plânlama ile ilgili en tutarlı kuşkular onun ne derece kişisel özgürlük ve teşvik ortamı sağlayacağı sorunu üzerinde toplanmaktadır. Kâr, şüphesiz kapitalist düzende etkin bir teşvik unsurudur. Kâr olmayan bir sistemde rekabet piyasasının sağladığı ekonomik gelişme atmosferini korumak olanağı olabilir mi? Rusya'nın ekonomik alandaki büyük başarıları, gerçek sosyalist bir ekonominin ekonomik gelişme ile bağdaşmazlığı konusundaki bütün kuşkuları tamamen ortadan kaldırmıştır. Ayrıca, kollektif bir devlet düzeninde bile işçi ve yöneticiler için bazı teşvik edici yöntemleri geliştirme olanağı vardır. Kişi özgürlüğü, çözümü, teşviklerden çok daha çetin olan bir sorundur. Rusya'nın ekonomisi, işçilerin zorla yönetimi ve kontrolü üzerine kurulmuştur. Her ne kadar her yerde, halk yığınları, ekmeği ve evi özgürlüğe tercih eder görünürse de en iyisi, elbet, plânlama ile kişisel özgürlüğü bir arada yürütmek olacaktır.

Sir William Beveridge, plânlı bir toplumda temel özgürlüklerin korunabileceği kanaatinde. Hattâ o, demokratik plânlanmanın bile yatırımları kadar işçileri de yönlendirme ihtiyacında olduğu sonucuna varmıştır. Dr. Lange ve Dr. Lerner tamamen kollektivizmi desteklemişlerdir. Ama onların tasarıları fiyat hesaplarına dayanmaktadır. Bir kolhoz yöneticisi, optimum bir üretim elde etmek istiyorsa, marjinal

maliyetleri fiyatlara eşitlemek zorunda kalacaktır. Lerner, ideal bir hasılanın elde edilmesi için uygulanması zorunlu olan bazı denklemler formüle etmiştir. Lange, maliyetleri tesbit etmenin sosyal yönü üzerinde durmaktadır. Yalnız sosyalizm üretimde, özel teşebbüs maliyetlerini kolayca aşabilen sosyal maliyetleri hesaba katabilmektedir.

Profesör Robbin, özgür ve demokratik bir toplumda, kolektif bir örgütün işleyebilmesinin şüpheli olduğunu söylemektedir. Üretim araçlarının millileştirilmesi, kapitalizmden çok daha katı, dev bir devlet tekelinin ortaya çıkması anlamına gelecektir. Robbinson'a göre, ilerleme için hedefler kolektivist düzenin dışında yatmaktadır. O, ferdiyetçi kurumların hayatın gelişimi için merkezi kontrolden daha uygun ve hepimizin yürekte arzuladığı bir ortam getireceğine inanmaktadır. Bunun için bu kurumların büyük ölçüde budanması ve yenilerinin eklenmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, üst düzeydeki bir grup tarafından yönetilen ekonomi, totaliter politik sistemlerin ekonomik görüşü olurken, liberal denilen sosyo-ekonomik sistemin demokrasi ile uyum içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

4. Faşizm

Olumlu veya olumsuz olsun, Faşizmin öteki toplumsal örgütlenme sistemleri ile birleşik unsurları vardır. Liberalizmi ve parlamentoyu inkâr eden bir sistem olarak tanımlanırsa eski demokrasi doktrinine antipatisini açıkça belli eden Faşizm, Komünizm ve benzeri sistemlerden çok belirli noktalarda ayrılmaktadır. Öte taraftan, olumlu yönden alınır ve ulusal eylemlerin her kademesine devletin sınırsız egemenliğini alarak tanımlanırsa Faşizm, daha çok nasyonalizme yaklaşmaktadır.

Yalnızca İtalya'ya özgü bir fenomen olarak görüldüğü zaman Faşizm, daha açık bir öze kavuşmaktadır. O, felsefesinde, kaynağında, gelişiminde, politik yapı ve kültürel özleminde İtalyan metriksinin ayrılmaz bir parçasıdır. Faşizm Komünizmin yayılmasına bir tepki olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtalya'da ve Avrupa'da ortaya çıktı. Faşizm felsefesi, demokrasi yerine, kişisel hakların görev kazandığı bir devlet anlayışı getirmektedir. O, ırk üstünlüğünü, ulusal genişlemeyi, kendi kendine yeterli olmayı, askerî yönden güçlenmeyi ve siyasal çoğalmayı savunmaktadır. 1922'de Mussolini'nin Roma'ya

yürüyüşüyle başlayan Faşizm, kısa sürede bütün Orta Avrupa'ya yayıldı ve kendi etkisini Orta ve Güney Amerika'da bile hissettirdi.

Faşizmin felsefesi: Yöntem olarak büyük ölçüde aydınlara karşı ve çıkarıcı olan Faşizm, savaş sonu koşullarının kendine özgü bir ürünüdür. Demokrasiye karşı oluşuna gerekçe olarak, faşistler, onun kararsızlığını, partizan çekişmeleri ve zaman harcayan çatışmaları göstermektedirler. Çünkü Faşizm, totaliter devlet fikrini geliştirmiştir. Faşistlere göre, devlet mutlaktır. Her şey devlet içindir ve hiçbir şey devlete karşı onun dışında olamaz. Bunun için Faşist eğitim, din, sanat ve bilimsel kurumlar üzerinde hakimiyetini kullanmakta ısrar eder. Bütün ulusal kurum ve hizmet araçları yalnız devlete hizmet etmesi için vardır. Kişinin en büyük görev ve vecibesi, devlet gücüne ve birliğine katkıda bulunmaktır. Ve insanın kişiliği tamamen onun içinde erimiştir. Kişinin elde edebildiği tek hak, devletin güçlenmesine yardım etmektir. Başka bir deyimle, kişi devletin egemenliğiyle çatışmadıkça her türlü hakka sahiptir. Faşist parti, keyfi devlet yönetiminin yardımı ile sıkı sıkıya bağlanmış gibi duran toplumun çeşitli tabakalarını birbirinden ayırmaktadır. Sovyet Rusya'da olduğu gibi parti, grup öncüleri, öğretmen, öğrenci demiryolu işçileri ve buna benzer öteki birlikler kanalıyla, Faşizmi, çağdaş hayatın bütün sınıflarına yayma yollarını aramaktadır. Burada, o, kolektivizmden ayrılmaktadır. Çünkü kolektivizm, sınıfların her zaman var olacağını kabul eder. Faşizm, çoğu kez, çok aşırı bir ırkçılık bilinci olarak ortaya çıkan ulusal değerlere önem vermektedir. Faşizm, barışseverliğe karşı bir öfke ve nefretten başka bir şey değildir. Savaş ve savaşa sürükleyen her şey yücedir. Uluslararası ilişkiler, devletler yasası ve ahlak kurallarına değil, askerî güç denemelerine dayanmaktadır. Yalnızca kuvvetli olmak öteki ülkeleri elde etme hakkını vermektedir. Bunun için faşist felsefe, izleyicileri sürekli olarak ulusal sınırları genişletme yollarını aramaya itmiştir. Faşizmin okul yönetmeliği, okullarda dinî eğitimi zorunlu kılmaktadır. Her ne kadar Faşizm ile katolik kilise arasındaki ilişkiler birçok yönden aydınlanmamış olsa da her iki hareket Liberalizme karşı olma, orta sınıflarla, özellikle, tarım kesimindekilerle çok yakın ilişkiler kurma gibi birçok alanlarda birleşmektedirler.

Faşizmin ekonomik felsefesi: Faşizmin ekonomik görüşü, onun,

devlet hakkındaki ana felsefesinden çıkartılmaktadır. Her ne kadar, faşizm, komünizmin tehdit ettiği özel mülkiyet kuramlarını korumak istese de, faşist düzendeki uygulamada geleneksel “laissez-faire” (bırakın yapsınlar) türünden bir kapitalizm hemen hemen yoktur. Özel teşebbüsün, üretim ve gelir dağılımı için en etkin bir yöntem olduğu ifade edilse de, üretken kaynakların tam olarak kullanılması ve ekonomik kararlılığın daha üst düzeye çıkarılması için devlet, tüzüklerle uygulamalara katılmasını zorunlu görmektedir. Tek ve merkezden yönetilen bir ekonomik program, faşist düzende esastır. Her şey devlet için olduğundan, müteşebbis, üretimdeki tutumundan dolayı devlete karşı sorumludur. Özel teşebbüs yetersiz görüldüğü veya yüklendiği görevi yerine getirme gücünde olmadığı zaman, devletin müdahalesine izin verilir. Devletin en çok müdahalesi, işçi özgürlüğü alanında olmaktadır. Ülkedeki değişik meslek gruplarını birleştiren sendikaların yapısı işçilerle ilgili bütün konuları düzene sokmak niyetine göre biçimlenir. Bu iş, üyeler arasındaki ahlâk ve millî kültür mücadelesi ile birlikte yürütülmüş olsa da düzen, hepsini çepeçevre sarmaktadır. Üretimde emek ve sermaye dayanışmasına önem vererek, ekonomik bunalımları ve sınıf çatışmaları üzerindeki politik etkileri yenmek için gösterilen her türlü çaba, devletin üstünlüğü fikrine uygun düşmektedir. Gerçekten, bir çıkar çatışmasına yol açan işveren ile işçi birlikleri arasında keskin bir bölünme vardır. Fakat bütün lokavt ve grevler yasa dışı sayıldığı için bu tür anlaşmazlıklar, çoğunlukla, yargıçlar tarafından çözümlenmek zorundadır. Yalnız üretim alanında değil, dağıtımın gerektiği yerlerde de güç devletindir. Bunun için devlet, ana üretim faktörlerini dağıtmak, kredi ve ham madde akımını yönlendirmek hakkını elinde tutmaktadır. Ücret, kira, faiz oranı ve bazı hallerde fiyatları tesbit etme hakkı devletindir. Bu yönden, faşizmin devlet sosyalizmi ile bazı benzerlikleri vardır. Yalnız işçi refahına karşı yakın ilgi ve demokrasi yönünden sosyalizm, faşizmden ayrılır. Faşist bir düzende, ekonomik faaliyetlerin başlıca amacının, hem kapitalist hem de komünist düzendenin tersine, mümkün olan en yüksek bir hayat düzeyine ermek değil, devletin askerî gücünü yükseltmek olduğu hatırlanırsa özel teşebbüsü harekete geçirmek sorunu, anlamını yitirmektedir. Amaç bu olduğu için faşist devlet, sürekli bir savaş ekonomisi yapısı içinde olacaktır. Bunun için büyük kaynaklar boşa harcanır. Yine, faşizm, büyük bir

ordu kurmak için hızlı nüfus artışını teşvik ettiğinden, bu yönden, uygarlığı tehdit etmektedir. Onlar dünyanın nüfus sorunu ile yüz yüze geldiğini unutmaktadırlar. Millî gelirin büyük bir yüzdesi, büyük bir orduyu beslemek ve emperyalist serüvenleri finanse etmek için ayrılır. Yüksek bir doğum oranını teşvik etmenin bir sonucu olan fazla nüfus fert başına üretimi düşürecektir. Faşizmin tek teşviki yüceliğidir. Halk, yalnızca kişisel refahın sembolü, ekmek yerine, güçlü **devlet** sembolü olan **kurşunu** seçmeğe teşvik edilir.

Yeniden kısa bir bakış: Faşizm ve komünizm, bir tek hastalığın iki ayrı belirtisidir. Her ikisi de, çoğunlukla, totaliter **sistem** olarak gruplanır. Her ikisinde de yönetim, tek parti diktatörlüğü olduğu için birbirlerine benzerler. İkisinde de iş başındaki parti bütün güçleri elinde tutar ve insan hakları baskı altına alınır. “Totaliter” deyi mi belki her ikisine de uygulanabilir. Çünkü gerek faşizm, gerekse komünizm, halkı, en yüce değerler olarak gördükleri bazı felsefi ve politik tasarılarına, kiliseye, arkadaşlarına ve hattâ kendi aile fertlerine karşı gösterdiklerinin çok üstünde ve tam bir sadakatle bağlanmaya zorlamaktadırlar.

Devlet kavramları birbirinden farklıdır. Faşizme göre, devlet, yüce bir varlıktır ve ulaşılabilen son noktadır. Komünistlere göre, devlet, sınıfsal zulmün bir organıdır. Yavaş yavaş gücünü yitirecek ve ortadan kalkacaktır. Bunun için faşizmin ülküsü, mütecaviz saldırılarla ulusal sınıfları genişletmektir. Buna karşı komünistler kendilerini dünya ihtilâlinin teşvikçisi olarak görmektedirler. Kişisel iradenin vakar ve önemine inananlar, komünist ve faşist düzenlerde, sözde mekanik verimliliği arttırmanın hatırı için demokratik yöntemlerden kendi istekleriyle fedakârlık edemezler. Faşist düzende, verimlilik, kişisel haklardan feragatla sağlanır. Faşistler, savaşı yüceltti, diktatörlükleri veya benzeri demokratik idareleri, üretken kaynakların büyük bir bölümünü silâh imalâtına ayırmaya zorladı ve böylece sosyal yasa ve reformlar konusunda daha ileri adımlar belirsiz bir süre için ertelendi. Açıkça görüldüğü gibi faşizm, uluslararası ticaret hacmini olumsuz yönde etkilemiştir. Bir bakıma, faşist politikanın da sebep olduğu dünya ticaretindeki genel durgunluk, İkinci Dünya Savaşı sırasında, her tarafta görülen ekonomik buhranın temel nedeni olmuştur. Askerî hazırlıklar üzerindeki yüklü harcamalar, hem

İtalyan, hem de Alman hükümetlerini çok büyük bütçe açığıyla karşı karşıya bırakmıştı.

İtalya'daki faşist yönetim, aşırı dereceye varan bir merkezî gücü temsil etti. Ülkenin en yüksek yönetim organı -ki görünüşte bir monarşidir- on dört bakandan meydana gelen bir kabinedi. İtalyan faşistlerinin ekonomik alandaki katkıları sadece korporatifleri geliştirmek oldu. Birçok, sanayi dallarında, ticaret ve kamu hizmetlerinde yirmi iki korporatif şirket kuruldu. Almanya'daki nazi yönetimi, nasyonal sosyalizmi benimsemiş olmasına rağmen, faşizmin bütün genel niteliklerini bünyesine almıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgi, Almanya'da ve İtalya'daki faşizm yönetimin sonu oldu. Şimdi faşizm, tarihin unutulmuş bir bölümüdür ve o, günümüzün karmaşık sorunlarını çözme gücünde değildir.

5. Seküler İktisat ile İslam İktisadının Mukayesesi²⁰⁶

Gelişen bir dünyada yaşıyoruz. Bütün dünya, Batı ve İslam dünyası ile birlikte değişiyor. Batı dünyası madde ve teknolojik sahadaki üstünlüğünü devam ettiriyor. Ama mana sahasında da kendini bitirme emareleri taşıyor. İslam dünyası ise birkaç asırlık uykusundan uyanma çırpınışları gösteriyor. İslam dünyasındaki uyanışı 1920'li yıllarla, yani 20. asrın başıyla mukayese edersek şu tabloyu görürüz: İslam Dünyası 20. asrın başında Osmanlı devletinden sonra sömürge haline düşmüş, bağımsız 3,5 devlet kalmıştı. İkinci dünya harbinden sonra batı dünyasının kapitalist ve sosyalist diye kendi içinde ikiye bölünmesi, 'şerden bazen hayır doğar' fehvasınca İslâm dünyasına yararlıdır. Sosyalizmin doğuşu ve kapitalizm ile rekabete girmesi İslam ülkelerinin nefes almasını sağlamıştır. İslam ülkeleri teker teker siyasi istiklallerine kavuşup iktisadi istiklal peşine düşünce batı dünyası hemen kendini toparlamış ve İslam ülkelerini teoride gelişen ve az gelişmiş ülkeler halinde ayrı bir kategoriye koyarak onlara karşı müşterek bir politika takibine girmiştir. Daha sonra ABD ile SSCB birlikte dünyayı paylaşmak (coexistence) hususunda anlaşmışlardır. "İkimiz de var olalım dünyayı birlikte bölüşelim, fakat aramızdaki rekabet neticesinde bunların gelişmesine yol vermeyelim" fikrinde

²⁰⁶ 1991 Yılında Almanya Köln'de yapılan konuşma. (Prof. Dr. Sabahattin Zaim, İslam Ekonomisinin Temelleri, İst. S. Zaim Ün. Y., s.14-45.

birleşmişlerdir. ABD Dış İşleri Bakanı H. Kissinger'in takip ettiği politika budur: Çin'i de aralarına alarak dünya düzenini yönetmeye çalışmışlardır. İslam dünyası bu durum karşısında ne yapmıştır? Esasında İslam dünyası İslam'dan o kadar uzaklaşmış ki, bunun farkında bile değildi. İslam dinini, iman (itikad), ibadet ve amel (ahlak, hukuk, iktisat ve siyaset) cephesi olarak üçe ayırırsak, üçüncü kısmı olan insanlar arası münasebetleri düzenleyen kaideler bütünüünün uygulanması hususunda İslam dünyası bu sistemden uzaklaşmıştır. Bugün kabaca İslam dünyasının % 95'i imanına sahiptir, ibadette durum yarı yarıya inerken uygulama cephesinde İslam ahlakı, hukuku, iktisadi ve siyaseti ile ilgili ahkâmının uygulanmasında İslam'ın tam uygulandığı bir devlet ve toplum göstermek zordur. 1960'lardan sonra İslam dünyası aydınları bu durumu fark etmişlerdir. Çünkü İslam dünyası iktisadi sahada kalkınmak için model ararken karşısında Batı ve Doğu olmak üzere iki blok ve iki sistem bulmuştur. İslam ülkeleri bu sistemlerden birini esas alarak kalkınmaya çalışmışlarsa da başarılı olmamışlardır. Çünkü iktisadi sistemler cemiyetin bir veçhesidir. Toplumların sosyal, siyasi, ahlaki, iktisadi vb. bütün yönleri bir bütünlük arz eder. Bir toplumun sadece iktisadi yönünü ele alırsak, bu husus toplumun dışına akseden ve rakamlarla ifade edilebilen maddi yönüdür. Tıpkı bir buzdağının su üstündeki kısmı gibi batı dünyası iktisadi yapısını suyun altında kalan büyük kısmına benzeyen sosyal ve kültürel yapısı üzerine bina etmiştir. İslam dünyası Batı dünyasının bu sosyal ve kültürel yapısını almamıştır. Çünkü bu yapı o toplumun dini ve tarihi gelişimiyle ilgilidir. İslam dünyası batının sosyo-kültürel yapısını almayınca onun üstüne konmuş olan Batı modeli iktisadi yapı da İslam toplumunun sosyo-kültürel yapısı ile uyum sağlayamamıştır. Çünkü eklenen dokular birbirine yabancı kalınca hayatıyet bulamamıştır. İslam dünyası, üç asırdır hep batılılaşmaya çalışmıştır, fakat Batıdan alınan birçok hususlara toplum uyum sağlayamamıştır. "Osmanlı" devletinin son iki asırlık tecrübesi bunu göstermiştir. İslam dünyası aydınları 1960'lardan sonra bir araya gelince bu durumu sorgulamışlardır. Biz Müslüman olduğumuza göre İslam'ın bir sosyo-ekonomik düzeni yok mudur? Sorusunu sormuşlar ve o zaman İslam dünyasında uygulanan sistemlerin İslam'la ilgisi kalmadığını fark etmişlerdir. 1957 yıllarında İktisat Fakültesinde iken rahmetli Prof. Dr.

Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri Bey'e Pakistan'dan gelen bir mektupta İslam iktisadi yapısı ile ilgili konularda bizim ne yaptığımız soruluyordu. O zamanlar bizde Üniversitelerde bu kavramlar dahi mevcut değildi. Maalesef bütün İslam dünyasında da durum böyleydi. Bu mektuba hiç bir müspet cevap verilememiştir 1970'li yıllarda Suudi Arabistan'dan gelen hocalarla bir Müslüman iktisatçılar derneği kurulması fikrini görüşmüştük. 1970'li yıllarda Libya'da Kaddafi'nin tertiplelediği İslam Gençlik Kongresinde bu konular ele alınmış ve aydınlar birbiriyle tanışmıştı. 1976'da ilk defa Dünya İslam Kongresi toplanmıştı. Kral Faysal'ın tertiplelediği bu kongre 1975'te yapılacakken Kralın öldürülmesi üzerine 1976'da toplanabilmişti. Rivayet edilir ki, Kral Faysal, hayatının sonlarında İslam dünyasının birliğini sağlamak hususunda büyük gayret gösterdiği için onu ziyarete gelen Kissinger'in verdiği Faysal'ın "ya maddeten ya hukuken ifna edilmesi (ortadan kaldırılması) gerekir" raporu üzerine tıpkı merhum Muhammed Ziyâü'l-Hak gibi muhtemelen batılı gizli teşkilatlar tarafından öldürtülmüştür. Bu ilk İslam iktisat kongresi Mekke-i Mükerreme'ye 11 km mesafedeki Intercontinental otelinde toplanmıştı. Bu otel de esas itibarıyla Faysal tarafından Rabîtatü'l-Alemi'l-İslami için yapılmışken Faysalın ölümü üzerine bu fikrin müellifleri tarafından otel haline getirilmiş ve otel bu konferans ile açılmıştı. İslam iktisadı konferansını takiben 1976'da İlim ve Teknolojide 1. Dünya Kongresi yapılmıştı; her iki kongreye de Türkiye'den 7'şer üye katılmıştı. Üyeler ismen çağrılmıştı. Gösterilen adaylardan seçilen bu üyeler arasında ikinci kongrede Sayın Turgut Özal da vardı. 3. Kongre 1977'de Mekke'de 1. İslam Eğitim Kongresi olarak yapılmıştır. Müslümanlar bu kongrelerde İslam'ın toplum hayatında nasıl davranması gerektiğini tespitte çalışıyordu. Önce bu işin teorik sahada tahlili yapılıyor ve uygulamaya konulma imkânları aranıyordu. Ortada hazır bir model olmadığı için adeta karanlıkta el yordamıyla yol alınıyordu. Bugün de durum hala bu merkezdedir. Kurulan müesseselerde başlarındaki insanlar da henüz bu konuları hem öğrenmekte ve hem de uygulama safhasında bulunmaktadır. Nesiller devam ediyor. İnşallah gelecek nesiller bu sahada daha hazırlıklı bir durumda bulunacaklardır.

Batı dünyasına gelince, onlar da coexistence şeklinde, Doğu-Batı uyumunu sağlamaya çalışırken süratli bir gelişme ile Marksizm

yıkılıvermiştir. 70 yıllık bir tecrübe 70 günde bitmiştir. Tarihi olarak bir çağ değişimi döneminde yaşıyoruz. Doğu ve batının bu birleşmeden doğan birtakım problemleri vardır. Zira Doğu-Batı niye ayrılmıştı? Niye birleşti? Bunun cevabını aramak gerekir. Kapitalist sistem de sosyalist sistem de batının ürünüdür. Esasında sosyalist sistem kapitalist sisteme karşı bir aksülameldi. Yani ahlaki bir reaksiyondur. Sosyalizmin doğuşu ta orta çağlardan başlamış ve uygulanan iktisadi sistemlerin gayri ahlaki ve gayri adil oluşuna karşı bir reaksiyon olarak gelişmiştir. Sosyalizm böyle çıkmıştır; tüketimdeki, iktisadi hasılanın bölüşümündeki dengesizliği, adaletsizliği gidermeğe çalışmıştır. Rekabete dayalı sistemde tam rekabet olmadığı, birçok tekeller bulunduğu için adalet sağlanamamıştır. Şimdi sosyalizm kalkınca, kapitalizm ne olacaktır? Bugünlerde bir sosyal-piyasa ekonomisinden bahsedilmektedir. Batıda sosyal kavramı ahlaki bir motifi ifade etmektedir.

İşte sosyal piyasa ekonomisinde aranan esasında adil bir iktisadi sistemdir. Bu düzen İslam ekonomisinde mevcuttur. Çünkü İslam iktisadi esasında serbest piyasa ekonomisinin ahlak ile düzenlenmiş halidir. Bunu onlar bilemiyor, biz de bilemiyoruz. Eğer biz İslam ekonomisini öğreneceksek, bileceksek ve dünyaya anlatabileceksek bunun sadece kendimize değil, bütün dünyaya yardımı olur. Esasen İslam bütün insanlık için gelmiştir, biz onu sadece kendimize hasredemeyiz. İşte bu sebeplerle 20. asrın sonunda İslam iktisadi sistemi sosyalizmin yıkılmasını müteakip sarsılan kapitalizme bir alternatif olarak dünya kamuoyunda ele alınmaktadır.

İslam iktisadının özellikleri nedir? diye sorulunca konuyu şöyle ele almak gerekir. İktisat, ilmini iktisatçılar 6 bölümde mütalaa ederler.

1. İktisat felsefesi: İslam'ın da bir iktisat felsefesi olması gerekir.
2. İktisat Metodolojisi: İktisat nasıl araştırılır, öğretilir? Tümevarım, tümden gelim metodları vs. gibi İslam iktisadında hangi metodoloji kullanılabilir? Bunun tespiti gerekir.
3. İktisadi analiz: Tahliller, tüketim, üretim, ücret, fiyat tahlilleri vs. gibi her iktisadi kavramın İslami açıdan tahlillerinin yapılması icap eder.
4. Tatbiki iktisat: Sınai, ticari, ekonomi, para, banka ekonomisi gibi uygulamalı iktisadi [applied economics) sahalar bu konunun içine girer.

5. İktisadi sistemler bahsinde milliyetçi, devletçi vs. iktisadi sistemlerin incelenmesi gerekir. Sistemleri, doktrinden ayırıyoruz. Sistemde bir tatbikat söz konusudur. Her ülke, içinde bulunduğu sosyo-politik ve hukuki yapıya göre iktisadi doktrinlerden ilham alarak bir sentez meydana getirir. Eczacılıktaki müstahzar ilaçların havanda dövülerek ihtiyaca göre (reçete) yapılması gibi iktisadi sistemler de doktrinlerden esinlenilerek ülkenin o andaki şartlarına göre en uygun terkihi bulmağa çalışır. Bu sebeple zamanla hem sistemlerin kendisi hem de her ülkede uygulanan sistemler değişir. Mesela bugün liberal sistemin uygulandığı Almanya’da vaktiyle milliyetçi iktisat sistemi uygulanmıştı. Sistemler daima değişkendir. İslam ülkelerinde iktisadi sistem nasıl olması gerekir sorusunun cevabını aramak icap eder.

6. İktisat Tarihi: İslam’ın iktisat tarihini bilmek gerekir. Görüldüğü gibi burada 6 kulvar vardır. Bu sahalar boştur. İslam dünyasında bu kulvarlarda koşacak koşucuların yetişmesi lazımdır.

Seküler İktisat ile İslam İktisadının Farkları

Şimdi dünyada mevcut seküler iktisat ile İslam iktisadının farklarını inceleyebiliriz.

1. Fark: Birinci fark insan modelidir. İktisat ilminin esası iktisat teorisisdir. Teoride iktisadi davranışlardaki illiyet rabitalarına dayanılarak iktisadi kanunlar bulunur. Sebep-netice münasebetleri araştırılır. Gerek kapitalizmin, gerek marksızmin temeli olan Batı ekonomi teorisinde düşünülen insan modeli “iktisadi adam”dır. Bu adam tipi batının rönesansla başlayan rasyonalist, akılcı, seküler ortamı içinde ortaya çıkan robot gibi işleyen, attığı her adımda menfaatini maksimize etmek isteyen insan modelidir (*Homo economicus*).

İslam iktisadındaki model ise “*Müslüman insan*” modelidir. Müslüman insan, İslami modele sahip olan bir toplumun insanıdır. Bu toplum düzeninin insanı, temelini İslam’ın prensiplerine dayandıran ve muhtevasını eşitlik, hürriyet, kardeşlik, adalet ve ittihad ilkelerinin teşkil ettiği İslam’ın sosyal dünya görüşü içinde yetişen insandır. Bu Peygamberimiz (sav) gibi Cenab-ı Hakkın, uğruna Kâinatı yarattığı, eşref-i mahlukât ve Allah’ın yeryüzündeki halifesi olan insandır. Bu insanın yaratıcısının kendisine bu dünyada nasıl davranmak gerektiği hakkındaki kaideler düzenine göre yaşaması lazımdır. Buna her dinde

şeriat denir ve şeriat o dinin vaz ettiği kaideler manzumesidir. Mesela Hz. Musa'nın (as) şeriatı, Hz. İsa'nın (as) ve Hz. Muhammed'in (sav) şeriatı gibi. Kavramlar çok önemlidir. Bugün İslam dünyasındaki en önemli karmaşa mefhumlar hususundaki kargaşadır; bu da bilerek yapılmıştır. Meselâ, bugün ülkemizde yapılan İslam aleyhtarı kampanyanın ortaya çıkarttığı en başarılı sonuç, "İslam", mefhumu ile "şeriat" mefhumunu birbirinden ayırmak olmuştur. Adama sorarsınız, "Şeriatata karşıyım; ama elhamdülillah Müslümanım" der. İslam ile şeriatın iç içe olduğunun farkında değildir. Çünkü kendisine, bu iki kavramı farklı şeyler gibi göstermişlerdir.

Cenab-ı Hak Kur'an'ında şöyle diyor: "İşte bu kitap ki doğruluğunda şüphe yoktur, *inanları kötülüklerden korumak için yol göstericidir*" (Bakara, 2/2). Esasında "din" dediğimiz nedir? Din Cenab-ı Hakkın insanlara sadece âhret için değil bu dünya için gönderdiği kaideler manzumesidir. Allah bizi yaratıp bu dünyaya salmıştır; burası bir imtihan dünyasıdır, bize "şöyle davranırsanız size verdiğim nefsin kötülüklerine karşı kendinizi koruyabilirsiniz; korumak için size gönderdiğim kaidelere sıkı sıkıya sarılırsanız âhiretiniz de dünyanız da mamur olur. Dünyada refaha, ahrette felaha (kurtuluşa) ulaşırsınız." Demektedir. Yani kurtuluşa eren insan refaha ulaşacaktır. Kurtuluşa eremeyen insan dünyada refahı da bulamayacaktır. Bu mü'minler için gösterien yoldur. Fakat, Cenab-ı Hak: sadece dünyayı isteyenlere dünyayı veririz, artık onların ahrette başka talepleri yoktur. Artık başka talep hakları olmasın diye onlara istedikleri dünya verilmiştir. Ama müminlere, hem dünyayı hem âhireti isteyin diyor. "Ya Rabbim bize hem dünyada hem de âhirette hayırlısını ver." diyen mümin kuluna Allah her ikisini de verir. Şu halde Müslüman insanın seküler "iktisadi adamdan" birinci farkı, müminin hem dünyayı hem de âhireti birlikte istemesi, yani dünya için hiç ölmeyecekmiş gibi çalışırken âhret için her an ölüme hazır bulunması, yani muhasebeci diliyle defter-i amalini (amel defterini) her an ajür (hesap verebilir) halde tutması; yani defterini kontrole hazır hale getirmesidir. "Böyle bir Müslüman Allah'ın emirlerine göre nasıl davranmalıdır?" Sorusuna verilecek cevap önce Allah'ın emirlerini bilmesi gerektiğidir. 'Elhamdülillah Müslümanım' diyen insan, müslümanlığın ne olduğunu bilmiyorsa onun Müslüman gibi davranmasını

bekleyemeyiz. İslamın şartları bellidir. Onlar, Sıvım, salat, Hacc, zekât ve kelime-i şehadettir. Kelime-i şehadetle imanın şartlarına göre inanmak gerekir. O da amentüde yazılı olanlardır. Orada birçok şey arasında “Allah’ın kitaplarına da inandık” diyoruz. Kur’an-ı Kerim Allah’ın kitabı olduğu halde Kur’an’ın getirdiği hükümlere bu şeriattır deyip inanmazsak imanımız eksik kalmış olur. Şu halde, önce insanın imanın ve İslam’ın şartlarını yerine getirmesi lazımdır. Onun da yerine gelmesi için onları bilmesi gerekir. Onun için Kur’an-ı Kerim “ıkra” (oku) kelimesiyle başlamıştır. Allah kullarına oku diyor. “(İkra) Oku ki beni anlayasın” diyor. Yunus’un dediği gibi, marifet kişinin kendini bilmesidir. Hem kendini, hem Yaradana’nı bilmesi için okuması lazımdır. Şu halde imanın arkasından bilgi gelecektir. Bu sebeple Müslüman, çocuğunu eğitmeye mecburdur. Seküler eğitim sosyolojisinde çocuğu rüşt çağına kadar serbest bırakalım; yolunu, dinini kendi seçsin deniyor. Bu İslam’a göre yanlıştır. Ebeveynin görevi, çocuğa Allah’ın emirlerini ve yaşama metot ve kaidelerini öğretmektir. Çocuk bunu öğrenecek ki, Müslüman gibi davranmasını bilsin. İşte Müslümanların Müslüman gibi davranmayı unutmaması, Müslümanlığı öğrenemeyişlerindedir. Şu halde önce iman edeceğiz, sonra da İslamı öğreneceğiz. İslam’ın bütünü içinde iktisadî saha ile ilgili kaidelerini de öğreneceğiz.

Üçüncü kademedede ise inandığımız ve öğrendiğimiz şeyleri uygulayacağız. Bu en zor safhadır, çünkü bu safhada nefsimizle mücadele söz konusudur. Buna cihad-ı ekber denir. Bu, doğuştan mezara kadar süren nefs-i emmâre ile mücadele safhasıdır. Nefsi tam halim olmanın sonu yoktur; bu insanı veli mertebesine götüren yoldur. Bu yoldaki gelişme insanın takva derecesini gösterir. Allah diyor ki: “Bugün dininizi bütünledim, üzerinize olan nimetimi tamamladım. Size din olarak İslam’ı seçtim” (Maide, 5/3). Böylece Allah Kâinatın yaratılışından bu yana muhtelif peygamberleriyle insanlara yol gösterici olarak gönderdiği kaideler düzenini Kur’an ile tamamladığını ve insanlara ona göre hareket etmelerini bildirmektedir. Şu halde bu Müslüman insanı yetiştirebildiğimiz ölçüde İslam iktisadî uygulanabilecektir. İslam iktisadî sistemi hâkim olabildiği ölçüde de serbest pazar ekonomisinde dengeler sağlanabilecektir. Müslüman gibi davranmayan insanların elinde, Müslüman gibi yaşamayan

toplumların yapısında İslam iktisadının uygulanması güçtür. Müesseseler kurulsun bile bunların dışlileri, çarkları birbiriyle sürtüşür, pürüzsüz işlemez. Serbest pazar ekonomisinde de dengeler sağlanamaz. Şu anda Suudi Arabistan dâhil bütün İslâm ülkeleri bankaları, sistemleri, faizleri ile birlikte gayri İslami bir iktisadi model içinde yaşamaktadır. Zekât ve faizsiz banka gibi müesseseleri bu ortama, yerleştirmeye kalksak uyum tam olmuyor. Çünkü hem Müslüman insan modeli tam olarak yok, hem de toplum İslami şekilde düzenlenmemiş, insanlar Müslüman gibi motive olamıyor, müesseseler İslami esaslar içinde çalışmıyor. İslami bir eğitime tabi tutulmazsa Müslüman insan, yaratılışında mevcut olan nefesine bağlılık ve mala düşkünlük ile cimrilik, egoistlik gibi özellikleri sebebiyle iktisadi adam gibi davranmaya mütemayildir. Meşhur atasözümüze göre, “Mal, canın yongasıdır.” Yani iktisadi adam tipinin doğru tarafı vardır, insan, inisiyalarıyla harekette serbest bırakılırsa iktisadi adam gibi davranır ve ‘birbirinin kurdu olur’. Fakat insanı hayvandan ayıran tarafı insanın din, ahlak, iman dediğimiz yönleridir. İnsanın fıtratında hem şeytan, hem melek sıfatı vardır. İnsan davranışlarıyla bazen o hale düşer ki, Şeytan, “Yarabbi beni iyi ki bir insan yaratmadın”, diye şükreder; bazen de insan o derece yükselir ki, melekler, “insan yaratılmadıklarına hayıflanırmış.” İnsan melekten üstün ve şeytandan beter olabilecek vasıflarıyla iki uç arasında gidip gelen bir mahlûktur. Problem de, İslamı yaşamanın zorluğu da buradadır. “İnneme’l-a’malü binniyat” dendiği üzere ameller niyetlere bağlıdır. Kalbi temiz tutmak, bunun için de devamlı eksersiz yapmak lazımdır. İmanımız olmasına rağmen devamlı bir medd ü cezir içinde yaşıyoruz. Çünkü tabii inisiyaklarımız ve nefsimiz bizi daima kötülüğe doğru teşvik edebilir. Onu biz eğitim, terbiye, ahlak ve iman ile zikir ve ibadet ve iyi amellerle etrafımızda iyi bir çevre oluşturarak kendimizi bu tehlikeden koruyabiliriz. İyi bir çevre insan için bir kale oluşturur ve kötülükler o kaleye giremez olur. Zira insan telkine tabi mahlûktur.

2. Fark: İkinci fark, seküler piyasa modeli lâ-ahlakidir. İslam iktisadi ahlakidir. Seküler iktisat teorisi gayri ahlaki olduğundan, ahlaki kaygılar dikkate alınmadan teoriler, muhakemeler yürütülür. Çünkü ele alınan insan modeli ahlaki kaygılardan arındırılmış,

iktisadi adam modelidir. İslam iktisadı ise Cenab-ı Hakkın gösterdiği ahlaki prensiplere dayanır. Bunların başlıcaları şunlardır;

a. İnsanlar Allah'a kulluk için yaratılmıştır.

b. Bütün müminler kardeşlerdir.

c. Maddi imkân ve vasıtalar, insanı Allah'tan ve onun yolundan uzaklaştırmamalı, bilakis kulluk hedefine ulaşmak için birer vasıta olmalıdır.

d. Fani olan bu imtihan dünyası sonunda, âhiret denen ebedi hayatta insanlar bu dünyadaki bütün amelleriyle birlikte iktisadi faaliyetlerinden hesaba çekileceklerdir. Bu sebeple insanlar arası münasebetlerde akde ve ahde vefa, emanete riayet, diğergamlık gibi ahlaki prensipler esas alınmalıdır. Kul hakkı yenmemelidir, çünkü Allah kul hakkını affetmez.

3. Fark: Üçüncü fark, seküler modelin objektif olup değer hükümlerine dayalı olmadığı iddiasıdır. Seküler iktisat ön değer hükümleri olmadığını, pozitif olduğunu beyan eder. Hâlbuki insanın çevresinden soyutlanması mümkün değildir. İlim adamı da bu tesirden kendini kurtaramaz. İslam iktisadı ise değer hükümlerine bağlı olduğunu açıkça ifade eder. İslam iktisadı, Yaradan'ımızın bize tavsiye ettiği değer hükümlerine bağlılığını samimiyetle kabul eder. İslam iktisadının hem pozitif, hem de normatif kaideleri vardır. Yani İslam iktisadı hem pozitif yönüyle insanın iktisadi davranışlarını ve iktisadi olayları inceler, hem de Allah'ın gösterdiği kıymet hükümlerini, yani NAS'ları bildirerek, olması gerekeni belirtir. Bu hususlarda normatif kaideler vaaz eder. Özet olarak, İslam iktisadı ahlakidir, kıymet hükümlerine dayanır. Hem pozitif, hem de normatif yönü vardır.

4. Fark: Dördüncü fark, Batı modeli insan yapısıdır, akılla geliştirilmiştir. Bu sebeple değişkendir. Tenkitle gelişmesi, gelişme süreci bakımından faydalı, fakat daima yeniden tenkide açık olması itibarıyla mahzurludur. İslam iktisadının temel kaideleri ise Allah yapısıdır. İlahi prensiplere dayalıdır. Motivasyonlarımızı, içgüdülerimizi, davranışlarımızı, fonksiyonlarımızı o ilahi emirlerle irtibat halinde tutmanın yollarını aramak mecburiyetindeyiz. Batı modeli, bir yanda mutlak bırakınız yapınlar (laissez-faire) esasına dayalı liberal ekonomi ile,

diğer yanda mutlak bir kolektivist güdümlü, ekonomi modeli ile iki ekstrem (uç) arasında çeşitli ara modeller sergilemektedir.

İslam iktisadı ise mutlak bir *laissez-faire* modelini kabul etmediği gibi, mutlak bir güdümlü otoriter veya kolektivist modeli de reddeder. İslam ekonomik modeli Müslüman insanların oluşturduğu toplumda, Müslüman bir yönetim içinde, sosyal ve ahlaki normlara dayalı tonlumun refahını hedef alan bir Pazar ekonomisidir. İslam iktisadı modeli her türlü aşırılıklardan uzak dengeli bir toplum ideali hedef alan gerekçi bir modeldir.

5. Fark: Seküler modelde iktisadi adamın mutlak üstünlüğü vardır. Yani fert kendi menfaatini sağlamak için davranışlarını düzenleyeceğine göre bunu sağlamada mutlak serbestliğe sahiptir. Her ne pahasına olursa olsun, her ne şekilde olursa olsun helal, haram, meşru, gayri meşru her yoldan iktisadi menfaatini maksimize etmeğe çalışacaktır. Tıpkı siyasetteki Makyavelizm gibi, çünkü davranışları meta-ekonomik prensiplerle sınırlı ve mukayyet değildir. Hâlbuki İslam iktisadında ferdi menfaatler sosyal denge ile sınırlanmıştır. Mesela Kapitalist sistem dünya görüşüdür, burada devamlı büyüme için çalışan büyümenin sonu olmayan bir müteşebbis tipi bir insan modeli söz konusudur. Kapitalist sistemin hem başarısı hem de kusuru burada yatar. Bu sonu olmayan bir koşu gibidir. Devamlı bir iktisadi büyüme ile ekonomik sosyal denge bozulması ortaya çıkar.

6. Fark: Altıncı fark, Batı modelinde, teoride ferdi menfaatle toplumun menfaati arasında bir ayniyet olduğu farz edilmiştir. Kapitalizm daha ziyade Protestanlık ile birlikte gelişmiştir. Bu görüşte puritan Protestan ahlakının tesiri vardır. Kapitalizmin doğuşunda, rasyonel adam tipi kadar kuzey yarım küresinde gelişen Protestan ahlakının tesiri olduğu hem Alman Max Weber hem de İngiliz Tawery tarafından belirtilmiştir. ABD’de kapitalizmin öncüsü olan bu puritan protestanlar dindardır. Bugünlerde Batılılar tarafından Müslümanlara “fundamentalist” (kökten dinci) denişi gibi puritan protestanlar da Hristiyan fundamentalistlerdir. Yani dindar ve ahlaklı insanlardır. 18. asırda Amerikan hayatı ile ilgili bir kitapta, halkın dini ölçülere uyduğu ve “dinimize göre yaşamak için buraya

geldik” dedikleri görülür.²⁰⁷ Anglosaksonların gelişmesinde puritan ahlak düzeni öncülük yapmıştır. Kapitalizmin ilk müteşebbis tipleri dindardır. “Hz. İsa’nın şeriatında iktisadi kaideler yoktur. Ama ahlaki kaideler vardır. Puritanlar bu ahlaki prensiplere uymuşlar ve Protestanlık onların elinde gelişmiştir. Bilahare bu durum değişip seküler ahlak sistemine dönüşünce kapitalizm yozlaşmıştır. Puritan ahlak sisteminde zengin insan akıllı insandır. Akıllı insan kendi zengin olduğu gibi topluma da faydalı olur. Ferdi menfaatle toplum menfaati arasında bir ayniyet ve denge olduğu kabul edilir. Zamanla müteşebbisler bu puritan ahlak çizgisinden uzaklaşınca zenginin menfaati ile toplum menfaati arasında çatışmalar başlamıştır. Bu sistemde ferdi menfaati ön plana alınıp toplumun menfaati geri plana alınca dengeler bozulmaktadır. Thomas Carlyle’in tabiriyle “19. asır Avrupası dev gibi bir iktisadi ve teknolojik gelişmenin beraberinde dev gibi sefaleti birlikte sürüklediği bir çağdır. Carlyle insanlık tarihinde her branştan bir kahraman seçer, Peygamberler içinde de Hz. Muhammedi (sav) seçer ve onun şahsında İslam’ı öyle güzel anlatır ki (Allahu alem) müslüman gibi görünür.”²⁰⁸

Bu puritan ahlak çizgisinden uzaklaşınca çocukların maden ocaklarında çalıştırılması, 18 saatlik mesai vs. gibi gayri insanî çalışma şartları sonunda sosyalist sistemi hazırlayan ortam oluşmuştur. Bu dönem tek yönlü ve tek yanlı bir kalkınma dönemidir. İktisadi ve teknik gelişme yanında manevi ve ahlaki gelişme ihmal edilmiştir. İngiltere’de üç şeyin girmediği semtlerin ortaya çıkması bu devirde olmuştur. Bu üç şeyi, güneşin, kanunun ve Allah korkusunun girmediği “slum” denilen gecekondu semtleridir. Batı toplumunda bu sebeple fakirlik ile dinsizlik beraber gelişmiştir. Allah’a karşı isyan, Allah’tan uzaklaşma ve fakirlik sefaletle birlikte artmıştır. Zenginler ve entelektüeller ise mevcut maddi ve manevi değerleri muhafaza etmeğe çalıştıklarından “muhafazakâr” diye adlandırılmışlardır. Sosyalizm fakir semtlerde gelişirken fakirler ve okumamışlar ise Proleterya olarak mevcut

²⁰⁷ William E. Woodward ve Adolph Myers (1959) The way America lived: (original title: The way our people lived), New York: Pocket Books.

²⁰⁸ Thomas Carlyle (1841). On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History. Çeviren: Behzat Tanç, Kahramanlar, Beyaz Balina, 2000

değerlere karşı çıkıp reaksiyoner olmuşlardır. Kilise, ordu, sermaye üçlüsü ise muhafazakâr grubu oluşturmuştur.

Burada şunu belirtmek gerekir ki İslam dünyasında bu şablonun tam tersi görülür. Okumuşlar ve zenginler, yani sermaye, aydın ve ordu üçü bir arada dine karşı veya bigâne kalmışlardır. Çünkü zihnen Batı eğitimiyle yetişmişler ve fakat batıyı batılı yapan ana değerlerini temel ve esasını yakalayamadıkları için batılı olmak yerine batıcı olmuşlardır. Batının sosyo-kültürel temellerini anlayamamış, geri döndüklerinde orada satıhta gördüklerini ülkelerine taşımışlar, dini ve millî inançları zayıflamıştır. Yani Japonların yaptığını yapamamışlar, Batının rasyonel davranış metodlarını benimseyerek kültürel kimliklerini muhafaza etme başarısını gösterememişlerdir. Bizde kullanılan “sağ-sol” kavramları Batı kavramları olup bizim yapımıza uymaz. Mesela İstanbul’da en zengin lüks semtler olan Moda ve Şişli’de seçimlerde sosyalist partiler kazanır, buna mukabil Gaziosmanpaşa vs. gibi fakir semtlerde ise muhafazakâr partiler başarılı olur. Sebep şudur? Zengin semtlerdeki insanlar dini ve kültürel bakımdan toplumda mevcut değerlere karşıdır. Bu sebeple manevi ve kültürel değerleri yıkmak isteyen devrimci partileri desteklerler. Buna mukabil maddî sahada, servetlerini muhafaza sadedinde muhafazakâr olurlar. Yani bu zengin gruplar maddî sahada muhafazakâr, manevi sahada devrimci olmaktadır. Fakir insanlar ise dini reaksiyon ve kültürel bakımdan muhafazakâr oluyor, madde sahasında ise devrimci olmaları gerekirken, manevi saha ağır bastığı için muhafazakâr partilere meyletmektedir. Dolayısıyla sağ-sol kavramlarını İslam dünyasında Batıdaki muhtevasıyla kullanmamak lazımdır. Başka tabirler bulmak gerekir.

Özetlersek Batı toplumunda ferdi menfaatle, toplum menfaati beraber olduğu düşünüldüğü halde İslam iktisadında ferdi menfaatle toplum menfaatinin ilahi prensiplere bağlı olarak dengelenmesi esası getirilmiştir. Yani, ferdi menfaatleri ilahi prensiplere uygun olarak toplum menfaati lehine dengelemek söz konusudur. İslam iktisadında ne devletin, ne de ferdin mutlak hâkimiyeti söz konusudur. Her ikisinin de ilahi prensiplere göre, fonksiyonlarını yerine getirmesi mevzubahistir. İkisi de bağımsız ve müstakil değildir, fert nefsinin istikametinde, devlet otoritesi dünyevi kudreti istikametinde elindeki gücü sonuna kadar karşı tarafın zararına olacak şekilde,

kullanmağa yetkili değildir. İki taraf mevcut imkânlarını, ilahi prensiplere göre sınırlamak durumundadır. Bu sebeple Osmanlı döneminde fetva sistemi ortaya çıkmıştır. Dünyevi gücü elinde tutan, ilahi prensiple kendini sınırlar. Burada bir nokta daha ortaya çıkar, o da İslam'da demokrasinin var olup olmaması meselesidir. Bu sorunun cevabı demokrasinin tarifine bağlıdır.

Dünyadaki düzenleri üçe bölebiliriz.

- a. İktisadi ve siyasi kudretin bir elde birikmesi hali,
- b. İktisadi ve siyasi kudretin tecezzi etmesi, bölünmesi hali,
- c. İktisadi ve siyasi kudretin muhtelif gruplar arasında dağılması hali.

Eğer bir toplumda iktisadi, siyasi ve hukuki kudret bir elde birikirse buna otoriter rejim denir. Bu güç tek parti, tek şahıs, tek grup, asker veya sivil iktidarı olabilir. Eğer bu kudreti elinde bulunduran grup veya şahıslar, ilahi prensiplere göre düzenlenmiş bir toplumda hükmetmiyorlarsa, insan eliyle düzenlenmiş seküler bir dünyevi kudreti temsil ediyorlarsa ellerindeki bu gücü sonuna kadar kullanmak isteyeceklerdir. Bugünkü düzende çeşitli gelir gruplarının menfaatleri birbiriyle çatışır. Belli bir grubu temsil eden parti veya şahıslar tek başına işbaşında ise onlar kendi menfaati istikametinde davranırlar ve ilahi prensiplerle de mukayyet olmadıkları için ellerindeki gücü sonuna kadar kullanmak isterler; bu, zulüm olur ve böylece hâkim guruplar diğer guruplara zulmetmiş olurlar. Otoriter rejimlerin kötülüğü buradadır.

Eğer otoriter rejimi beğenmez ve bunun zıddını düşünürsek otoriter rejimin tam karşıtı, iktisadi ve siyasi kudretin toplumun bölünebilen en küçük parçasına dağılmasıdır. Toplumun bölünebilen en küçük parçası da insan olduğuna göre her insanın kendi başına buyruk olması hali otoriter rejimin karşıtı sayılır ve doktrinde bu duruma anarşizm denir. Anarşizm, toplumda devlet dâhil hiç bir kudreti kabul etmeyen, herkesin kendi başına buyruk olduğu bir halin adıdır; bu görüş düşüncede kalmıştır. Çünkü Cenab-ı Hakkın yarattığı insan fitraten toplum halinde yaşamak üzere yaratılmıştır. Kimse Robinson misali kendi başına yaşayamaz.

Şu halde insanlar birinci halden memnun kalmamış, ikinci halde mümkün olmayan bir hal tarzı aramışlar ve kudreti gruplar arasında dengeli olarak dağıtma halini bulmuşlardır. Batı demokrasisi bu

görüŖe dayanır. Buna göre sosyal, siyasi ve iktisadi kudret, gelir grupları arasında bölüŖtürülmüŖtür. Bu suretle hiç bir grup diğerklerine tahakküm edemeyecektir. Bu bölüŖümün mekanizması da Ŗöyle kurulmuŖtur: Siyasi kudret siyasi partilere bölünür, her parti belirli grupları temsil ederek birbirini kontrol eder. Amaç hiçbirinin diğerklerine zulmetmesine imkân vermemektir. İktisadi sahada ise toplu pazarlık sistemi iktisadi kudreti dağıtan mekanizma olarak ortaya çıkmıŖtır. İktisadi sahada özel teŖebbüs karşısında sendikalar ortaya çıkarılmıŖtır. Galbraith'in (1952)²⁰⁹ [*Countervailing power*] dediği "mukabil kudretler nazariyesi" bu fikri ifade eder.

Buna göre, kapitalizmde Marksın belirttiği üzere rekabet yerine te-merküz meydana gelip tekeller ortaya çıkmaktadır. Fakat bir tekeli bir başka tekel dengelemek suretiyle tekeller arası rekabet ortaya çıkmıŖ, bu durum, dengelerin sağlanmasını temin ederek kapitalizmin Marksın tahmini veçhile çökmesini engellemiŖtir. Mesela demiryollarında hakim olan bir tekele karşı hava yollarında veya kara yollarındaki başka tekellerin ortaya çıkması ulaŖımdaki rekabet dengesini sağlamaktadır. Yine, mesela ABD de otobüŖçülük sahasında Greyhound Ŗirketi ABD çapında bir tekeldir. Fakat bu tekel havayolu ve demiryolu tekel-leriyle rekabet halindedir. Üretimde hâsıl olan sanayi tekellerini, ticaret sahasında ortaya çıkan [*chain-store*] denen zincirleme departman mağazaları tekelleri (Woolworth Kaufhof) gibi dengelemektedir. Bu ticaret zincirinin her vilayette mağazaları vardır. Buna karşı sendikalar bu ticari ve sınai tekelleri dengelemektedir. Bu durum batıda hâkim olan, maddi güce dayalı kudretler dengesini sađlamıŖ olur.

İslam iktisadında ise durum Ŗöyledir. Dünyevi kudret imamda (lider) toplanır. Çok parti sistemi yoktur, çünkü tek doktrin ve ideoloji vardır, o da İslam'dır. Dünya görüŖü tektir, o da Allah'ın görüŖüdür. Herkesin görevi Allah'ın nizamını uygulamaktır. Seçim ancak şahıs veya grup, aile, kabile vs. için yapılır. Dünyevi gücü elinde bulunduran kim olursa olsun bu gücü nefsinin arzusu istikametinde kullanamaz. O gücü ilahi prensiplere uygun kullanmak zorundadır. Fetva makamının fonksiyonu budur. Böylece İslam'da dünyevi kudret ilahi kudretle kontrol edilmektedir. Demokrasi eğer bir kontrol

²⁰⁹ Galbraith, John Kenneth (1952). *American Capitalism: Thre Concept of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin.

mekanizması ise bu manada bir demokrasi İslam'da vardır. Yani dünyevi güç kontrolsüz değildir. Kontrol vardır.

Şu farkla ki, bir dünyevi gücü bir başka dünyevi gücün kontrolü yerine, dünyevi gücün tamamı ilahi kudret tarafından kontrol edilmektedir ve edilebildiği ölçüde İslami demokratik devlet sistemi var demektir. Bu, hakiki demokrasidir. Böyle bir toplumda fert ve devlet İslam'ın prensiplerini birlikte uygulamakla mükelleftir. Hiçbiri, kendi nefsi ve dünyevi istikametinde ilanihaye bağımsız ve serbest değildir. Altıncı farkın, yani fert-toplum arasındaki kudret dengesinin özelliği işte budur.

7. Fark: Yedinci fark, Batı modelinde akıl esas alınmıştır. Rasyonalizasyon dediğimiz şey budur. Bütün ölçüler akla ve ilme dayanırılmıştır. İlim aklın eseridir. İslam iktisadında akla tabii ki önem verilir. Zira insanın eşref-i mahlûkat oluşu akıl sayesinde. Mahlûkat içinde sadece insan yaptıklarından dolayı Allah'a karşı sorumludur. Çünkü sorumluluğu doğuran, onun akıl sahibi oluşudur. Bu sebeple akli dengesi bozuk olan insanın sorumluluğu da yoktur. Fakat İslam'da akıl putlaştırılmaz, çünkü bize akli veren de Allah'tır. Bu sebeple aklın üzerinde Allah'ın varlığı, birliği, tevhid akidesi, vahdaniyet prensibi gelir. Zira bize akli veren Allah'ın, aklımıza hitaben bize ilettiği bazı temel prensipler, ilahi göstergeler vardır. İslam'da bu göstergelerin ışığında aklın üstünlüğü ve serbestliği söz konusudur. Bu sebeple, İslam dini itikatta akli değil, naklidir, fakat akla mugayir değildir. İslam dininin prensipleri bir insan veya insanlar tarafından akılla bulunmuş değildir. İslam kaideleri Peygamberimizin karihasından çıkmış değildir.

Bu sebeple İslam'a 'Muhammedinism' demek yanlıştır. İslam, Allah'ın dinidir. İman eden Allah dediği için iman eder, yoksa akılla doğruluğunu ölçtüğü için iman etmez. Ama iman ettikten sonra incelemelidir. Allah insana "Akıl verdim, düşün ve araştır" diye buyurmaktadır. İnsan, Allah'ın her emri üzerinde düşünüp araştırırsa akli delillerini bulur. İslam iktisadında temel ölçü akıl değil, imandır. O da Tevhid akidesidir. Allah'ın birliğine ve vahdaniyetine inanmaktır.

İslam iktisadında bütün nizam, hayatın iktisadi, sosyal-siyasi, hukuki her safhası, insanın her davranışı tek bir fikri müdire dayandır. O da Allah'ın birliği ve Allah'ın her şeye kadir ve her yerde

nazır olduğu ve onun iradesi olmadan hiçbir hareketin meydana gelebileceği hususudur. Bu fikre Tevhid akidesi diyoruz. Seküler Batı modelinde ise insan aklı tek kaynak olarak ele alınınca herkes kendi aklını beğendiğinden aralarında devamlı mücadele olacaktır. “Ehl-i küfür, aralarında daima nifak halinde olur; sadece ehl-i İslam’a karşı birleşirler.” hükmü Kur’an’da belirtilmiştir. Batı, İslam ortadan kalkınca birbiriyle ihtilafa düşer, İslam ortaya çıkarsa ona karşı birleşir. Şu anda da kapitalist-sosyalist gruplar birleşince, istikametlerini İslam’a karşı yöneltmeğe başlamışlardır.

8. Fark: Sekizinci fark, İslam iktisadı bu özellikleriyle diğer bütün modellerden farklıdır. Fakat İslam iktisadı kendisi İslami çerçevesi içinde bağımsız değildir. İslam’ın bütünü içinde yer alır, bütünden bağımsız değildir. Batıda ilimler birbirinden bağımsız olduğu halde İslam’da bütün ilimleri Tevhid akidesi içinde, dinin bütünü içinde yer alırlar.

9. Fark: Dokuzuncu fark, Batı modelinde üretim, tüketim ve bölüşümde insan unsuru mekanik bir unsur olarak telakki edilmiştir. Üretim faktörleri ayrı ayrı ele alınmış, bunlar matematik bir fonksiyon içinde düşünülmüş, üretim faktörlerinin her biri bir mekanik zincirin birer halkası olarak kabul edilmiştir. Emek, sermaye, teşebbüs ve tabii kaynaklar olarak belirtilen bu dört faktörün ikisi insanla ilgilidir. Emek ve teşebbüs faktörleri sanki birer mekanik faktör gibi düşünülmüş, emeğin insanı temsil ettiği unutulmuştur. Emek-sermaye münasebetleri incelenirken emek ruhu, gönüllü, iç dünyası olan bir insan gibi değil, üretime katılan bir vida gibi düşünülmüştür. İktisadi analizler bu düşünceye göre yapılmıştır.

Hâlbuki İslam’da, insan, eşrefü’l-mahlûkat olarak ele alınmıştır. İnsan yeryüzünde Allah’ın Halifesi olarak mütalaa edilmiş, emek erbabı ile müteşebbisin fonksiyonları İslam’ın prensipleriyle sınırlandırılmıştır. Batı modelinde olduğu gibi işveren, İslam ekonomisinde işçiye karşı davranışlarında layüs’el (sorumsuz) değildir. Bu sebeple endüstriyel ilişkiler sistemi İslam iktisadında Batı modelinden farklıdır. Batı modelinde işverenin işçiye karşı layüs’el davranışına mukabil, işçi grev hakkı ve toplu pazarlık mekanizmaları yoluyla maddi güç açısından dengelenmiştir. Bunun da başka yolu yoktur. Batıda maddi kudretler arasında dengeleme sistemi hâkimdir. İslam modelinde maddi

kudretleri manevi kudretle dengeleme sistemi esas alınmıştır. Fakat bu hususlar, yani İslam'da endüstri ilişkileri modeli işçi-işveren münasebetleri nasıl olacaktır? gibi konular henüz detayıyla işlenmiş değildir. Bunların incelenmesine ihtiyaç vardır.²¹⁰ Teoride bazı fikirler geliştirilmiş olsa da henüz uygulamaya konmuş değildir.

10. Fark: Batı modelinde İktisadi faaliyetlerde ferdi planda menfaati maksimize etme hedefi vardır. İktisadi insan menfaatini geliştirmek için iktisadi hayatta serbest bırakılmıştır. “Bırakınız yapsınlar” prensibi ve iktisadi liberalizm bu esasa dayanır. Hâlbuki İslam iktisadında menfaati adalete dayandırma ve toplum çerçevesinde sosyal planda hâsılayı maksimize etme prensibi uygulanır. Yeni Batı modelinde üretim faktörlerinden her bir faktör gelirini maksimize etmeğe çalıştığı ve ahlaki prensiplere de bağlı olmadığı için aralarında, devamlı bir çatışma vardır. Kapitalist sistem üretimde başarılı olmuş, fakat bölüşümü halledememiştir. Sosyalist sistem ise bölüşümde dengeyi sağlamaya çalışmış, fakat üretimde başarılı olamamıştır. Marksizm'in çöküşünün sebebi meseleyi çözememesidir. Bunu bizzat kendim müşahede ettim. Marksizm'in çöküşünden iki sene kadar önce idi. Paris'te Uluslararası Ticaret Odasının Doğu-Batı komitesi toplantısına Türk delegesi olarak katılmıştım. Toplantıda bütün doğu ülkelerinin temsilcileri de hazır bulunuyordu. Dünya Bankası delegeleri de oradaydı. Şunu hayretle müşahede ettim. Dünya Bankası temsilcisi konuşurken Doğu Blokunda üretim teknolojisinin geri olduğunu, Batının bu ülkelere kredi veremediğini ve yatırım yapmadığını, çünkü paralarının başta ruble olmak üzere konvertibil olmadığını beyan etti ve şöyle dedi: “Mesela biz Bulgaristan'a yatırım yapsak bu yatırımı niçin yaparız? Mamullerimizi Doğu bloku ülkelere satmak için. Hâlbuki para konvertibil olmayınca biz o malı satamıyoruz; mal orda kalıyor. Bu sebeple yatırım yapamıyoruz. Batının doğu blokuna yatırım yapması ve teknoloji transferi için ilk şart, asgari, Sovyet parası olan rublenin konvertibil hale getirilmesidir. Sonra diğer doğu bloku ülkeleri de bu politikayı takip ederse Batı bu ülkelere yatırım yapabilir.” Hayretle gördüm ki, Rusya başta, bütün doğu delegeleri bu tenkitleri başları öne eğik kabul

²¹⁰ Sabahattin Zaim hocamızın nezaretinde hazırladığımız doktora tezi için bakınız: Sosyal Siyaset Açısından İslam'da Ücret. Türkiye Diyanet Vakfı Yayını. 3. Baskı, Ankara.

ettiler. Doğu bloku ülkelerinin başarısızlıklarını resmen kabul edişlerini ilk defa ve hayretle müşahede ediyordum. Bu hadise ilk defa gerçekleşen Regan-Gorbaçov görüşmesinden sonra oluyordu. Aradan bir iki yıl geçince o andan itibaren beklenen çöküş süratle geldi.

İslam modelinde ise üretim-tüketim dengesi esas alındığı için, ne “consumer sovereignty” denen tüketici hâkimiyeti kabul edilir, ne de üretici hâkimiyeti. Her grubun Allah’ın hâkimiyeti altında adalete dayalı olarak dengeleri sağlaması gerekir. Esasen menfaati peşinde koşan insanın iktisadi davranışlarına getirilen ilahi sınırlamaların fonksiyonu dengeleri sağlayıcı olmasıdır. İslam iktisadında tahlillerin bu çerçeve içinde yapılması icap eder.

11. Fark: İslam iktisadında adalet tecezzi etmez (bölünmez). Batı modelinde kategorik adalet kavramları geliştirilmiştir. Mesala iktisadi sahada sosyal adaletten bahsetilir. İslam’da böyle tefrikler yapılmaz. Adalet, bir bütün olarak kabul edilir ve hayatın her safhasına uygulanır. Hukuki, iktisadi, milletlerarası, vs. her sahada adalet üzere hareket gerektir. “Adalet mülkün temelidir.” Lafı oradan gelir. Mülk kâinat anlamına gelir. Kâinatın sahibi Allah’tır. Adalet kâinatın varlığının temelidir. Bir söz daha vardır. “Bir devlet küfr ile değil, zulm ile yıkılır” denir. Yani, gayri müslimler de adil hareket ederse devleti yönetirler, fakat zulüm başlarsa orada idare çöker. İslam iktisadının temelinde toplumun bütününe şamil bir adaletin uygulanması yatar. Esas olan Batı modelinde olduğu gibi diğer katmanlardan tecrit edilmiş bir sosyal adaletin sağlanması değildir. İslam’da hedef, tecezzi etmeyen bir adalet kavramının vahdet fikrine dayalı olarak mülkün tamamını içine alan bir uygulamaya ulaşmasıdır.

11. Fark: Batı modelinde, evvelce belirttiğim gibi; hudutsuz kazanç prensibi hâkimdir, üretimde kârın sınırı yoktur. Üretici rekabet içinde de olsa kârı maksimize etmeğe çalışır. Gerekirse tekelliğe başvurur. Rakibini yok etmeğe çalışır. Spekülasyon, ihtikâr, iddihar ve iktinaz, baht oyunu, kumar vb. her türlü vasıtalarla gelirini arttırmak peşindedir. Hâlbuki İslam’da hedef, maksimum kazanç yerine helâl kazançtır. İktisadi hayata helal-haram kavramları getirilir ve kazancın hedefi haramdan kaçınıp helal olacak şekilde ve o sınır içinde kazancı sağlamaktır. Yani İslam’da kâr, meta ekonomik bir sınırla takyit edilmiştir. Sınırsız değildir. Kazancın meşru sahalarda

ve helal ölçüler içinde kazanılması gerekir. Bu sebeple İslam her çeşit piyasada tekelleşmeye karşıdır. İslam'da tekelleşme ile birlikte ihtikâr (malı biriktirip saklamak), iktinaz (parayı biriktirip saklamak) men edilmiştir. Spekülasyon, kumar, baht oyunları yasaklanmıştır. İddihar'a zekât yoluyla negatif faiz konmuştur. Böylece, önce faiz geliri- nin yasaklanması, ardından ihtikâr ve iktinazın men'i yoluyla paranın üretime sevkini teşvik edilmiştir. Hukuki sahada ise bu yönde iki önemli fark görülür. Birincisi akitlerde tarafların dilediği gibi harekette serbest olmamasıdır. İkincisi, hükmi şahsiyetin onu kuran şahısların sorumluluğu dışında tutulmamasıdır. Batı modelinde açıkça men edilmeyen her şey mubah iken İslam'da açıkça müsaade edil- meyen her şey men edilmiş veya şüphe ile bakılmıştır.

Batı modelinde kazanç için şart olarak ileri sürülen meta-ekonomik bir meşruiyet prensibi yoktur. Alkol de, sigara da, hatta kanun izin verirse uyuşturucu da üretilir ve satılarak kâr edilir. Çünkü se- küler iktisatta fayda kavramı lâ-ahlakidir. İnsanın her türlü ihtiyacı- nı karşılayan her türlü mal, insana bir haz verir bir tatmin duygusu sağlar. Buna "fayda kavramı" denir. Burada giderilen ihtiyacın, kul- lanılan malın meşruiyeti, ahlaki niteliği dikkate alınmaz. Çünkü se- küler iktisat la-ahlakidir. Makyavelizm gibi menfaat sağlayacak her türlü vasıta meşrudur. Neticeler, vasıtayı mübah kılar.

İslam'da ise üretimi meşru sahalarda yapmak ve helal ölçülerle kâr etmek gerekir. İktisadi fayda, ahlaki ölçülerle sınırlandırılır. Meşru hedeflere meşru yollardan varılır. Ahlaki sınırlamalarla, in- sanlara konan deruni frenler, kanunun ve polisin giremediği yerler- de fonksiyonlarını icra eder.

12. Fark: Tüketimde, Batı modelinde her türlü insan ihtiyacını tatmin hedefi görülür. Tüketim gelirin fonksiyonudur. Geliri olanın tüketimini sınırlayıcı bir kaide yoktur. Hâlbuki İslam iktisadında tü- ketim, sadece gelirin fonksiyonu olmayıp aynı zamanda meta ekono- mik sınırlarla takyit edilmiştir. Kişi geliri olsa da, gayri meşru sahada tüketim yapamaz. Meşru sahalarda da zaruri ihtiyaçtan başlayarak ha- yatı kolaylaştırıcı ve en sonunda hayatı güzelleştirici ihtiyaçların tat- minine yönelir. Bu suretle kaynaklar üretimde talep olan sahalara yö- neltileceği için zaruri ihtiyaçlar karşılanmadan üretim kaynakları daha az mahrem olan sahalara yöneltilmeyecektir. Kanaatimce bugün

hâkim olan batı modelinde en önemli yanlışlık kaynakların dağılımında bu sıranın gözetilmemesidir. Bu sebeple büyük ve kalabalık halk yığınlarının zaruri ihtiyacını karşılayacak malların arzı yeterli ölçüde arttırılmadan esasen bozuk olan gelir dağılımı yapısı içinde yüksek gelirli gruplarının talebine cevap verecek ikinci ve üçüncü derecede önemli hatta haram olan sahalara kaynaklar yatırılmaktadır. Neticede sefaletle sefahat at başı yürümektedir. İslam iktisadında önemli olan üretim kaynaklarının ihtiyaç kademelerine göre dağılımını meta-ekonomik prensipleri benimseme suretiyle sağlamaktır.

İslam'da sefahat önlenmesi için sefalet de önlenmektedir. Tabiatıyla burada teorik modelden söz ediyoruz. Müslüman insan tipi toplumlarda hâkim olduğu ölçüde İslam iktisadı uygulama safhası bulur.

Özetlersek İslam'da tüketimde ölçülere uygun davranış, meşruiyet, helal-haram ölçüsü zaruret derecesine göre ihtiyaçların sıralanması ve her kademede meşruiyet içinde israftan kaçınmak suretiyle miktar sınırlanması gerekir. Bu sebeple bizim kültürümüzde, meselâ yere düşmüş bir lokma ekmeği, yerden alıp öpüp kenara koyma âdeti, ekmeğin nimet olarak kabul edilip israf edilmemesi ve horlanmaması esasına dayanır. Bugün ise bu İslami kültür kaybolduğu için lokantalarda, evlerde tonlarca ekmek ve yemek israf edilip heder olmaktadır.

Eskiden İslam iktisat modeli, kültürümüzün, örf ve adetlerimizin içine sindiği için, halk o kaideleri İslami kaynaklı olduğunu bile fark etmeden töre, adet, örf ve kültür olarak benimsemiş bulunuyordu. İslami şuurun kaybolduğu dönemlerde dahi davranışlarımıza akseden İslami görüntüler bu hareketlerin kültür içinde erimelerinden ileri gelmiştir. Annelerimiz bize daha çocukken birtakım öğütlerde bulunurdu. Bu kaidelere de *ilm-i hal* denirdi. İlmi-hal, davranış kaideleri demektir. Bütün hareketlerimizi, fıkhi kaidelerden süzölmüş ilmi-hal esaslarına dayandırırız. Bu kaidelerin birçoğu da iktisadi ve sosyal hayata taalluk eden İslam iktisadı ile ilgili hükümlerdir. Meselâ çocukluğumda hatırlarım, mahallemizde emekli bir mal müdürü vardı. Belli saatlerde camiye gidip gelirdi. Yolda bir taş görse eğilip alır, yolun kenarına koyardı. Buradaki amaç, birisinin ayağı takılıp düşmesin diye toplumun menfaatini gözetmektir. Çevre meselesini de bu çerçevede ele almak gerekir. İnsan, önce Allah'a ve sonra onun emirleriyle bütün çevresine karşı sorumluluk taşır. İnsan,

çevresini, sırf kendi menfaati için toplum veya gelecek nesiller zararına istismar etmeye mezun değildir.

İslam ekonomisinde iktisadi kaynaklar Allah'ın insanlara bir lütfu olarak kabul edilir ve insan eşrefü'l-mahlukat olarak bu kaynakları toplum için maksimum hasıla sağlayabilecek şekilde en verimli kullanmak suretiyle, dünyada refaha ve âhirette felaha ulaşır. Cenab-ı Hakkin kulundan beklediği de budur. İktisadi faaliyeti motive eden faktör, nefsin tatmini değil, Allah'ın rızasını tahsildir.

14. Fark: Bölüşümde dengeyi sağlamada, Batı modelinde otomatik denge prensibi kabul edilmiştir. Hem üretimde, hem bölüşümde rekabet içinde arz talep çerçevesinde denge sağlanacağı farz edilmiştir. Hâlbuki iktisadi adamın hâkim olduğu bir piyasa modelinde tam rekabet sağlanamamış ve bu denge de hâsıl olamamıştır. Seküler iktisatta, sosyal adalet ilkesi bozulan dengeleri düzeltme amacını güder. Zira milli gelirin üretim faktör gelirleri arasında dağılımı adil değildir ve sosyal adaletin de bir ölçüsü yoktur. İslam iktisadında ise adaletin bütünlüğü prensibi hâkim olduğu için dengeleri otomatik olarak sağlamayacağımızı biliyoruz. Her faktör, fert ve devletin bütün unsurları bu dengeyi sağlamakla görevlidir. İslam'da serbest piyasa modeli vardır; fakat piyasada Müslüman adam modeli olursa, toplum İslami kaidelere uyarsa, devlet ve onun reisi Allah'ın emirlerine uygun bir yönetim sergilerse, serbest piyasa modeli İslam'a uygun şekilde işler. Bu sebeple, İslam devletleri ilahi prensiplere aykırı davranışları, demokratik bir sistem içinde yönlendirirdi.

Meslek teşekkülleri, ahi, lonca teşkilatı içinde bu uygulamalar yapılırdı. Mesela dilimizdeki “pabucu dama atıldı” tabiri loncalardan gelir. Bursa Kadı Sicillerine göre Bursa'da halk ayakkabısına mukavva karıştıran bir kunduracıyı loncaya şikâyet etmiş, kendisi ikaz edilmesine rağmen aynı suçu işleyince lonca bu adam hakkında meslekten men kararı vermiş ve bunun işareti olarak da o adamın yaptığı pabucu loncanın damına atmıştır. Böylece pabuç dama atılınca o adamın pabuç üretme hakkı bitmiş oluyor. Bu kararı veren devlet değildir; pabuçcuların meslek teşkilatı olan loncadır.

Mühim olan, adalet prensibi içinde sistemde ölçülerin gerektiğinde demokratik bir şekilde müeyyidelendirilerek uygulanmasıdır.

15. Fark: Batı modelinde ferdi sorumluluk ve ferdi ahlak sistemi

vardır. Fert yalnız kendine ve vicdanına karşı sorumludur. İslam'da ise toplum ahlakı vardır ve insanlar sadece kendi vicdanına karşı değil, önce Allah'a karşı ilahi sorumluluk taşır.

Akifin tabiriyle;

*"Ne ifandır veren ahlaka yükseklik ne vicdandır;
Fazilet bissi insanlarda Allah korkusundandır."*

Bu Allah korkusu, sevgiyle karışıktır. Batı modelinde sorumluluk ferdi olunca, ferdin vicdanî sorumluluğu ile toplumun menfaati arasında zaman zaman çatışmalar kaçınılmaz olur.

16. Fark: Batı modelinde ferdi sorumluluk seküler sorumluluk haline gelmiş, dini mahiyetini kaybetmiştir. Bu sebeple ABD'de 1990 yılında katıldığım bir kongrede Batıda dine karşı cereyanlar olarak iki tehlikenin varlığından söz edilmiştir. Bunların birisi Marksizm, diğeri de sekülerizmdir. Her ikisi de dine karşıdır, diye ifade edilmişti.

Seküler sorumluluğun temeli menfaat sorumluluğudur. Kişi kendi menfaatini kontrol hususunda vicdani bir muhasebe yapar ve buna göre hareket eder. Sonuçta yine menfaatini maksimize etme hedefi ortaya çıkar. Hâlbuki İslam iktisadında ilahi sorumluluk vardır ve bunun ölçüsü ve vasıtası TEZKİYE sistemidir.

Tezkiye ferdî ve içtimaî manada temizlenme anlamına gelir. Hedef dünyada refah ve âhirette felah hedefine varmaktır.

Bölüşümde zekât, fitre mecburiyeti ve üretimde faiz yasağı bir tezkiye aracı olarak karşımıza çıkar.

Faiz yasağı haramın kazanca karışmasını önüyor. Zekât ise, her ne şekilde olursa olsun kazanca karışmış mekruh ve haramları temizlemiş oluyor. Zekâtın fonksiyonu malın temizlenmesi, tezkiye edilmesidir. Her ikisi de bir tezkiye; kötülükten temizleme ve arındırma vasıtasıdır.

17. Fark: Batı modelinde hedef geliri ve serveti arttırmak, biriktirmek ve büyüttürmek. İslam iktisadında ise hedef insandır. İnsan ve bütün toplumun dünyada refahını, ahirette felahını sağlamaktır. Bunun yolu, ferdi zenginlik yerine, toplum refahını sağlamaktan geçer. Çalışıp kazanacağız, fakat hedef serveti yığıp biriktirmek değil, sosyal refah sağlayacak şekilde dağıtmaktır. Miras taksiminde hedef

“servetin aynı gruplar arasında dağılımını önlemek”tir. Şu halde İslam’da esas, servetin dağılmasıdır. Zengin elde ettiği zenginliği toplum yararına dağıtacaktır. Zekât mecburi kılınmış, sadaka tavsiye edilmiştir. Allah sadaka olarak bir verene bin vereceğini vaat buyurmaktadır. Allah infak edenin kazancını hareketlendirir. Bir hadis-i kutside şöyle buyrulur: “Ey Ademoğlu! (Allah için) infak et ki, sana da infak olunsun!”²¹¹

Batı modelinde rasyonel davranışla zengin olmak hedeftir ve insan bu sonuca akıyla eriştiğine inanır. Halbuki İslam’da Cenab-ı Hak, kimine rızkını bollaktır, kimine daraltır. Rızkı Allah verir. Cenabı Hak kimini kimine üstün kılar, kimine hikmet verir, akıllı hareket etmesini sağlar, o insan zengin olur. Zenginlik Allah’ın bir takdiridir. Çalışan herkes kazanır, rızkını sağlar, fakat servet edinip zengin olmak çalışmak ve azm ü gayretle birlikte Allah’ın bir takdiridir. İslamiyet’te devlet eliyle zengin olunmaz. Hz. Ali fakir geldi, fakir gitti. Halife idi ama zengin olmadı. Hz. Osman zengindi, halife olmadan da zengindi, sonra da. Halife olduğu için zengin olmadı; Allah öyle takdir ettiği için oldu. Şu halde herkesin zengin olması şart ta değildir. Esasında zenginlik, kullar için dünyada bir imtihan şeklidir. Allah, herkesi bir şekilde imtihan eder. Kimini servetle, kimini fakirlikle, kimini şöhret veya ilim vererek imtihan eder. Zenginlikle azacak mı, şöhretle şımaracak mı, fakirliğe isyan edecek mi diye kullar imtihana tabi tutulur. Bu sebeple İslamiyet’te insanın “*ağniya-i şakirin* (şükreden zenginler) *veya fukara-i sabirin* (sabreden fakirler)”den olması, makbuldür. Böylece şükreden zengin ile sabreden fakir, imtihanını iyi veriyor, demektir. Yani şükreden ve şükrünün karşılığını eda eden zengin ile sabreden fakir Allah katında makbul insanlardır.

Sonuç şudur: Bir insan zengin olmuşsa bilecek ki bu sadece onun sa’yının (çalışmasının) sonucu değildir. Allah’ın bir lütfudur. Bu sebeple ona bu zenginliği veren Allah’a karşı servetini Allah’ın emrettiği biçimde ve onun yolunda kullanmakla mükelleftir. Sosyal mesuliyetler maddi ve sosyal çevremize karşı sorumluluklar bu safhada başlar. İslam modelinde zengin insan nefsinin dilediği kadar tüketemez. Gösteriş için tüketim yapamaz. Hedef, ferdi zenginliği

²¹¹ Buhari, Tefsir, 11/2. Nafakât, 1; Müslim, Zekat, 36, 37

arttırmak olmayıp refahı arttırmak olunca zengin müteşebbisin fonksiyonu, toplumu bu hedefe ulaştırmaktır.

18. Fark: İslam'da, emek karşılığı olmadan, teşebbüsün kar-zarar riskine katlanmadan gelir sağlanamaz. Bu iki ölçü olmadan elde edilen gelir meşru değildir, faiz yasağı buradan çıkar. Münhasıran para karşılığında para kazanılmaz. Para ancak mübadele aracıdır, bizzat emek sarf etmek en hayırlısıdır. Peygamberimiz (sav) "İnsan emeğinin mahsulünden daha hayırlı bir şey yememiştir." diyerek emeği teşvik eder.²¹² Bu sebeple bütün peygamberler bir meslek sahibi ve o mesleğin piridir. Sebebi rızkını emeğiyle sağlayacak insanlara örnek olmalarıdır. Mesela Sultan Abdülhamit de şahsi nafakasını emeğiyle yapıp sattığı dülgerlik, marangozluk ve möblelerden aldığı para ile sağlamıştır. Yıldız camiindeki tahta dekorasyonlarının hepsi Sultan Abdülhamit'in mamulatıdır.

İslam'da kredi, ikraz, yatırım karakteri olmadıkça, gelir (faiz) sağlama amacıyla yapılmaz; ancak sosyal amaçla yapılır. Adı da karz-ı hasen, güzel borçtur. Bu da Allah'ın rızası için yapılır. Gelir için yapılmaz.

Halbuki kapitalist sistemin temeli faiz esasına dayanır. Batı modelinde faiz protestanlık tarafından meşru kılınmıştır. Katolik dininde mevcut olan faiz yasağı Protestanlık tarafından serbest bırakılıp meşruiyete kavuşunca, o ana kadar yahudi sarraflarca yapılan, faizcilik yerini bankacılığa bırakmıştır. Faizli bankacılığın doğup gelişmesi, sermaye birikimine yol açmıştır. Bilahare bu sistem kapitalizm diye adlandırılmıştı. Şu halde kapitalizmin Kuzey Protestan dünyasında gelişmesi ve adeta kapitalizm ile Protestanlığın özdeşleştirilmesi bu dinin faize ve faizli bankacılığa meşruiyet, zemin ve imkân tanınmasından kaynaklanmıştır. Bu durum, iktisat teorisine de tesir etmiştir. Evvelce üretim faktörleri içinde teşebbüs ve sermaye, faktör gelirleri içinde de bunların karşılığı olan kâr ve faiz birlikte ele alınırken faizin meşruiyet kazanmasıyla faktörler ve gelirler dörde çıkarılmıştır. İslam iktisadında ise faiz yasağı sebebiyle üretim faktörleri emek, teşebbüs ve sermaye, tabii kaynaklar olarak üçe ayrılır. Bunların gelirleri de üç olup, sırasıyla ücret, kar ve kiradır.

²¹² Buhari, Büyü', 15.

19. Fark: Batı modelinde tasarrufları yatırımlara kanalize etmek üzere faizli bankacılık modeli yer almıştır. İslam iktisadında ise, tasarrufları yatırımlara kanalize edecek finans kurumlarının, zenginlerin kurduğu ve sadece zenginlerin mevduat ve ikraz yoluyla alış veriş yaptığı bir kuruluş olmak yerine tabana dayalı, büyük-küçük tasarruf sahiplerinin iştirakiyle kurulan ve faizsiz çalışan bir finans kuruluşu olması gerekir. Bu kuruluşlar kar ve zararı paylaşma esasına göre çalışır.

Bugün biraz da galat olarak bu kabil kuruluşlara İslam bankası denmektedir. İslam bankacılığında faizin men'i iki sonuç doğurur. Birincisi işletmelerin finansmanında, yatırım meşrudur, fakat miktarı önceden tespit edilen bir faiz ile ikraz ve istikraz yasaktır. İkincisi, işletme finansmanında reel sermaye koymak meşrudur, fakat bu yatırılan sermaye ile önceden tespit edilen bir faiz sağlamak yasaktır. Faizli bankacılıkta, bankanın aldığı faizin içinde üç tali unsur bulunur. Bunlar, a) temel faiz miktarı, b) risk primi, c) idari masraflardır.

İslam bankacılığında, bu üç unsurdan sadece sonuncu unsur olan idari masrafların alınması meşru olup, ilk ikisi memnu'dur. İslam bankacılığının iki temel fonksiyonu vardır. Bunların birincisi müşareke, diğeri de mudaraba'dır. Bu iki sistem içinde yedi türlü akit yaparak projelerin ve yatırımların finansmanını sağlarlar. Bu iki temel fonksiyonun içinde İslam bankaları akitleri yapmaktadır. Esasında, İslam bankacılığında 4 türlü işlem yapılır. Bunlar, mudaraba, müşareke, ticaret ve kiralama şeklindeki işlemlerdir. Mudaraba kâr ortaklığı (pofit sharing)dır. Müşareke, şirket kurmak veya kurulmuşa ortak olmaktır (*equity*), ticaret mal alım-satımıdır [*trade*), kiralamak da menkul veya gayrimenkul bir malı tedarik ederek kirasını almaktır (*leasing*).

20. Fark: Batı modelinde istihdam sadece gelir açısından ve ferdi planda ele alınmıştır. Çalışma arzu ve iktidarında olup da iş arayanlar işgücüne dâhil edilmiş, çalışma gücünde veya arzusunda olmayanlar işgücü dışında tutulmuştur. İşgücüne dâhil olanlardan ücret ve istihdam şartları içinde uygun iş bulamayanlar işsiz sayılmış ve toplum ve devlet ancak bunlara karşı sorumluluk üstlenmiştir. Tam istihdam hedefi, ancak işgücüne dâhil olanlara iş imkânı sağlamaktır. Geliri olan bir kimsenin işsiz dolaşması normal karşılanmakta ve bunlara rantiye denmektedir. Bu modelde bugün parasını bankaya yatırıp faiziyle geçinen, atıl duran ve hiç bir iş yapmayan bir zümre oluşmuştur. Diğer

yandan evlerinde ailenin yükünü çeken, çocuklarını yetiştiren anneler ev hanımı olarak işgücü dışında sayılmaktadır. Ücretsiz hayır işlerinde çalışanlar da iktisaden faal nüfusun dışında tutulmaktadır.

Hâlbuki İslam iktisadı modelinde, iş piyasası, işgücü, istihdam ve işsizlik kavramları batı modelinden farklı bir muhteva arz etmektedir. İslam'da çalışmak ibadet sayılır. Kur'an-ı Kerime göre "İnsan için çalışmasından daha iyi bir şey yoktur" (Necm, 53/39). Hz. Ali'ye göre "Çalışanlar fenalık düşünmeye vakit bulamaz; çalışmayanlar ise kendilerini fenalıktan kurtaramaz." Bu sebeple İslam'da en basit işten en büyük makam olan devlet başkanlığına kadar, her türlü çalışma iş olarak kabul edilmiştir. İslam'da hastalık ve mutlak acz dışında boş oturma anlamında bir emeklilik kavramına da rastlanmamaktadır. Bu durumda tahsil dışında olan, rüşt çağından itibaren herkes işgücüne dâhil kabul edilir. İşgücüne dâhil olan herkesin de çalışması gerekir. Bunun içine ücret ve gelir mukabili çalışanlarla birlikte hayır hizmetlerinde gelir ve ücret mukabili olmadan çalışanlarla ev hanımları da dahildir. Devlet ve toplumun görevi sadece çalışma arzusunda ve gücünde olanlara değil, herkese uygun ve münasip iş sahaları açmaktır. Bunların çoğu gelir sağlayan iktisadi faaliyetler olabileceği gibi bir kısmı da hasbi, hayri ve ilmi faaliyetler olabilir.

Üçüncü sektör sayılan vakıflar vasıtasıyla çeşitli hizmet kurumlarında istihdam imkânları sağlamak mümkündür. Ayrıca, gelire ihtiyacı olmayan insanların da hayır işlerinde, çevre düzenlenmesinde, sosyal yardım faaliyetlerinde, eğitim hizmetlerinde, sanat faaliyetlerinde bulunmaları gerekir. Toplumun vakıflar ve devlet aracılığıyla fonksiyonu bu organizasyonları sağlamasıdır. Peygamberimizin Medine'de esirlere bir kişiye okuma öğretmesi karşılığında hürriyetlerini vadetmesi bu kabil istihdam imkânlarına bir örnek teşkil eder. Bugün ülkemizde ve dünyada, fıkren en verimli çağında atıl duran nice emekli ordusu vardır. Bunların tecrübe, fikir ve bilgilerinden istifade etmek şarttır. Bu hizmetler bölgede verilemiyorsa, başka bölgelere gidilebilir. Mesela bugün Sovyetler'deki Türk Cumhuriyetlerinde bizdeki emekli yöneticilerden istifade edilmesi imkânı olduğu gibi.

İslam iktisadında, geliri olduğu için çalışmayanlar zararlı kabul edilir. Konuya ferdi refah açısından değil, toplum refahı açısından bakmak gerekir. Geliri olsun veya olmasın, toplumun refahı

yolunda herkesin yapabileceği bir iş bulunur. Bu işler, geliri olmayanlar için gelir mukabilinde yapılacağı gibi, geliri olanlar için hayri ve fahri olarak Allah rızası için yapılabilir. Bilhassa, dini, hayri, ahlaki, ilmi konularda bu hususun gerçekleşmesi mümkündür. Şu halde bir İslam toplumunda baştaki tarifimize uygun olarak işgücünün tamamının gelirli veya gelirsiz bir işi olması, geliri olanın da gelirli veya gelirsiz bir işi olması gerekir. Çalışmayı ve çalışarak kazanmayı yukarda belirtildiği gibi bütün peygamberler teşvik etmiştir. Peygamberimiz (sav) eli nasırlı yaşlı bir çiftçi sahabenin elini okşayarak “Allah’ın ve Resulünün sevdiği el budur.” diye buyurmuştur.

İslam toplumlarında tarihte birçok hayırlı hizmetler ve eserler ücret ve gelir maksadı güdülmeden yapılmıştır. Bu hizmetler ve eserler daha ziyade geliri olan hayırsever zenginlerin desteği ile yapılmış ve yaşamıştır.

İslam toplumlarında ne çeşitten olursa olsun, işsizlik mahzurlu telakki edilmiştir ve giderilmesi gerekir. İslam toplumunda hedef, gelirsiz ve işsiz insan bırakmamaktır. Geliri olduğu için işsiz, mesleği olduğu halde gelirsiz insanların var olduğu cemiyetlerde sosyal refah maksimize edilemez. Herkesin bir işi, herkesin de geçinecek kadar bir geliri olması İslam toplumunun idealidir. Hz. Ömer’e göre, “Kişiler bazen çalışması nispetinde, bazen de ihtiyacı nispetinde beytülmalдан (hâzineden] pay alırlar.” İslam iktisadının sosyal hedefi, herkesin iş bulması, gücü olan herkesin vermesi veya ödemesi, ihtiyacı olan herkese verilmesi veya ödenmesi bunun toplum tarafından sağlanması, toplum sağlayamazsa devletin yardımcı olmasıdır. Çünkü İslam iktisadında nihai hedef, yalnız ferdi menfaat yerine fertle birlikte toplumun menfaatini maksimize etmektir.²¹³

²¹³ Kaynaklar: Galbraith, John Kenneth (1952), *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin.
Thomas Cariyle (1841), On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History, Çeviren: Behzat Tanç, Kahramanlar, Beyaz Balina, 2000.
William E Woodward ve Adolph Myers (1959), *The way America lived: (original title: The way our people lived)*, New York: Pocket Books.

Dördüncü Bölüm

HİSBE²¹⁴

İSLÂM'DA OTORİTENİN TEMELİ

1. Hisbe'nin Temel Prensipleri

Bunun aslı, İslâm'da bütün kamu görevlerinde (vilâyet) gayenin, dinin bütünüyle Allah'a ait ve Allah adının en yüce olmasıdır. Çünkü Yüce Allah, mahlukatı yalnızca bunun için yarattı, kitapları bunun için indirdi, peygamberleri bunun için gönderdi, peygamber ve müminler bunun için savaştılar. Yüce Allah şöyle buyurur: “*Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etmeleri için yarattım.*” (Zâriyât, 51/56) “*Ey Muhammed! Senden önce gönderdiğimiz her peygambere Benden başka tanrı yoktur, bana kulluk edin.*” diye vahyetmişizdir.” (Enbiyâ, 21/25), “*And olsun ki, her ümmete ‘Allah’a kulluk edin, azdıranlardan (tâgût) kaçının’ diyen peygamber gönderdik.*” (Nahl, 16/36)

Yine Yüce Allah, bütün peygamberlerin kavimlerine şöyle dediğini haber vermiştir: “Allah’a ibadet edin. Asla O’ndan başka tanrı yoktur.”

Allah’a ibadet, Allah’ın peygamberine itaatle olur. İşte bunlar hayırdır, iyiliktir, takvadır ve amel-i salihtir. Her ne kadar bu terimler arasında nüanslar varsa da onların açıklanma yeri burası değildir. İnsanlarla da bunlar için savaşılar. Nitekim Yüce Allah “*Fitne kalma-
yıp yalnız Allah’ın dini ortada kalana kadar onlarla savaşın (...)*” (Bakara, 2/193) buyuruyor.

²¹⁴ Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe, İbn Teymiye, ç: Vecdi Akyüz, İnsan y. ist. 2001, s.18-36.

Buhari ve Müslim’de Ebu Musa el-Eş’arî’den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber’e (sav) “Biri cesaret, öteki kahramanlık ve bir başkası da gösteriş için savaşımlardan hangisi Allah yolundadır?” diye sorulunca, “Allah adının en yüce olması için savaşımdır.” cevabını vermiştir.²¹⁵

İnsanların çıkarı hem dünya, hem âhîret konusunda yalnızca cemiyet halinde yaşamaları, yardımlaşma ve dayanışmalarıyla gerçekleşir.

Yardımlaşma, yararlarını elde etmek; dayanışma ise zararları defetmek içindir. Bunu belirtmek üzere, “İnsan yaratılışı itibarıyla medenidir” denilmektedir.

İnsanlar toplu halde yaşadıklarında, yararlarını elde etmek üzere bazı işleri yapmak, zarar bulunduğu için de bazı işlerden kaçınmak, bu iyilikleri emredene ve kötülükleri yasaklayana itaatkâr olmak zorundadırlar. Bütün insanların emreden ve yasaklayan birine itaati zorunludur. İlahî kitaplara veya bir dine mensup olmayanlar, -bazan isabetli bazan da hatalı olarak- dünyevî yararları sağladığına inandıkları hükümdarlarına itaat ederler.

Müşrikler ve tebdilden veya nesh ve tebdilden sonra kitaplarına sarılanlar gibi bozulmuş dinlere mensup olanlar din ve dünya yararlarını sağladığına inandıkları noktada itaatkârdırlar.

Ehl-i kitap olmayanların bir kısmı, ölümden sonra cezaya inanırken, bir kısmı inanmaz.

Ehl-i kitab ise, ölümden sonra ceza konusunda ittifak halindedir. Dünyada ceza konusu ise, bütün insanlarca kabul edilir.

İnsanlar zulmün sonunun vahim, adaletin sonunun kerim olduğunu tartışmamışlardır.

Bu yüzden “Allah kâfir de olsa âdil devlete yardım eder, mü’min de olsa zalim devlete yardım etmez” rivayeti vardır.

Madem ki bir emreden ve yasaklayana itaat zorunludur, öyleyse kişinin Allah’a ve peygambere itaat etmesi onun için daha iyidir.

Peygamber nebidir, ümmidir, Tevrat’ta ve İncil’de adı yazılıdır. İyiliği emreder, kötülüğü yasaklar, onlara temiz şeyleri helal, pis şeyleri de haram kılar. Zaten bunlar, bütün insanlara vaciptir.

Yüce Allah şöyle buyurur: “*Biz her peygamberi, ancak Allah’ın izniyle*

²¹⁵ Buhari, Tevhid, 28; Müslim, İmare, 150.

itaat olunması için gönderdik. Onlar, kendilerine yazık ettiklerinde sana gelip Allah'tan mağfiret dileseler ve peygamber de onlara mağfiret dileseydi Allah'ın töveleri daima kabul ve merhamet eden olduğunu görürlerdi. Hayır; Rabbına and olsun ki, aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem tayin edip, sonra senin verdiği hüküm içlerinde bir sıkıntı duymadan tamamen kabul etmedikçe inanmış olmazlar.” (Nisa, 4/65), *“Kim Allaha ve Peygambere itaat ederse, işte onlar Allah'ın nimetine eriştiği peygamberlerle, dosdoğru olanlarla, şehidlerle ve iyilerle beraberdir. Onlar ne iyi arkadaşlardır.”* (Nisa, 4/69), *“(… Allah'a ve peygambere kim itaat ederse onu içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır, orada temellidirler, büyük kurtuluş budur. Kim Allah'a ve peygamberine başkaldırır ve koyduğu sınırları aşarsa, onu temelli kalacağı cehenneme sokarız alçaltıcı azab onadır.”* (Nisa, 4/13,14)

Hız. Peygamber (sav) cuma hutbesinde şöyle diyordu: “Sözün en hayırlısı, Allah'ın sözüdür; yolun en iyisi Muhammed'in yoludur; işlerin en kötüsü sonradan dine sokulan bid'atlerdir.”²¹⁶

Başka bir hutbesinde ise şöyle diyordu: “Kim Allah'a ve peygamberine itaat ederse, doğruyu bulur. Kim onlara isyan ederse, sadece kendine zarar verir. Allah'a hiçbir zarar veremez.”²¹⁷

Yüce Allah, peygamberi Muhammed'i (sav) en iyi yöntemler ve kanunlarla (menâhic ve şerâ'i) gönderdi, ona kitapların en üstününü indirdi; onu insanlar için çıkarılmış en iyi ümmete gönderdi; ona ve ümmetine dinini ve nimetini tamamladı, cenneti yalnızca ona ve getirdiğine iman edenlere verdi. Hiç kimseden, getirdiği İslâm dışındaki dini kabul etmedi. İslâm'dan başka din peşinden gidenlerden bu din kabul edilmeyecektir, o âhirette de hüsrana uğrayanlardan olacaktır.”

Yüce Allah kitabında, insanların doğru hareket etmesi için kitabı ve demiri indirdiğini buyurmaktadır: *“And olsun ki peygamberlerimizi belgelerle gönderdik, insanların doğru hareket etmeleri için peygamberlere kitap ve ölçü indirdik pek sert olan ve insanlara birçok faydası bulunan demiri var ettik. Bu, Allah'ın dinine ve peygamberlerine görmeksizin yardım edenleri meydana çıkarması içindir. Doğrusu Allah kuvvetlidir, güçlüdür.”* (Hadid, 57/25)

İşte bunun için Hız. Peygamber (sav) ümmetine, işlerini

²¹⁶ Buhari, İ'tisâm, 2; İbn Mâce, Mukaddime, 7.

²¹⁷ Müslim, Cum'a, 48; Dârimî, Salât, 223; Ahmed bin Hanbel, Müsned, 4/256.

yürütecek kimseleri tâyin etmelerini, tayin edilenlere de emanetleri ehline vermelerini ve insanlar arasında hükmettiklerinde adaletli hüküm vermelerini emretmiştir.

Hz. Peygamber, Allah'a itaat konusunda, Müslümanların işlerini yürütenlere itaat etmelerini emretmiştir Ebu Davud'un Süneninde Ebu Said el Hudri'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur "Üç kişi bir yolculuğa çıktığında içlerinden birini başkan seçsinler"²¹⁸ Yine Ebu Davud'un Sünen'inde bu hadisin aynı Ebu Hüreyre'den rivayetle yer almaktadır.

Ahmed bin Hanbel'in Müsned'inde, Abdullah bin Ömer'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur Üç kişi dışarıda bir yerde olduğunda içlerinden birini başkan seçmemeleri helal olmaz."²¹⁹

Toplulukların en az ve geçici olanlarında bile içlerinden birini başkan seçmelerini emretmiş olması daha büyüklerinde birini başkan seçmeleri gerektiğine işarettir.

Bu yüzden kamu görevi (vilâyet), bunu Allah'a yaklaştıracı bir ibadet olarak kabul eden ve bu konuda üzerine düşeni imkânı ölçüsünde yapan kişi için, iyi işlerin en üstünlerinden biridir.

Nitekim Ahmed b. Hanbel, Müsned'inde Hz. Peygamber'in (sav) "Yaratıkların Allah'a en sevimlisi, adaletli devlet başkanıdır, en sevimsizi ise zâlim devlet başkanıdır." buyurduğunu nakleder.²²⁰

2. Yöneticilerin Görev ve Sorumlulukları

Dinin ve bütün kamu görevlerinin özü emretme ve yasaklamadır. Allah'ın peygamberini gönderme gayesi olan emir, iyiliği emretme, yasaklama ise kötülüğü yasaklamadır. Bu ikisi peygamberin ve mü'minlerin belirgin bir özelliğidir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar, birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder, kötülükten alıkoymalar (...) (Tevbe, 9/71)

Bu, gücü yeten her müslümana vâciptir. Aslında farz-ı kifâye²²¹

²¹⁸ Ebu Dâvud, Cihâd, 80.

²¹⁹ Ahmed bin Hanbel, Müsned, 2/177.

²²⁰ Ahmed bin Hanbel, 3/22.

²²¹ Sosyal görev.

olan bu görev, başkası yerine getirmedeğinde gücü yetene farz-ı ayın²²² olur. Güç, iktidar ve vilâyettir.

İktidar sahipleri başkalarından daha güçlüdür, dolayısıyla onlara başkalarına yüklenmeyen görevler yüklenir. Çünkü vâcip oluşun sebebi güçlü olmaktır. Bu yüzden de görev herkese gücüne göre gerekli olur. Yüce Allah şöyle buyurur: “*Allaha karşı gelmekten gücünüz yettiğince sakının (..)*” (Tegâbun, 64/16)

Bütün İslami kamu görevlerinin amacı yalnızca iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymaktır. Bu konuda niyabetu’s-saltana²²³ gibi başkomutanlı,²²⁴ şurta (polis), vilâyetu’l-hukm²²⁵ ed-devâvînu’l-maliyye²²⁶ –ki bu maliye görevidir– ve hisbe gibi daha alt seviyedeki kamu görevleri arasında bir fark yoktur.

Kamu görevlilerinin bir kısmı güvenilir tanık durumundadır, onlardan istenen ‘doğruluk’tur. Hâkimin yanındaki “şuhûd” denilen görevliler, görevi gelir ve gideri yazmak olan “sâhibu’d-dîvan”,²²⁷ nakîb²²⁸ ve görevi, durumları yöneticiye bildirmek olan arîf²²⁹ böyledir.

Kamu görevlilerinin bir kısmı ise güvenilir (emîn) ve itaat edilir (mutâ’) kişi durumundadır, bunlardan istenen adalettir. Emir,²³⁰ hakem²³¹ ve muhtesib bunun örneğidir.

Her türlü haberde doğruluk, söz ve davranışlarda adalet sayesinde, bütün durumlar düzgün olur; bu ikisi, birbirinden ayrılmazlar. Yüce Allah “*Rabbının sözü, doğruluk ve adaletle tamamlandı (..)*” (En’âm, 6/115) buyurur.

3. Zâlim Devlet Başkanlarına Yardım Etmenin Sonu

Zâlimleri zikrederken Hz. Peygamber (sav) şöyle buyuruyor. “Kim onların yalanlarını tasdik ve zulümlerine yardım ederse o benden değildir, ben de ondan değilim, o benim havuzuma

²²² Bireysel görev.

²²³ Başvezirlik.

²²⁴ Yüksek askeri otorite.

²²⁵ Hâkimlik.

²²⁶ Maliye görevlileri.

²²⁷ Vezir, Bakan.

²²⁸ Denetçi.

²²⁹ Muhâfız.

²³⁰ Vâli.

²³¹ Sulh hâkimi.

gelmeyecektir. Kim de onların yalanlarını tasdik ve zulümlerine yardım etmezse o bendendir. Ben de ondanım, o benim havuzuma gelecektir.²³² Ayrıca, Buhari ve Müslim'in Sahih'lerinde yer alan hadisinde Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Doğruluğa sarılın. Çünkü doğruluk mutlak hayra götürür. Kişi doğru hareket ede ede ve doğruluğu araya araya nihayet Allah katında sıddik (çok doğru söyleyen) yazılır. Sizleri yalan söylemekten şiddetle sakındırırım. Çünkü yalan söylemek şerre götürür. Fâcirlik (şer) de muhakkak cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye ve yalanı araya araya nihayet Allah katında yalancı yazılır."²³³

İşte bunun için Yüce Allah, "*Şeytanların kime indiğini size haber vereyim mi? Onlar, günahkâr iftiracıların hepsine iner.*" (Şuarâ, 26/221, 222), "*Ama bundan vazgeçmezse and olsun ki, onu perçeminden, yalancı ve günahkâr perçeminden cehenneme sürükleriz.*" (Alak, 96/15,16) buyurmaktadır.

4. Kamu Görevlerinin Ehil Olmayanlara Verilmesi²³⁴

İşte bunun için, her yöneticinin (veliyyülemlr) doğru ve adaletli kişilerden yardım alması gerekir. Bu imkânsız olursa, yalancılığı ve haksızlığı olsa bile var olanlar içinde en ehil olanı seçer. Çünkü Yüce Allah, bu dini günahkâr ve dinden nasibi olmayan topluluklar eliyle de güçlendirir.²³⁵ Vacip olan, güç yetirilenin yapılmasıdır.

Hız. Peygamber (sav) veya Hız. Ömer (ra) şöyle buyurmuştur: "Kim tayin edeceğinden daha ehil biri bulunduğunu bilerek birini bir topluluğun başına getirirse, Allah'a, peygamberine ve mü'minlere hainlik etmiş olur."

İşte bu yüzden, Hız. Ömer (ra) şöyle derdi. Allahım! Günahkârın kuvvetini ve iyinin acizliğini sana şikâyet ediyorum."

Hız. Peygamber (sav) ve ashâbı, Hıristiyan Bizanslıların Mecusileri yenişlerine sevinmişlerdi. Halbuki her ikisi de kâfirdir, ama içlerinden biri İslâm'a daha yakındır. Bizanslılar ve İranlılar

²³² Tirmizî, Cum'a, 79; Fiten, 7, Menâkıb, 31; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/5, 2/95.

²³³ Müslim, Birr, 105; Ebu Davud, Edeb, 80; Tirmizî, Birr, 46; Ahmed b. Hanbel, 1/384, 393.

²³⁴ Aynı konu için bkz. İbn Teymiye, Siyaset, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1958. (Dergah yayınları), s. 37-56.

²³⁵ Yazar, Hız. Peygamber'in (sav) "Yüce Allah, bu dini günahkarlar (başka bir rivayette "dinden nasibi olmayan topluluklar") eliyle de güçlendirir." (Buhari, Cihad, 182; Müslim, İman, 178) hadisine gönderme yapıyor.

savaştıklarında Yüce Allah bu konuda “Rûm” suresini indirdi. Olay meşhurdur.

Hız. Yusuf (as) da böyle hareket ederdi. Hem kendisi ve hem de halkı kâfir olan Mısır firavununun veziri sıfatını taşıyordu. Elinden geldiğince adaletli ve iyi hareket etti ve imkânlar ölçüsünde onları imana davet etti.

5. Kamu Hukuku Alanında İlâhî Hukuk ve Gelenek

Kamu görevlerinin genel ve özel oluşu, yöneticinin yetkisi; eşzamanlı görüşler, fiili durumlar ve gelenekten çıkarılır, şeriatte bununla ilgili bir kural yoktur.

Sözgelişi, başka bir yer ve zamanda şurta hizmeti (vilâyetul-harb)²³⁶ içinde yer alan bir görev, bazı yerlerde ve bazı zamanlarda yargılamanın görevleri arasında bulunabilir; bunun tersi de olabilir. Hisbe ve maliye görevleri de böyledir.

Aslında bütün bu görevler şer’î görevler ve dini makamlardır. Kim bu görevlerden birinde adaletli olur ve onu bilgi ve adaletle yürütürse imkânlar ölçüsünde Allah’a ve peygamberine itaat ederse bu kişi iyilerdendir. Kim de zulmeder ve bilgisizce hareket ederse, zalim günahkârlardandır.

Bu konuda temel prensip Yüce Allah’ın “iyiler, şüphesiz, nimet içindedirler. Allah’ın buyruğundan çıkanlar cehennemdedir.” (İnfitar, 82/13, 14) buyruğudur.

Bu açıklamaya göre, vilâyetü’l-harb (şurta), Suriye ve Mısır’daki bu devrin geleneğinde, el kesme, isyancının cezalandırılması vb. kendisinde itlaf (canın veya bir organın gitmesi) bulunan cezaların uygulanmasına mahsustur; bazen, hırsıza dayak cezası gibi, itlaf olmayan cezalar da onun görevine girebilir; kimi zaman ise, çekişmeler, tartışmalar ve yazılı belge ve şahidi bulunmayan itham (accusation) davalarında hüküm vermek de görevi olabilir.

Aynı şekilde yargı görevi, yazılı belge ve tanığı bulunan davalara bakmak, hakların ispatı ve bu gibi konularda hükmetmek vakıf mütevellilerinin ve yetimlerin vasilerinin vb. bilinen diğer işlerin durumunu denetlemek görevlerini içerir. Diğer ülkelerde

²³⁶ Kalkaşandiyeye göre, vilâyetü’l-harb, şurta’nın (polis) öbür adıdır. (Subhu’l-A’sâ, 4/23).

-sözgelimi Mağrib ülkelerinde- vâli'l-harb'in herhangi bir hükmetme görevi yoktur, o sadece hâkimin emrettiğini icra eden biridir. Bu eski geleneğe (es-sunnetu'l-kadime) uygundur. İşte bu konuda, mezheplerin ve geleneklerin -ilgili yerde belirtilen- açıklama biçimleri ve dayanakları vardır.

6. Muhtesibin Görevleri

Muhtesibin, vulât,²³⁷ kudât²³⁸ ve ehlu'd-divan²³⁹ vb.'nin görevleri arasında bulunmayan, iyiliği emretme ve kötülüklerden alıkoyma yetkisi vardır. Dinî işlerin pek çoğu, yöneticiler arasında ortaktır. Görevi yapana, o konuda itaat vaciptir.

Muhtesibin, halka beş vakit namazı vakitlerinde kılmayı emretmesi ve kılmayanı dayak ve hapisle cezalandırması gerekir; ölüm cezası ise başkasına aittir. İmam ve müezzinleri denetlemelidir. Gerekli olan imamet haklarından birinde noksanlık yapan veya meşru ezandan ayrılanı yola getirir. Âciz kalması durumunda vâli'l-harb (şurta), hakim ve buna yardımcı olacak her otorite sahibinden yardım alır.

TİCARİ VE EKONOMİK HAYATI DÜZENLEYEN AHLAKİ İLKELER

1. Doğru Ölçü ve Tartı

Muhtesib, cuma ve cemaat namazlarını, **doğru** sözlü olmayı ve emanetleri yerine getirmeyi emreder. Yalancılığı, hıyaneti ve bu çerçeveye giren ölçü ve tartıda noksanlık, imalatta, ticarete, dinî konularda ve benzer diğer işlerde aldatma gibi kötülüklerden alıkoyma.

Yüce Allah şöyle buyuruyor: *“İnsanlardan, kendileri bir şeyi ölçerek aldıkları vakit tam alan; ama onlara bir şeyi ölçüp tartarak verdiklerinde eksik tutan kimselerin, vay haline!”* (Mutaffifin, 48/1-3). *“Ölçüyü tam yapın, eksiltenden olmayın. Doğru terazi ile tartın. İnsanların hakkını azaltmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”* (Şuarâ, 26/181-183). *“Kendilerine hainlik edenlerden yana uğraşmaya kalkma. Allah, hainlikte direnen suçluyu sevmes.”* (Nisa, 4/107). *“Hz. Yusuf*

²³⁷ Vâliler.

²³⁸ Yargıçlar.

²³⁹ İdâri birimler.

‘maksadım, vezire, gıyabında ihanet etmediğimi, hainlerin tuzaklarını Allah’ın başarısına erdirmediğini bilmesini sağlamaktı’ dedi.” (Yusuf, 12/52)²⁴⁰

2. Hileli İşlerin Kontrolü

Buhari ve Müslim’in sahihlerinde, Hakim b. Hizam’dan Hz. Peygamber’in (sav) “Alıcı ve satıcı (birbirlerinden) ayrılmadıkça seçim hakkına sahiptirler. Bunlardan her biri doğru söyleyip te (meta ve bedele ait hususları birbirine) açıklarlarsa bu alış-verişlerinde kendilerine bereket ihsan olunur. Eğer iki taraf da (mal ile bedelin ayıbını) gizlerler ve yalan söylerlerse bu alış-verişin bereketi giderilir.” buyurduğu rivayet edilir.²⁴¹

Müslim’in Sahih’inde Ebu Hureyre’den şöyle bir olay nakledilir: bir gün çarşıda dolaşırken bir yiyecek yığınının önünde duran Hz. Peygamber (sav) elini yiyecek maddesinin içine daldırdı. Parmağına bir ıslaklık değdi. “Nedir bu?” diye satıcıya sordu. Mal sahibi; “Ey Allah’ın elçisi! Yağmur yağmıştı, ondan ıslanmış olacak, deyince, Peygamber (sav) “Herkesin görmesi için o ıslak tarafı üste koyamaz mıydın?” dedikten sonra, “Bizi aldatan bizden değildir.” buyurdu. Başka bir rivayet, “Beni aldatan benden değildir”, şeklindedir.²⁴²

Böylece, Hz. Peygamber (sav), aldatan kişinin mutlak anlamda din ve iman ehli içerisine girmediğini açıklamış oluyor. Nitekim, “Zina eden mü’minken zina edemez”; hırsızlık yapan mü’minken çalamaz; içki içen mü’minken içemez.” buyurmaktadır.²⁴³

Böyleleri, her ne kadar kendilerini kâfirlerden ayıran ve ateşten çıkararak imanın aslına sahipler de, sevap elde etmeye ve cezadan kurtulmaya hak kazandıran imanın hakikatinden uzaklaşmışlardır

Alış-verişe aldatma, kusurları gizleme ve Hz. Peygamber’in (sav) uğrayıp azarladığı kişi misali, satılan malın görünen kısmının görünmeyenden daha güzel olması gibi malın tedlîsiyle (ayıbının gizlenmesiyle) girer.

²⁴⁰ Doğru ölçüp tartmayı tavsiye eden diğer ayetler için bkz. En’âm, 6/152; Hûd, 11/85; İsrâ, 17/35.

²⁴¹ Buhari Büvü. 43; Müslim, Büyü, 44.

²⁴² Müslim. İman, 164; Ebu Davud. Büyü. 50; İbn Mâce, Ticarâl. 45. ‘Tirmizl. İmân, 100.104; Buhari, Mezâlim. 30.

²⁴³ Amed b. Hanbel, Müsned, 2/259, 451, 527.

Unlu mamuller, yemek, mercimek, kebab vb. gıda maddesi, dokumacı, terzi vb. elbise ve daha başka şeyler imal edenlerin yaptığı imalatta da aldatma olabilir. Bunların aldatma, hıyanet ve kusurları gizlemelerinin yasaklanması gerekir. Paraları, cevherleri ve itriyat vb. lerini karıştıran kimyacılar da bu gruba girer. Altın ya da gümüş, anber ya da misk, cevher, za'feran, gülsuyu ve diğer nesnelere de imal edenler bunlarla adeta Allah'ın yaratıcılığına benzemektedirler.

Yüce Allah, kulların kendisi gibi yaratabilecekleri hiçbir şey yaratmamıştır. Bilakis Yüce Allah, Hz. Peygamber'in (sav) kendisinden naklettiğine göre, "Benim gibi yaratmaya kalkışandan zalim kim olabilir? Bir zerreyi yaratsınlar bir sivrisinek yaratsınlar." buyurmuştur.²⁴⁴

Bu yüzden, yiyecek, giyecek, ev vb. imalatlar ancak insanların aracılığıyla yaratılmıştır. Yüce Allah "Onlara bir delil de, soylarını dolu gemiye taşımamız ve kendileri için bunun gibi daha nice binekler yaratmış olmamızdır." (Yâsin, 36/41-42), "Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa sizi de, yonttuklarınızı da Allah yaratmıştır." (Sâffat, 37/95, 96) buyurmuştur.

Maden, bitki, hayvan gibi yaratıklar insanoğlunun yaratamadığı şeylerdir. Ancak taklit yoluyla benzetebilirler. İşte bu kimyanın gerçeğidir. Çünkü o bir taklitçidir. Bu konuda yetkili kişiler, burada zikredemeyeceğimiz eserler vermişlerdir.

Allah ve peygamberinin yasakladığı riba ve kumar akidleri bey'ul-garar,²⁴⁵ hablul habele,²⁴⁶ mulâmese,²⁴⁷ münâbeze,²⁴⁸ ribe'n-nesie (erteleme faizi) gibi akit türleri de kötülükler çerçevesine girmektedir.

Aynı şekilde neceş (müşteri kızııştırma) yani alma niyeti olmaksızın alıcı satıcı arasına girip fiyatta haksız artırım,²⁴⁹ sağmal hayvanın sütünü memesinden bırakmak (musarrât) ve diğer hileli satışlar

²⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2/259, 451, 527.

²⁴⁵ Bey'ul-Garar (speculaüve sale): Akdin unsurlarından biri meçhul kalan satış.

²⁴⁶ Hablül'habele: Ana karnındaki yavruyu veya onun yavrusunu satmak.

²⁴⁷ Mülâmese: Alınacak mala dokunmak suretiyle satış. Satıcı alıcıya, "mala dokunursan aramızdaki alış-veriş bağlayıcı olmuştur." derdi.

²⁴⁸ Münabeze: Ölçüp tartmadan, belirtmeden alış-veriş. Satıcı müşteriye, "Hangi malı önüne attıysam, aramızdaki alış-veriş bağlayıcı olmuştur." derdi. Mülâmese ve münabeze için bkz. Ahmed Naim-Kamil Miras, Tecrid-i Sarih, 2/244-246; M. Sofuoğlu, Sahih Müslim ve Tercümesi, 5/8-9.

²⁴⁹ Neceş'i yasaklayan hadis için bkz. Mâlik, Büyü', 97.

da bu çerçevededir. Yine, ister ikili, ister üçlü olsun maksat belli bir vade için paralar arasında fark olmasıyla faizli muamele de kötülükler çerçevesine girer.

İkili faiz (sunaiyye), iki kişi arasında gerçekleşen faizdir. Söz gelişti alış-veriş, icare (kira), musâkât²⁵⁰ veya müzâra'a²⁵¹ yoluyla borç toplamak böyledir.

Hız. Peygamberin (sav) "Alıcıdan borç almak şartıyla ona satış yapmak, vade farkı koyarak satış yapmak, teslim almadığı şeyi satmak ve kendinde olmayanın satışı helal değildir" buyurduğu sabittir.²⁵² Bir malı vadeli satıp sonra satıcıya iade etmek de böyle bir işlemdir.

Ebu Davud'un Sünen'inde Hız. Peygamber'in (sav) "Kim bir satış içinde iki satış yaparsa ya az olan bedeli alır veyahut da faiz olur." buyurduğu rivayet edilir.²⁵³

Üçlü faiz (sulasaiyye), alıcı ve satıcının aralarına faiz için (malı faizci satın alıp sonra faiz veren vade ile satarak sonra sahibine aracının yararlandığı eksik bir parayla iade eden) bir aracı sokmaları ile gerçekleşen faizdir.

Bu muamelelerin bir kısmı, sözgelişi bu maksatla bir şart ileri sürülmesi, malın şer'i kabzdan (teslim alıştan) önce, şer'i şartlar olmaksızın veya -beklenmesi caiz olmadığından- borcun (deyn) zor durumda olana yüklenmesiyle satılması, Müslümanların icmasıyla haramdır; belirtilen bu muamelelerin bir kısmı ise bazı bilginler arasında tartışmalıdır. Ancak Hız. Peygamber (sav), sahabe ve tabiin-den sabit olan bütün bunların haram olduğudur.

3. Bazı Pazar Eksiklikleri

Satılacak malların piyasaya (çarşıya) gelmezden önce karşılanması da kötülükler çerçevesine girmektedir. Çünkü Hız. Peygamber (sav) bunu -fiyatı bilmemesi dolayısıyla malı değerinin altında satın alıp müşterinin satıcıyı aldatacağı gerekçesiyle- yasaklamıştır.²⁵⁴ Bu yüzden Hız. Peygamber (sav) çarşıya gidip gerçek fiyatı

²⁵⁰ Musâkât: Ağaç birinden, emek ve bakım diğerinden olmak ve meyve aralarında bölüşmek üzere yapılan meyve ortaklığı.

²⁵¹ Müzâra'a: Tarla birinden, emek diğerinden olmak üzere yapılan ortaklık.

²⁵² Ebu Davud, Büyü, 68; Tirmizi, Büyü, 10; Tirmizi bu hadis için, 'sahihdir' demiştir.

²⁵³ Ebu Davud, Büyü, 53.

²⁵⁴ Bu konudaki hadisler için bkz. Buhari, Büyü, 64,68,71; Müslim, Büyü, 11,19.

öğrendiğinde ona muhayyerlik (alış-verişi kabul ya da bozma) hakkı vermiştir.

Aldatılma “gabn” durumunda muhayyerlik hakkının olduğu şüphesizdir. Aldatılma durumu yoksa konu bilginler arasında tartışmalıdır. Bu konuda Ahmed b. Hanbel’den iki rivayet bulunmaktadır, birincisine göre, muhayyerlik hakkı vardır, İmam Şafii’nin görüşü de budur. İkincisine göre, gabn bulunmadığından böyle bir hakkı yoktur. Mustersil’in²⁵⁵ aldatılma durumunda muhayyerlik hakkının olduğu İmam Malik’in, Ahmed b. Hanbel’in ve başkalarının görüşüdür. Çarşı esnafı mumâkis’e²⁵⁶ bir fiyatla, pazarlık yapmayan mustersil veya fiyatı bilmeyene bundan daha fazla bir fiyatla satamazlar. Bu, satıcılar için hoş görülmeleyen bir davranıştır. Bir hadiste “Mustersil’in aldatılması ribadır” buyrulur.²⁵⁷ Bu, malın pazar dışında karşılanması gibidir. Çünkü pazara gelmekte olan fiyatı bilmez. Bu yüzden Hz. Peygamber (sav) şehirlinin köylü malını kapatıp satmasını yasaklamış²⁵⁸ ve “İnsanları serbest bırakınız, Allah onları birbiriyle rızıklandırır,” buyurmuştur.²⁵⁹ İbni Abbas’a (ra) “Şehirli, köylü malını kapatın satamaz” sözünün ne anlama geldiği sorulmuş, “Simsarı olmaması” cevabını vermiştir.²⁶⁰ Bu, alıcıyı zarara uğrattığından dolayı yasaklanmıştır. Çünkü mukim insanların muhtaç olduğu bir malı satmak üzere gelmekte olanı beklediğinde, müşteri bununla zarar görür. Hz. Peygamber (sav), “İnsanları bırakın, Allah onları birbiriyle rızıklandırır.” buyurmuştur.²⁶¹

4. Karaborsacılık

İnsanların ihtiyaç duyduğu şeyi istiflemek (stoklamak) de kötülüklerden biridir. Çünkü Müslim, Sahih’inde Ma’mer b. Râşid’den, Hz. Peygamber’in (sav) “İhtikâr yapan günahkârdır.” buyurduğunu

²⁵⁵ Müstersil: Bilmediği ya da tecrübesi olmadığı için satıcıya güvenip pazarlık yapmayan alıcı. Bu konuda bkz. Karaman, H. Mukeyeseli İslam Hukuku, 2/135, 145.

²⁵⁶ Mümâkis: Pazarlık yapan alıcı.

²⁵⁷ Beyhakî, Sünen, 5/349.

²⁵⁸ Bu konudaki hadisler için bkz. Buhari, Büyü, 58, 64; Müslim Büyü, 11, 12, 18, 20-22.

²⁵⁹ Müslim, Büyü, 30; Ebu Davud, Büyü, 45.

²⁶⁰ Müslim, Büyü, 19; Tirmizi, Büyü, 19.

²⁶¹ Müslim, Büyü, 30; Ebu Davud, Büyü, 45.

rivayet eder.²⁶² Zira karaborsacı, insanların ihtiyaç duyduğunu satın almaya yönelen, malı piyasaya sürmeyen ve fiyatını yükseltmeyi düşünen kimsedir ki bu durumuyla alıcılara zulmeden biridir.

İşte bunun için veliyyulemr'in, insanların zarurî ihtiyacı olması durumunda kendilerinde bulunan malları emsal değerle (kıymetu'l-misl) satmaya zorlama yetkisi vardır. Sözgelisi, ihtiyaç duymadığı bir gıda maddesi olan kişi, insanların açlık çekmesi durumunda, bu gıda maddesini insanlara emsal fiyatla satmaya zorlanır.

Bu yüzden hukukçular, şöyle demektedir: “Başkasının gıda maddesine ihtiyaç duyan, bu maddeyi ondan –mal sahibinin seçim hakkı olmaksızın- emsal fiyatıyla alır; şayet mal sahibi daha fazla bir fiyatla satmaya kalkışırsa sadece emsal fiyatını hak eder.”

²⁶² Müslim, Müsâkaât, 129, 130; Ebu Davud, Büyü, 40x41; İbn Mâce, Ticârât, 6; Ahmed b. HAnbel, Müsnet, 3/453.

Beşinci Bölüm
İSTİHSAN²⁶³

KIYAS KELİMESİNİN ANLAMLARI

Burada, istihsânın usul eserlerinde klasikleşen tasnifini, incelediğimiz eserden sunacağımız örneklerle inceleyeceğiz. Ayrıca eserde karşılaştığımız ve genelde usul kaynaklarında pek zikredilmeyen istihsân çeşitlerini ve istihsâna gerekçe olarak eserde sunulan kriterleri de bu bölümde inceleyeceğiz.

İstihsan karşıtı olarak kullanılan ve Hanefi doktrininde kendisine çeşitli anlamlar atfedilen kıyas teriminin mahiyeti ve gerekçelerinin eserde nelerden oluştuğuna dair bir açıklamanın da burada verilmesinin yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirleme yöntemi²⁶⁴ olarak tanımlanabilen usûlî kıyasın dışında, istihsân kavramının söz konusu olduğu yerlerde kıyasa, genel nitelikli şer'î nas ile fıkıhta veya bazı mezheplerce kabul edilmiş ve yerleşmiş genel kural gibi anlamların da yüklendiğine şahit olmaktayız.²⁶⁵

²⁶³ Fıkıh Usûlünde İstihsan Metodu (Bedâi'u's-Sânâi' Örneği). Dr. Fatih Orum, Yalın y. İst. 2009. s.43-66.

²⁶⁴ Şener, Abdülkadir, İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah, s. 68; Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 126; M.E. Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s. 190.

²⁶⁵ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 179.

1. Usûlî Manada Kıyas

Eserde kendisiyle usûlî manada kıyasın kastedildiği kullanımlara rastlamaktayız.

Yırtıcı kuşların artığı, aslan, kaplan gibi diğer yırtıcı hayvanlara kıyasla necis olması gerekirken diğer yırtıcı hayvanların aksine bu kuşların suyu gagaları ile içmeleri ve de gagalarının temiz kemik olması sebebiyle istihsânen pis sayılmamıştır.²⁶⁶ Burada istihsânın karşıtı olarak kullanılan kıyas, usulî kıyastır ve yırtıcı kuşların aslan ve kaplan gibi yırtıcılara benzetilmesinde “itibaren” lafzı kullanılmıştır. Aynı örnekten hareketle yola çıkan Şa’ban eserinde şunları söylemektedir: “Bununla birlikte bu örnekte istihsânın karşıtı olan ve terkedilen “kıyas”tan maksat, şöyle bir genel kural da olabilir: İster dört ayaklı ister kuş cinsinden olsun et yiyen bütün yırtıcı hayvanların salyaları pistir; zira salyanın oluşması pis olan etleri ile alakalıdır...”²⁶⁷ Bu anlamıyla kıyastan maksadın usulî kıyas değil doktrinde kabul edilmiş yerleşik genel kural olduğu görülmektedir.

İlk oturuşta teşehhüdün unutulması okunmaması kıyasen, vitir namazındaki kunutta ve bayram namazlarının tekbirlerinde de olduğu gibi, bu zikirlerin sünnet olması sebebiyle sehiv secdesi gerektirmezken istihsânen gerektirmektedir.²⁶⁸ Burada ilk oturuşta teşehhüdün okunması, vitirdeki kunut ve bayram namazlarındaki tekbirlere benzetilmiş ve tüm bu zikirler “sevâün” kelimesi ile ifade edilmiştir.

Sehiv secdesi, kiblede dönmedikçe veya konuşmadıkça, namazdan çıkmak için selam verilmiş bile olsa yapılır. Yüzü kiblede dönmüş olsa bile mescitte bulunduğu müddetçe istihsânen secdeyi yapmak için kişi dönebilir. Kıyasen dönemez. Çünkü kiblede dönmek, konuşmak gibi namazı ifsat eder.²⁶⁹ İstihsan karşıtı olarak kullanılan kıyas burada usulî manada ve “bimenzileti” lafzıyla kullanılmıştır.

Deveye on kişinin kıyasen ortak olabileceğini söyleyenler, kıymet olarak devenin inekten daha fazla olduğu ve diyet ve zekâta da devenin daha üstün olduğunu delil getirmekteler. Görüleceği üzere

²⁶⁶ Kâsâni, 1,65.

²⁶⁷ Şa’ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 187.

²⁶⁸ Kâsâni,1,167.

²⁶⁹ Kâsâni,1,176.

deve kıymet açısından başka kriterlere göre kıyas edilmekte ve usuli kıyas söz konusu olmaktadır.²⁷⁰

2. Genel Nitelikli Şer'î Nas Anlamında Kıyas

Eserde kapsam itibarıyla genel nitelikli şer'î nas anlamıyla kullanılan kıyas türüne de rastlamaktayız.

Ebu Hanife ve İmam Yusufa göre ayakta namaz kılan, oturarak kılana istihsânen iktida edebilir. İmam Muhammed'e göre bu kıyasen caiz değildir ve kıyasın gerekçesi Rasûlullah (sav)'tan rivayet edilen "benden başka hiç kimse oturarak imamlık yapmasın" mealindeki hadistir.²⁷¹

İstihsanen sabah namazının sünnetinin kazası yapılırken kıyasen yapılamaz. Kıyasın gerekçesi ise şudur: "Ümmü Seleme'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (sav), ikindiden sonra, öğle namazına ait iki rekatlık sünnetin kazasını yaptı. Ümmü Seleme'nin; "kaçırdığımızda biz de kaza edelim mi?" demesi üzerine Rasûlullah (sav): "hayır" dedi, "sünnetlerin kazası olmaz"²⁷²

Belirtmeliyiz ki yukarıda verdiğimiz her iki örnekte de, kıyastan vazgeçilerek istihsânen verilen hükümlerde istihsân adına sunulan gerekçelerin de hadis olduğu dikkat çekmektedir.

Ve yine Rasûlullâh (sav)'ın, kişinin yanında olmayan bir şeyi satmasını yasaklaması sebebiyle kıyasen istisna akdi caiz değilken istihsânen caizdir.²⁷³

3. Yerleşik Genel Kural Anlamında Kıyas

Fıkıhta veya bazı mezheplerce kabul edilmiş ve yerleşik genel kural anlamında da kıyasın kullanıldığına dair örnekler eserde mevcuttur.

Kitap, sünnet ve icma'dan getirilen delillerle istihsânen caiz olan vasiyetin, doktrininde genel kabul görmüş olan "temlikin ölümden sonraya izafe edilemeyeceği" kuralından hareketle kıyasen caiz olmadığı belirtilmektedir.²⁷⁴

Ağaç, at ve silah gibi menkul malların insanların teamülü ve nas

²⁷⁰ Kâsâni, V, 70-71.

²⁷¹ Kâsâni, 1,142.

²⁷² Kâsâni, 1,287.

²⁷³ Kâsâni, V, 2.

²⁷⁴ Kâsâni, VII, 330.

sebebiyle²⁷⁵ istihsânen vakfa konu olabilecekleri söylenirken menkul malların vakfedilemeyeceği genel kuralına binaen bunların kıyasen vakfının caiz olmadığı söylenmektedir.²⁷⁶

Arafat'ta ikinci namazının öğleden sonra kılınması nas dolayısıyla istihsânen caizdir. Kâsânî istihsânın vechi bağlamında, “oysa ki aslanan, belli bir vakti olan ibadetlerin, vaktinde eda edilmesidir” demek ve kıyasın bir genel kaide olduğuna atıf yapmaktadır.^{277/278}

Hükümlerin ihtimal üzere bina edilemeyeceği genel kuralının da kıyasa gerekçe olarak zikredildiğini görmekteyiz.

Tükürüğün kandan fazla olması durumunda abdesti bozmaz iken kanın fazla olması halinde abdesti bozacağı belirtildikten sonra tükürük ve kanın eşit miktarda olması halinde ihtiyat sebebiyle istihsânen abdestin bozulacağı söylenmekte, fakat ihtimal, yani şüphe durumunda abdestin kıyasa göre bozulmayacağı da hatırlatılmaktadır.

İSTİHSAN ÇEŞİTLERİ

İfade etmeliyiz ki Ebu Hanife ve onun talebelerinden bize ne istihsânın tanımına ve ne de çeşitlerine yönelik bir bilgi intikal etmiştir. İstihsânın çeşitlerine dair ilk kapsamlı açıklamanın Cessâs'tan geldiği görülmektedir. İstihsânı, önce içtihat ve galip re'y ile yapılan takdir istihsânı ve kıyası terkedip ondan evla olan şeyle amel etme şeklinde yapılan istihsân olarak iki ana gruba ayıran Cessâs, ikinci ana başlığın altına gizli kıyas istihsânı ile istisna yoluyla istihsânı koymakta ve istisna yoluyla istihsânın altına da nas, icma ve kıyas istihsânını yerleştirmektedir.²⁷⁹

Cessâs'ın istihsânın birinci anlamı, Serahsî'nin istihsânın birinci nevi²⁸⁰ olarak, Kur'an'da bazı mali ödemelerde miktar takdirinin hakkaniyet ve nesafete göre yapılmak kaydıyla ilgililere bırakılmış

²⁷⁵ Söz konusu hadiste Rasulullah (sav) şöyle buyurmuşlardır: “Halid'e gelince, o zırhlarını ve bütün savaş aletlerini Allah yolunda vakfetmiş bulunmaktadır,” Kâsânî İmameynin sundukları bu delil için şu yommu yapmaktadır: “hadis İmameyn için delil olamaz. Hadiste vakif değil söz konusu aletlerin cihat için saklanması kastedilmektedir. (Kâsânî, Bedâi, VI, 220).

²⁷⁶ Kâsânî, VI, 220.

²⁷⁷ Kâsânî, II, 152.

²⁷⁸ Kâsânî, 1,27.

²⁷⁹ Cessâs, el-Fusûl, IV, 234.

²⁸⁰ Serahsi, Usûl, II, 200.

olması örneklerinden hareketle icthad ve galip re'y ile yapılan takdir işlemini göstermesi, istihsân için bir alt tür belirlemekten ziyade Kur'an'da adı geçen ihsan ve mâruf kelimeleriyle istihsân kavramı arasında kurulabilecek fikir bağıını göstermeyi ve onun meşruiyetini desteklemeyi amaçladığı düşünülmektedir.²⁸¹

Cessâs'ın istihsân tasnifinde örf, zaruret ve maslahat istihsânlarının olmaması, bununla birlikte kıyas ile illetin terk edilmesi şeklinde olan ve kendi ifadesiyle “tahsisü'l-ille, tahsisü'l-kıyas el-evvel, tahsisü'l-hükm” denilen istihsân çeşidinin yer alması dikkat çekmektedir.

Debûsî'nin tasnifinde Cessâs'ınkinden farklı olarak zaruret istih-sanının yer aldığını, kıyas yoluyla yapılan istihsâna “el-kıyasü'l-hafı” denildiği ve bu isimlendirmenin onunla terminolojiye girdiği görülmektedir.²⁸²

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî istihsânı manada ve ibarede olmak üzere ikiye ayırır. Manada istihsân ile kastettiği kuvvetli delil sebebiyle başka bir delile yönelme şeklinde meydana gelen istihsân çeşitleri iken ibarede istihsânla ise Cessâs ve Serahsî'nin dile getirdikleri takdir istihsânından daha geniş bir anlam taşıyan istihsânı kasteder. Bu anlam o kadar geniştir ki istihsânın günlük hayattaki kullanımlarını dahi içine alır.²⁸³

İstihsanı kıyasın bir türü olarak gören ve bununla da kıyas-ı hafıyî kasteden Pezdevî konunun devamında istihsânın başka kısımları da var diyerek eser, icma ve zaruret yoluyla yapılan istihsân çeşitlerini örnekleriyle zikreder.²⁸⁴

Genel teamül üzere istihsânı önce “gizli kıyas istihsânı” ve “istisna yoluyla istihsân” olarak iki ana gruba ayırıp, nas, icma, örf, zaruret ve maslahat sebebiyle yapılan istihsan çeşitlerini de istisna yoluyla yapılan istihsânın alt dalları olarak ele alacak ve tüm bu çeşitleri, incelediğimiz eserden örneklerle de destekleyeceğiz. Esasen sözünü ettiğimiz bu çeşitler istihsânın me'hazını yani dayandığı kaynak ve gerekçeyi de ifade ettiğinden “vechü'l-istihsân” yani istihsânın gerekçesi olarak da anılmaktadır.

²⁸¹ Bardakoğlu, “İstihsan”, DİA, XXIII, 342.

²⁸² Debûsî, Te 'sisü'n-nazar, vr. 224/b-226/a.

²⁸³ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, el-Mu'temed, II, 295-297.

²⁸⁴ Büt an Keşfü'l-esrar, IV, 3 vd.

1. Gizli Kıyas İstihsanı

Gizli kıyas (el-kıyâsü'l-hafî) veya kıyas istihsânı (istihsânü'l-kıyas) olarak da anılan bu yöntemde çözüme kavuşturulmak istenen olaya uygulanabilecek birbiriyle çelişen iki kıyas imkânı vardır. İlk olarak hatıra gelmemekle birlikte daha kuvvetli olan kıyas, şekil yönünden ilk akla gelen olmakla birlikte hükmün sevk amacı düşünüldüğünde daha zayıf olan kıyasa tercih edilmektedir. Yani çözümü aranan olaya kapalı kıyasın hükmü uygulanmaktadır. Hanefiler kapalı kıyasa istihsân, diğerine de kıyas adını vermektedirler.²⁸⁵ Kıyas-ı hafinin kıyas-ı celiye tercih edilmesi dolayısıyla “tercih istihsânı” adıyla anıldığı da olmaktadır.²⁸⁶

Aşağıda sunacağımız örneklerde de görüleceği üzere kapalı kıyasın tercih edilmesinin temelinde genelde maslahatın gerçekleşmesi ve istenmeyen kötü sonuçların engellenmesi vardır.

Yırtıcı kuşların artığının aslan, kaplan gibi yırtıcılara kıyasla pis olması gerekirken, bu kuşların suyu gagaları ile içmeleri ve gagalarının da temiz kemik olması, dolayısıyla (ibarede açıkça belirtilmemiş olsa da) insan artığına benzetilmesi sebebiyle istihsânen temiz sayılması yönünde verilen hüküm²⁸⁷ kapalı kıyas istihsânının muhtemelen burada uygulandığını göstermektedir. Usul eserlerinde kapalı kıyas istihsânı başlığı altında sunulan örneklerin vazgeçilmezleri arasında olan bu örnek için Şa'ban, “kıyas maalfârik” sebebiyle bunun kapalı kıyas istihsânından ziyade zaruret ve ihtiyaç sebebiyle istihsân çeşidi içinde ele alınmasının daha uygun olduğunu belirtir.²⁸⁸ Nitekim söz konusu örneğin istihsân gerekçesini aktarırken Kâsânî, bu kuşların suya havadan konabilecekleri için bunlardan sakınmanın mümkün olamayacağını da altını çizmekte²⁸⁹ ve zaruret sebebiyle istihsânın da burada geçerli olabileceğini ima etmektedir.

Üzerine sehiv secdesi gereken kişi, namazdan çıkmak için selam verse ve yüzü kibleden dönmüş bile olsa mescitte bulunduğu sürece

²⁸⁵ M.E. Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s. 227; Şener, Abdülkadir, İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, istihsan ve İstislah, s. 122; Atar, Fahrettin, FıM Usulü, s. 73; Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 187; Bardakoğlu, “İstihsan”, DİA, XXIII, 342.

²⁸⁶ Bakkal, Ali, s. 75.

²⁸⁷ Kâsânî, I, 65.

²⁸⁸ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 189.

²⁸⁹ Kâsânî, I, 65.

konuşmadıkça istihsânen dönüp sehiv secdesini yapar. Kibleden dönmek konuşmak gibi namazı ifsad edeceğinden kıyasen dönemez. Öte taraftan, mescidin her yeri bir mekan hükmündedir. Nitekim mescitte imama cemaatin aralarında boşluk olsa dahi imama uymak sahih olmaktadır. Dolayısıyla istihsânen dönüp secdesini yapabilir.²⁹⁰ Burada kibleden dönmek, hem namazda konuşmaya, hem de aralarında boşluk olsa dahi cemaatin imama uyabileceğine kıyas edilmiş fakat biri tercih edilmiştir.

Sehiv secdesinde imama uymayarak, kaçırıldığı rekatları kılmak için ayağa kalkan mesbuk, namazın sonunda istihsânen sehiv secdesi yapar. Kıyasen sehiv secdesi ondan düşer. Çünkü kaza kısmında o münferittir. Münferidin namazı muktedinin namazından değildir. Kendisine secde gereken bir namazdan secde yapmadan çıkan ve ikinci bir namaza giren kişiye ikinci namazda secde gerekmemesi gibidir. Zira ondan düşmüştür. İstihsanın gerekçesi ise şudur: Tahrim birdir. Mesbuk kalan namazı bu tahrim ile kılar. Tahrimenin bir olmasından dolayı tek bir namaz gibi kabul edilir.²⁹¹ Burada sehiv secdesinde imama uymayarak kaçırıldığı rekatları kılmak için ayağa kalkan kişinin durumu hem muktedinin hem de münferidin namazına kıyas yapılıyor fakat bu kıyaslardan biri tercih ediliyor.

Baba, bedel karşılığında çocuğun malını Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'a göre hibe olarak veremezken İmam Muhammed'e göre verebilir. Şeyhayn'a göre bu tür bir tasarruf teberrudur ve babanın çocuğun malı üzerinde teberru anlamına gelecek bir tasarrufta bulunma yetkisi yoktur. İmam Muhammed'e göre ise bir bedel karşılığında yapılan hibe, malın başka bir mala bedel olarak verilmesi anlamı taşıdığından bu satım (bey) akdi demektir.²⁹² Eserde velayet konusunun işlendiği yerde babanın çocuğun malı üzerindeki tasarrufları ele alınırken zikredilen bu örnekte ne kıyas ve ne de istihsân kelimeleri kullanılmakta sadece iki ayrı görüş ve bu görüşlerin delilleri sunulmaktadır. Bununla birlikte tarafların ileri sürdükleri delillerin içeriği incelendiğinde, babanın çocuğun malını bir bedel karşılığında vermesi durumunda, babanın bu tavrının biri teberru ve diğeri satım (bey) akdi olmak üzere iki ayn tasarrufa benzetildiği dikkat çekmektedir. Aynı

²⁹⁰ Kâsâni, 1,65.

²⁹¹ Kâsâni, 1,176.

²⁹² Kâsâni, V, 153.

örnek eserde vakıf konusu içinde de verilmekte ve Şeyhayn'ın delili olarak teberruya yetkisi olmayanın hibeye de yetkisi olmaz denilirken, İmam Muhammed'in delili olarak da satım akdine (bey') yetkisi olanın ivazlı hibeye de olur denilmektedir.²⁹³ Bu noktada yukarıda görülen iki ayrı kıyasın birinin tercihi sonucunda kapalı kıyastan söz edilebilir. Her ne kadar eserde istihsândan söz edilmediyse de biliyoruz ki, Kâsânî de tıpkı Merğînânî gibi eserinde önce kuvvetli ve tercih ettiği görüşü vermektedir.²⁹⁴ Konunun geçtiği her iki yerde de müellif önceliği Şeyhayn'ın görüşüne vermiş dolayısıyla en azından Kâsânî için kapalı kıyas istihsânı gerçekleşmiş olmaktadır.

Kişi işleri yürütmek için yüzde elli karla dükkanına birini tutsa, bunun uruz şirketi olması sebebiyle kıyasen caiz olmazken, bunun amel şirketi olması sebebiyle ise istihsânen caizdir.²⁹⁵

Eğer a'mâl ortaklığı, inan türünden olursa her bir ortağın kabul ettiği iş, kendisini de ortağını da bağlar. Her bir ortak iş sahibinden ücretin tümünü isteyebilir. Çünkü işin tamamı onun için bağlayıcı olmuştur. Dolayısıyla ücretin tümünü isteyebilir. İşin sahibi de dilediği her ortağa ödemeyi yapmak suretiyle sorumluluktan kurtulmuş olur. İşin sahibi, istihsânen, yerine getirilmesi gereği dolayısıyla ortaklardan dilediği kimseden o işin yerine getirilmesini isteyebilir. Kıyasa göre iş sahibi dilediği ortaktan işi isteme hakkına sahip değildir. Çünkü böyle bir ortaklık inan ortaklığı olup mufâvada değildir. İnan ortaklığının hükmü ise akdi sebebiyle her bir ortak için bağlayıcı olan şeyin ötekinin yerine getirmesinin istenmemesidir. İstihsanın gerekçesi ise şudur: Böyle bir ortaklık, işin ortaklardan her birisi tarafından yerine getirilmesinin vacip olmasını gerektirmektedir. Durum böyle olduğuna göre, işin tazminat altında olması da vacip olmalıdır. Bu durumda öteki ortağın adına tazminatın gerekliliğiyle mufâvada anlamına gelir. Fakat hakiki bir mufâvada değildir.²⁹⁶ Görüldüğü üzere yukarıdaki iki örnekte de ortaklıklar farklı şirket türlerine benzetilmekte ve biri tercih edilerek istihsâna gidilmektedir.

Bir bedeneyle ortak olan yedi kişiden biri kesimden önce ölse ve

²⁹³ Kâsânî, VI, 118.

²⁹⁴ Özel, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, s. 55.

²⁹⁵ Kâsânî, VI, 64.

²⁹⁶ Kâsânî, VI, 76.

varisler, kurbanın ölen kişi için kesilmesine rıza gösterebilirler kıyasen caiz değilken, istihsânen caizdir. Kıyasın gerekçesi şudur: Onlardan biri öldüğünde ondan kurban düşer. Varislerin kesmesi onun adına olmaz. Çünkü ölen için kurban caiz değildir. Onun hissesi et yerine geçer ve bu diğer ortakların kurbanını da etkiler. Tıpkı ortaklardan birinin, hayatta iken ortaklığa et kastıyla girmiş olmasında olduğu gibi. İstihsânın gerekçesi ise şudur: Ölüm ölünün Allah'a yaklaşmasına engel olmaz. Zira ölünün yerine sadaka vermek ve onun yerine hac yapmak caizdir.²⁹⁷ Varislerin, bedeninin kurban olarak kesilmesine rıza göstermeleri, bir taraftan taraflardan birinin et niyetiyle ortaklığa girmesi durumuna benzetilmiş, diğer taraftan da ölü için sadaka vermek ya da haccetmeye benzetilmiş ve bunlardan biri tercih edilmiştir.

Baba yetişkin gâib oğlunun eşyasını (uruz)²⁹⁸ Ebu Hanife'ye göre istihsânen ihtiyacı nispetinde satabilirken İmamayne göre kıyasen satamaz, çünkü babanın, yetişkin oğul üzerinde velayet hakkı yoktur; Babası ve diğer akrabaları bu hususta eşit durumdadırlar. Dolayısıyla akarı da uruzu da satamaz. İstihsânın gerekçesi ise şudur: Uruz konusunda, gâib çocuk konusuna kıyas yapılır. Çünkü malın helak olmasından korkulur. Ve onu korumak için baba onu satabilir. Fakat akarda böyle değildir. Onun korumaya ihtiyacı yoktur.²⁹⁹ Burada yetişkin gâib oğlunun malını satabilmesi durumu, babanın hem akar konusunda hem de gâib çocuk konusundaki yetkisine kıyas edilmiş fakat biri tercih edilmiştir.

2. İstisna Yoluyla İstihsan

Bu başlık altında inceleyeceğimiz istihsân çeşitlerinin genel karakterini, karşılaşılan hukuki bir olaya çözüm getirilirken o olayın benzerlerine uygulanagelen genel kuralın veya o olayı kapsayan genel bir delilin gereğinin yahut nasların lafzının dışına çıkılması, olayın tabiatına uygun ve istisnai nitelikte başka bir çözümün benimsenmesi oluşturmaktadır.³⁰⁰ Söz konusu farklı çözümün temelini de çoğu zaman nas, örf, zaruret, maslahat ve icma gibi gerekçeler oluşturmakta ve

²⁹⁷ Kâsâni, V, 72.

²⁹⁸ Urüz: Hayvan ve akar dışında kalan ticaret mallarına denir.

²⁹⁹ Kâsâni, JTV, 38.

³⁰⁰ Pezdevî, Keşfü'l-esrâr, IV, 6-7; M.E. Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s. 228; Şener, Abdülkadir, Kıyas, İstihsan, İstislah, s. 122.

varılan bu istisnai nitelikteki çözümlerle de hukukta hem hakkaniyete riayet etme amaçlanmakta hem de doktrinde iç tutarlığın sağlanması hedeflenmekte, bu hareket tarzıyla da İslam hukuk düşüncesinin açıklımı bağlamında istihsân önemli bir rol üstlenmektedir. Bundan dolayıdır ki istihsânen verilen hükümlerde her zaman müsbet ve kişiye rahatlık sağlayacak çözümler sunulmayıp zaman zaman söz konusu hakkaniyet ve doktrinin iç tutarlılığı bağlamında kişiler için menfi sayılabilecek çözüm örnekleri de istihsân adı altında klasik kaynaklarda yerini almaktadır. İncelediğimiz eserde özellikle ihtiyat gerekçesiyle istihsânen verilen hükümlerde genelde kişi için menfi ve ek külfet gerektirecek çözümler dikkat çekmektedir.³⁰¹

a. Nas Sebebiyle İstihsan

Nas sebebiyle, çözümü aranan olaya, benzerlerine verilenin dışında bir çözüm yolu sunma “nas sebebiyle istihsân” olarak anılmaktadır.³⁰² Genel kuraldan vazgeçmeye sebep olan nassı çoğunlukla sünnetin oluşturması sebebiyledir ki bu tür istihsâna “sünnet sebebiyle istihsân” (istihsânüs-sünne) da denilir.³⁰³ İstihsana, sahabenin sözlerinin de gerekçe olduğunu göz önünde bulundurursak bu istihsân çeşidinin kapsamını biraz daha genişletmiş oluruz. Hanefiler’in Kâdî Şureyh’in fetvalarını istihsâna gerekçe olarak kullandıklarını³⁰⁴ da dikkate alırsak bu çerçevenin daha da genişleyebildiğini görürüz. Nitekim Pezdevî’nin bu tür istihsâna eser istihsanı demesinin temelinde de bu düşüncenin yatmış olduğu söylenebilir. Terminolojide genel kural, kıyas; özel nas da istihsân olarak adlandırılmaktadır.

İncelediğimiz eserde nas sebebiyle istihsânen verilen hükümleri, gerekçe olarak sunulan nassın çeşit ve özelliklerine göre bir takım gruplara ayırmak mümkün gözükmektedir.

b. Kur’an İstihsanı

İstihsanın gerekçesini teşkil eden nas, eserde az da olsa, zaman zaman karşımıza “kitab” kavramıyla ayet olarak çıkabilmektedir.

³⁰¹ Kâsâni, 1,27; 1,29; 1,71,1,216; 1,137; II, 99; III, 62.

³⁰² Şabân, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 183; Atar, Fahrettin, Fıkıh Usulü, s. 72.

³⁰³ M.E. Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s.229; Şener, Abdülkadir, İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah, s. 122.

³⁰⁴ Serahsi, el-Mebisüt, XVI, 147, XXVII, 7-8.

İcare akdinin meşruluğu konusunda istihsâna delil olarak Kasas suresinin “İkisinden biri dedi ki: “Babacığım, onu ücretle tut. Çünkü senin ücretle tuttuklarının hayırlısı, kudretlisi ve emindir”. Dedi ki: “Sekiz sene bana hizmet etmen karşılığında isterim ki bu iki kızımdan birini sana nikâhlayayım...” mealindeki 26 ve 27. âyetler zikredilmektedir. Müellif yukarıda mealini verdiğimiz âyetler hakkında “Fıkıh usulünde bilindiği gibi, bizden öncekilerin şeriatı neshedilmediği sürece bizim için de şer’î bir hüküm ifade eder” şeklinde bir açıklamaya da ihtiyaç duymuştur. Devamında, konuyla ilgili olarak ‘icarenin meşruluğunu desteklemek’ amacıyla şu âyetlere de yer verildiği görülmektedir: “Namaz bitince yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan isteyin”³⁰⁵ “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütuf ve keremi aramanızda size herhangi bir günah yoktur...”³⁰⁶ “Çocuklarınızı (sütanne tutup) emzirtmek istediğiniz takdirde, sütanneye vermeyi taahhüt ettiğiniz miktarı iyilikle teslim etmeniz şartıyla, üzerinize günah gerekmez”³⁰⁷ “...Sizin için çocuğu emzirirlerse onlara ücretlerini verin...”³⁰⁸

Kurala göre, satış akdi her iki tarafın da vekili olan aynı kişi aracılığıyla gerçekleşmez. Fakat istihsânen babanın, kendi malını küçük oğluna, kıymetinin misli ile veya âdeten insanların aldanabileceği bir kıymet ile satması veya küçük oğlunun malını kendisi için satın alması caizdir. İstihsanın gerekçesi olarak da “Ergenlik çağına erişinceye kadar yetimin malına, sadece en güzel bir niyet ve maksatla yaklaşın...”³⁰⁹ mealindeki âyet verilmekte ve zaten babanın oğluna duyduğu sevgi ve şefkat dolayısıyla farklı bir tavır içinde olamayacağını altı çizilmektedir.³¹⁰

Veliyyü’l-emrin veya emîrin gördüğü lüzum üzere fazla bir pay, bir atıyye veya muayyen bir para vermek üzere mücahitleri harbe teşvik etmesi olarak tanımlanan tenfil,³¹¹ kıyasen caiz değiken

³⁰⁵ Cuma, 62/10.

³⁰⁶ Bakara, 2/198.

³⁰⁷ Bakara, 2/233.

³⁰⁸ Talak, 65/6.

³⁰⁹ Enam, 6/152.

³¹⁰ Kâsâni, V, 136.

³¹¹ Kâsâni, VII, 115; Zuhayli, V., İslam Fıkıhı Ansiklopedisi, VIII, 212.

istihsânen caizdir ve delil olarak da Enfal suresindeki “Ey Peygamber! Mü’minleri savaşmaya teşvik et!”³¹² mealindeki ayet zikredilir.³¹³

Vasiyetin cevazı,³¹⁴ sütanne, kiralamanın meşru olması³¹⁵ gibi konularda da istihsânın gerekçesi olarak ayet zikredildiği görülmektedir.

İstihsânın gerekçesini oluşturan nas yerine “şer” lafzının kullanıldığına da rastlanmaktadır. Çocuğunu boğazlamayı nezreden kişi, Rasûlullah (sav)’tan rivayet edilen hadislerden hareketle, istihsânen nezrinin sahih olması sebebiyle kurban kesmesi gerekir. Kişi bu nezrini “katl” lafzıyla değil; “zebh” lafzıyla yapmalıdır. Bu istihsânen böyledir, zira ayette “...Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum...”³¹⁶ ifadesinde “zebh” kelimesi kullanılmış. Kâsânî devamında şunu söylüyor: “Hüküm şer’ sebebiyle istihsânen sabit olmuştur. Şer’ katl lafzıyla değil; zebh lafzıyla gelmiştir.”³¹⁷

c. Sünnet İstihsanı

1. Takrîrî Sünnet: Takriri sünnet dediğimiz ve huzurunda sahabi tarafından söylenen bir sözü veya bir fiili, Rasûlullah (sav)’ın reddetmeyip sükût etmesi yahut onu güzel karşılması ve tasvib etmesi³¹⁸ şeklinde gerçekleşen hadis metinlerinin istihsâna gerekçe teşkil ettiğine dair eserde rastladığımız örneğe göre, Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed, mestteki küçük bir yırtığın istihsânen meshe mani olmayacağını belirtmişler ve istihsânın gerekçesi olarak da Rasûlullah (sav)’ın, mestlerinde az da olsa yırtık olduğunu bildiği halde ashabına meshi emretmiş olmasını zikretmişlerdir.³¹⁹

2. Kavli Sünnet: Hz. Peygamber’in herhangi bir mesele hakkındaki şifahi beyanı olarak tanımlanan kavli sünnetin de³²⁰ istihsâna gerekçe olduğu görülmektedir.

Ebu Hanife ve Ebu Yusuf’a göre kişinin hanımıyla cima olmaksızın sevişmesi (mübâşeret-i fâhişe) istihsânen abdest gerektirir. Şeyhayn

³¹² Enfal, 8/65.

³¹³ Kâsânî, VII, 115.

³¹⁴ Kâsânî, VII, 330.

³¹⁵ Kâsânî, IV, 193.

³¹⁶ Saffât, 37/102.

³¹⁷ Kâsânî, V, 85.

³¹⁸ Koçyiğit, Talat, Hadis Usulü, s. 10; Çakan, İ.Lütfî, Hadis Usulü, s. 27.

³¹⁹ Kâsânî, 1,11.

³²⁰ Koçyiğit, Talat, Hadis Usulü, s. 9.

istihsâna gerekçe olarak Ebu'l-Yeser isimli birinin Rasûlullah (sav)'a "haramımla cima hariç her şeyi yaptım" demesi üzerine Hz. Peygamber'in "abdest al ve iki rekat namaz kıl" buyurmasını dikkate almaktadır.

Yine Rasûlullah (sav)'ın Aişe (ra) validemize hitaben "elbisende meni gördüğünde, ıslaksa yıka, kuruyrsa ufala" şeklindeki sözleri meninin elbiseye bulaşıp kuruması durumunda istihsânen temiz sayılacağı şeklindeki hükme temel teşkil etmiştir.³²¹

Konuyla ilgili olarak vereceğimiz son örneğe göre sebk-ı hadesin³²² namazı ifsat etmemesi yönünde verilen hükme delil olarak Rasûlullah (sav)'tan rivayet edilen bir hadisin zikredilmesidir. İmam Şafii'nin de görüşü olan kıyasa göre sebk-i hades namazı ifsat ederken istihsâna göre namaz ifsat olmaz ve bu durumda bina³²³ caizdir. İstihsanın gerekçesi ise Aişe validemizin Rasûlullah (sav)'tan rivayet ettiği "Namazda kusan veya burnu kanayan gider, abdest alır ve konuşmadıkça namazına devam eder" mealindeki hadistir.³²⁴

3. Fiili sünnet: Rasûlullah (sav)'ın davranış ve uygulamalarının anlatımı olan fiili sünnetin³²⁵ de istihsâna gerekçe yapıldığına eserde şahit olmaktadır.

Cünüp, hayızlı ya da muhdis³²⁶ olan biri, üzerinde herhangi bir pislik olmadığı halde gusülden önce elini su kovaşına soksa ya da o sudan içse Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'a göre kıyasan su ifsat olurken, istihsâna göre ise olmaz.³²⁷ Suyun müsta'mel olmasını kıyasın gerekçesi olarak verdikten sonra Kâsânî, istihsânın gerekçesi olarak Aişe (ra) validemizin şu rivayetini zikretmektedir: "Hayızlı iken su içtiğim kabı Peygamber (sav)'e uzatırdım ve O da ağzımın değdiği yerden içerdi"³²⁸

Rasûlullah (sav)'tan rivayet edilen "sünnetlerin kazası olmaz" şeklindeki hadise binaen, kıyasan sünnetlerin kazasının olmamasını gerektiren genel kuraldan, yine Rasûlullah (sav)'ın fiili bir hadisinin göz

³²¹ Kâsânî, I, 84.

³²² Sebk-i hades: Namazda farkında olmayarak abdestin bozulması.

³²³ Bina: Namaza kaldığı yerden devam etmek.

³²⁴ Kâsânî, I, 220.

³²⁵ Çakan, İ.Lütfi, Hadis Usulü, s. 27.

³²⁶ Muhdis: Kendisinde abdesti gerektiren hades-i asgar ya da guslü gerektiren hades-i ekber vuku bulan kimse.

³²⁷ Kâsânî, I, 69.

³²⁸ Kâsânî, 1,69.

önünde tutulması sebebiyle sabah namazının sünnetinin istihsânen kaza edilebileceği söylenmiştir. Ümmü Seleme'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (sav), ikindiden sonra, öğle namazına ait iki rekatlık sünnetin kazasını yaptı. Ümmü Selemenin; “kaçırdığımızda biz de kaza edelim mi?” demesi üzerine Rasûlullah (sav): “hayır” dedi, “sünnetlerin kazası olmaz” Bu, kıyasen böyle olmakla birlikte sabah namazının sünneti, farzıyla beraber kaçırıldığında istihsânen kaza edilir. Zira ta'ris³²⁹ gecesinin ertesi günü güneş yükseldikten sonra Rasûlullah (sav) sabah namazının sünnetini farzıyla beraber kaza etmiştir.³³⁰

Fiili sünnetin istihsân için delil olma bağlamında vereceğimiz bir başka örnek de az bir cehaletin vekâlet akdinde sahih olması hakkında zikredilen hadistir. Rasûlullah (sav), Hakim b. Hızam'ı bir kurbanlık satın alması için vekil tayin etmiştir. Şayet³³¹ diyor Kâsânî, “az bir cehalet vekâletin sıhhatine zarar verseydi Rasûlullah (sav) bunu yapmazdı”

Bu bağlamda Rasûlullah (sav)'ın ve sahabenin bir şeyi sürekli yapmaları (müvazabe) da istihsân için gerekçe olabilmektedir. İlk oturuşta tahiyatın unutulması kıyasen, sünnet olduğu için, sehiv secdesini gerektirmezken, istihsânen gerektirdiği belirtilmekte ve İstihsanın gerekçesi ise Rasûlullah (sav)'ın ve ashabının bunu okumaya devam etmeleri gösterilmiştir.³³²

3. Sahabe Kavli (Eser) İstihsanı

“Sahabeden, isnadı ister muttasıl olsun ister munkatı olsun, söz, fiil ve takrir olarak rivayet edilen haber”³³³ şeklinde tanımlanan Mevkuf hadislerin de zaman zaman eserde istihsânın gerekçesi bağlamında zikredildiği görülmektedir.

Hafife olsun, galiza olsun necâset-i galile namazın cevazına kıyasen engel iken istihsânen değildir. İstihsanın gerekçesi de, elbiseye bulaşan az bir pisliğin hükmü sorulduğunda Hz. Ömer (ra)'den “tırnak kadar bir pisliğin namaza engel teşkil etmeyeceği, zira bundan sakınmanın mümkün olmayacağı” şeklinde gelen rivayettir.³³⁴

³²⁹ Ta'ris: Geceleyin yola çıkıp, gecenin sonunda dinlenmeye çekilmek.

³³⁰ Kâsânî, 1,287.

³³¹ Kâsânî, VI, 23.

³³² Kâsânî, I, 167.

³³³ Koçyiğit, Talat, Hadis Usulü, s. 160.

³³⁴ Kâsânî, 1,69.

Namazda imamın unutmama ve yanılma durumunda muktedirinin yapacağı hatırlatmalar istihsânen muktedirinin namazını bozamaz. İstihsan gereğince olarak Rasûlullah (sav) ile bir sahabeinin diyalogunu³³⁵ naklettikten sonra müellif, Hz. Ali'nin "imam senin fethine"³³⁶ ihtiyaç hissederse hatırlat" şeklindeki sözü ile İbn Ömer'in sabah namazında fatihayı okuduktan sonra sureyi hatırlayamaması üzerine Nâfi'nin hatırlatması ve İbn Ömer'in de devam etmesi olayını zikreder.

Eser adıyla sahabeden verilen ve mevkuf karakter taşıyan rivayetler de kimi zaman istihsâna gereğince olabiliyor.

Mesbuk, kıyasen, akşam namazında kaçırdığı iki rekâtı kıldıktan sonra oturur. Kâsânî şöyle devam ediyor: "Fakat biz kıyası eserden dolayı terkettik ve istihsan yaptık. Cündeb böyle bir durumda iki rekât kıldı ve oturdu. Mesruk bir rekât kılıp oturdu ve sonra bir rekât daha kılarak oturdu. Durumu İbn Mesud'a sordular ve o da "ikisi de doğru, fakat ben olsaydım Mesruk gibi yapardım" dedi."³³⁷

Şahitliğe dayanılarak sabit olmuş recm cezasında istihsanen taşlamaya şahitlerin başlaması gerekir. Çünkü Hz. Ali (ra) "önce şahitler, sonra imam ve daha sonra da insanlar taşlarlar" demiştir.³³⁸

İstihsanın gereğince olarak sunulan hadisin isnat durumuna ilişkin vasıflarla beraber sunulduğu da dikkat çekmektedir.

Tamamının kadınların oluşturduğu bir safın sadece arkasındaki erkeklerin değil ila nihaye tüm saftaki erkeklerin namazının istihsânen bozulacağını bildirdikten sonra Kâsânî istihsânın gereğince bağlanımda şöyle devam eder: "İbn Ömer'den merfu ve mevkuf olarak rivayet edilen "imam ile kendi arasında nehir, yol veya kadınlardan oluşan bir saf bulunan kimsenin namazı yoktur" şeklindeki hadisten dolayı biz istihsân yaptık."³³⁹ Hadis hakkında tahlil yapan Nevevî ha-

³³⁵ Kâsânî'nin eserinde zikrettiği hadis Şudur: Rasûlullah (sav) namazda Mü'minün suresini okurken bir kelime atlamış ve namazdan sonra "içinizde Ubey yok muydu?" demiş, Hz. Ubey "ben buradayım" deyince Rasûlullah (sav) "namazda atladığım kelimeyi bana hatırlatmalı değil miydin?" buyurmuşlar ve Hz. Ubey de "ben onun neshedilmiş olduğunu zannettim" deyince Rasûlullah (sav) eğer neshedilmiş olsaydı size daha önce bildirirdim" buyurmuşlardır. (Kâsânî, 1,236).

³³⁶ Feth: Namazda okuyucuya unuttuğu, takıldığı yeri hatırlatmak.

³³⁷ Kâsânî, 1,249.

³³⁸ Kâsânî, VII, 58.

³³⁹ Kâsânî, 1,240.

disin batıl olduğu ve rivayet zincirindeki ravilerin zayıf ve meçhul olduğunun altını çizer.³⁴⁰

4. İcma Sebebiyle İstihsan

Muhammed (sav) ümmetinin (müctehidler), onun vefatından sonraki herhangi zamanda, dini bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri³⁴¹ şeklinde tanımlanan icmâ delilinin istihsâna gerekçe teşkil edip kıyastan vazgeçilmesine vesile olduğuna dair incelediğimiz eserde çeşitli örnekler mevcuttur.

Namazda farkında olmayarak abdestin bozulması anlamına gelen sebki-hadesin namazı ifsat etmeyip binanın, yani namaza kalındığı yerden devam etmenin istihsânen caiz olmasının gerekçeleri arasında, Hulefâ-i Râşidin'in, Abâdile'nin,³⁴² Enes b. Malik'in ve Süleymân el-Fârisi'nin bu şekilde hüküm verdikleri ve dolayısıyla Sahabe'nin icmânının söz konusu olduğu belirtilmektedir. Müellif devamında, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin bu durumla karşı karşıya kaldıkları ve abdest alıp namaza devam ettiklerini zikrettikten sonra, binâ, sahabenin fiili ve kavli ile sabit olmuş, dolayısıyla kıyas, nas ve icma ile terk olunmuştur demektedir.³⁴³

Karı ve kocanın beraberce irtidat edip sonrasında tekrar beraberce İslam'a dönmeleri halinde istihsânen nikâhları bozulmaz. İstihsânın gerekçesi sahabe icmaidır. Hz. Ebu Bekir zamanında Araplar irtidat edip tekrar İslam'a döndüklerinde eşleriyle aralarında ayrılık olmadı ve bu olay ashâbın huzurunda meydana geldi.³⁴⁴

İcare akdinin meşruluğu bağlamında Kitap ve sünnetin yanı sıra icmadan da delil getirilmekte ve şöyle denilmektedir: "Ümmet sahabe döneminden günümüze dek el-Asam'ın³⁴⁵ dünyaya gelmesinden önce icare akdinin caiz olduğu hususunda icmâ etmiştir."³⁴⁶

Rasulullah (sav)'ın, elde olmayan şeyin satışını yasaklamasından

³⁴⁰ Nevevî, el-mecmû, IV, 188.

³⁴¹ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 105.

³⁴² Abâdile: Abdullahlar demektir. Fıkıhta, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Abbâs kastedilir.

³⁴³ Kâsânî, I, 220.

³⁴⁴ Kâsânî, II, 656.

³⁴⁵ el-Asam, icare akdinin caiz olmadığını iddia edenlerden biridir. (Kâsânî, Bedâi, IV, 173).

³⁴⁶ Kâsânî, IV, 173-174.

hareketle kıyasen istisna akdinin caiz olmamasını gerekirken bu konuda insanların icmâ olması sebebiyle istihsânen bu akit meşru kabul edilmiştir. İnsanların bunu asırlardır reddetmeksizin yaptıklarını belirttikten sonra Kâsânî şunları eklemektedir: “Rasûlullah (sav), “ümmetim dalalet üzere birleşmez” demiştir. Ve yine o “Müslümanların güzel gördüğü Allah (cc) katında da güzel; Müslümanların kötü gördüğü Allah (cc) katında da kötüdür.” buyurmuşlardır. Kıyas icmâ ile terkedilir.” Sonrasında Kâsânî müddeti belli olmamasına rağmen hamama girme ve benzer akitlerin de insanların bu akitlere duydukları ihtiyaç sebebiyle kıyastan vazgeçilerek caiz kabul edildiğini belirtmekte ve icmanın fikri temelinde de insanların bu akitlere duydukları ihtiyacın yattığını ima etmektedir.³⁴⁷

Şahitlerin şahadeti ile sabit olan recm cezasının infazına öncelikle şahitlerin başlaması gerekir ki bu istihsânen böyledir. Hz. Ali'den rivayet edilen eser³⁴⁸ dışında, Hz. Ali'nin bu sözü Sahabenin huzurunda söylemiş olması ve herhangi bir muhalefetin olmaması sebebiyle istihsânın bir gerekçesinin de icma olduğu belirtilmektedir.³⁴⁹

Vasiyetin istihsânen meşruluğu bağlamında da kitap ve sünnet delili dışında Rasûlullah (sav)'tan günümüze dek hiçbir kimsenin reddetmeksizin vasiyet yaptığı için bu konuda ümmetin icmainın oluştuğu söylenmektedir.³⁵⁰

5. Örf Sebebiyle İstihsan

İnsanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya duyulduğunda hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanmayı âdet edindikleri lafızlar³⁵¹ olarak tarif edilen örfün, istihsâna gerekçe olması açısından, incelediğimiz eserde yoğun bir kullanıma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kullanım olarak da “el-‘urf”,³⁵² “müteârifün beyne'n-nâs”,³⁵³ “te'ârüfühüm 'alâ”,³⁵⁴

³⁴⁷ Kâsânî, V, 2.

³⁴⁸ Hz. Ali Şöyle demiştir: “Önce şahitler, sonra imam ve daha sonra da insanlar taşlarlar” (Kâsânî, VII, 58).

³⁴⁹ Kâsânî, VII, 58.

³⁵⁰ Kâsânî, VII, 330.

³⁵¹ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 195.

³⁵² Kâsânî, II, 321.

³⁵³ Kâsânî, III, 8.

³⁵⁴ Kâsânî, III, 8.

“fi ‘urfihim”,³⁵⁵ “fi’l-‘urf”,³⁵⁶ “urfen ve ‘âdeten”,³⁵⁷ “urfen”,³⁵⁸ “fi ‘urfi’ş-şer”,³⁵⁹ “mâ e’tâdû”,³⁶⁰ “el-‘âdetü”,³⁶¹ “âdetü’n-nâs”,³⁶² “te’âmü-lü’n-nâs”³⁶³ gibi kalıpları görmekteyiz. Akıl ve ruh sağlığına sahip kişilerin makul buldukları ve öteden beri tekrarlanarak ruhlara yerleşen olay, hal ve davranışlar³⁶⁴ olarak da tanımlanan örf ve âdetin, eserde istihsâna temel teşkil etmesine dair örneklerini mümkün olduğunca örfün çeşitli kriterlere göre yapılan sınıflandırılmasını göz önüne alarak sunmaya çalışacağız.

a. Geçerlilik Açısından Örf ve Âdet

Geçerlilik bakımından incelediğimizde akl-ı selim sahibi kişilerin, mesela bir takım ticari adetleri, ihtiyaçların gerektirdiği siyasi tutum ve davranışları, sosyal hayat veya yargı düzeni ile ilgili bir takım düzenlemeleri teamül haline getirmeleri ile oluşan örfler olarak tanımlanan sahih örf³⁶⁵ dair pek çok örnek getirmek mümkünken bir şer’î delile yahut İslam hukukunun ilkelerine aykırı olan fasit örfün³⁶⁶ doğal olarak ne başlı başına ve ne de istihsân bağlamında delil olmayacağı açıktır.

Kişi, konuşmamaya yemin ettiği kişinin arkasında namaz kılsa ve imam namazda yanılrsa, yemin edenin tesbihatta bulunması veya fetih yapması istihsânen onu hânis yapmaz. Çünkü bu, örfen konuşma sayılmaz. Kıyasen konuşmaması ve namaz kılması gerekir. Konuşursa hânis olur. Çünkü tekbir ve kıraat kelâm-ı hakiki-dir.³⁶⁷ Burada söz konusu olan örf sahih örfdür ve istihsâna gerekçe olmuştur.

³⁵⁵ Kâsâni, III, 8.

³⁵⁶ Kâsâni, III, 56.

³⁵⁷ Kâsâni, III, 65.

³⁵⁸ Kâsâni, III, 48 .

³⁵⁹ Kâsâni, III, 84.

³⁶⁰ Kâsâni, III, 8.

³⁶¹ Kâsâni, III, 40.

³⁶² Kâsâni, III, 40.

³⁶³ Kâsâni, V, 161.

³⁶⁴ Karaman, “Âdet”, DİA, I, 370.

³⁶⁵ Şa’ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 196.

³⁶⁶ Şa’ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 199.

³⁶⁷ Kâsâni, III, 48.

b. Yayıldığı Muhit Açısından Örf ve Âdet

Yayıldığı muhit açısından örfü, genel ve özel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Ayrıca özel örf kapsamında değerlendirilebilecek şer'i örfü de burada zikredebiliriz.

Genel Örf

Herhangi bir devirde bütün Müslüman ülkelerde halkın bir davranışı veya bir lafzın özel bir anlamda kullanılması³⁶⁸ olarak ifade edilen ve icmaya eşit bir hukuki kaynak olacak kadar önemli bir yer atfedilen³⁶⁹ genel örfе dair (el-urfü'l-âm) eserde çeşitli örneklere rastlamaktayız.

Kişi kiraladığı hayvana vursa veya gemini dizginlerken hayvan telef olsa, Ebu Hanife'ye göre sahibi buna izin vermediği müddetçe kişi zâmindir. İmameyn ise normal dizginleme ve vurma sınırlarını aşmadığı sürece istihsânen tazmin gerekmeyeceği görüşündedir. İmameyn istihsânın gerekçesini şöyle izah etmektedir: “Hayvanın dövülmesi ve dizginlenmesi örf haline gelmiş olağan şeylerdir. Mu'tad olan meşrût gibidir. Şart koşulsa bile yine tazmin yoktur.”³⁷⁰

Menkul olmaları sebebiyle ağaçların vakfedilmesi kıyasen caiz değildir. Oysa ki bu konuda insanların teamülü olması sebebiyle istihsânen caizdir dedikten sonra Kâşânî “Müslümanların güzel gördüğü Allah katında da güzeldir” mealindeki hadisi de burada zikretmektedir.³⁷¹

Vedî emaneti sahibine değil de mal sahibinin aile fertlerinden birine verse ve mal telef olsa bu durumda vedî tazminle mükellef olurken müsteir böylesi bir durumda insanların uygulaya geldikleri (li'l-âdeti'l-câriye) adetlerinden dolayı tazminle mükellef olmaz. Ancak ödünç alınan şey mücevher gibi bir gerdanlık gibi kıymetli bir şey olursa bunlarda insanların uygulaya geldikleri adetlerinin olmaması sebebiyle kişinin tazminle sorumlu olacağını bildirdikten sonra Kâşânî şöyle devam ediyor: “Çünkü emanet vermenin temelinde adeten gizlilik vardır. Kişi başkalarına bir şeyi bir maslahata binaen insanlardan gizleyerek verir. Vedî bunu başkasına verdiğinde bu gizlilik ifşa olmuş

³⁶⁸ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 196.

³⁶⁹ Karaman, “Âdet”, DİA, I, 370.

³⁷⁰ Kâşânî, IV, 213.

³⁷¹ Kâşânî, VI, 220.

olur. Buna mukabil ariyetin temelinde ise açığa vurma vardır. Adeten kişinin ariyeti gizlice kullanması mümkün değildir.”³⁷²

Özel Örf

Belirli bir ülke yahut bölge halkının veya belirli bir çevrenin bir davranışı veya bir lafzın özel bir anlamda kullanılmasının âdet hale gelmesi³⁷³ olarak tanımlanan özel örf (el-urfü'l-hâs) kapsamına girebilecek örneklere istihsânın gerekçesi olarak rastlamak da mümkündür.

Ticaret gibi bir maksatla iki veya daha fazla kimse tarafından sermaye konularak yapılan ve ortaklar arasında tam bir eşitlik şartının aranmadığı mâl ortaklığına göre ortaklardan her birinin şirket sermayesinden yiyecek giyecek gibi ihtiyaçlarını istihsânen karşılama hakları vardır. Kıyasen, başkasının malını kullanma anlamına gelen bu hareket caiz değildir, İstihsânın gerekçesi örf ve adettir. Çünkü şirket malından harcama yapmak tüccarların adetindedir ve maruf meşrut gibidir.³⁷⁴ Burada tüccarların adeti, belli bir meslek grubu arasında ceyran eden ve örf haline gelmiş uygulamayı ifade etmektedir.

Satılan kölenin, iş elbiseleri ile gece giydiği elbiseler kıyasen akde dahil olmazken istihsânen insanların teamülü ve örfü dolayısıyla akde dahil olur. Kölenin sadece satışa sunulacağı zaman giyeceği özel elbiseler ise bunlarda örf olmadığından dolayı satış akdine dahil olmaz. Kâsânî bunları aktardıktan sonra örfün yerlere göre değişebileceğinin altını şöyle çiziyor: “Bunlar her beldede insanların örflerindeki farklılıklarla bağlantılı olarak değişir. Dolayısıyla hüküm verilirken bunlar göz önünde bulundurulur.”³⁷⁵

“Kafizü't-tahhân” hadisine binaen işçinin ücretinin iş akdi yapılırken açık olarak belirlenmesi gerektiği, elde edilecek ürün ve kârdan hisse şeklinde ücret belirlemenin caiz olmadığı belirtildikten sonra Kâsânî şunları söylemektedir: “Muhammed b. Seleme ve Nasr b. Yahya gibi Belhli Alimlerimizden bazıları bu konuda insanların teamüllerinin olması sebebiyle kıyasın hilafına bu tür işlemlere cevaz vermişlerdir.”³⁷⁶ Örf ve Adete ayırdığı risalesinde İbn Âbidin, özel

³⁷² Kâsânî, VI, 211.

³⁷³ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 196.

³⁷⁴ Kâsânî, VI, 72.

³⁷⁵ Kâsânî, V, 167.

³⁷⁶ Kâsânî, IV, 192.

örfün bir hukuk kaynağı olduğu görüşünün Hanefiler'in Belh ekolüne ait olduğunu söylemektedir.³⁷⁷

Bu bağlamda vereceğimiz son örnek ise özel örfün bulunmamasının istihsâna gerekçe teşkil etmesi açısından olacaktır. Şöyle ki, "ılmullah" lafzının İmam Şafii'ye göre kıyasen yemin sayılabileceğini belirtip istihsânen ise bununla sıfat kastedilmedikçe yemin sayılmayacağını söyledikten sonra Kâsânî istihsânın gerekçesi olarak şunları söylemektedir: "Araplar Yüce Allah'ın ilmiyle (ılmullah) yemin etmeyi örf haline getirmediklerinden dolayı niyet olmaksızın bunun yemin olması söz konusu olamaz."³⁷⁸

Şer'i Örf

Özel örfün içine dahil edilmesi mümkün olan ve nasların özel bir manayı kastederek kullandığı lafızlar olarak bilinen şer'i örfün istihsâna gerekçe olduğuna dair eserde geçen bir örneğe göre kişi, namaz kılmamak üzere yemin etse ve tekbir getirip namaza girse istihsânen rükuya varıp bir secde yapıncaya kadar yeminini bozmuş olmaz. Kıyasen sadece namaza başlamakla hânis olur. Çünkü namaza başlamış olması ona "musalli" denilmesi için yeterlidir. Tıpkı oruç tutmamaya yemin edip oruca niyet edip başlamakla hânis olunması gibi. İstihsanın gerekçesi ise şudur: "Namaz şer'i örfte, kıyam, kıraat, rüku ve secde gibi değişik fiillerden meydana gelir. Parçalardan meydana gelen bir şeyin ise bütünüyle tamamlanmadığı sürece varlığından söz edilemez. Dolayısıyla bütün bu fiiller meydana gelmeden namaz fiili de var olmaz. Buna bağlı olarak bu kişi bunları yapmadıkça namaz kılmış sayılmaz. Oruçta ise durum bunun hilafıdır. Bir saat oruç tutmakla oruç tutma fiili meydana gelir. Çünkü oruç aynı parçalardan oluşan bir ibadettir ki bu parçalar da imsaklardır."³⁷⁹

c. Yapısı Açısından Örf ve Âdet

Yapısı açısından ise örfü kavli ve amelî olarak ikiye ayırdığımızda her iki çeşidi için de eserde istihsâna gerekçe olması açısından verilebilecek örnekler bulmamız mümkündür. Özellikle yeminde

³⁷⁷ İbn Âbidin , Neşru'l-Arf, II, 132 vd.

³⁷⁸ Kâsânî, III, 6.

³⁷⁹ Kâsânî, III, 84.

kullanılan lafızlara yüklenen anlamın tespitinde ve bu lafızların hükme olan tesirinde kavli örfün büyük önemi vardır. Nitekim “yeminler insanların örf ve adetlerine göre bina edilir.” diyen Kâsânî buna dikkat çekmektedir.³⁸⁰

Kavli Örf

Bir topluluğun herhangi bir kelimeyi veya bir cümleyi alışkanlık halinde devamlı olarak sözlük manasından başka bir manada kullanmaları³⁸¹ şeklinde tanımlanan kavli örfün istihsân gerekçesi olarak kullanıldığı bir örneğe göre babası hayattayken, babasının mirasından yemeyeceğine yemin eden kişinin babası ölüp ona babasından miras kalsa ve o da bununla yiyecek alıp yese kıyasen hânis olmaması gerekir. Çünkü satın alınan yiyecek miras değildir. İstihsanen hânis olur. Çünkü örf ve âdete göre bu şekildeki yemeye “miras yemek” denir.³⁸²

Kâsânî'nin Asl'dan yaptığı rivayete göre “bu nardan yemeyeceğim” diye yemin edip bir veya iki tane (habbe) hariç tamamını yiyen kişinin hânis olduğu zikredilmektedir. Çünkü bir veya iki tane dik-kate alınmaz. Örfen, bir veya iki tanesi hariç narın tamamını yiyen kişiye “nar yedi” denir.³⁸³

Kullanılan lafzın kapsamının örf ve âdete göre belirleneceğine, hatta lafzın umumunun örf ve âdete göre tahsis edileceğine dair ifadelere de rastlamaktayız.

Âm lafzın örf ile tahsisine dair rastladığımız bir örneğe göre kişi, “tüm helaller üzerime haram olsun” dese ve belli bir niyeti de olmasa istihsânen bu, yiyecek ve içecekler için söz konusu olur. İmam Züfer'e göre kıyasen sözünün hemen akabinde hânis olur. Çünkü lafız tüm helalleri içine alacak derecede umumdur. İstihsanın gerekçesi ise şudur: “Bu, umumu ile amel etmenin mümkün olmadığı bir âm lafızdır. Çünkü göz kırpmak, nefes almak, oturmak, hareket etmek gibi tüm mübah fiillerin buna hamledilmesi mümkün değildir. Çünkü bu tür hareketleri yapmamak mümkün değildir. Akıl kişinin yemin ile kendini bunlardan men etmesini

³⁸⁰ Kâsânî, III, 40.

³⁸¹ Atar, Fahrettin, Fıhh Usulü, s. 88.

³⁸² Kâsânî, III, 84.

³⁸³ Kâsânî, III, 64.

amaçlamaz. Dolayısıyla bu lafzın umumuyla amel edilemez. Tahsis yapılırsa ki o da örf ve âdete göre yeme, içme fiilleridir. Çünkü bu lafız örfen bu ikisi için kullanılır.³⁸⁴ Kâsânî konuyu desteklemek maksadıyla “nazîruhû” kalıbıyla Kur’an’dan bir ayeti örnek gösterir ve şöyle der: “Bunun benzeri, ‘Cennet ehliyle cehennem ehli bir olmaz’³⁸⁵ mealindeki ayettir. Bir çok konuda Müslüman ve kafirler arasında eşitlik olduğu için ayetin umumu ile amel etmek mümkün olmadığından tahsis edilir ki o da iki grubun Dünyadaki amel ya da Ahiretteki karşılıkları açısından eşit olmamalarıdır.”³⁸⁶

Ameli Örf

Herhangi bir topluluğun bir işi, bir hareketi belli bir şekilde devamlı olarak yapmaları³⁸⁷ olarak tanımlanan ameli örfte dair vereceğimiz örneğe göre, müste’cir icare süresi bitecek olursa, temizlik ve süpürme dolayısıyla ortada biriken toprakları kaldırmak zorundadır. Çünkü bu topraklar onun işi sonucu meydana gelmiştir. Bu, kendisinin eve koyduğu toprak durumunda olur. Kıyasa göre boruları ve pislik çukurlarını dolduran şeyleri kiracının taşıması gerekir. Çünkü bunlar onun etkisi ile dolmuştur. O bakımdan çöp ve kül gibi, bunları da onun nakletmesi icap eder. Ancak Hanefiler istihsâna başvurmak örf ve adetin gereğini kabul edip, ev sahibinin bunları taşımasını benimsemişlerdir. Çünkü insanlar arasındaki adete göre yerin altında görülmeyen şeyleri taşımak ev sahibine aittir.³⁸⁸

d. Zaruret Sebebiyle İstihsan

Zaruret hallerinde haram kabul edilen şeylerin mübaha dönüşmesi ilkesinin istihsân için gerekçe olması, “istihsânu’darûre” olarak bilinen istihsân çeşidini ortaya çıkarmıştır. İhtiyaç kavramının da bu bağlamda istihsâna gerekçe teşkil edip kıyasın terkedilmesine sebep olduğunu söylemeliyiz. Üzerinde çalıştığımız eserde zaruret ve ihtiyacın istihsâna gerekçe olduğunu belirlediğimiz bazı örnekleri burada vereceğiz.

³⁸⁴ Kâsânî, III, 169.

³⁸⁵ Haşr, 59/20.

³⁸⁶ Kâsânî, m, 169.

³⁸⁷ Atar, Fahrettin, Fıkıh Usulü, s. 88.

³⁸⁸ Kâsânî, IV, 208.

Aslan, kaplan gibi yırtıcılara kıyasla yırtıcı kuşların da artığının pis kabul edilmesi gerekirken istihsânen temiz sayılmaları görüşünün temelinde zaruret düşüncesinin yattığı görülmektedir. Zira bu kuşlar suya havadan indiklerinden bunlardan sakınmak mümkün değildir (müteazzirun).³⁸⁹ Belirtmeliyiz ki eserde istihsânın gerekçesi olarak, söz konusu yırtıcı hayvanların, kıyasın gerekçesi olan aslan ve kaplan gibi yırtıcılara değil de, bu kuşların suyu gagaları ile içmesi ve gagalarının da temiz kemik olması sebebiyle insan artığına benzetilmesi sebebiyle gizli kıyas istihsânının da söz konusu olduğu dikkat çekmektedir.³⁹⁰ Nitekim Şa'ban bu örneği, kaleme aldığı usul eserinde zaruret ve ihtiyaç sebebiyle istihsân başlığı altında verdikten sonra aynı konuyu kapalı kıyas sebebiyle istihsân başlığı altında da incelemekte ve şu yorumu yapmaktadır: “Fakat -bizce- meselenin bu tarzda ele alınması isabetli değildir. Çünkü yırtıcı kuşların salyası -bu usulcülerin iddia ettiği gibi- suya karışmıyor olsa bile normalde onların gagalarında az çok bir pislik daima bulunur. Öyleyse onların artığını insan artığına kıyas etmek doğru olmaz. Böyle bir kıyas, “kıyas maalfârik”tır. Makîs ile makîs aleyh arasında gerçek bir benzerlik yoktur. Dolayısıyla yırtıcı kuşların artığı meselesinde biri açık diğeri kapalı iki kıyasın varlığından söz etmemek gerekir. Bu meselede bir tek kıyas imkânı vardır, o da bu artığın dört ayaklı yırtıcı hayvanların artığına kıyas edilmesidir. Fakat bu kıyas da, -daha önce belirttiğimiz gibi- zaruret ve ihtiyaç sebebiyle terkedilmiştir.”³⁹¹

Cünüp, hayızlı ya da muhdis olan biri üzerinde herhangi bir pislik olmadığı halde gusülden önce elini su kovaşına soksa ya da o sudan içse Ebu Yusuf'a göre kıyasen su ifsad olurken istihsânen olmaz. İstihsanın gerekçesi olarak Aişe (ra) validemizden zikredilen bir hadisin dışında şunlar söylenmektedir: “Çünkü bu durumda olan kişilerin suya dokunmamaları mümkün değildir. İnsanları abdest ve gusül almayı ya da su içmeye ihtiyaçları vardır. Herkesin de kovadan su alacak bir maşrabası olmayabilir. Aksi takdirde insanlar için sıkıntı olur.”³⁹²

Namaz esnasında örtülmesi gereken yerlerin çoğunun değil de

³⁸⁹ Kâsâni, 1,65.

³⁹⁰ Kâsâni, 1,65.

³⁹¹ Şa'ban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları, s. 189.

³⁹² Kâsâni, 1,69.

azının açılması durumunda kendisinden sakınmanın mümkün olmadığı bir necasette olduğu gibi zaruret olması sebebiyle bu, namazı bozmaz.³⁹³

İtikafa girdiği mescitten, mescidin yıkılması ya da devlet başkanının zorla çıkarılması gibi sebeplerle çıkan kişinin istihşânen itikafı bozulmaz. Çünkü mescidin yıkılması durumunda orada itikafın devam etmesi mümkün değildir. Zorla çıkarılması halinde de bu durum insani ihtiyaçlar menzilesinde sayılır.³⁹⁴

Ok ava isabet edip av yere düşse ve ölse, yere düşme sebebiyle ölmüş olma ihtimalinden dolayı kıyasen yenilmezken istihşânen yenilir. Çünkü yere düşmesinden sakınmaya imkân yoktur. Burada yere düşme sebebiyle ölmüş olma ihtimali dikkate alındığında insanlar için zorluk olur.³⁹⁵

Kesim esnasında çeşitli hareketlerden dolayı hayvanın ayağının kırılması veya gözünün çıkması gibi durumlar sonucunda kıyasen hayvan kurban edilemezken, istihşânen edilir. Çünkü bunlardan sakınmak mümkün değildir.³⁹⁶

Velînin, mevlâ aleyhin malını kıyasen iare ya da vedia olarak vermesi caiz değilken ticaretin gereklerinden ve de ticari zorunluluklardan dolayı istihşânen caizdir.³⁹⁷

Sulamak maksadıyla hayvana binmek yahut satıcıya geri vermek maksadıyla hayvana binmek onu mülk edinmeyi seçtiğinin delili olması sebebiyle kıyasa göre muhayyerlik hakkı düşürürken istihşânen muhayyerliği düşürmez. Çünkü hayvanın yolda yürütülmesi bazen ancak sırtına binmekle mümkün olabilir.³⁹⁸

Müfâvada şirketinde ortaklardan her birisinin ailesi için aldığı yiyecek, giyecek ve lüzumlu şeyler zaruret sebebiyle istihşânen sadece o kişisindir. Çünkü bu gibi şeyler kaçınılmazdır. O bakımdan bunlar müfâvadadan istisna edilir. Bununla birlikte satıcının alınan şeylerin ücretinin ortaklardan dilediğinden alma hakkı vardır.³⁹⁹

³⁹³ Kâsâni, 1,239.

³⁹⁴ Kâsâni, II, 115.

³⁹⁵ Kâsâni, V, 58.

³⁹⁶ Kâsâni, V, 76.

³⁹⁷ Kâsâni, V, 154.

³⁹⁸ Kâsâni, V, 270.

³⁹⁹ Kâsâni, VI, 74.

Kendisi için kurban etmek üzere satın aldığı bir sığıra daha sonra altı kişiyi daha katması istihsânen caizdir. Eserde bunun zengine has bir durum olduğunun altı çizilmekte kıyasın gerekçesi olarak da bu tavrın kişinin va'dine muhalefet anlamı taşıdığı belirtilmekte fakat istihsânın gerekçesine dair net bir ifade kullanılmamaktadır.⁴⁰⁰ Oysa ki Hidâye'de istihsânın gerekçesinin iştirakçilerin buna ihtiyaç duydukları, dolayısıyla zorluğu ortadan kaldırmak için bunun caiz olduğu söylenmektedir.⁴⁰¹ Aynı örneği el-Bûğâ zaruret sebebiyle istihsân başlığı altında incelemiştir.⁴⁰²

Rasûlullah (sav)'ın "Güneş gibi bildiğin takdirde şahitlik et, aksi takdirde bırak" mealindeki hadisi zikrettikten sonra, güneş gibi bilgi sahibi olmak ise ancak bizzat görmekle olur diyerek şahitlik konusunda duymanın (tesâmu) geçerli olmadığını belirten müellif "fakat nikâh, neseb ve ölüm gibi özel durumlarda insanlar bizzat görmese de, bu konularda şöretin (iştihar) dikkate alınıp görme yerine geçmesi sebebiyle duyma ile şahitlik yapılabilir"⁴⁰³ der ve istihsân ya da kıyas kelimelerini hiç zikretmez. Ancak, önce duyma ile şahitlik yapılamaz şeklinde bir genel tavır çizip sonrasında da kendilerine has durumları olduğu gerekçesiyle nikâh, neseb ve ölüm gibi olayları bunun dışında tutması (illa lafzıyla) istihsân ve kıyastan söz etmese de teknik ve içerik olarak istihsânın varlığını hissettiriyor. Nitekim Hidâye'de aynı konu istihsân olarak ele alınmakta ve söz konusu durumlarda duyma ile şehadetin kabul edilmemesi halinde bunun zorluğa sebebiyet vereceği belirtilmektedir.⁴⁰⁴ Dolayısıyla zaruret sebebiyle istihsânen bir hüküm verilmiş olmaktadır.

e. Maslahat Sebebiyle İstihsân

Bir meselede maslahat düşüncesi, o meseleye genel nassa ve genel kurala göre uygulanacak hükümden istisna yapmayı ve aksi yönde bir hüküm vermeyi gerektirirse, bu çeşit istihsândan söz edilir. İfade etmeliyiz ki maslahat ile zaruretin birbiriyle olan yakın ilişkisi ve hatta iç içeliği sebebiyle bu iki istihsân çeşidinin bazı eserlerde tek

⁴⁰⁰ Kâsâni, V, 72.

⁴⁰¹ Merğînâni, Hidâye, IV, 72.

⁴⁰² Dîb el-Bûğâ, Mustafa, Eseni'l-Edilleti'l-Muhteleejjihâfi'l-fikhi'l-İslâmi, s. 147.

⁴⁰³ Kâsâni, VI, 266.

⁴⁰⁴ Merğînâni, Hidâye, III, 120.

başlık altında maslahat ya da zaruret gerekçesiyle istihsân olarak verildiği görülmektedir.

Özürsüz olarak cenaze namazını oturarak yahut bir binek üzerinde kılmak kıyasen caizken istihsânen değildir. Kıyasın gerekçesi olarak cenaze namazının rükünlarının tekbirler olduğu ve de bunların oturarak da yerine getirileceği, kaldı ki cenaze namazından maksadın ölü için dua olduğunu zikrettikten sonra istihsânın gerekçesi olarak ise bu namazın ölüye ta'zim için olduğu, oturarak ya da bir binek üzerinde kılınması halinde bu hareketin ölüyü hafife alma anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir.⁴⁰⁵ Görüleceği üzere istihsânen hüküm verilmesi bir maslahata dayanmakta ve o maslahatın temelini de cenazenin hafife alınmasının önlenmesi düşüncesi teşkil etmektedir. Konuyla ilgili olarak ise Mergînânî, dua olması hasebiyle kıyasen binek üzerinde kılıhabilirse de tahrimenin bulunması yönüyle bir namaz olduğundan özürsüz olarak ihtiyaten kıyam şartının terki caiz değildir demektedir.⁴⁰⁶ Bu yönüyle ele alındığında kapalı kıyas istihsânından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Zira Mergînânî cenaze namazını bir yönüyle duaya diğer yönüyle namaza benzetmekte ve istihsân yaparak kapalı kıyası tercih etmektedir. Nitekim el-Bûğâ da Hidâye'den alıntı yaparak aktardığı bu örneği kapalı kıyas başlığı altında, sunmaktadır.⁴⁰⁷

Mefkudun malından nafaka için harcanmasıyla ilgili bir konuda, malın cinsinin uruz olması durumunda hakimin malı satıp satamayacağı tartışması esnasında Ebu Hanife'den istihsân gereği ihtiyaç oranında malın satılabileceği rivayet edildikten sonra istihsânın gerekçesi bağlamında uruz türü malların bozulacağı korkusuyla babanın çocuğun malını korumak için malı satabileceği hatırlatılıyor ve istihsânın gerekçesinin hareket noktası bu oluyor.⁴⁰⁸

Ebu Yusuf ve İmam Muhammed, zararın, genel bir soygun veya yangın gibi kaçınılması imkânsız mücbir bir sebeple meydana gelmesi dışındaki durumlarda ecîr-i müşterekin bu zararı tazmin ile sorumlu olacağına hükmetmişlerdir. İmameyn görüşlerine gerekçe olarak

⁴⁰⁵ Kâsânî, I, 315.

⁴⁰⁶ Mergînânî, Hidâye, 1,92.

⁴⁰⁷ Dîb el-Bûğâ, Mustafa, Eseru'l-Edilleti'l-Muhtelififihâfi'l-fikhi'l-İslâmî, s. 148.

⁴⁰⁸ Kâsânî, IV, 38.

Rasûlullah (sav)'tan rivayet edilen “Teslim alan elin, aldığı şeyi ödeyinceye kadar sorumluluğu vardır” mealindeki hadis ile Hz. Ömer (ra)'in ihtiyat gerekçesiyle müşterek ecire tazminat ödettiğine dair rivayeti sunmuştur.⁴⁰⁹ Konunun az ilerideki devamında ise İmameynin ecir-i müştereki istihsânen tazminle yükümlü tutmalarının gerekçesi olarak insanların malını koruma amacından bahsedilmektedir.⁴¹⁰

Mültakit veya bir başkası lakîtin kendisinin oğlu olduğu iddiasında bulunacak olursa her hangi bir beyyine olmaksızın iddiası kabul edilir. Halbuki kişinin, varlığı da yokluğu da muhtemel bir iddida bulunduğu ve de tercih sebebi olan beyyinenin burada sunulmaması sebebiyle kıyasa göre iddiası kabul edilmemelidir. Fakat böyle bir iddianın hem lakit ve hem de mültekite yarar sağlayacağı düşüncesiyle istihsânen bu iddia kabul edilir. Çünkü bu vesileyle çocuk neseb sahibi olur. Ayrıca hem terbiyesi ve eğitimi ile ilgilenen ve hem de başına gelebilecek tehlikelere karşı, onu koruyan bir kişiye kavuşmuş birinin Müslüman diğerinin zimmî olması durumunda kıyasen çocuğun nesebinin her ikisinden de olması gerekirken, çocuğa olan faydası sebebiyle istihsânen Müslümanın olması daha iyidir. Çünkü ona tabi olarak çocuk için İslâmî hükümler uygulanır. Aynı şekilde İslam'a daha yakın olması ve dolayısıyla çocuk için daha faydalı olması sebebiyle kitabî mecûsiye tercih edilir.⁴¹¹ Yukarıda Müslümana karşı tercih edilmeyen zimmî, mültekît karşısında olduğunda, müddeinin mültekitten daha yararlı olması sebebiyle istihsânen iddiası kabul edilir ve çocuğun nesebi ondan sabit olur. Fakat bu lakit Müslüman olur. Çünkü nesep iddiası lakite fayda verecek hususlarda kabul edilirken zarar verecek hususlarda kabul edilmez.⁴¹²

⁴⁰⁹ Kâsâni, IV, 210.

⁴¹⁰ Kâsâni, IV, 211.

⁴¹¹ Kâsâni, VI, 245.

⁴¹² Kâsâni, VI, 252; VI, 199.

Altıncı Bölüm

ZEKÂT

ZEKÂTIN TANIMI⁴¹³

Zekâtın Sözlük Anlamı

Zekâtın kelime anlamı; artma, çoğalma, arıtma, övgü ve berekettir. Kur'an'da ve hadislerde bütün bu anlamlar için kullanılmıştır. Zekât, aynı zamanda hem ödeme için çıkarılan zekât payına ve hem de zekât ödeme işlemine (fiil) verilen müşterek bir isimdir. Çıkarılan zekât payına (ayn) verildiğinde, o ayrılan malın ismi olur. Zekât ödeme işlemine (fiil) verildiğinde o da bu işlemin (tezkiye) adı olur.⁴¹⁴

Serahsi (v. 490/1097) el-Mebsût adlı eserinde zekâtın kelime manasıyla ilgili şu malûmâtı vermektedir: “*Zekât lügatta nema ve ziyade demektir. Mâli ibadete zekât denilmesinin sebebi, zekâtı verilen malın bu yüzden dünyada çoğalış artmasından, âhirette sevaba vesile olmasından dolayıdır. (Buna işareten) Allah Teâlâ “Her ne infâk ederseniz muhakkak Allah onun karşılığını verir”* (Sebe’, 34/39). buyurmuştur. Zekât “taharetten” ibarettir denmiştir. Allah, “Temizlenen... felah buldu. (A'lâ, 87/14) buyurmuştur. Bu mâli vecibe, mükellefi günahlardan temizlediği için zekât diye isimlendirilmiştir.”⁴¹⁵

⁴¹³ Zekat; Bilgi ve Uygulama, Prof. Dr. Mehmet Erkal, İfav y. İst. 2008. s.19-49.

⁴¹⁴ Karadavi, Yusuf, Fıkhü'z-zekât, c.1, s. 37-38.

⁴¹⁵ Serahsi, el-Mebsût, c.2, s. 149.

Sadaka Kelimesi de: s.d.k. maddesinden alınmıştır. Sıdk doğru söylemek, sözünü tutmak, sözünü yerine getirmek manalarına gelmektedir. (bkz. Herhangi bir Arapça lügat). Bu masdarın tasrifleri arasında şu manaları tesbit ediyoruz: “Sadaka” tasdik etti, “tasaddaka” sadaka verdi, “asdaka” mehir verdi.⁴¹⁶

Zekât ve Sadakanın Terim anlamları: Ebû Ubeyd (v. 224 h.) zekâtın eş anlamlısı olan sadakanın terim manasını şöyle yapmaktadır:

“Sadakaya gelince o, müslümanın altın, gümüş, deve, sığır, koyun, hububat, mahsûl gibi mallarının zekâtıdır. Bu zekât Allah’ın tayin ettiği 8 sınıf zümreye verilir.”⁴¹⁷

Mâverdi (v. 450/1058) de şöyle bir tanım yapmaktadır: “Zekât da sadaka manasındadır. Her ikisi de aynı şeye isim olarak verilmişlerdir. Zekât, hakikaten ve hükmen çoğalma kabiliyeti olan, sahibi tarafından meşru yollardan kazanılan mallardan alınan ve lâyük olanlara bir yardım anlamı taşıyan farz ibadettir.”⁴¹⁸

Hanbeli fakihlerinden İbn Kudâme (v. 620/1223) ise zekâtı: “Malda tahakkuk eden hakdır. Zekât İslâm’ın 5 rûknünden biridir. Bu; kitap, sünnet ve icma ile sabittir.”⁴¹⁹ diye tarif eder.

İbn Abidin (v. 1252/1836) zekâtın terim tanımını, daha çok ihtiyati kayıtlara yer vererek yapar. O’na göre: Zekât, Şâri’in tayin ettiği bir malı, Hâşim ailesine mensup olmamak veya bu ailenin himayesi altında bulunmamak şartı ile yoksul Müslümanlara temlik etmektir. Öyle ki, ödeyen bundan herhangi bir (maddi) menfaat gözetmesin, Allah rızası için yapsın.”⁴²⁰

⁴¹⁶ Kardavi, Yusuf, Fikhu’z-zekât, c.1, s. 37-38.

⁴¹⁷ Ebû Ubeyde, el-Emvâl, s. 25.

⁴¹⁸ Mâverdi, el-Ahkâm, s.113.

⁴¹⁹ İbn Kudâme, Ebu Muhammed Abdillâh b. Ahmed el-Hanabeli, el-Muğni, Mısır 1327, c.2, s. 572.

⁴²⁰ İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz, Reddül-muhtar ala’d-dürri’l-muhtar ala metni tenviril’-ebsar, İstanbul 1307, c. 2, s. 3-4, diğer tarihler için bkz. el-Baci, Süleyman b. Halef el-Endelusi, el-Münteka, Mısır 1332, c. 2, s. 90; el-Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekr b. Mesud el-Hanefi, Bedaiu’s-Sanai fi tertibi’ş-şerai, Beyrut 1394/1974, c. 2, s. 2 (ikinci baskı); el-Mavsilî, Abdul lah b. Mahmud b. Mevdud, el-lhtıyar li Ta’lilil’-muhtar, Mısır 1370/1951, c. 1, s. 99; el-Halebi, İbrahim b. Muhammed, Mülteka’l-Ebhur, İstanbul 1304 h., s. 28; Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuki İslamiyye ve Istilahat-ı Fikhiyye Ka musu, İstanbul 1967, c. 4, s. 77.

İslâm hukukçuları zekâtın terim anlamı ile ilgili çeşitli tarifler yapmışlardır. Bunları da dikkate alarak zekâtın tanımını şu şekilde yapabiliriz: Zekât; “Allah’ın, Kuran’da zikredilen sınıflara verilmek üzere farz kıldığı, dince zengin sayılan kişilerin mallarından alınan paydır. Bu payın maldan çıkarılma işlemine de zekât denir.”

ZEKÂTIN TARİHÇESİ

Zekâtın kısa tarihini takip edebilmek için Kur’ân’ın hicretten önce ve hicretten sonra nâzil olan ve mâli yükümlülükleri konu alan âyet ve surelerini, iniş sırasına göre incelemek gerekir. Böylece zekât kurumunun önce Mekke devrinde temellerinin nasıl atıldığını, daha sonra Medine döneminde nasıl bir gelişme gösterip kurumlaştığını görmek mümkün olacaktır.

Kur’ân’ın ilk nâzil olan kısa ve özlü Mekkî sûreleri incelendiğinde, bu surelerde iç içe üç konunun işlenmiş olduğu görülür.

1. Allah birdir.

2. Mekke toplumunda korkunç sosyo-ekonomik farklılıklar vardır. Bu giderilmelidir.

3. İnsan kendisinden olduğu kadar çevresinden de sorumludur.

İslâm’ın ilk yıllarında nâzil olan ve kronolojik yönden 4. sırada yer alan Müddessir (74) suresinin 42-44. âyetlerinde, cehennem ehlinin bu kötü sonuca, namaz kılmadıkları ve yetimi doyurmadıkları için düştükleri belirtilmiş ve şöyle buyurulmuştur: “Nedir sizi Sekar’a sokan?” diye. Suçlular der ki: “Biz namaz kılanlardan değildik.” “Yoksula da yedirmezdik.”

Bu ayet, muhtaç kimselerin (miskin) haklarını gözetmeyen, onları doyurmayanların düştükleri kötü akıbeti göstermektedir. Daha sonra dokuzuncu iniş sırasında bulunan Leyl suresinin (92/5-7) âyetlerinde:

“Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah’a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhidî) tasdik ederse, biz onu en kolay olana kolayca iletiriz.” (Leyl 92/5-7)

Artık kim cömert davranır, günah işlemekten sakınırsa.. ifadeleleriyle malını muhtaçlara verenlerin işlerinin kolaylaştırılacağı, 8-10. Âyetlerinde de bunun aksine “malını kısıkanıp ondan fakirlere vermekten kaçınan kimselerin güçlüğü götüren yolda bırakılacakları”

belirtilmektedir. Aynı surede 18. Âyette ise *Zekaen* (*ve zekâten*) masdarından yetezekkâ fiili, mal vermek (i'ta-i mal) ibaresi ile birlikte kullanılmakta ve temizlenip nemalanmak üzere malını hayra sarf edip tezekkî eden kulların ateşten uzak tutulacakları bildirilmektedir. Aynı masdardan 'يَزَكِّي' ve 'يَزَكِّي' fiilleri Mekki sûrelerde mali mükellefiyet dışında temizlenmek, kalbi şirkten temizlemek manalarında kullanılmıştır. Ancak Leyl suresi'nin; "Allah yolunda malını verir, temizlenir" şeklindeki 92/18 ayetinde, sözü edilen fiilin, mal verme (i'tâ mâl) ibaresi ile beraber zikredilmesi, onun kelime manasının mâli mükellefiyetleri de ifade ettiğini açık bir şekilde göstermektedir.

"Miskin"i gözetmemenin dünya ve âhiretteki kötü âkıbetine dikkat çekilip, arınmak için malını hayra sarf eden kullar övüldükten sonra, bu noktadan daha da ileri gidilerek, miskini doyurmaya başkalarını da teşvik etmek mecbûriyeti getirilmektedir. Nitekim iniş sırasında "onuncu" olan Fecr Sûresi 89/17-18. âyetlerde, kendilerinin Hz. İbrahim'in dininden olduklarını iddia eden cahiliye devri Araplarına hitâben: "Siz yetime ikram etmiyorsunuz ve miskini yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz" denilmektedir.

"On birinci" iniş sırasındaki Duhâ Sûresi 93/9-10. âyetlerde: "Yetime hor bakma, isteyeni (sâil) azarlama" şeklindeki uyarıdan sonra, "on yedinci" sıradaki Mâûn Sûresinin 107/1-3. âyetlerinde: "Dini yalan sayanların, aynı zamanda "yetimi şiddetle iten" ve "miskini doyurmayı teşvik etmeyen" kimseler oldukları belirtilmektedir. 'وَلَا يَخْضُ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ' ifadesi "yetmiş sekizinci" nüzûl sırasında olan el-Hâkka Sûresi'nin 69/34. âyetinde de tekrarlanmaktadır. Böylece daha Mekki ilk âyetlerde, cemiyet fertlerinin birbirlerini, yoksullara yardıma teşvik etmeleri gereğine işaret ediliyordu.

Sureleri iniş sırasına göre tetkike devam ettiğimizde, "otuz dokuzuncu" sıradaki A'raf Sûresi'nin (7/156) âyetinde; "Bize, bu dünyada da iyilik yaz ahirette de. Şüphesiz biz sana döndük." Allah buyurdu ki: Kimi dilersem onu azabıma uğratarım; rahmetim ise her şeyi kuşatır. Onu, sakınanlara, zekâtı verenlere ve âyetlerimize inananlara yazacağım." ayette Hz. Musa kavmi'nin kıssası münasebetiyle "zekât ıstılahı" kullanılmaktadır.

Kırk dördüncü" sırada bulunan Meryem Sûresi 19/31. ayette: "Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece

bana namazı ve zekâtı emretti.” ifadesinden anlaşıldığı üzere Hz. İsa’ya, aynı sûrenin 55. âyetinde de: ‘Halkına namazı ve zekâtı emrederdi; Rabbi nezdinde de hoşnutluk kazanmış bir kimse idi.’ ifadelerinden anlaşıldığı üzere Hz. İsmail’in ehline, namaz kılmakla beraber zekât vermenin emredildiği bildirilmekte, böylece zekât şeklinde bir ödemenin önceki peygamberler vasıtasıyla insanlara tebliğ edildiği anlatılmaktadır.

Bundan sonra artık Kur’ân’a inanan müminlere mâli teklifler -diğerlerinin yanında- “zekât ıstılahı” ile de yapılmaya başlanmaktadır.

Nitekim “kırk sekizinci” iniş sırasında olan Neml suresinin 27/3. âyetinde, artık doğrudan Kur’ân âyetlerinin ancak namaz kılanlara ve zekât verenlere doğruluk rehberi olacağı şöyle açıklanmaktadır: ‘Onlar ki, namazı kılarlar, zekâtı verirler ahirete de kesin olarak inanırlar’. Böylece -ileride Medine safhasında da göreceğimiz gibi- namaz kılmanın zekât vermekle bir arada zikredilmesi şeklindeki Kur’an üslubu, daha Mekke safhasında bir arada başlamış olmaktadır.

“Ellinci” iniş sırasında yer alan İsrâ Suresi 17/26. âyette: ‘Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma.’ şeklinde ve daha ileride “seksen dördüncü” sıradaki Rûm Suresi 30/38. âyette: ‘O halde sen, akrabaya, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. Allah’ın rızasını isteyenler için bu, en iyisidir. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.’ şeklinde “hak” tabiri ile mâli tekliflere temas edilmekte ve bu mâli ödemelerin kimlere verileceği gösterilmektedir. İleride ele alacağımız gibi “hak” tabiri ile ifade edilen mâli mükellefiyet, Zâriyât Suresi 51/19. âyette “sail” ve “mahrûm” un ödemesi gerekli bir hakkı olarak ele alınacak; ‘Mallarında, belli bir hak vardır, Sâile ve mahrûma (vermek için).’ Meâric Suresi 70/24-25. âyetlerde bu “hak”a “malûm” (belirli) şeklinde bir sıfat eklenerek, tabiri daha belirgin hale getirilecektir;

“Elli üçüncü” iniş sırasındaki Yusuf Suresi 12/88. Âyette; ‘Yusuf’un yanına girdiklerinde dediler ki: Ey aziz! Bizi ve ailemizi kıtlık bastı ve biz değersiz bir sermaye ile geldik. Hakkımızı tam ölçerek ver. Ayrıca bize bağışta da bulun. Şüphesiz Allah sadaka verenleri mükâfatlandırır.’ şeklinde, Hz. Yusuf zamanında cereyan eden bir hadise münasebetiyle “s.d.k.” kökünden tasaddaka tabiri

kullanılmaktadır ki, bu tabir Medine devrinde Kur’ân ve hadislerde çokça kullanılacaktır.

“Elli beşinci” sıradaki En’âm Sûresi 6/141. âyette ise, toprak mahsûllerinden verilmesi gerekli bir “hak söz konusu edilmekte ve bu “hakk’ın hasad günü ödenmesi emredilmektedir: “Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O’dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yeyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.”

Mekkî âyet ve sûreleri iniş sıralarına göre tetkike devam ettiğimizde, zekât ödemenin artık mümin olmanın bir vasfı olarak mütâlaa edildiği ve namaz kılmakla zekât vermenin aynı âyetlerde ve bir arada zikredilmekte olduğunu müşâhede etmekteyiz. Nitekim “elli yedinci” iniş sırasındaki Lokman Sûresi 31/4. âyetinde: “O kimseler, namazı kılarlar, zekâtı verirler; onlar âhirete de kesin olarak iman ederler.” şeklinde ve yine Mekkî surelerden olan Mü’minûn 23/4. âyette de: Onlar ki, zekâtı verirler’ şeklinde, zekât vermek, müminlerin bir sıfatı, olarak zikredilmektedir. Her iki âyette de zekât, namazla birlikte zikredilmektedir.

Kronolojik sırada altmış yedinci vaziyette olan Zariyât Sûresi 51/19. Ayette; “Mallarında muhtaç ve yoksullar için bir hak vardır.” şeklinde cennetlik kulların en belirgin vasıflarından birinin “Mallarında sâil ve mahrumun hakkı olduğunu kabul eden kimseler olduğu belirtilmekte, daha ileride Meâric Sûresi 70/24-25. âyetlerde bu “hak” tabirine “malûm” sıfatı ilave edilerek, ibare aynen tekrar edilmektedir: ‘Mallarında belli bir hak vardır, Sâile ve mahrûma (vermek için).’ Bazı müfessirler, bu malûm hakkın, zekât olduğunu belirtmişlerdir.

İniş sırası “yetmiş” olan Nahl Sûresi 16/56. âyette İslâm’dan evvelki mâli uygulamalara temas edilmekte ve bu devirlerde müşriklerin her nevi mahsûlden esnâm (putlar) için bir hisse (nasib) ayırdıklarını bildirilmektedir: “Bir de kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, mahiyetini bilmedikleri şeylere (putlara) pay ayırıyorlar. Allah’a andolsun ki, iftira etmekte olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz!’.

En'âm Sûresi 6/136. âyette de: "Allah'ın yarattığı ekinlerle hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca; bu Allah'a, bu da ortaklarımızı (putlarımızı) dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar?" şeklinde aynı devirlerde müşriklerin zirâi mahsûl ve hayvanlardan bir kısmını Allah'a, diğer kısmını da ilahlara tahsis ettiklerine işaret edilmiş ve Allah'ın yanında putlara da pay ayrılması tenkit edilmiştir.

"Yetmiş üçüncü" nüzül sırasındaki Enbiyâ Sûresi 21/73. âyette Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Hz. Yakub'a vahyolunan emirler arasında namaz kılmanın yanında, zekât vermenin de bulunduğu zikredilmektedir: "Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar, daima bize ibadet eden kimselerdi." Bu sureden hemen bir sûre ileride "yetmiş dördüncü" sıradaki Mü'minûn 23/4. Âyette; "Onlar ki, zekâtı verirler" şeklinde, namaz kılmanın ve zekât vermenin müminlerin vazgeçilmez sıfatı olduğu hatırlatılmaktadır. Böylece İslâm'dan önceki durumlara temas etmek suretiyle müminlerin mâli tekliflere dikkatleri çekilmekte, aynı zamanda İslâm öncesi muhtelif cemiyetlerde rastlanan dini ödemelere atıflar yapılarak bunların İslâm'a uymayan yönleri tenkid edilmektedir.

Yukarıda İsrâ 17/26, En'âm 6/141, Zâriyât 51/19. âyetlerde, mâli mükellefiyetlere "hak" tabiri ile temas edilmiş olduğuna işaret etmiştik. Nüzul sırası "yetmiş dokuz" olan Meâric Sûresi 70/24-25 âyette ise bu tabire "mâlûm" sıfatı ilave edilmektedir: *Mallarında, belli bir hak vardır, Sâile ve mabrûma (vermek için)*. Bu malum hakkın zekât olduğu görüşünü benimseyenler varsa da, bu hakkın tesbitinin fertlerin imanına bırakılmış olduğu ve o andaki muhtacın ihtiyacına göre tayin edilen bir hak (pay) olduğu görüşü daha tercihe şayandır.

Son olarak iniş sırasına göre "seksen dördüncü vaziyette olan Rum Sûresi 30/38-39. âyetlerde; "O halde sen, akrabaya, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. Allah'ın rızasını isteyenler için bu, en iyisidir. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir. İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz her hangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince işte zekât veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır." ifadeleriyle yakın, fakir ve yolda kalmışların haklarının ödenmesi

emredildikten sonra, malı artırır gibi görüldüğü halde gerçekte onu noksanlaştıran “ribâ” ile zahiren onu bereketlendiren, nemalandıran zekât mukayese edilmektedir. Böylece Mekkî surelerde geçen zekât ıstılâhından mâli mükellefiyetin kastedildiği de daha açık bir şekilde gözler önüne serilmektedir.

Zekât ıstılâhı Mekkî sekiz ayrı âyette tekrarlandığı gibi, aynı zamanda namazla birlikte zikredilmiştir. Ayrıca yine Mekke devrinde nâzil olan âyetlerde “hak”, “hakkun mâlûm”, “nasib” gibi çeşitli tabirlerle de mâli tekliflere işaret edilmiştir. Hatta Rum Sûresi 30/38-39. âyetlerde, yakın akraba (ze’l-kurba), fakir (miskin) ve yolda kalmışlara (ibn sebil) verilmesi emredilen bu hak, ribâ ile de mukayese edilmiştir. İleride Medine’de nâzil olan Bakara Sûresi 2/276. âyette de: ‘Allah faizi tüketir (Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez.’ ifadeleriyle ‘sadaka’, aynı şekilde ribâ ile karşılaştırılacaktır. Bu âyetlerin birlikte mütalaa edilmesinden de, ‘hak’ tabirinden, mâli tekliflerin kastedildiği açıkça anlaşılacaktır.

Yukarıda tesbitini yaptığımız mali konulara temas eden Mekkî âyetleri, üç ana grupta toplayabiliriz:

Birinci grupta ele alabileceğimiz âyetlerde, öncelikle yetim ve miskini gözetmeyenlerin kötü akıbetleri tasvir edilmekte, sonra malını hayra sarf edenlerin mükâfatlandırılacağı, ateşten uzak tutulacağı, mali yardımlardan kaçınanların cezalandırılacağı bildirilmekte, daha sonra yoksulu doyurmaya başkalarını da teşvik etmek gerektiğine işaret edilmektedir.

İkinci grupta toplayabileceğimiz âyetlerde, İslam öncesi durumlara temas edilmekte, yanlış uygulanan mâli ödemeler gösterilerek bunların tenkidi yapılmakta, bu arada zekât adı altında mali mükellefiyetin önceki peygamberler tarafından da insanlara tebliğ edildiği hatırlatılmakta, esasen Allah’a iman edenlerin değişmeyen vasıflarından birinin zekât vermek olduğuna dikkat çekilmektedir.

Üçüncü gruba alabileceğimiz Mekkî âyetlerde ise, müeyyide (yaptırım) unsuru daha açık bir şekilde ortaya konmaktadır. Bu bilhassa mâli meselelere “hak” tabiri ile temas eden Mekkî âyetlerde görülmektedir.

İşte Kur'ân daha Mekke devrinin ilk yıllarında vahdâniyet yani bir Allah inancı ile sosyo-ekonomik dengenin kurulması ve korunması arasında çok sıkı bir bağ bulunduğu fikrini müslümanların kafalarına ve gönüllerine yerleştirmiş, mâli yükümlülükler alanında önce, bir bilinçlendirmenin meydana getirilmesine ağırlık vermiştir. Bu arada sekiz Mekkî âyette zekât terimi de kullanılmıştır.

Zekâtın Medine'de farz kılındığı dikkate alındığında, bu Mekkî âyetlerde geçen zekât kelimesi ile Medine'de farz kılınan, nisabı, nisbeti belirli, sarf yerleri gösterilmiş zekâtın kastedilmediği anlaşılabilir olur.

Mekke devrinde zikredilen zekât; nisabı, nisbeti ve sarf yerleri belirlenmemiş mutlak zekâttır. Bunun nisbet ve miktarını müminler durum ve şartlara göre belirtiyorlardı.

Hz. Peygamber, Medine'ye hicreti sırasında ilk dinlenme yeri olan Kuba'da okuduğu hutbede "Yarım hurma ile de olsa Cehennem ateşinden korunun"⁴²¹ buyurarak mali yükümlülük konusunu ele almış; Medine'ye vardığında ensarla muhacirin arasında mallarda ve elde edilecek kazançlarda ortaklığı sağlayacak şekilde bir kardeşlik anlaşması gerçekleştirmiştir.

Medine devrinde mali konular tekrar ele alınmış Medenî âyetler giderek artan bir ehemmiyetle mü'min hayatının bu yönü üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu devirde zekât terimi tekrar tekrar kullanılmış, Mekke devrinde olmayan ve zekât ile eşanlamlı kullanılan 'sadaka' terimi 12 ayrı Medenî âyette zikredilmiştir.

Medenî âyetlerde zekât kelimesinin içeriği "ihsan", "bîr" gibi kelimelerle ifade edilen gönüllü ödemelerden açık bir şekilde ayrılmış, bu devirde doğrudan müminlere yöneltilen "zekât veriniz" veya Hz. Peygamber'e yöneltilen "Onların mallarından sadaka al" (Tevbe, 9/103) şeklindeki hitaplarla zekâtın cebirlik unsuru taşıyan, yerine getirilmesi zorunlu, İlahî, dinî bir yükümlülük olduğu açık bir şekilde ortaya konmuştur.

Böylece zekât Kur'ân'da 8'i Mekkî sûrede olmak üzere 30 ayrı âyette mârifé (belirli isim) olarak tekrarlanmıştır. Bu âyetlerin 27'sinde namazla birlikte aynı âyette zikredilmiştir.

⁴²¹ Buhari, Zekât, 9; Müslim, zekât, 68.

Zekât kelimesi Kehf Suresi (18) 81. ve Meryem Suresi (19) 13. âyetlerde nekre olarak zikredilmiş ve konumuz olan zekâtta başka anlamlarda kullanılmıştır.

Hicretten sonra ilk nâzil olan “Bakara” suresi 2/3, 195, 215, 219, 239, 261, 262, 264, 265, 267, 270, 272, 273, 274 âyetlerde mâli mükellefiyetlere “infâk” mastarından tasrif halinde fiil ve emir sîgaları ile temas edilmekte, iniş sırasına göre; gayba iman eden, namaz kılan ve Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiklerinden infâk edenlerin... muttaki kullardan olacağı belirtilmekte, şöyle buyurulmaktadır: ‘Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar.’ Sonra Allah yolunda infaktan kaçınanların tehlikeli akıbetine dikkat çekilmekte,

‘Allah yolunda harcadın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.’ Daha sonra mallarını nerelere sarfedeceklerini soranlara evvelâ bunun ana-baba, yakın akraba (ze’l-kurba), yetim, miskin ve yolda kalmışlara (ibn sebîl) yapılacağı şeklinde cevap verilmekte; “Sana (Allah yolunda) ne harçayacaklarını soruyorlar. De ki; Maldan harcadığınız şey, ebeveyn, yakınlar, yetimler, fakirler ve yolcular için olmalıdır.” *ne infâk edileceği sorulduğunda da afv’i infâk ediniz”*

“Yine *sana* iyilik yolunda ne harçayacaklarını sorarlar, ihtiyaç *fazlasını*” *de* yani tabii ihtiyaçlarınızın dışında kalan fazlayı (Bakara, 2/215) infâk ediniz denilmektedir. Müteakip ayette tasvir edilen kıyamet günü gelmeden önce infâk ediniz” (Bakara, 2/219) emri tekrarlanarak Müslümanlar mâli teklifler sahasında teşvikin de ötesinde azami fedakalıkta bulunmaya davet edilmektedir. Bundan sonraki ayetler iniş sırasına göre Allah yolunda mallarından infak edenlerin 700 misline kadar mükâfatlandırılacağı, “Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah’ın lütfü geniştir, O her şeyi bilir.” Ancak Allah katında makbul infakin “başa kakmadan” ve ‘eza vermeden’ yapılanı olduğu (Bakara, 2/261) malını gösteriş için infak edenlerin bu sadakalarının boşa gideceği bildirilmektedir.

‘Allah’ın rızasını kazanmak ve ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki

kat ürün vermiştir. Bol yağmur yağmasa bile bir çisinti düşer (de yine ürün verir). *ifadeleriyle infâkın sırf Allah rızası için yapılması tenbiblemekte (Bakara, 2/265), daha sonra müminlere hitaben temiz ve belâl olarak kazandıklarından ve yerden çıkardıklarından infâk etmeleri emredilmektedir.* (Bakara, 2/267)

Böylece mezkûr âyette, ticaret mallarından, yer altı ve yer üstü toprak ürünlerinden zekât vermek bahis mevzuu edilmektedir.⁴²² Bu arada, aynı âyette, ödenecek malın vasfına da işaret edilmekte, bunun kötü, âdi cinsten olmaması istenmektedir: ‘Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan almayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayınız (Bakara, 2/267). *Fakat az veya çok, iyi veya kötü her çeşit harcamanın Allah tarafından bilinip değerlendirileceği de; ‘Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı muhakkak Allah bilir’* âyetiyle duyurulmaktadır. Bu duyuru tekrar tekrar “Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir.” ifadeleriyle hatırlatılmaktadır (Bakara, 2/270, 272, 273). Gece-gündüz, gizli-açık, gerektiğinde muhtacın ihtiyacından haberdâr olduğunda derhal yapılacak bütün harcamaların Allah rızası için yapıldığı müddetçe mükâfatlandırılacağı da ayrıca belirtilmektedir.

“Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarfedenler var ya onların mükâfatları Allah katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler.” (Bakara, 2/274)

Aynı sûre 43 83, 110, 177, 277. âyetlerde, zekât ıstılâhı kullanılmakta, bunlardan 43. ve 83. âyetlerde: Namazı tam kılın, zekâtı hakıyla verin rükû edenlerle beraber rükû’ edin.” ve

“Vaktiyle biz, İsrailoğulları’ndan yalnızca Allah’a kulluk edeceksiniz, ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz diye söz almış ve “İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin” diye de emretmiştik.’ şeklinde İsrailoğulları’na, 110. âyette doğrudan müminlere “zekât veriniz” (...) şeklinde emirler vârid olmaktadır. 177. âyette: “Onları desteklerseniz ve Allah’a güzel borç verirseniz” “Kim Allah’a güzel bir ödünç verecek olursa, Allah da onun karşılığını kat kat verir ve ayrıca onun çok değerli bir mükâfatı da vardır,”

⁴²² Yazır, H. a.g.e., c.2., s. 907.

ve *'Eğer Allah'a (rızası uğruna) ödünç verirsiniz, Allah onu sizin için kat kat arttırır ve sizi bağışlar. Allah çok mükâfat verendir ceza vermekte acele etmeyendir.'* şeklinde sırasıyla el-Mâide 5/12, el-Hadid 57/11, 18, et-Tegâbun 64/17 v.s. âyetlerde de geçmektedir. Bu âyetleri birlikte mütâlaa ettiğimizde, adı geçen tabirin, cemiyet içinde Allah rızası için yapılacak bir çeşit yatırım manasına geldiği anlaşılabacaktır.⁴²³

Öteki sûrelerde iniş sırasına göre; Âl-i İmran Sûresi 3/92. (nüzul sırası; 89) âyette, mâli mükellefiyetlere “birr” ıstılahı ile temas edilmektedir: *'Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça “iyi” ye eremezsiniz.'* (Bakara, 2/177) (bu ayette de aynı ıstılahla temas edilmiştir). Nisâ Sûresi 4/77,162 (Nüzul sırası; 92) âyetlerde ise, “namazı kılın ve zekâtı verin” ve ‘senden önce indirilene iman edenler, namazı dosdoğru kılanlar, zekâtı verenler” şeklinde zekât vermek ve namaz kılmak birlikte zikredilmektedir. Ahzâb Sûresi 33/33. Âyeti; *'Namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin (nüzul sırası; 90) ve Hadid Sûresi 57/18. (nüzul sırası; 94) âyetinde: 'Sadaka veren erkeklere ve sadaka veren kadınlara ve Allah'a güzel bir ödünç verenlere, verdiklerinin karşılığı kat kat ödenir ve onlara değerli bir mükâfat vardır.'* şeklinde mükelleflere temas edilmekte, öncekinde peygamber hanımlarının da zekâtla mükellef oldukları açıklanırken, sonuncuda “musaddık” ve “musaddıkât” ıstılahları ile kadın ve erkek bütün Müslümanlara işaret edilmektedir. Bundan sonra, nüzul sırasına göre Beyyine 98/5,⁴²⁴ Nûr 24/37,⁴²⁵ Hac 22/41,⁴²⁶ Mücadele 58/13,⁴²⁷ Mâide 5/12,⁴²⁸ 55. âyetlerde, zekât ıstılahı yine namazla birlikte zikredilmekte, böylece Müslümanlar katında Allah'a karşı vazifeler ile insanlara karşı vazifelerin içli dışlı ayrılmaz bir bütün şeklinde birbirine bağlandığı bir anlayışa dikkat çekilmektedir.⁴²⁹

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Tevbe Suresi, hem Kur'ân'ın en son inen surelerinden biridir, hem de mâli mükellefiyetlere en geniş

⁴²³ Fazlurrahman, İslamiyet ve İktisadi Adalet Meselesi, Çev. Yusuf Ziya Kavakçı, s. 8, Erzurum.

⁴²⁴ Nüzûl sırası, 100.

⁴²⁵ Nüzûl sırası, 102.

⁴²⁶ Nüzûl sırası, 103.

⁴²⁷ Nüzûl sırası, 105.

⁴²⁸ Nüzûl sırası, 112.

⁴²⁹ Hamidullah, M., İslam Peygamberi, c.2, s. 217.

şekilde yer veren suredir. “Yüz on üçüncü” sırada yer alan bu sûrede, biri zekâtın zorunlu bir ibadet olduğundan diğeri de zekâtın kimlere verileceğinden bahseden iki mühim âyet yer almaktadır.

Tevbe suresi 9/5, 18. âyetlerde önce; “Allah’ın mescidlerini ancak, Allah’a ve ahiret gününe (ruhu ölmeden evvel Allah’a ulaştırma gününe) îmân eden ve namazı ikame eden ve zekât veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder.” İfadeleri ile zekâtın önemi, onun inananlarla inanmayanlar arasında bir alamet-i farika olduğu belirtilmekte, bundan sonra aynı surenin 9/34, 35. âyetlerinde yeni zekât mevzuları bahis konusu edilmektedir. Bunlar altın ve gümüşdür. Mezkûr ayette altın ve gümüşten zekâtını⁴³⁰ vermeyenlerin cehennem ateşi ile nasıl yanacakları ayrıntılı bir şekilde tasvir edilerek böyleleri elim bir azapla tehdid edilmektedir.

“Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele! (Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): “İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz serverttir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!”

Nihayet Kur’ân’ın bu dokuzuncu suresinde bulunan biri zekâtın zorunlu ibadet; diğeri de zekâtın sarf yerlerinden bahseden iki mühim ayetten de bahsedelim. Tevbe Sûresi 9/103 âyette, Hz. Peygamber’e Müslümanların mallarından sadaka (zekât) alması ve tahsil esnasında mükellefe dua etmesi emredilmektedir: “Onların mallarından sadaka için al; bununla onları (günahlarından) temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için ‘sükûnettir (onları yatıştırır). Allah işitendir, bilendir.” Müfessirler ayetin tefsiri hususunda geniş açıklamalar yapmışlardır. Burada şunu belirtmeliyiz ki, adı geçen ayette, Hz. Peygamber’e zekât tahsili için selahiyet verildiği açıkça belirtilmektedir.

Tevbe Sûresi 9/60 ayette ise zekâtın sarf yerleri hakkında esaslı prensipler vazedilmektedir: “Sadakalar (zekâtlar) Allah’tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya

⁴³⁰ Yazır, H., Hak Dini Kur’an Dili, c. 4, s. 2519-2521

çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.”

Buraya kadar yapmış olduğumuz tesbitleri şu şekilde değerlendirmemiz mümkündür:

Medine devrinde, hicreti müteakip mâli meseleler ele alınmış, Medeni ayetler giderek artan bir ehemmiyetle mümin hayatının bu cephesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Konuya Mekke devrinde olduğu gibi, fakat daha farklı istilâhlarla (ihsan, birr, kard/karz) temas edilmiştir. Bu devirde “zekât” istilâhı tekrar tekrar kullanılmış (Bakara 2/43, 83, 110, 177, 277, Nisâ 4/77, 162, Maîde 5/12, 55, Tevbe 9/5, 11, 18, 71, Nûr 24/27, Ahzâb 33/33, Hacc 22/41, 78, Nûr 24/37, 56, Mücâdele 58/13, Beyyine 98/5), bu arada zekâtın müteradifi olarak, Mekke devrinde kullanılmayan “sadaka” ve “sadağat” istilâhları 12 ayrı Medeni âyette (Bakara 2/196, 263, 264, 276, Nisâ 4/114, Tevbe 9/58, 60, 79, 103, 104, Mücâdele 58/12, 13) kullanılmıştır. Zekât istilâhı gönüllü ödemelerden olan “ihsan” (Bakara 2/83) ve “birr” (Bakara 2/177) istilâhından açık bir şekilde ayrılmış, bu devirde doğrudan mü'minlere yapılan “zekât veriniz...” veya Hz. Peyğamber'e hitaben “onların mallarından sadaka al...” (Tevbe, 9/103) şeklinde varid olan hitaplarla, zekâtın “cebrilik” unsuru taşıyan ilahi-dini bir mükellefiyet olduğu belirtilmiştir.

Kur'an'da, başta zekât olmak üzere mali mükellefiyetle ilgili ayetleri bir bütün olarak ele aldığımızda şu sonuca varıyoruz:

Fakirlik icmtimai bir yaradır. Tedavi edilmelidir. Bu itibarla müslümanların dikkati bu yöne çekilmiş, bir şuurlanma meydana getirilmiştir; yoksul ve yetimlerin doyurulması, giydirilmesi yer yer teşvik ve korkutma unsurları ile takviye edilerek tavsiye edilmiş, mevzu merhale merhale işlenerek Müslümanların ruhuna mallarında fakir ve kimsesizlerin hakkı olduğu yerleştirilmiştir. Bu arada önceki peygamberlerin de namazla birlikte zekâtı emrettikleri hatırlatılıp Medine safhasında belirecek olan zekât-namaz birlikteliği şeklindeki Kur'anî üslup Mekke döneminde başlatılmıştır.

Hicreti müteakip nazil olan ayetlerde mü'min hayatının mâli cephesi üzerinde yoğun bir şekilde durulduğu görülmektedir. Niha yet hicri 9. yılda nazil olan ve iniş sırası 113 olan Tevbe Suresi'nde yine zekât ve infakla ilgili ayetlerin kesif olduğu ve bu konuda nihai noktaya varıldığına şahid oluyoruz.

Zekâtın Medine devrinin hangi yılında farz kılındığı hususunda İslâm âlimlerince farklı tarihler gösterilmiş, bazıları zekâtı hicri 2. yılda Ramazan orucundan önce, bazıları da aynı yıl Ramazan orucundan sonra farz kılındığını söylerken İbni Esir (ö.630/1292) zekâtın hicri 9. yılda farz kılındığını ileri sürmüştür.

Buhari'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in zekât farz olmadan önce fitr sadakasını vermeyi emrettiği, zekât farz kılındıktan sonra onu ne emrettiği ve ne de yasak ettiği, ancak Müslümanların her Ramazan ayında Bayram namazından önce fitr sadakası vermeye devam ettikleri belirtilmektedir. (Buhari, Zekât, 75)

Bu hadis, fitr sadakasının zekâtın farz olmasından önce emredildiğini açıkça göstermektedir. Buna göre zekâtın Ramazan orucundan sonra farz olması gerekmektedir. Ramazan orucunun hicretten sonra farz kılındığında ise âlimler görüş birliğine varmışlardır. Çünkü Ramazan orucunun farz olduğunu ifade eden âyet Medenîdir ve hicri 2. yılda nazil olmuştur. O halde zekât da hicri 2. yılda Ramazan orucundan sonra farz kılınmıştır.

ZEKÂTIN ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sünnetinde zekât daima namazla birlikte zikredilmiştir. Bu husus namazla zekât arasındaki kuvvetli bağlılığa, kişinin Müslümanlığının ancak bu ikisini eda etmekle uygunluk derecesine ereceğine bir delildir. Namaz bedeni bir ibadet, zekât da mâli bir ibadettir. İkisine hâkim olan ruh Allah'a yaklaşmak ve onun rızasını kazanmaktır.

Kur'ân zekât vermeyi, müminlerin, muhsinlerin, iyi (birr) ve mütâki kulların vasıflarından saymıştır. O halde müminler, muhsinler, müttakiler zümresinde yerini almak isteyen bir zengin, zekâtını verecek, namazını da kılacaktır. Zira Cenab-ı Allah şöyle buyurmaktadır: *“Mü'minler muhakkak felâh bulmuştur. Öyle müminler ki onlar buşua riayetkârdır. Onlar boş sözlerden ve faidesiz şeylerden yüz çeviricidirler. Öyle müminler ki onlar zekât (farizasını) ifa edenlerdir.”* (Mu'minûn, 23/1-4)

“Hidayet ve müjde namaz kılan, zekât veren müminler içindir.”

(Lokman, 31/3-4)

“Yüzlerinizi doğudan yana, batıdan yana çevirmeniz iyi olmak demek değildir. Lâkin iyi olan Allah'a, âbiret gününe, meleklerle, kitaba,

peygamberlere inanan, O'nun sevgisiyle yetimlere, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve köleler uğrunda mal veren namaz kılan zekât verenler... dir." (Bakara, 2/177)

Kur'ân-ı Kerim müşrikleri zem ederken onların vasıflarından birinin zekât vermemek olduğunu zikreder.

"Yazıklar olsun o müşriklere ki, onlar zekât vermezler ve âhireti de inkâr ederler". (Fussilet, 41/6-7)

Zekât vermeyen bir zengin Allah'ın geniş rahmetine, Allah Rasûlü'nün dostluğuna da hak kazanamaz. Zira Allah Tealâ şöyle buyurur: *"Benim rahmetim her şeyi kuşatmıştır. Onu sakınan, zekât veren ve ayetlerime iman edenlere has olmak üzere tesbit edeceğim."* (A'râf, 7/156) *"Sizin yâriniz ancak Allah'tır. O'nun peygamberidir. Allah'ın emrine boyun eğici olarak namazı kılan, zekâtı veren mü'minlerdir."* (Mâide, 5/55)

Bütün bu âyetler zekâtın ne büyük önem taşıdığına açık delilleridir.

Zekât, sadece "farz" diye bilinen hükümlerden biri olmayıp aynı zamanda İslâm binasının üzerine inşa edildiği beş büyük sütundan biridir; İslâmîyeti karakterize eden kurumlardandır.

Zekât her şeyden önce bir ibadettir. Müslüman bu ibadeti Allah'ın emrine uyarak, O'nun rızasına kavuşmayı dileyerek gönül hoşnutluğu ve halis bir niyetle yerine getirmelidir. Çünkü ancak bu şekilde eda edilen zekât Allah katında kabul görebilir.

Zekâtını öncelikle zamanı ve mekânı yaratan yüce Allah'ın emri olduğu için ödeyen, bu ve diğer ibadetleri O'na yakın olmak, O'na şükretmek amacıyla yerine getiren Müslüman, âhîret hayatının nimetlerine ve cennette Allah'a yakın olma ehlidir.

Zekâtın bu ibadet manası yanında bir de yüce insanî hedefleri, üstün ahlâkî değerleri ve iktisadî gayeleri vardır.

Kur'ân-ı Kerim zekâtın hedeflerini iki kelime ile dile getirmektedir. Bunlar *"Tathîr ve Tezkiye"* (Temizleme, arıtma) dir: *"Onların mallarından sadaka (zekât) al. Onunla kendilerini temizlemiş ve tezkiye etmiş olursun."* (Tevbe, 9/103)

Bu iki kelime maddi olsun manevi olsun, zengin ruh ve nefsinin mala ve servetini temizleme ve arıtmayı içine almaktadır. Bunları şöyle açıklamak mümkündür:

Zekât özellikle cimrilik olmak üzere zekât vereni bütün günah kirliliklerinden arıtır. Cimrilik fert ve toplum için kötü bir

hastalıktır. Bu hastalık kişiyi mal uğruna kan dökmeye, vatana ihanete, devlet malını yemeye kadar götürür. İşte zekât -verildiği oranda- ödeyenin duygularını mala bağlılık ve boyun eğmek zilletinden temizler, paraya kulluk bağından kurtarır.

İslâm dini insanın sadece Allah'a kul olmasını, Allah'tan başka her şeyin esaretinden kurtulmasını, yaratılmışların efendisi olma özelliğini korumasını arzu etmektedir. Bunu da her sene malının zekâtını vererek insana "verme" (infâk etme) alışkanlığını kazandırarak gerçekleştirmektedir.

Bencilikten kurtulan, paraya, mala düşkünlükten temizlenen, dar da kalmışların yardımlarına koşmayı huy edinen kimseler Allah'ın ve Rasûlü'nün ahlâkı ile ahlâklanırlar. Bu ahlâk da onları olgunluk zirvesine yüceltir. Zekât, Allah'ın verdiği nimetlere şükürdür. Namaz, oruç gibi bedenî ibadetler, Allah'ın ihsan ettiği vücut sıhhati ve selâmetinin şükürüdür. Başta zekât olmak üzere yapılan gönüllü ödemeler de mal nimetinin şükürüdür. Bu duygularla zekâtını veren mümin, her nimetin, sağlığın, ilmin, sanatın vs. şükürlerinin o nimetlerle ödeneceği şuuruna varır. Zekât, sadece ödeyenin duygularını değil, mallarını da başkaların haklarından temizler. Kul için, zengin malında gerçekleşen bir hak olan zekât, ondan ayrılmadıkça kirlenmesine sebep olur. Zekât, İslâm'da sosyal dayanışma sisteminin bir bölümüdür. Zekâtın oluşturduğu sosyal dayanışma fakir, kimsesiz, muhtaç, yetim, yolda kalmış, borçlu gibi her sınıfı kapsayacak kadar geniştir. Bunların bütün ihtiyaçlarına yetecek düzeydedir. Zekât, sosyal güvenliğin finansmanında, tehlikeye uğrayan insanların, tehlikelerin zararlarından kurtarılmasında mükemmel bir kurumdur. Modern vergileme prensiplerinin hemen hepsi bu kurumun yapısı içinde mevcuttur. Zekât teriminin taşıdığı artma ve üreme (nema) dikkat çekicidir. Yoksul zümrelerin eline geçen para her şeyden önce insan onurunu geliştirir, işgücü kalitesini artırır, bunun yanında artan satın alma gücü sayesinde yükselen umumî talep hacmi ekonomik hayata dinamizm getirir.

İslâm ekonomisinin eksenini zekâtın en dikkate değer özelliği İslâm'ın şartlarından sayılıp tek tek fertlerin vicdanlarına maledilmiş olmasıdır. Asrımızda devletlerin yükledikleri vergilerden her ülkedeki vatandaşların kaçmaya çabaladıkları ve bu uğurda çeşitli muhasebe oyunları geliştirdikleri bir gerçektir. Zekât servet biriktirip onu

âtil hale getirmenin amansız düşmanıdır. Biriken servet zekâtın tarh edildiği birinci kalem matrahtır. Aşağıdaki âyetleri düşünerek okuyan Müslümanların imkân sahibi olduklarında zekât vermemeleri mümkün değildir.

“Altını ve gümüşü yığıp ve biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara acıklı bir azabı müjdele. O gün bunlar, üzerlerinde yakılacak cehennem ateşinin içinde kızdırılacak ve onların alınları, böğürleri, sırtları bunlarla dağlanacak.” “İşte bu, denilecek nefisleriniz için toplayıp, sakladıklarınız, artık saklayıp istifçilik ettiğiniz bu nesnelere acısını haydi tadın” (Tevbe, 9/34, 35)

Burada yağma ve biriktirme sadece yere gömülen altın ve gümüşle alakalı değildir, bilâkis o, zekâtı verilmeyen servetin hepsini ifade etmektedir. Zekât sermayeyi yatırıma zorlar. Çünkü yatırımdan kaçırılan sermaye, zekâtın mevzuu olarak yıldan yıla küçülerek dağılmaya yüz tutar. Zekât sayesinde zenginle fakir arasında baba oğul samimiyeti oluşur. Zengin zekâtını verirken fakire yapılması gereken ikramı en yüce ahlâk ve en ince edebi içine sindirerek yapar. Çünkü Kur’ân o değerde ve bu şekilde muamele edenleri övmüş, iyilik yapanları yaptıklarını başa kapıp eziyet etmek suretiyle değerlerini azaltmaktan sakındırmıştır.

ZEKÂTLA İLGİLİ TEMEL TERİMLER

1. Sebep: Şâri’in varlığını hükmün varlığı, yokluğunu da hükmün yokluğu için alamet kıldığı durumdur. Eğer sebep hüküm ile uygunluk taşıyorsa bu hem illet hem sebep adını alır. Hüküm ile kendisi arasında açık bir uygunluk görülüyorsa buna sadece sebep denir, illet denmez.

Zekâtın vücut sebebi: Nisab miktarı artıcı vasıftaki mala malik olmaktır. Borcundan ve tabii ihtiyaçlarından fazla nisab miktarı artıcı mala sahip olan ve bu malının üzerinden bir kameri yıl geçen kimse zekât ödemekle mükellef olur.

2. Rükûn. Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olan ve onun yapısından bir parça teşkil eden unsurdur.

Zekâtın Rükünü. Zekât farz olan maldan zekât borcunu çıkarmak ve onu fakire temlik ve teslim etmektir. (Onun mülkiyetine koymaktır.)

3. Şart: Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olmakla beraber, onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıftır.

Zekât; Müslüman, hür, akıllı, bâliğ, tabii ihtiyaçlarından fazla artıca vasıftaki mala tam bir mülkiyetle mâlik oluşunun üzerinden bir (kameri) sene geçen kimselere farzdır. Bu farzın sahih olarak ödenebilmesi için de ehline verilmesi ve verilirken de niyet edilmesi gerekir.

Görüldüğü gibi zekâtın farz olabilmesi için hem mükelleflerle ve hem de mallarla ilgili şartlar vardır. Aynı şekilde bu farzın edasının sıhhati için de bir takım şartlar aranmaktadır.

1. Zekâtın Farz Olmasının Şartları (Vücub Şartları)

a. Mükellef ile İlgili Şartlar (Zekât Mükellefleri)

1) Müslüman Olmak

Kur'ân "zekât veriniz" emrini mü'min erkek ve kadınlara yöneltmiştir. Hz. Peygamber de hadislerinde zekâtın Müslüman mükelleflerden alınacağını beyan etmiş ve zekât vermeyi İslâm'ın şartları arasında sayarak onun mâli bir yükümlülük aynı zamanda bir ibadet olduğunu vurgulamıştır.⁴³¹

Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken verdiği talimat zekât yükümlülüğü açısından oldukça önemlidir. Hz. Peygamber ona önce ehl-i Kitab olan Yemen halkını İslâm'a davet etmesini, kabul ederlerse namaz kılmayı öğretmesini bunu da kabul ederlerse zekât vermeyi tebliğ edip onlara hükümlerini öğretmesini emretmiştir.⁴³²

Fakihler bu hadisteki sırayı ve diğer hadisleri de dikkate alarak zekât yükümlülüğü konusunda farklı hükümlere varmışlardır. Ancak onların ittifakla vardıkları sonuç şudur: Gayri müslimlerin müslüman olmadan önce yaptıkları hiç bir ibadet sahih ve muteber değildir. Zekât da mâli bir ibadettir. O halde o da ancak Müslüman mükelleflere yüklenir.

Ebû Hanîfe'ye göre İslâm'dan dönen mürtede zekât farz değildir. Şafî'ye göre ise zekât verme yükümlülüğü devam eder.

⁴³¹ Buhari, İman, 2.

⁴³² Buhari, zekât, 1.

2) Akıllı ve Baliğ Olmak

Çocuğun mal varlığından velisi, delinin mal varlığından vasisi zekât ödemekle mükellef olur mu?

Bu konuda Hz. Peygamber'den iki hadis rivayet edilmiştir. Bu hadisler şunlardır: “Kim malı olan yetime veli olursa, onun malını ticarete yatırsın ve onu sadakanın yemesine terk etmesin”⁴³³ “Yetimin mallarını zekâtın tüketmesine meydan vermeyiniz.”⁴³⁴

Ancak manalarını verdiğimiz bu iki hadis de senedlerinden dolayı tenkide uğramışlardır.⁴³⁵

Tabi'in fakihlerinden Said b. Müseyyeb (v. 94/712), Hz. Ömer'in aynen sonuncu hadis manasında bir haberini⁴³⁶ de Hz. Ömer'in velisi olduğu yetimin malı için “Eğer bunu (ticarete yatırmayıp) bırakırsak zekât onu tüketir”⁴³⁷. dediğini rivayet ederler.

Hz. Ali'nin, velisi bulunduğu Ebû Rafî oğullarına ait bir arsanın satışından elde edilen 10.000 (dirhem)'in zekâtını verdiği,⁴³⁸ Hz. Aişe ve Abdullah b. Ömer'in, velileri oldukları yetimlerin mallarından zekât ödedikleri⁴³⁹. ve Cabir b. Abdillâh'ın da bu manada fetva verdiği rivayet edilmektedir.⁴⁴⁰

Tabi'inden de Mücahid b. Cebr (v. 100/718), Ata b. Ebi Rabah (v. 115/733), Tavus b. Keysan (v. 107/724) ve Cabir b. Zeyd (v. 103/721) in çocuğun malından velisinin zekât ödemekle mükellef olduklarına dair fetva verdikleri nakledilir.⁴⁴¹

Diğer taraftan kaynaklarımız Hz. Ali ve Abdullah b. Abbas (v. 68/687)'in “Çocuğa, namaz farz olana kadar, zekât farz değildir.”⁴⁴²

Abdullah b. Mesud'un da; “Veli, yetimin malında tahakkuk eden

⁴³³ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1299.

⁴³⁴ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1300.

⁴³⁵ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 611, dn. 1., 2.; Kardavi, Fıkhu'z-zekât, c.1, s.109-110.

⁴³⁶ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1301; Tirmizi, c. 3, s.33). Şa'bi (vf. 103/721).

⁴³⁷ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1302.

⁴³⁸ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1305-1306.

⁴³⁹ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1307-1309.

⁴⁴⁰ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1310.

⁴⁴¹ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1311-1314.

⁴⁴² Serahsi, el-Mebcut, c. 2, s. 162; el-kâsâni, Alau'd-Din Ebi Bekr b. Mesud, Kitabu Bedaii's-sanai, Beyrut 1394/1974, c. 2, s. 4 (ikinci baskı”

zekât borçlarını tesbit eder, çocuk buluğa erince ona bu borçları haber verir⁴⁴³. dediği rivayet edilir.

Tâbi'nin fakihlerinden İbrahim en-Nahai (v. 96/714) ve Şabi'nin de aynı manada fetva verdikleri.⁴⁴⁴ Süfyanü's-Sevri ve Ebi Leyla (v. 148/765)'nın, İbn Mesud'un görüşünde oldukları⁴⁴⁵. Kadı Şureyh (v. 78-687)'in, velisi bulunduğu yetimin mallarının zekâtını vermediği⁴⁴⁶. Ebû Vail (v. 64/683) 'in; "Velisi bulunduğum bir yetimin 8.000 dirhemi vardı. Onun zekâtını vermedim. Çocuk buluğa erince (parayı) ona teslim ettim."⁴⁴⁷ dediği rivayet edilir.

Tabi'nin ileri gelenlerinden Hasenu'l-Basri ise Toprak mahsûl-leri ve hayvanlar, Mücahid de bizatihi nemalanamayan nakid (altın-gümüş-para) müstesna, yetimin diğer mallarından velisinin zekât ödemekle mükellef olmadığına fetva verdikleri haber verilir⁴⁴⁸.

Yukarıda tesbit ettiğimiz sahabe ve tabi'nin'in konumuz ile ilgili tatbikat ve fetvalarına ait rivâyetleri iki esas grupta toplamamız mümkündür:

Birinci grupta toplayabileceğimiz rivâyetlerde ashabdan Hz. Ömer, Hz. Ali⁴⁴⁹. Hz. Aişe (v. 57/676), Abdullah b. Ömer (v. 74/693), Cabir b. Abdillâh (v. 74/693); tabi'inden Cabir b. Zeyd (v. 103/721), Mücahid (v. 100/718), Ata (v. 115/733) ve Tavus (v. 107/724) 'un çocuğun mallarından velisi zekât ödemekle mükelleftir görüşünde oldukları anlaşılmaktadır. Fukahadan Malik b Enes (v. 179/795), Şafi'i (v. 204/819), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), İshak b. Rahuye (v. 238/852), Ebû Sevr (v. 240/854), Ebû Ubeyd (v. 224/839) bu görüşe iştirak etmişlerdir.⁴⁵⁰

İkinci grupta toplanabilen rivâyetlerde ise ashabdan Hz. Ali⁴⁵¹, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mesud (v. 32/652), tabi'inden İbra-

⁴⁴³ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1315; Serahsi, el-Mebcut, c. 2. S. 162.

⁴⁴⁴ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1319-1320.

⁴⁴⁵ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1326; Serahsi, el-Mebcut, c.2, s.162.

⁴⁴⁶ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1316.

⁴⁴⁷ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1318.

⁴⁴⁸ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1321-1322.

⁴⁴⁹ Hz. Ali'den aynı konuda iki karşıt rivayet vardır, krş. Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1305-1306; Serahsi, el-Mebcut, c. 2, s.162; Kâsânî, Bedâi, c. 2. S.4.

⁴⁵⁰ Diğer fakihler için bkz. İbn Rüşd, Bidaye, c.1, s. 262; Kardavi, Fikhu'z-zekat, c. 1. S.108.

⁴⁵¹ İbn Rüşd, Bidaye c. 2, s.4

him en-Nahai, Şabi (v. 103/721), Süfyanü's-Sevri (v 161/777), İbn Ebi Leyla Şureyh ve Ebû Vail'in 'çocuğun mallarından velisi zekât ödemekle mükellef değildir' görüşünde oldukları, Hasenu'l-Basri'nin toprak mahsülleri ve hayvan mevzularını', Mücahid'in de 'Nakit' (altın-gümüş-para) mevzuunu istisna ederek bu görüşe iştirak ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁵² Ebû Hanife (v. 150/767) ve arkadaşları ise "çocuğun 'Toprak mahsulleri mevzuları müstesna' bütün mallarından velisi zekât ödemekle mükellef değildir" görüşüne varmışlardır.⁴⁵³

Fakihlerin çoğunluğu delinin (mecnun) de gayrı mümeyyiz çocuk hükmünde olduğunu kabul ettiklerinden, çocuğun mallarından velisinin zekât ödemekle mükellef olduğunu savunanlar, delinin mal varlığından vasisi zekât ödemekle mükelleftir demişlerdir. Çocuğun mallarından velisi zekât ödemekle mükellef değildir diyenler, delinin mal varlığından vasisinin zekât ödemekle mükellef olmadığını savunmuşlardır.⁴⁵⁴

Çocuk (sabi) ve deli (mecnun) 'nin mallarından, çocuğun velisi ve delinin vasisi zekât ödemekle mükelleftir görüşünde olanlarla, çocuk ve delinin mal varlığından veli ve vasilerinin zekât ödemekle mükellef olmadığı görüşünü benimseyen fakihler, görüşlerini mâli mevzuatla ilgili nasslar, sahabe ve tabi'in tatbikat ve fetvaları gibi delillerle savunmuşlardır.⁴⁵⁵

İslâm âlimleri çocuk ve akıl hastalarının toprak ürünleri zekâtından (öşür) sorumlu olduklarında görüş birliğine varmışlar, bunun dışındaki zekâta tabi mallardan mükellef olup olmadıkları konusunda farklı iki görüş ileri sürmüşlerdir.

İmam Şafii, İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel 'çocuk ve akıl hastalarının mallarından zekât alınır' derken İmam-ı Azam Ebû Hanife 'onlar zekâtle mükellef değildir' demiştir. Bu fakihler görüşlerini mâli konularla ilgili nasslar, sahabe ve tabi'in uygulama ve fetvaları gibi delillerle savunmuşlardır. Ancak bu iki ayrı görüş zekâtın

⁴⁵² İbn Rüşd, Bidaye, c.2, s.4.

⁴⁵³ Diğer fakihler için bkz. Kardavi, Fıkhü'z-zekat, c.1, s. 106-7.

⁴⁵⁴ Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. Nr. 1327; Kardavi, a.g.e. c. 1. S. 105-111.

⁴⁵⁵ Fakihlerin konu ile ilgili görüş ayrılıklarının sebepleri, nassları tefsir ve görüşlerini nasıl teyid ettikleri hakkında geniş malumat için bkz. Serahsi, el-Mebcut, c. 2, s.162-164; Kâsâni, Bedâi, c.2. s.4-6; İbn Rüşd, Bidaye, c.1, s.262-64; Kardavi, Fıkhü'z-Zekat, c.1,s.105-111.

namaz ve oruçta olduğu gibi niyetle eda edilip edilmemesi yani bu ibadetin edasında vekâletin caiz olup olmaması hakkındaki usul tartışmalarından kaynaklanmıştır.

Fakihler zekâtın halis Allah hakkı olduğunda ve niyetle eda edileceğinde ittifak etmişlerdir. Çünkü ibadet ancak niyet ile sahih olur. Hanefilere göre deli ve çocuklar ibadetle mükellef değildirler. Onlar niyete ehil olmadıklarından, namaz ve oruç gibi, niyete ihtiyaç gösteren zekâtla da mükellef değildirler. Ancak öşürde mâli mükellefiyet olma özelliği birinci planda (asıl), ibadet vasfı ikinci plandadır. Bu itibarla çocuk ve delilerin toprak ürünlerinden öşür alınır. Onların öşür borcunu veli ve vasileri öder.

Fakihlerin çoğunluğuna göre ise deli ve çocuğun malları zekâta tabidir. Bu borcu veli ve vasileri öderler. Zekât vekâletle yerine getirilebilen mâli bir ibadettir. Veli zekâta çocuğun vekilidir. Bu vâcibi yerine getirmede onun yerini almaktadır. Dolayısıyla çocuk adına zekât verirken niyet eder.

Hanefi fakihlerden İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'tan bir rivayete göre delilin nisab tamamlandıktan sonra sene başında sene ortasında veya sene sonunda akli dengesi düzelirse, o senenin zekâtını ödemesi gerekir. Ebû Yusuf'tan bir başka rivayete göre ise bu konuda senenin çoğuna itibar edilir. Senenin çoğunu deli olarak geçiren, o senenin zekâtı ile mükellef olmaz. Senenin çoğunda akli dengesi düzgün olan zekâtla mükelleftir.

Zekât mükellefiyeti açısından deliliğin asli (baştan) olması ile sonradan meydana gelmesi arasında fark yoktur. Ebû Hanife'den bir rivayete göre baliğ olduğunda deli olup sonra akıl sağlığına kavuşan için zekât yılı başlangıcı, sağlığına kavuştuğu andır. Baliğ olan çocuk için de zekât yılı başlangıcı, buluşa erdiği andır.

3) Hür olmak

Köle ve cariyeler zekâtla mükellef değildirler. Zekâtla mükellef olabilmek için zekât malına tam bir mülkiyetle malik olmak gerekir. Köle ve cariyeler buna ehil değildirler.

b. Mal ile İlgili Şartlar

Kur'an zekâta tabi olan mallara genel olarak temas etmiş, Hz. Peygamber de hadislerinde hangi malların ve ne şartlar içinde zekâta

tabi olacaklarını belirtmiş, zekât memurlarına vermiş olduğu talimatlarda bu mallardan nasıl ve ne şekilde zekât tahsil edileceğini öğretmiştir. Böylece zekâta tabi mallar ayrı ayrı belirlenmiş, aynı zamanda bu malların zekâta tabi olabilmeleri için aranan ‘Tam mülk olma’, ‘artıcı özelliğe sahip olma (nemâ), ‘nisaba ulaşmış olma’, ‘tabii ihtiyaçlardan fazla olma (havaic-i asliye), ‘üzerinden bir yıl geçmiş olma (havalanü’l-havl), gibi şartlar da ortaya çıkmıştır.

Zekâta tabi malları ayrı ayrı ele almadan önce, bunlarda zekâtın farz olma şartlarını açıklamamız gerekmektedir. Ancak bundan önce ‘mal’ tabirinin kelime ve terim anlamlarını da burada özetlemeliyiz.

Mal çoğulu emvâldir. Kur’ân ve hadislerde çoğunlukla zekâta konu olarak bu çoğul şekli kullanılır. Sözlük anlamı; insanların meylettiği, biriktirip mâlik olmayı arzuladıkları her şeyi ifade eden **malın** terim anlamını fakihler farklı yapmışlardır

Hanefilere göre mal “İnsanın mâlik olduğu ve kendisinden âdete uygun olarak faydalandığı her şeydir.” Buna göre bir şeyde iki özellik birleşmedikçe ona mal denmemektedir. “Sahip olma” ve “kendisinden faydalanma imkânı”.

İmam Şafî’ye göre ise mal alınıp satılan, bir kıymeti olan ve telef edenin de o kıymeti tazmin etme yükümlülüğü bulunan şeylerle, insanın atmayıp muhafaza ettiği küçük madeni para ve benzeri şeylerdir.

Buna göre arazi, hayvan, para ve benzeri şeylerden mâlik olduklarımız denizdeki balık, havadaki kuş gibi mâlik olabileceğimiz ve faydalanabileceğimiz her şey Hanefilere göre maldır. Şafî, Maliki ve Hanbelilere göre ise intifa hakları da maldır.

Fakihlerin çoğunluğu menfaatları “mal” kabul etmelerine rağmen zekât hukuku bakımından Hanefilerin yapmış oldukları “mal” tarifinin kabul edilmesi daha tercihe şayan görülmektedir. Çünkü tahsil edilip dağıtılacak olan ayandır, menfaat değildir.

Malların pek çok çeşitleri ve her birinin İslâm hukukunda özel hükümleri vardır. Malın taşınırı taşınmazı olduğu gibi misli ve kıymeli olanları, mütekavvim ve gayrı mütekavvimleri vardır.

Zekât hukuku yönünden “Zahirî mallar”, “Bâtinî mallar” ayrımı önem taşımaktadır. Çünkü bu ayrımın bir neticesi olarak zekâta tabi olan bütün mallar kaynaklarımızda Batinî (gizli) ve zahiri (açık) mallar olmak üzere iki ana grupta ele alınmakta ve bilhassa zekât

tahsil usulü yönünden, bu iki ayrı grupta mütalaa edilen mallar farklı hukuki muamelelere tabi tutulmaktadır.

H. Peygamber, H. Ebû Bekir ve H. Ömer devirlerinde bütün mevzu mallardan zekât, devlet memurları tarafından tahsil edilmiştir. Ancak Müslümanlar, mükellefin beyanı ile bilinebilecek olan altın-gümüş ve ticaret eşyası gibi mallarının zekâtlarını ödeme hususunda hiçbir devirde zorlanmamışlar⁴⁵⁶, aynı zamanda bir ibadet olan bu görevi, inançlarının bir gereği olarak ya devlet başkanına veya onun tayin ettiği memurlara getirip teslim etmişlerdir.⁴⁵⁷

H. Osman'ın hilafeti esnasında İslâm Devleti'nin sınırları çok genişlemiş, Müslümanlar bu geniş sınırlar içinde birbirinden uzak bölgelere dağılmışlar, devlet varidatı artmış bu itibarla H. Osman bu ve bunun gibi sebepleri dikkat nazarına alarak (Maslahat), altın-gümüş ve ticaret eşyası gibi ancak mükellefin beyanı ile bilinebilecek malların zekâtlarını devlet memurları yerine bizzat mükelleflerin Tevbe Suresi (9) 60. âyette gösterilen müstefid zümrelere vermesi kararını almıştır. Onun bu kararına sahabeden muhalefet eden olmamıştır.⁴⁵⁸

Kaynaklarımızda H. Osman'ın şehadetinden (v. 35/656) sonra çıkan kargaşalıklar⁴⁵⁹ ve Emeviler devrinde bazı idarecilerin zekât gelirlerini Tevbe Suresi (9) 60. âyette gösterilen müstefid zümrelere sarf etmedikleri şüphelerinin yaygınlaşması üzerine bu nev'i malların devlete ödenip ödenmemesi meselesinin ortaya çıkmış olduğu da zikredilmektedir⁴⁶⁰. H. Osman'ın yukarıdaki kararı ve konu ile ilgili sahabe ve tabi'in görüşlerini dikkate alan İslâm fakihleri zekâta mevzu olan malları Zahirî (açık) ve Batını (gizli) mallar olmak üzere iki ana grupta toplamışlardır. Bu ayırımı göre:

ZAHİRÎ (açık) mallar, görünen ve tesbiti yapılabilen mallardır. Toprak mahsûlleri, hayvanlar ve gümrüğe uğrayan bütün mallar ve madenler bu guruba dâhildir.

⁴⁵⁶ H. Ebû Bekir hayvan mevzularından zekât vermeyenlerle savaşmıştır. Bk. Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr. 1817,1818,1258.

⁴⁵⁷ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr. 1786,1258,1259.

⁴⁵⁸ Serahsi, el-Mebcut, c. 2, s. 169; Kâsânî, Bedai, c. 2, s. 7; Suyuti, Hulefa, s. 165.

⁴⁵⁹ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr. 1789.

⁴⁶⁰ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr. 1796-1798,1799,1809-1816.

BATINÎ (gizli) mallar, sahiplerinin beyanı ile ancak bilinebilen altın-gümüş (nakid) ve gümrükten geçmeyen ticaret mallarıdır⁴⁶¹. İşte bu sonuncu grupta toplanan mallar Vergi Tatbikatı (tahsil usulü) yönünden farklı hukuki muameleye tabi olmuşlardır. Yoksa zahiri (açık) mallar gurubuna giren zirai mahsüller, hayvan mevzuları ve gümrükten geçen ticaret mallarından her devirde zekât devlet memurları tarafından tahsil edilmiştir⁴⁶².

Mal tabirinin kelime ve ıstılâh manaları ile fakihler tarafından yapılan mal ayırımlarına dair bu izahattan sonra, zekâta mevzu olabilecek mallarda aranan şartları da gözden geçirmemiz gerekmektedir.

1) Tam Mülkiyet (el-Mülkü't-Tâm)

Bir malın zekâta tabi olabilmesi için aranan şartlardan biri “tam mülk” olmadan kastedilen; o malın, hem kendisi hem de menfaatlarının, sahibinin tasarruf, selâhiyet ve kudreti altında bulunmasıdır. Yani mal, mükellefin fiilen elinde veya onun tasarrufu altında bulunacak, ona başkalarının hakkı taalluk etmiş olmayacak, o maldan ortaya çıkacak fayda mükellefe âit olacaktır.

Konumuzu daha kolay anlatabilmek için mülk kelimesinin lügat ve ıstılâh manaları ile “Mülkü't-tam”dan ne kastedilmiş olduğunu açıklamamız gerekmektedir.

“Mülk”, “Melk”, “Milk” kelimelerinin lügat manası sahip olmak, kendine ait kılmak, elde etmek, bir şeyi müstakillen zapt eylemektir. Mülkiyet de aynı manada kullanılmaktadır. Bir adamın menkul ve gayri menkul bütün varlığına mülk denir. Mülkiyet konusu olan şey de “mamluke” diye adlandırılır. Bu özel olarak köle için isim haline gelmiştir. “İmlak” veya “Temlik” bir şeyi bir kimseye mülk eylemek manasınadır. Mülk sahibine “Mâlik” ismi verilir ki çoğulu “Mulûk” dur. Bu, özel olarak saltanat sahibi padişahlar için kullanılır⁴⁶³.

⁴⁶¹ Serahsi, el-Mebcut, c. 2, s. 169; Mâverdi, el-Ahkamu's-sultaniyye, s. 113, 120.

⁴⁶² Ebû Ubeyd, el-Emvâl, s. 758, H. nr. 1817-1818, 1258, 1259.

⁴⁶³ er-Razi, Muhtaru's-sıhah, m. 1. k. maddesi; Cenanzade, EbûT-Kemal, Ah- med Asım el-Mütercim, el-UkyanusuT-Basit fi Tercemeti'l-KamusuT-Muhit, İstanbul 1305, m.l.k. maddesi; Şafaık, Ali, İslâm Arazi Hukuku, İstanbul 1977, s. 79; Karaman, Hayreddin, Toprak Mülkiyeti ve Öşür, Diyanet Dergisi c. 15, sy. 1, s. 6; Karadavi, Fikhu'z-zekât, c. 1, s. 129-130.

Bu lügat manası çerçevesinde fakihler de “Mülk” kelimesinin çeşitli ıstılâhi tariflerini yapmışlardır:

İbnü'l-Hümmam (v.861/1457)'a göre mülk: Bir mani bulunmadıkça doğrudan doğruya tasarruf selâhiyet ve kudretidir⁴⁶⁴.

el-Karafi (v.664/1285)'ye göre: Bir ayn (şeyin kendisi) veya menfaat üzerinde varlığı kabul edilen öyle bir şey'i hükümdür ki, - bir mani bulunmadıkça- izafe edildiği şahıslara, o eşyanın aynı, menfaati veya bedelinden istifade hakkı ve imkânı bahşeder⁴⁶⁵.

Mülkiyet hakkına mevzu teşkil eden eşya, varlık iki nev'dir:

A'yan: Ayn kelimesinin çoğuludur, elle tutulan maddi eşyadır ve menkul, gayr-ı menkul diye ikiye ayrılır.

Menâfi: Menfaat kelimesinin çoğulu olup a'yandan hasıl olan faydayı ifade etmektedir; evde oturmak v.s. gibi⁴⁶⁶...

Eğer mülkiyet hakkı bir şeyin hem kendisi (zâtı, aynı, rakabesi) ve hem de menfaatini ihtiva ediyorsa burada “Tam mülk ve mülkiyet” ten bahsedilir.

Mülkiyet hakkı yalnız ayn veya sadece menfaat üzerinde bahis mevzuu ise “Nakıs mülkiyet” durumu mevcut demektir⁴⁶⁷.

Bir ev, dükkân veya tarlanın sahibi onun tam mâlikî; bunların kiracısı ise nakıs mâlikîdir; daha uygun bir ifade ile birincisi tam mülkiyet, ikincisi nakıs mülkiyettir⁴⁶⁸.

O halde bir malın zekât mevzuu olabilmesi için aranan “Tam mülk ve mülkiyet” (el-Mülkü't-tam)'den kastedilen mana o malın, hem kendisi (zâtı, aynı, rakabesi) ve hem de menfaatlarının, sahibinin tasarruf, selâhiyet ve kudreti altında bulunmasıdır. Yani mal, mükellefin yed-i tasarrufunda bulunacak, ona başkalarının hakkı taalluk etmiş olmayacak, o maldan hâsıl olan fayda mükellefe ait olacaktır⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Hümmam, Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid, Fethu'l-Kadir, Mısır 1316, c.5, s.73.

⁴⁶⁵ Bk. Karadavi, Fıkhü'z-Zekât, c.1, s.129, Karaman, H., Toprak Mülkiyeti ve Öşür, Diyanet Dergisi, c.15, sy.1, s.6, Ankara Ocak-Şubat 1976.

⁴⁶⁶ İçme, sulama, yoldan geçme gibi haklar da mülkiyet hakkına mevzu teşkil etmektedir. Bk. Karaman, H., Toprak Mülkiyeti ve Öşür, Diyanet Dergisi, c. 15, sy. 1, Ocak-Şubat 1976, s. 6.

⁴⁶⁷ Karaman, H., Toprak Mülkiyeti ve Öşür, a.g.e., s. 6.

⁴⁶⁸ Karaman, H., Toprak Mülkiyeti ve Öşür, a.g.e., s. 6.

⁴⁶⁹ Karadavi, Fıkhü'z-zekât, c. 1, s. 130.

İslâm fakihleri “Tam mülk” şartının, zekât mevzuu mallarda aran-
nan şartlardan biri olması gerektiğini Kur’ân⁴⁷⁰ ve hadislerde⁴⁷¹,
“EMVÂL” istlâhının mükellefe izafe edilmesinden ve zekât borcu-
nun müstahikkin’e temlik şartından istinbad etmişlerdir⁴⁷².

Burada şunu da kaydetmeliyiz ki, Kur’ân’da göklerin, yerin ve iki-
si arasında olan her şeyin Allah’a ait ve onun mülkü olduğu sık sık
tekrarlanmaktadır⁴⁷³. Allah yarattıklarının mâliki ve sahibidir. Malın
da asıl ve tam mâliki Allah’tır⁴⁷⁴. Böyle olmasına rağmen Allah malı
kullarına izafe etmiştir⁴⁷⁵. Malın insana izafe edilmesi insanın ona tam
mâlik olduğuna delalet etmez. İslâm’a göre insan malın mecazen mâ-
likidir. Bundan da maksat mâlik olduğu malın ayn ve menfaatında ta-
sarruf hakkının kendisine verilmiş olmasıdır⁴⁷⁶.

Tam mülk olma şartının zekâta tâbi mallarda aranmasının başlı-
ca sonuçları şunlardır:

Hanefilere göre; “Malu’d-dımar” da zekât yoktur. Malu’d- dımar
elde bulunmayan ve ele geçeceği de umulmayan maldır. Bazıları bu-
na faydalanılmayan mal da demişlerdir. Buna göre inkâr edilen, gasb
edilen, düşman tarafından alınan, kaybolan, denize düşen, sahraya
gömülüp yeri unutilan, devlet tarafından müsadere edilen mallar
tekrar sahipleri tarafından ele geçirilmedikçe zekâta tabi değildir.
Çünkü bu mallarda elde bulundurma ve tasarruf imkânı yoktur. Ya-
ni tam mülkiyet yoktur.

Yine Ebû Hanife’ye göre kocasından müeccel mehrini almadıkça
kadın zekâatla mükellef değildir. Çünkü o mehre nikâh akdi ile ma-
lik olmuştur, fakat bu noksan mülkiyettir. Kadın mehri teslim al-
makla ona tam mâlik olur.

Borçlu, borcuna karşılık olan malından dolayı zekât mükellefi

⁴⁷⁰ Bk. Tevbe Suresi (9), 103, Zâriyât Suresi (51), 19, Meâric Suresi (70)24.

⁴⁷¹ Bk. Buhârî, zekât 1.

⁴⁷² Karadavi, Fıkhü’z-zekât, c. 1, s. 131.

⁴⁷³ Bk. Bakara Suresi (2), 107, Ali imran Suresi (3), 26, Maide Suresi (5), 17, 18, 40,120.

⁴⁷⁴ Bk. Nur Suresi (24), 33., Bakara Suresi (2), 254, Ali İmran Suresi (3), 180, Hadid Sure-
si (57), 7.

⁴⁷⁵ Bk. Munafıkın Suresi (63), 9, Teabün Suresi (64), 15, Humeze Suresi (104), 3, Nasır Sure-
si (110), 2, Zâriyât Suresi (51), 19, Tevbe Suresi (9), 55, Nisa Suresi (4)6, 29, Bakara Sure-
si (2), 245, Hadid Suresi (57), 11, Müzzemmii Suresi (73), 20, Tevbe Suresi (9), 111.

⁴⁷⁶ Bk. Karadavi, Fıkhü’z-zekât, c. 1, s. 128-129.

olmaz. Elinde olan bu malın mâliki değildir. Borç tabii ihtiyaç (haceti asliye) karşılığıdır. Ödenmesi yemek yemek, su içmek gibi zorunludur. Borçlunun zekâta tâbi malları borcundan fazla ise bu fazlalık nisaba ulaşıyorsa, işte o fazla kısım zekâta tâbidir. Geçmiş senelerin zekât borcu, zekât mükellefiyetine mâni değildir. Çünkü o fakirin hakkıdır ve onlar tarafından istenebilir özelliindedir.⁴⁷⁷

Rehin alanın elindeki rehin malından dolayı da mal sahibi zekâtla yükümlü olmaz. Çünkü bu mala mâlik olsa da zilyed değildir. Mal borcu karşılığı rehin alanın elindedir.

Ancak satın alınıp da teslim alınmamış mallar zekâta tabidir. Çünkü alıcı, satım akdi sonucu bir mala tam mâlik olmuştur. Malın elinde olmaması Havalanü'l-Hav'l'e ve zekâtın alıcıya farz olmasına mani değildir.

Aynı şekilde malı yanında olmayan yolcu da zekâtla mükelleftir. O da vekil aracılığı ile malında tasarrufta bulunabilir.

Şâfilere göre; malın elde bulunmayışı zekât ödeme yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz. Buna göre gasbedilen, kaybolan, çalınan denize düşen, vs. mallar, sahibinin eline geçince tahakkuk eden bütün zekâtları verilmelidir.

Hanbeliler de Malu'd-dımar konusunda Şâfiiler gibi düşünmektedir. Malikiler ise bu çeşit malların ele geçirildikten sonra sadece bir senelik zekâtlarının verileceğini ileri sürerler.

Fakihlerin çoğuna göre:

1. Belirli sahibi olmayan mallar zekâta tabi değildir. Buna göre halkın yararına sunulan, herkesin istifade ettiği mallar, devletin vergi ve başka gelirlerinden elde ettiği mallar belirli bir mâliki olmadığı için zekâta tabi değildir. Bu mallar bütün milletindir. Onlardan bir kısmı da fakirdir.

2. Fakir, yetim, kimsesizleri doyurmak, okutmak, cami, mescit, yol, köprü vs. yapmak gibi hayır kuruluşlarına vakfedilen mallar zekâta tabi değildir. Ancak oğluna, ailesine veya falanın oğullarına gibi belirli bir kişi veya kişilere yapılan vakıflar böyle değildir. Böyle vakıflara vakfedilen mallar zekâta tabidir. Çünkü bu durumda

⁴⁷⁷ El-Merginâni, el-Hidaye c. 1, s. 97

vakfedilen malın mülkiyeti vakfedenden vakfedilene geçmekte ve onda sürekli kalmaktadır.

Malikilere göre ise ister kamu yararına, ister belirli kişilere yapılsın, bütün vakfedilen mallar zekâta tabidir. Çünkü onlara göre vakfedilen mal sahibinin mülkünden çıkmış olmaz. Hırsızlık, gasp, rüşvet, fâiz gibi haram yollarla kazanılan - haram mal- zekâta tabi değildir. Çünkü âlimler haram malı, elinde bulunduranın mülkü kabul etmemişler, onda tasarrufu yasaklamışlardır.

Hanefilere göre başkasının parasını gasp eden kişiye zekât düşmez. Çünkü o, parasını aldığı kişiye gasp ettiği miktar kadar borçludur.

Tam mülk olmanın tabii bir neticesi olarak”ALACAK” ların zekâtı da fakihler arasında tartışılmıştır.

Fakihlerin çoğunluğu alacağın iki ana guruba ayrıldığını söylerler.

1. Alınması umulan alacak: Ödeme imkânına sahip ve borcunu kabul eden kimsedeki alacak. Alacaklı -kendi malları ile beraber her sene bu alacağının zekâtını öder.

2. Alınması umulmayan alacak: Ödeme gücünde olmayan bir fakirdeki alacak ile borcunu inkâr eden, alacaklının da isbat edemediği alacak böyledir. Bu konuda fakihler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir:

Elde edince alacaklı, geçen yıllarının zekâtını verir.

Elde edilince yalnız bir yıllık zekâtı verilir.

Elde edilince ne geçmiş yılların ne de o yılın zekâtı verilir. Bu alacağı zekât düşmesi için, alındıktan sonra üzerinden bir yıl geçmesi gerekir. Bu Ebû Hanife ve iki talebesi Ebû Yusuf ve Muhammad’ın görüşüdür. Hanefiler alacağın zekâtını daha geniş bir şekilde ele almışlar ve onu üç guruba ayırmışlardır:

İmam-ı Azam Ebû Hanife’ye göre “alacak” üç nev’i dir:

Kuvvetli Alacak (Deyn-i Kavî): Borç verilmiş paralar ile ticaret mallarının bedelleri olan alacaklardır. Bunlar borçlular tarafından inkâr edilmedikçe, tahsil edildiklerinde geçen senelere ait zekâtları da verilmelidir. Fakat mükellef alacağından en az 40 dirhem (yani zekât nisabının 1/5 i kadar miktar) tahsil etmedikçe zekât borcunu ödemek zorunda değildir.

Orta Kuvvette Alacak (Deyn-i mutavassıt): Ev kirası gibi zekât mevzuu olmayan bir malın bedelidir. Bu alacakta da geçen senelerin

zekât borcu gerçekleşir, ancak zekât borcunun ödenme mecbûriyeti için alacaklının en az 200 dirhem miktarı (nisab miktarı kadar) tahsil etmesi gerekir.

Zayıf Alacak (Deyn-i Zaif): Mal bedeli olmayan –mehir, diyet gibi- alacaklardır. Bu nev’î alacak zekâta tabi değildir. Tahsil edildikten sonra diğer şartların gerçekleşmesi ile zekâta tabi olur.

İmam Şafî’ye göre alacak zekâtın edasını geciktirmez. Alacak tahsil edilmese de onun zekâtını vermek gerekir. Çünkü borç verme kişinin tamamen serbest iradesi ile vuku bulur. Fakirlerin hakkı bu yüzden geciktirilemez.

İmam Malik’e göre ise alacak hangi çeşitten olursa olsun elde edilince sadece bir yıllık zekâtı verilir.

Alacağın zekâtı, İslâm Konferansı Teşkilatı’na bağlı İslâm Fıkıh Akademisi Meclisinin 22-28 Aralık 1985 (10-16 Rebiussâni 1406) tarihleri arasında Cidde’de gerçekleştirdiği ikinci Dönem toplantısında da tartışılmış ve şu karara varılmıştır.

Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in (sav) sünnetinde alacakların zekâtı konusunu açıklayan bir nass yoktur.

Sahabe ve Tabiün’dan alacakların zekâtının verilmiş şekli konusunda nakledilen birbirinden farklı görüşler mevcuttur.

Bu görüş farklılıkları sebebiyle fıkıh mezhepleri arasında da konuyla ilgili fikir ayrılıkları bulunmaktadır.

Bu konudaki fikir ayrılıkları, tahsili mümkün bir alacağın fiilen eldeki mal ile değerlendirilip değerlendirilemeyeceği noktasındaki ilke farklılığından kaynaklanmaktadır.

Buna göre şu kararlar alınmıştır:

Borçlu ödeme gücüne sahip ve ödemeye hazır ise alacaklının bu alacağından her yıl zekâtını vermesi gereklidir.

Borçlunun mâli sıkıntıda olması ya da ödemeyi geciktirmesi halinde alacaklının alacağını teslim aldıktan bir sene sonra onun zekâtını vermesi gerekir.

2) Nemâ

Bir malın zekâta tabi olabilmesi için aranan şartlardan biri de nemâ’dır. Sözlükte artmak, çoğalmak, gelişmek anlamlarına gelen nemâ dini terim olarak iki kısma ayrılır.

Hakiki nemâ: Bir malın hayvanlarda olduğu gibi doğumla, diğer mallarda ticaretle artmasıdır.

Takdirî nemâ: Bir malın kendisinde nemâ imkânı bizzat (potansiyel olarak) mevcut olmasıdır. Altın, gümüş ve para olduğu gibi.

Bugünkü anlamda nemâ, malın, sahibine gelir, kâr, fayda temin etmesi yahut kendisinin gelişip artmasıdır.

Hz. Peygamber (sav) ve Hülefa-i Râşidîn devirleri uygulamalarını dikkate alan fakihler bu devirlerde üzerlerinde zekât tahsil edilen malların artıcı vasfa sahip olduklarını tespit etmişler ve bu vasfı zekâtın vücûb şartı saymışlardır.

Beş sınıf mal zekâta tabidir. Bunlar: Altın- gümüş- para, ticaret malları, toprak ürünleri, hayvanlar, define ve madenler. Bu mallar incelendiğinde hepsinin nâmî (artıcı vasıfta) oldukları görülür.

Altın- gümüş- para artıcı vasıftadır. Çünkü mübâdele aracı, değer birimidirler. Çalıştırıldıklarında gelir getirir, kâr sağlarlar. Saklanmaları ve yatırımdan alıkonulmaları halinde tasarruf aracı özelliklerini korurlar. İslâm dini bunları zekâta tabi kılarak sahiplerinin dikkatlerini çekmiş ve altın- gümüş ve paranın yatırıma sevk edilmesini teşvik etmiştir.

Ticaret; kâr sağlamak, gelir elde etmek için ticarete konu olan mallarla yapılır. O halde ticaret malları da artıcı vasıftadır. Ancak bu vasıf -bir tüccar aracılığı ile- fiilen gerçekleşir.

Toprak ürünleri ve hayvanlar ise bizzat kendileri nâmî vasfa sahiptir. Toprak ürünleri emek karşılığı toprağın verdiği yeni bir gelirdir. Madenler de böyledir. Hayvanlar ise doğurmak, gelişmek, et ve süt vermek suretiyle, artıcı vasıf kazanmaktadırlar.

Zekâta tabi mallarda nemâ (artıcı) olma, gelişme şartı arandığından, bu şartı taşımayan binek hayvanları oturan evler ve ev eşyaları, sanatkâr aletleri ve benzeri mallar zekâta tabi değildir.

Zekâtın müminlere farz kılınmasından maksad diğer ibadetlerde olduğu gibi, kulluk imtihanı olmakla beraber aynı zamanda fakirlerin ihtiyacını gidermektir. Dince zengin sayılan kişilerin artıcı (nâmî) mallarından onları zorda bırakmayacak nisbetlerde fakirlere gelir aktarmak, bu suretle onların yardımına koşturaktır. Yoksa zenginleri fakirleştirmek değildir. Artıcı olmayan mallarda zekât farz olsaydı, hem giderleri için

yaptığı harcamalar ve hem de her sene o mallardan zekât vermesinin sonucu kişi fakir düşüp kendisi zekât alma durumuna düşerdi.

3) Havâic-i Asliyye

Bir kimsenin hayatı boyunca ihtiyaç duyduğu birtakım şeylerden ibarettir.

Zekâta tabi mallarda aranan şartlardan biri de o malın Havâic-i Asliyye'den, yani kişinin aslı ve zaruri ihtiyaçlarından fazla olmasıdır. Allah Teâla Kur'an'da "*....afvü infâk ediniz.*"⁴⁷⁸ buyuruyor. Bu ifadeden fakihler kazandığınız meşrû maldan kendiniz ve aile fertlerinizin tabii ihtiyaçlarından fazlasını infâk ediniz anlamını anlamışlardır.

Hz. Peygamber (sav) de zekâtın varlıktan verileceğini beyan etmiştir.⁴⁷⁹

Hanefilere göre asli ihtiyaçlar şöyle özetlenmektedir: 1. Gerekli gıda maddeleri, 2. Oturulacak ev, 3. Giyilecek elbiseler, 4. Borç karşılığı mal, 5. Sanat ve meslek aletleri, 6. Ev eşyası, 7. Binek hayvanları, 8. İlim için edinilen kitaplar.

Asli ihtiyaçları ilmî ve hassas bir şekilde tesbit eden hanefiler şöyle derler: Yiyecek, içecek, konut, insanı yok olmaktan koruyan ihtiyaçlardır. Borç karşılığı elinde bulunan mal da böyledir. Çünkü borçlu borcunu ödemezse hapis cezasına çarptırılır. Bu da helâk gibi bir şeydir. İlim için edinilen kitaplar da ilim sahipleri için asli ihtiyaçtır. Zira cehalet yok olmakla eş değerdir.

Hanefi fakihleri ilmi, aslı ihtiyaç bilgisizliği yok olma (helâk) saymışlar, bilgisizliği gideren kitapları, açlığı gideren yiyecek maddesi, çiplaklığı önleyen elbise gibi kabul etmişler, aynı şekilde insan hürriyetini hayat, hapis ve kısıtlılığı da helak olmaya benzetmişlerdir.

Temel ihtiyaçlar insanın hayatını ve hürriyetini korumak için muhtaç olduğu şeylerdir. Bunlar zamanın çevrenin ve şartların değişmesi ile değişebilir. Ancak insanın her arzu ettiği şey zarurî ihtiyaç değildir. Özellikle lüks eşyanın neredeyse ihtiyaç haline geldiği günümüzde insanın zarurî ihtiyaçlarının neler olduğunun belirlenmesi ictihad ehliyetine sahip olanlar tarafından tesbit edilmelidir.

⁴⁷⁸ Bakara /219.

⁴⁷⁹ Buhâri, Zekât, 18.

4) Nisab

Nisab sözlükte sınır, işaret, asıl, kök anlamlarına gelmektedir. İstılahta ise zekâtın vücûbuna alamet ve ölçü olmak üzere tesbit edilen belirli bir miktardır.

Dinen zengin olmanın asgari sınırı diyebileceğimiz “Nisab” zekâta tabi her mal için, Hz. Peygamber (sav) tarafında ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu itibarla fakihler, toprak ürünleri hariç, zekâta tabi bütün mallarda nisabın şart olduğunda görüş birliğine varmışlardır. Hadislerde nisab miktarları şu şekilde gösterilmiştir:

Gümüşte nisab miktarı 200 dirhem, altında 20 miskal, hayvanlardan deve 5, sığırdan 30, koyundan 40 adet, toprak ürünlerinde (cumhura göre) 5 vesk'tir⁴⁸⁰.

Ebû Hanîfe'ye göre ise toprak ürünlerinin azı da çoğu da zekâta tabidir. Toprak ürünlerinin zekâtında nisab aranmaz.

Kaynaklarda saadet asrında nisab miktarlarının birbirine eşit oldukları; 200 dirhem gümüşün 20 miskal altına, 20 miskal altının 5 vesk tahıl ve 40 koyuna, bunların da 5 deveye kıymetçe eşit oldukları belirtilir.

Hintli âlim Şah Velîyyullah ed-Dehlevî de tesbit edilen nisabların karı, koca ve çocuktan oluşan en küçük bir ailenin bir yıllık masraflarının karşılığı olduklarını söyler.

Zekât; Müslümanların zenginlerinden alınır, fakirlerine verilir. Kimin zengin, kimin fakir olduğunun belirlenmesi için mutlaka bir zenginlik sınırına ihtiyaç vardır. Bundan dolayı modern vergi sistemleri, asgari geçim indirimleri tesbit ederek bunları vergi kapsamı dışında saymışlardır. İslâm Dini bu durumu kendine özgü ve daha âdil bir şekilde nisab adı altında 14 asır evvel kararlaştırmış, nisabın üstünde gelir ve serveti olanlardan, nisab da dâhil, zekât alıp, nisabın altında gelir ve servet sahiplerini zekâttan muaf tutmuştur.

5) Havalânu'l-Havl

Zekâta tabi mallarda aranan şartlardan biri de, o malın üzerinden bir kameri yılın geçmiş olması şartıdır ki buna “havalanu'l- havl” denir.

⁴⁸⁰ Veski; bir hacim ölçü birimi olup 60 sa'a eşittir. 1 veski 165 litre (yaklaşık 132 kg) buğdaydır.

H. Peygamber, “Üzerinden bir kameri yıl geçmedikçe, o malda zekât yoktur.”⁴⁸¹ buyurmuştur.

Ebû Ubeyd, H. Ebû Bekir’in devlet varidatından hak sahiplerine atâ (maaş, hisse) dağıtırken onlara, üzerinden bir sene geçen malları olup olmadığını sorduğunu, mükellefler müsbet cevap verirlerse, dağıttığı hisseden o malların zekât borcunu aldığını⁴⁸²,

H. Osman’ın da yine atâ (hisse) dağıtırken hisse alana, “Eğer zekât tahakkuk eden malın varsa, biz bunu hesap eder ve verdiğimiz paydan düşeriz” dediğini⁴⁸³,

H. Ali’nin “Kişinin yeni kazandığı malının üzerinden bir sene geçmedikçe, o malda zekât tahakkuk etmez” manasında görüş beyan ettiğini⁴⁸⁴, Abdullah b. Mesud’un da aynı manada fetva vermiş olduğunu rivayet eder⁴⁸⁵.

Yukarıdaki rivâyetleri değerlendiren Ebû Ubeyd, Hulefa-i Raşid’in devlet varidatından hak sahiplerine dağıttıkları atâ (hisse)’dan zekât tahsil etmediklerini, fakat hisse alanların zekât tahakkuk eden diğer mallarının zekât borçlarını, bu tahsisten kesmiş olduklarını zikreder.⁴⁸⁶

Diğer taraftan kaynaklarımızda Abdullah b. Abbas (v.68/687) ve Muaviye’nin (v.60/680) yeni kazanılan malın üzerinden sene geçmesini beklemeden zekâtının ödenmesi gerektiği manasında görüş beyan ettikleri rivayet edilmektedir⁴⁸⁷. Ebû Ubeyd, bazı insanların İbn Abbas’ın bu görüşünü tevil ederek onun kazanılan altın ve gümüşün zekâtını, üzerinden sene geçmeden verilmesini kasdettiğini söylediklerini, fakat kendisinin bunu zannetmediğini kaydeder. Ebû Ubeyd’e göre İbn Abbas bu fetvasında toprak mahsûllerini kasdetmiştir. Çünkü Medine’liler araziye “Emval’ adını vermektedirler⁴⁸⁸. İbn Abbas da adı geçen fetvasını “Mal kazanan adama” vermiştir⁴⁸⁹. İbn Rüşd

⁴⁸¹ Ebû Ubeyd, H. nr 1131, ibn Mace, zekât 5.

⁴⁸² Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr.1125-1126.

⁴⁸³ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr.1127.

⁴⁸⁴ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr.1122.

⁴⁸⁵ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr.1128-1129.

⁴⁸⁶ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, s.564.

⁴⁸⁷ Bk. Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. nr.1132-1133; İbn. Rüşd, Bidaye, c.1, s.290.

⁴⁸⁸ Ebû Ubeyd, el-Emvâl, s.566.

⁴⁸⁹ Bk. Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H, nr.1132.

(v.595/1199) ise bu çeşit ihtilâfın “Konu ile ilgili sabit bir hadisin vârid olmaması”ndan kaynaklandığı görüşünü savunmaktadır.⁴⁹⁰

Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidîn devirleri zekât uygulamalarını değerlendiren fakihler altın-gümüş-para, ticaret malları ve hayvanlarda (sene geçme) “havalanu’l-havl”i şart koşarlar. Toprak ürünlerinin zekâtı hasad mevsimi ödeneceğinden “havalanu’l-havl” şartı bahis konusu değildir. Madenlerin ve definelerin zekâtı ise elde edildikleri zaman ödenir. Bu itibarla maden ve defineler üzerinden de bir sene geçme şartı aranmaz.

“Havalanu’l-havl” şartına göre zekâta tabi olan malların iki grupta toplandığı görülmektedir. Birinci grupta zekâtın farziyeti için “üzerinden bir kamerî senenin geçmesi” şartı aranan altın- gümüş-para, ticaret malları ve hayvanlar, ikinci grupta da bu şartın aranmadığı toprak mahsûlleri, maden ve definelerdir.

Zekât mallarından üzerinden bir yıl geçme şartı arananlarla, böyle bir şart koşulmayan mallar arasındaki farkın yorumu şöyle yapılmaktadır:

Havalanu’l Havl’e tabi mallar ancak bir senede nemâlanır, yani artar, çoğalır, kâr ve gelir getirir. Hayvanlar bu müddet içinde yavrulamak suretiyle çoğalır. Ticarî yatırımlar kâra dönüşebilir. Toprak ürünleri ise “Hasad” mevsimine kadar kendileri gelişme gösterir. Bundan sonra artık eksilmeye doğru gider. Çoğalsın diye elde bulundurulmaz. Madenler de yerden çıkarılıp işlenmekle kâr elde edilir. Bu yönüyle madenler, toprak ürünleri gibidir.

Zekât mallarının bir kısmında sene geçme şartının arandığı bir kısmında aranmadığı konusunda görüş birliğine varan fakihler, zekâtın vücûb sebebi olan nisabın bu sene içinde ne zaman bulunması gerektiği, ayrıca yeni kazanılan mallarda (mal-ı müstefad) havl şartının aranıp aranmayacağı konularında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Hanefilere göre; Bir mala zekâtın farz olabilmesi için, o malın hem sene başında ve hem de sene sonunda nisaba ulaşmış olması şarttır. Bir kimse sene başında nisab miktarına ulaşan bir mala sahip olsa, bu mal sene içinde nisabın altına düşse, hatta tamamen tüketilse, fakat

⁴⁹⁰ İbn. Rüşd, Bidaye, c.1, s.290.

sene sonunda yine nisab miktarına ulaşırsa, sene sonu hesabıyla zekâta tabi olur. Mesela demir ticareti yapan bir tüccar deposuna sene başında 100 milyon liralık demir koysa, sene içinde bunları satış yoluyla tüketse ve yerine 50 milyon liralık demir alsa, sene sonundaki bu demir ile kasa mevcudunun zekâtını vermekle mükelleftir.

Şâfiilere göre; nisabın bütün sene boyunca bulunması gerekir. Bir mal sene içinde nisabın altına düşerse, ona zekât vacip olmaz. Bir kimse sene başında nisab veya nisab miktarını aşan bir mala sahip olsa, sene içinde satış ve hibe gibi yollarla bu mal nisabın altına düşse, o kimse nisab miktarı mala sahip olana kadar zekâtla mükellef değildir. Zekât miktarı mala sahip olduğu zaman sene geçme şartı tekrar başlar. Ancak sene içinde elde edilen ticarî kârlarla, sene içinde doğan hayvanlar bundan müstesnadır. Bunlar ana mallara tabidir.

Hanbelilerin görüşleri de Şâfiiler gibidir.

Mal-ı Müstefad; önceden yok iken sonradan ferdin mülkiyetine geçen maldır, maaş, ücret, ikramiye, geçici kazançlar, bağışlar miras yoluyla edinilen servet vs. mal-ı müstefad kapsamına girer.

1. Mal-ı müstefad: Ticaret mallarının kârı hayvanların yavruları gibi sahip olunan malların nemalandırılması (artırılması) sonucu ise eldeki eski mala eklenir. Bir yıl şartı da, eldeki eski malın üzerinden bir yıl geçmesi ile gerçekleşmiş olur. Bu konuda fakihler arasında görüş ayrılığı yoktur.

2. Mal-ı Müstefad eldeki malın cinsinden değil ise cumhura göre ayrı hükümdedir. Ne nisabı tamamlamak için ne de yıl şartının gerçekleşmesi için eldeki mala eklenir. Mesela; nisab miktarı deveye sahip olan bir kimse, yıl içinde sığır satın alsa, sığır için de ayrıca bir yıl beklemesi gerekir. Bu da fakihler çoğunluğunun görüşüdür.

Mal-ı müstefad; ticarî kârlar ve hayvan ürünlerinin dışında, fakat elde bulunan nisab miktarı malın cinsinden ise; Hanefilere göre bu mal eldeki mala eklenerek hepsinin üzerinden bir yıl geçince zekâta tabi olur. Mesela 5 milyon liralık demir stoku bulunan tüccarın sene içinde eline satış veya bağış yoluyla 50 milyon liralık demir geçse, sene sonunda 55 milyon liralık mal varlığının zekâtını vermesi gerekir.

Cumhura göre ise yeni kazanılan bu malın da üzerinden bir yıl geçmesi gerekir.

6) Borç Karşılığı Olmamak

Zekâta tabi mallarda aranan “mülkü tam” ve “asli ihtiyaçlardan fazla olma” şartlarının bir gereği de zekâta tabi olan malın borç karşılığı olmamasıdır. Ancak âlimler, özellikle zahirî mallarda (açık mallarda) borcun zekâtın gerçekleşmesine mâni olup olmayacağı konusunda farklı fikirler ileri sürmüşlerdir.

Fakihlerin çoğunluğu “el-emvalü'l- bâtına” (gizli mallar) altın- gümüş (para) ve ticaret mallarının zekâtında, borcun etkili olacağında ittifak etmişlerdir. “el-Emvalü'z zâhire” (açık mallar) denilen toprak ürünleri, hayvanlar ve madenlerde borcun, zekâtın vücûbuna mani olup olmadığında ihtilafa düşmüşlerdir.

Hanefilere göre borç üç nevidir:

1. Sırf kullar için olan borçlar.
2. Allah için olan ve fakat kullar tarafından istenen borçlar.

Zekât bu nevidendir.

3. Kullar tarafından istenmeyen, Allah için olan borçlar. Nezir ve kefaret bu çeşit borçlardandır.

İlk iki grupta toplanan borçlar zekât mallarının nisabını düşürürlerse bu mallarda zekât gerçekleşmez. Üçüncü grupta toplanan borçlar, zekâtın gerçekleşmesine mani değildir. Ayrıca borç hangi neviden olursa olsun, toprak ürünlerinde zekâtın vücûbuna mani değildir.

İmam Şafî'ye göre borç, hiç bir malda zekâtın vücûbuna mani değildir.

İmam Malik'e göre borç sadece altın- gümüş- parada zekâtın vücûbuna manidir. Toprak ürünleri, hayvanlar ve madenlerin zekâtında borç etkili değildir.

Hanbelilere göre ise borç zekâta tabi bütün mallarda etkilidir. Nisabı düşürürse zekât farz olmaz, nisabı düşürmezse borç çıkarılır, geriye kalan mal varlığının zekâtı hesap edilir.

Fakihler arasındaki bu ihtilaf, onların “zekât sırf ibadet midir yoksa malda fakir için gerçekleşen bir hak mıdır, yahut öncelik hangisindedir?” şeklinde zekâtın keyfiyetini farklı değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır.

2. Zekâtın Geçerli Olmasının Şartları (Sihhat Şartları)

a. Niyet

Zekât bir yönüyle mâli bir ibadettir. Çünkü İslâm'ın şartlarından biridir. Âyet ve hadislerde pek çok defa namazla birlikte zikredilmiştir. Diğer yönüyle de ondan istifade edecek kişilerin, zenginlerin mallarında gerçekleşen bir hakkıdır. Zekâtın bu iki yönünü birlikte değerlendiren fakihler diğer ibadetlerde olduğu gibi zekât borcunun ödenmesinde niyetin şart olduğunda görüş birliğine varmalarına rağmen bu niyetin ne zaman yapılacağında vekâletle yapılıp yapılmayacağı konularında farklı görüş ileri sürmüşlerdir.

Hanefilere göre; kaide olarak niyetin ödeme anında bulunması gerekir. Çünkü zekât ibadettir. İbadetlerde niyet şarttır. Fakat ödemeler parça parça yapıldığı için, kolaylık olsun diye niyetin, zekât borcunun çıkarıldığı anda bulunması da yeterlidir. Bu oruçta niyetin önceden yapılması gibidir.

Zekât verilirken hükmen niyet edilmiş olması da yeterlidir. Mesela mal sahibi niyet etmeden zekât borcunu verdikten sonra henüz mal fakirin elinde iken niyet etmesi yahut vekile vermesi anında niyet ettiği halde vekil zekât borcunu öderken niyet etmemesi gibi durumlarda hükmen niyet etmiş sayılır. Çünkü vekâlet veren kişinin niyeti muteberdir.

Zekâta niyet etmeden, bütün malını sadaka olarak veren kişinin zekât borcu da düşer. Çünkü zekât olarak o kişiye farz olan, sadaka olarak verilen malın bir parçasıdır. Niyet zekât borcunu belirlemek için şart koşulmuştur. Malın tümü sadaka olarak verilince o malın içinde kendiliğinden belirlenmiştir. Ayrıca tayin etmeye gerek yoktur.

Bir kimse ticaret niyetiyle bir araba satın alsın sonra onu özel oto olarak ayırıp kullansa, o araba zekâta tabi olmaktan çıkar. Bundan sonra onu tekrar ticaret yapmak niyetiyle, mesela; galeriye koysa bu otoyu satmadıkça, o ticaret malı olmaz. Bu yolcunun sırf ikamete niyet etmesiyle mukim olması, yani seferiliğinin sona ermesi, mükim olan kişinin ise yolculuğa çıkmadıkça, sırf niyet etmekle yolcu olmaması gibidir.

Hanefilere göre zekât namaz ve oruçta olduğu gibi niyete ehil kişilere farzdır. Çocuk ve deliler niyete ehliyetli olmadıkları için zekâta mükellef değildirler, (bkz. Zekât Mükellefi).

Hanefi mezhebinde müftabih (kendisiyle fetva verilen) görüşe göre zekât memuru açık mallardan (el-emvalu'z-zâhire) zekâtı zorla almış ise mükellefin üzerinden zekât borcu düşer, gizli mallardan zorla zekât alındı ise zekât borcundan mükellef -niyet etmemiş ise- kurtulamaz.

Şâfiilere göre; tercih edilen görüş -Hanefilerde olduğu gibi- niyetin zekât borcunu çıkarma anında yapılabileceğidir. Çünkü niyeti zekât borcunu hak edenlere verirken şart koşmak güçlük doğurur. Onun için malında vekil tayin eden kişinin devir esnasında zekâta niyet etmesi yeterlidir.

Şâfiiler çocuk ve delinin mal varlığından dolayı veli ve vasilerinin zekât ödemekle mükellef oldukları görüşündedir, (bkz. Zekât Mükellefi) Bu durumda veli veya vasi çocuk ve delinin mallarının zekâtını öderken niyet edeceklerdir. Eğer niyet etmezlerse -kusurlarından dolayı- o malları tazmin etmekle yükümlü olurlar.

Zekât memuru zekâtı zorla tahsil eder; mükellef de niyet ederse bütün mallarda zekât borcu düşer. Mükellef niyet etmez, memur niyet ederse -doğru kabul edilen görüşe göre- yine verilen zekât geçerli olur. Ama memur niyet etmezse zekât ödenmiş olmaz. Mezhebin görüşüne göre yöneticinin niyet etmesi vaciptir ve niyeti mükellefin niyeti yerine geçmektedir.

Malikilere göre; niyet zekât borcunu çıkarırken vacip olmakta, hak edenlere verirken niyet edilmesi de yeterli bulunmaktadır. Zekât borcunu ayırırken veya onu öderken niyet etmeyip daha önce veya daha sonra niyet edilirse zekât mükellefiyeti düşmez.

Zekât zorla tahsil edildiğinde zekât memurunun niyeti, mükellefin niyeti yerine geçer.

Hanbelilere göre; niyetin malın verilmesinden az önce yapılması caizdir. Aynı zamanda zekâta vekâlet caizdir. Mal sahibinin niyeti olmadığı müddetçe zekât memurunun niyeti geçerli değildir.

b. Zekâtı, Ona Hak Kazananların Mülkiyetine Geçirmek (Ehline Temlik)

Zekâtı, ona ehil olanlara vermek yani Onların mülkiyetlerine geçirmek (temlik) şarttır. Bu itibarla bir kimse zekât niyetiyle bir fakir veya yetimi yedirse bu zekât borcunu ortadan kaldırmaz. Ancak zekâta niyet edilerek, yedirilecek şeyler onlara verilse zekât ödenmiş

olur. Çünkü zekât niyetiyle fakire, yetime mal vermek temlikdir. Böylece fakir, yetim kendi malından yemiş olur.

Cami, okul, yol, köprü, çeşme yapımı gibi hayır kuruluşlarına zekât verilemez. Ölü kefenleri alınamaz. Ölülerin borçları zekâtlı ödenemez. Çünkü bu durumlarda temlik gerçekleşmez, yani zekât, borcu ödenen kişinin mülkiyetine geçmez. Hayır kurumlarına zekâtın dışında bağışlar şeklinde yardımlar yapılmalı, zekât da sadece fakirlere verilmelidir. Çünkü imkânı olan Müslümandan istenen sadece zekât borcunu ödemek değil, bunun çok ötesinde Allah'ın kendisine verdiği malını hayırlı faaliyetlere sarf etmesidir.

Bir fakiri zekâta mahsup olmak üzere bir dairede oturtmakla da zekât borcu ödenmiş olmaz. Çünkü bu da temlik sayılmaz.

Konu, zekâtın sarf yerleri bahsinde tafsilatlı bir şekilde yeniden ele alınacaktır. Burada şu kadarını söyleyelim: Normal mekân ve zamanlarda camî, okul vs. gibi çok hayırlı faaliyetler Kur'ân'da 200 kadar ayette "infak", "birr", "sadaka" gibi bağışlarla yapılmalı. Ancak gayri Müslimlerin faaliyette olduğu bölgelerde ise "zekât"ın "fi sebîlillah" fonundan da karşılanmalıdır.

Zekât usul (baba, dede, ...) ve furua (çocuk, torun,...) da verilemez. Çünkü zekât verenle usul ve furuu arasında menfaat ilişkisi vardır. Dolayısıyla burada tam anlamıyla temlik gerçekleşmez.

Aynı şekilde kişi zekâtını karısına da veremez. Ebû Hanife'ye göre kadın da zekâtını kocasına veremez.

Borçlunun borcu zekât yerine geçer mi?

Fakir bir kimsede alacağı olan zengin, 'alacağımı sana zekât olarak veriyorum' dese Hanefi bir görüşünde Şâfiî ve Hanbelîlere göre bu zekât yerine geçmez. Çünkü zekât borcu mal sahibinin zimmetindedir. Onu başkasının mülkiyetine geçirmedikçe zimmeti borçtan kurtulmaz. Ancak borçlu borcunu alacaklıya ödese sonra tekrar zekât olarak ondan alsa bu caizdir.

Borçlu, zengin alacaklısına "Bana zekâtını ver, senin borcunu ödeyeyim" dese alacaklı da zekâtını ona verse, zekât borcunu ödemiş olur. Borçlu onu aldıktan sonra kendi borcunu ödemek zorunda değildir. Ama borç yerine, aldığı zekâtı verirse borcunu ödemiş olur.

Bütün bunlar zekât borcunun ancak temlik yani ya mükellef

veya vekili tarafından verilmek suretiyle ödenebileceğini göstermektedir. Ayrıca bu temlikin zekâtı hak edenlere yapılması da şart koşulmuştur. Bu itibarla zekât dince zengin sayılan kişilere (bkz. zengin), onların küçük çocuklarına da verilemez. Çünkü onlar zekâta ehil değildir. Zenginin yetişkin çocuğu, nafakası babasına ait de olsa, zengin sayılmaz. Zenginın fakir karısı da böyledir.

Zekât Haşimoğulları'na da verilemez. Hz. Peygamber kendi soyuna zekât verilmesini yasaklamıştır. Böylece Hz. Peygamber bir devlet gelirini -hak da etseler- sülâlesine yasaklayan tek tarihi şahsiyettir. Belki de O, bu uygulaması ile zekât mallarına göz diken kötü kişilerin çeşitli istismarlarına mani olmak istemiş ve zekât gelirlerini Haşimoğulları'na yasaklamıştır.

Haşimoğulları; Hz. Ali, Hz. Abbas, Hz. Caferu't-Tayyar, Akil ve Hâris b. Abdulmüttalib soyundan gelenlerle bunlar tarafından hürriyete kavuşturulan kişilerdir.

Yedinci Bölüm

FAİZ⁴⁹¹

ZORUNLU YÖNÜ

Islâm ekonomik düzeni ve öğeleriyle ilgili olarak şu dört husus temel niteliktedir:

1. Bazı sınırlama ve kısıtlamalarla serbest ekonomi.
2. Zekâtın farz kılınması.
3. Miras kanunu.
4. Faizin haram kılınması.

Bunlardan ilkini, ilke olarak en az, sınırsız kapitalizmin kötülükleri ve komünizm ile faşizmin melânetlerini anlamış olanlar doğru kabul etmeye başlamışlardır.

Zekâtın farz oluşunun önemi artık dünya tarafından büyük çapta anlaşılmıştır. Artık hiçbir sağduyulu kimsenin gözünden komünizm, faşizm ve kapitalizmin şimdiye kadar ortaya koyduğu sosyal güvenlik sisteminden daha geniş bir sistemi zekâtın ortaya koyduğu gerçeği saklı kalmamıştır. Ne var ki burada, zekâtın ayrıntılı emirlerinin bilinmemesi nedeniyle bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. İnsanlar, modern bir devletin mali işlerine zekât ile beşte bir oranını yerleştirme biçimini anlamakta zorluk çekmektedir.

⁴⁹¹ Mevdüdi, Faiz, ç: Dr. N. Ahmet Asrar, Hilal y. İst.2004. s. 43-73.

İslâm'ın miras kanunuyla ilgili olarak dünyanın diğer kanunlarından farklı bir yol benimsemiş olmasının hikmetlerini önceleri pek çok kişi bilmiyor ve buna çeşitli itirazlarda bulunuyorlardı. Ancak şimdi yavaş yavaş diğer kimseler de bu yolu benimsiyor hatta Rus komünizmi de bundan yararlanmaya çalışıyor.⁴⁹²

Ancak 'faizin haram kılınması' konusunu anlamakta bugünün insanları büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. Kapitalist ekonomi bilimi, son birkaç yüzyılda faizin haram kılınmasının yalnız duygusalıktan ileri geldiği, bir kişinin başka bir kişiye faizsiz borç vermesinin sadece ahlâki bir kolaylık olduğu, bunu dinin gereksizce abarttığı; oysa faizin mantık açısından tamamen makul ve ekonomik açıdan sadece itiraz edilmez değil aynı zamanda yararlı ve gerekli bir şey olduğu fikrini iyice yerleştirmiştir. Bu yanlış görüş ve bunun bu kadar kuvvetle savunulması ve teşvik edilmesinin sonucudur ki çağdaş ekonomik düzenin kötülüklerini ve eksikliklerini eleştirmenlerin görmelerine rağmen en büyük ayıbı ve kötülüğü gözlerinden saklı kalmaktadır. Hatta Rus komünistleri de kendi ülkelerinde kapitalist düzenin bu kötülerin anasını tıpkı İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi besleyip semirtmektedirler. Ve ne yazık ki dünyada faizin en büyük düşmanları olmaları gereken Müslümanlar bile batının bu yarınlıçı propagandasından iyice etkilenmişlerdir. Bizim teslimiyetçi dindarlarımızda şöyle bir yanlış görüş yer almıştır: Faizde itiraz edilecek bir şey varsa, o da, kendi kişisel ihtiyaçları için borç alanlardan tahsil edilmesi halindedir. İşlerde kullanmak veya yatırım için borçlardan alınan faiz ise tamamen makul, helâl ve temizdir ve bunda din, ahlâk, akıl ve ekonomi bilimi ilkeleri açısından herhangi bir kabahat yoktur. Bunun dışında aşırı iyimser ve kendi kendini aldatan görüşler de vardır ki bunlara göre eski tip tefeci ve para babalarının faizciliği bugünkü bankacılıktan tamamen ayrı bir şey sayılır ve bu

⁴⁹² Sovyetler Birliğinin yeni miras kanunda evlâtlar, karı, koca, anne-baba, kardeşler ve evlatlıklar varis olarak kabul edilmiştir. Ayrıca şu kural da getirilmiştir ki, bir kişi arkasında bıraktığı mal ve mülkünü kendi yakın ve muhtaç akrabalarına veya kamu kuruluşlarına dağıtılması için vasiyette bulunabilir, ancak bu hususta akrabalarının hakkı daha üstündür. Sonra, yetişmemiş evlât veya yoksul varisleri miras hakkından mahrum bırakacak vasiyetler de yasaklanmıştır. Buna bakıp komünist "ilericeler"in, 625 M.S.'da ortaya konulan (İslâmî) yasaya dönerek 1945'te geri adım attıkları ve "gericilik" yaptıklarını mı söyleyeceğiz?

bankaların işlerinin hepsi “temiz” kabul edilir ve bununla ilgili her türlü muamelenin mubah olduğu sanılır. Bu nedenle, artık faizin şer’i tanımını değiştirilmeye çalışılıyor ve deniliyor ki Kur’an-ı Kerim’de haram kılınan faizin kapsamına bu faiz hiç girmez. Tuhaftr ki bütün bu yanlıglardan kurtulmuş olanlar bile faizin yasalarla yasaklanmasından sonra çağımızda mali düzenin nasıl işleyeceği konusunda tereddüde düşmüşlerdir.

1. Faizin Akılcı Kanıtları

Her şeyden önce, şunu belirlememiz gerekiyor ki faiz gerçekten makul, tutarlı ve ölçülü bir şey midir? Akılcı bir yaklaşımla bir kişi gerçekten vermiş olduğu borçtan faiz almakta haklı mıdır? Ve adalet, borç almış olan bir kişinin, anaparanın dışında faiz de vermesini gerektiriyor mu? Bu, bahsin ilk sorusudur ve bunun tatmin edici bir biçimde cevaplandırılmasıyla bahsin yarısı zaten tamamlanmış oluyor. Çünkü eğer faiz makul bir şey ise faizin haram oluşuna ilişkin deliller önemini kaybediyor. Ve eğer faiz akıl ve adalet açısından doğru ve haklı çıkarılamazsa bunun gibi münasebetsiz ve kötü bir şeyin insan toplumunda sürdürülmesinde neden bu kadar ısrar edildiğini gözden geçirmek gerekiyor.

Birinci Kanıt: Bu soruyu cevaplariken karşılaştığımız ilk kanıt şudur: Bir kişi başka bir kişiye kendi birikmiş parasını veya malını borç olarak verir, riske girer, tehlikeye katlanır, fedakârlık yapar, kendi ihtiyaçlarını kısip başkalarının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır, kendi yararlanacağı para ve malı başkalarına verir. Borç alan eğer borcunu kendi kişisel bir ihtiyacını karşılamak için almışsa aldığı para veya malın kirasını ödemelidir. Örneğin ev, mobilya, binek araç veya hayvan için ödediği kira gibi. Bu kira borç verenin kendi emeğiyle kazanmış olduğu serveti kendine harcamak yerine başkasına vermenin riski ve tehlikesinin karşılığı da oluyor. Ve eğer borç alan, bu borcu herhangi kârlı bir iş için almışsa, borç veren bundan faiz almaya ziyadesiyle layıktır. Madem ki borç alan borç verenin malından ve parasından yararlanıyor, borç veren kârdan niçin pay almasın?

Bu kanıtın, borç verenin, başkasına malını vermekle hem riske girdiği ve fedakârlık ettiği bölümü tamamen doğrudur. Ancak, bundan bu risk ve tehlikenin fiyatını yılda, altı ayda veya %10 veya %5

olarak alma hakkına sahip olduğu sonucu nereden çıkarılıyor? Risk yüzünden makul ölçülerle kendisinin sahip olduğu haklar, borç alanın herhangi bir şeyini güvence olarak alması yahut herhangi bir şeyin bedeline göre ona borç vermesi yahut ondan herhangi bir kefil talep etmesinden başka bir şey değildir. Aksi takdirde, baştan beri böyle bir riske girmez ve borç vermeyi reddeder. Ancak ne olursa olsun, risk, tehlike veya fedakârlık bir ticaret malı değildir ki fiyatı olsun ve ne de bir ev, mobilya veya araçtır ki kirası olsun. Fedakârlık ise zaten alışverişin olmasıyla başlar. Eğer bir kişi gerçekten fedakârlık yapmak istiyorsa böyle yapsın ve ahlâki hareketinin sadece ahlâki yararlarıyla yetinsin. Yok, eğer bedel ve karşılıktan söz ediyorsa o zaman fedakârlığı araya sokmasın, salt ticaret yapsın, ancak şunu da açıklasın ki borç konusunda anaparasını aldıktan sonra aylık veya yıllık olarak aldığı belli bir kâr oranını neye göre hak ediyor?

Bu bir tazminat mıdır? Ama vermiş olduğu borç, ihtiyaç fazlasıydı ve kendisi de kullanmıyordu. Başka bir deyişle, herhangi bir şekilde meydana gelmeyen bir “zarar”ın tazminatını alma hakkını nereden kazanıyor veya borcundan nasıl “*tazminat*” alabiliyor?

Bu bir kira mıdır? Ama kira, kiracının kullanması için bir şeyi hazırlayan ve koruyan ve bu uğurda kendi zaman, emek ve malını harcayan kişiye ve kiracının kullanmasıyla bozulan, kırılan, dökülen veya değerlerini kaybeden mallar için ödenir. Bu tanım ev, mobilya ve araç gibi tüketim maddelerine uyar ve zaten onların kirası makul sayılır. Ancak bu tanım hiçbir şekilde buğday veya meyve gibi yiyecek ve tüketim maddelerine veya yalnız eşya ve hizmetleri satın almak için kullanılan paraya uymaz. Bu nedenle, bunların kirası anlamsızdır.

Bir borç verenin en çok yapabileceği şey şöyle bir görüşü ileri sürmesidir: Ben başka bir kişiye kendi malımdan yararlanma imkânı sağlıyorum, dolayısıyla benim de onun kârında payım vardır. Bu makul bir yaklaşımdır. Ama burada sorulacak soru şudur: Açlık çeken bir kişi, kendi aç çocuklarının karnını doyurmak için senden geçici olarak iki milyon almışsa, senin vermiş olduğun yiyecek veya paradan o sana göre ‘mârk’ mı ediyor ki sen, ayda elli bin veya yiyecekten elli gram payını alasın? Eee, o adam tabi ki yararlanıyor ve bu yararlanma imkânını sen vermişsin. Acaba hangi, akıl, adalet, ekonomi bilimi, iş kuralları senin bu malın bir ücretini belirleme ve borç

isteyenin sıkıntısı ne kadar fazla ise o kadar bu ücreti artırma ve sıkıntı süresi arttıkça senin vermiş olduğun “*yararlanma imkânı*”nın değerinin de aylar ve yıllar hesabıyla çoğalma şeklinde olacağına salık veriyor? Eğer senin yüreğin, muhtaç ve sıkıntı içindeki bir insana, kendi ihtiyacından fazla mal ve para verecek kadar büyük değilse, yapabileceğin en makul şey, senin kendi anaparmanı almaktan emin olup ona borç vermendir. Diyelim ki borç verecek durumda değilsin, o zaman en makul iş ona hiçbir şey vermemendir. Ama bir kişinin sıkıntı ve eziyetinin, senin için kâr kazanma fırsatı olması, aç ve ölüm sınırındaki insanların senin için yatırım fırsatı olması ve insanların perişanlığı arttıkça, senin için kâr imkânlarının artması ticaret işinin hangi makul şeklidir?

Yararlanma fırsatını vermek” eğer herhangi bir şekilde malî değer taşıyorsa, o sadece borç alanın, aldığı mal veya parayı herhangi bir işe yatırmasıdır. Bu durumda, borç veren kişi, borç alan kişinin elde ettiği kazançtan pay talep etmekte haklıdır. Ancak sermaye kendi başına kâr sağlama yeteneğine sahip değildir. İnsan emeği ve zekâsı birleşmeden sermayeden kâr edinmek mümkün değildir. Ayrıca şu husus ta unutulmamalıdır ki insan emeği ve zekâsı bir araya gelmez sermaye kâr vermeye başlamaz, bunun için belli bir zamanın geçmesi gerekir. Yine de, bunun eninde sonunda kârlı olacağı da kesin değildir; zarar ve iflas etme imkânı da vardır. Kârlı olduğu, şu zamanda şu kadar kâr elde edileceği kesinkes söylenemez ve önceden kehânette bulunulamaz. Şimdi, insan emeği ve zekâsının henüz dokunmadığı bir paradan borç verenin kârının alınmaya başlanması nasıl makul olabilir? Ve sermayenin insan emeği ve zekâ ile birleşmesinden sonra ne kâr etme ve ne de bu kârın oranı henüz kesinleşmemişken alınacak payın hem yüzdesinin hem miktarının belirlenmesi ne derece doğrudur?

Tutarlılıkla söylenebilecek şey şudur: Biriktirmiş olduğu parasını ve malını kâr getirecek bir işe yatırmak isteyen biri, emek harcayanlara şirket muamelesi yapmalı ve kâr-zararın belli bir oranında ortak olmalıdır. Şimdi, benim bir kişiyle ortak bir iş yapmak yerine ona 100 milyon TL. borç verip, “*Madem ki sen bu paradan kâr sağlayacaksın, benim param senin sermayende kullanıldığı sürece sen, örneğin, her ay bana 10 milyon kâr payı vereceksin*” dememin, kâr kazanmanın

makul bir yolu olabilir mi? Sorulması gereken husus şudur: O kişi kendi emeğini katarak o sermayeden kâr etmeye başlamadan, ben hangi kârdan pay alma hakkına sahibim? Eğer o kişi, işinden kâr sağlamak yerine zarar etmeye başlamışsa, ben hangi akıl ve adalet kurallarına göre ondan aylık payımı alabilirim? Eğer onun kârı ayda 10 milyondan azsa, ben nasıl ondan ayda 10 milyon alma hakkına sahip olabilirim? Ve diyelim ki onun aylık kârı tam tamına 10 milyon olur. Şimdi, bir kişinin, bütün bir ay çalışıp didinmesi, zamanını, yeteneğini ve kişisel sermayesini harcamasına rağmen tek kuruş almaması ve benim bir zamanlarda kendisine 100 milyon verip bir kenara çekilmemden sonra bu kârın tümünü alıp kaçmam hangi insafa sığar? Diyelim ki bir değirmen beygiri bütün bir gün çalışıyor; sonunda yem yeme hakkı yok mu? Maalesef, faizli borç bir tüccarı, bir işadamını öyle bir beygir yapıyor ki gün boyunca değirmende benim için çalışıyor, ama yemini başka yerde yiyor.

Ayrıca, farz edelim ki bir işadamının kârı, borç verenin faiz olarak almak üzere belirlediği meblağdan fazladır. Ama bu durumda bile akıl, adalet, ticaret kanunu, ekonomi bilimi veya başka herhangi bir açıdan, aslında üretici olan tüccar, sanayici, çiftçi ve diğer elemanlar ki onlar toplumun mal ve hizmet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla zamanlarını harcar, her türlü zorluklara katlanır, kafalarını patlatır ve beyinleri ile bedenlerinin tüm güçlerini harcarlar. Kazancı ve kârı belirsiz ve şüpheli iken sadece kendi biriktirmiş olduğu para ve malını borç olarak vermiş olan kişinin kazancının ve kârının belli ve kesin olması makul sayılmaz. İşin tuhafına bakın ki bütün bu insanların zarara uğramaları bile söz konusuysa borç verenin kârı ve payı tamamıyla güvence altındadır. O zavallıların kâr oranı piyasa şartlarına göre iner ve çıkarken, kendi kârını önceden belirlemiş olan bu adam aydan aya ve yıldan yıla kazancını elde etmeye devam etmektedir.⁴⁹³

⁴⁹³ Burada bir kişi şöyle bir soru yöneltebilir: Öyleyse, siz toprak vergisini nasıl caiz sayarsınız, çünkü o da faiz gibi bir şeydir? Ancak bu itiraz aslında topraktan hektar başına alınan nakit verginin peşinen belirlenmesiyle ilgili olabilir. Ben bunu caiz saymıyorum ve ben de bunun bir tür faiz olduğuna inanıyorum. Dolayısıyla, bu itirazın cevabını vermek bana düşmez. Benim görüşüm şudur: Toprak sahibi ve çiftçi arasında bir ortaklık anlaşması yapılabilir, yani tarladan alınacak ürün belli bir oranda ikisi tarafından paylaşılabilir. Böyle bir işlem, ticari ortaklığa yakındır ve ben bunu caiz kabul ediyorum. Toprak veya tarladan alınan kiraya gelince, ben bu konuyu "Toprak ve mülkiyet sorunu" adlı kitapçı-

İkinci Kanıt: Bu eleştiriden anlaşılıyor ki görünürde faizi makul ve tutarlı bir şey olarak göstermek amacıyla öne sürülen ve yeterli sayılan kanıtlar, daha derinliğine inildiği zaman eksik ve zayıf görülmeye başlar. Kişisel ihtiyaçlar için alınan borçlara gelince, bunlardan faiz alınması için zaten herhangi bir akılcı gerekçe yoktur. Hatta faizi savunanlar bile bu zayıf davadan vazgeçmişlerdir. Ticaret ve iş amaçları için alınan borçlara gelince, bu hususta da faiz savunucuları, “faiz acaba neyin fiyatıdır?” gibi karmaşık bir soru ile karşılaşmaktadır. Bir borç veren kendi sermayesiyle birlikte alıcıya hangi özlü şeyi veriyor ki onun malî bir değeri olsun ve ondan aydan aya ve yıldan yıla belli bir kazanç elde etme hakkına sahip olsun. İşte bunu belli bir takım ilke ve kurallarla izah etmekte faizciler hayli güçlük çekmektedir.

Bir grup, bunun “*yararlanma fırsatı*” olduğunu ifade etmiştir. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, bu “*fırsat*” belirgin, kesin ve günden güne artan bir değeri tahakkuk ettirmez, aksine, gerçekten borç alanın kâr ettiği takdirde kârını belli bir oranda paylaşmasını öngörür.

Diğer bir grup tavrını biraz değiştirerek, borç verenin parası aracılığıyla kullanımı için borç alana verdiği şeyin “*mühlet*” (süre) olduğunu belirtir. Buna göre, bu sürenin kendi başına bir değeri vardır ve uzadıkça değeri de artar. Bir kişi birinden borç alıp onu herhangi bir işe yatırdığı günden başlayarak, söz konusu sermaye ile üretilen mal pazara ulaşıp bir gelir sağlamaya başlayınca kadar her an bir tüccar ve işadamı için değerlidir. O yatırımcı bu süreye sahip olamaz ve ortada bir yerde elinden sermayesi alınırse iş yapamaz. Demek ki para alıp ondan yararlanacak şekilde yatırım yapan için zaman veya süre kesinlikle büyük değer taşır. O halde parayı veren neden bu yarar veya kârdan pay almasın? Ayrıca, zamanın az veya çok olmasıyla borç alanın kâr etme imkânları da azalır veya çoğalır. O halde, borç veren neden zamanın uzunluğuna göre değerini belirlemesin?

Ancak burada yine şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: Borç veren hangi kaynaklardan, yatırım yapmak üzere ondan borç alan kişinin mutlaka kâr edeceğini ve zarar etmeyeceğini öğrenmiştir? Ve o kârın illâ belirlediği oranlarda olacağını nereden bilebilmiştir ki borç alandan o oranda kâr almayı peşinen belirlemiştir? Ayrıca, borç

ğında ayrıntılı olarak anlatmış bulunuyorum. Bu kitapçıkta hangi tarla kirasının caiz olduğunu anlattığım için buna bu gibi itirazlar yapılamaz.

alanaparasını kullanma imkânı verdiği dönemde kesinlikle her ay ve her yıl şu kadar kâr edeceğini bilebilmiştir ki onun aylık ve yıllık miktarlarını belirlemiştir? Bu soruların tutarlı bir yanıtı faiz savunularında yoktur. Onun için biz yine dönüp dolaşıp şu noktaya geliyoruz: Ticarete ve işte eğer herhangi bir şey makulse o ancak kâr ve zararın paylaşımı ve belli bir orandaki ortaklıktır; yoksa, belirli bir oranda faiz almak değildir.

Üçüncü Kanıt: Başka bir grubun görüşü şudur: Kâr getirmek sermayenin öz özelliğidir. Onun için bir kişinin başkasının verdiği sermayeyi kullanması kendiliğinden borç verenin faiz isteme hakkını ve borç alanın faiz verme zorunluluğunu doğurmaktadır. Sermaye, tüketim mallarının hazırlanmasında ve sevkiyatında yardımcı olma gücüne sahiptir.

Sermayenin yardımıyla üretilen mal, sermaye yardımı olmadan üretilen maldan çok daha fazladır. Sermayenin katılımıyla mal daha fazla ve daha kaliteli üretilir ve iyi fiyat veren pazarlara ulaştırılabilir. Aksi takdirde, miktarı az ve kalitesi düşük olur ve iyi fiyat verilen pazarlara da ulaşamaz. Bu da, sermayenin kendisinde kâr sağlama özelliğinin verilmiş olduğunun bir kanıtıdır. O halde, sermayenin sırf kullanımı bile faiz alınmasını gerekli kılar.

Ne var ki bir kere sermayede kendiliğinden bir kâr sağlama özelliğinin bulunduğu yolundaki iddia görünürde yanlıştır. Sermayedeki bu özellik ancak bir kişinin onu verimli herhangi bir yatırım için kullandığı zaman ortaya çıkar. Ancak siz, para alanın bundan kâr etmekte olduğu durumlar için bu parayı verenin de kârdan pay alması gerektiğini ileri sürebilirsiniz. Ancak, hastalığın tedavisi veya bir ölünün son merasimi, kefeni ve gömülmesi için borç alan bir kişide bu sermaye nasıl bir ekonomik değer kazanıyor ki bundan borç verenin pay alma hakkı doğsun?

Ayrıca, kâr sağlayan işlerde kullanılan sermayenin de, kâr sağlamanın öz özelliği olduğunu öne sürecek kadar çok değer kazandığı da söylenemez. Genellikle, bir işe fazla sermaye yatırıldığında kâr artmak yerine azalır; öyle ki zarar etme noktasına gelinir. Bugünlerde iş âleminde zaman zaman meydana gelen krizlerin nedeni zaten budur. Yani, yatırımcılar ise alabildiğine sermaye yatırır ve üretim hayli artarken fiyatlar düşmeye başlar ve fazla üretimin yol açtığı

ucuzluk yavaş yavaş öyle bir noktaya gelir ki yapılan yatırımların hiçbir kâr getiremeyeceği sonucuna varılır.

Ayrıca, sermayede eğer gerçekten kâr sağlama özelliği varsa bunun sözden fiile geçmesi birçok şeye bağlıdır. Örneğin, bunu kullananların emek, yetenek, zekâ ve deneyimleri, kullanım sırasındaki ekonomik, sosyal ve siyasal koşulların elverişliliği ve afetler ile felaketlerden korunma ve bunlar gibi diğer işler, kâr edinmenin vazgeçilmez şartlarıdır. Bunlardan herhangi bir şart bulunmazsa, çoğunlukla sermayenin tüm kâr sağlama özelliği ortadan kalkar, hatta zarara dönüşebilir. Ne var ki faizli işler için sermaye sağlayan ne bu şartlara uyma sorumluluğunu kabul eder ne de bu şartlardan herhangi birinin yokluğu nedeniyle sermayesi kârlı olmaması halinde herhangi bir faiz alma hakkına sahip olmadığına razı olur. O zaten, gerçekten herhangi bir kâr edinse veya edinmese bile sermayesinin kullanımının belli bir oranda faizin alınmasını gerektirdiğini iddia etmektedir.

Eğer son olarak, sermayenin kendisinde kârın bulunduğu ve bundan dolayı sermaye sağlayanın kârdan pay alma hakkına sahip olduğunu farz etsek bile, hangi hesabın, bugünlerde sermayenin kâr sağlama niteliğinin mutlaka şu kadar olduğu, dolayısıyla, sermaye alıp kullananların şu kadar oranda faiz ödemeleri gerektiğini belirlediğini söyleyebiliriz? Ve eğer bugün için bu oranın belirlenmesi için belli bir hesap şekli olduğunu kabul etsek bile, 1949'da bir ticarethaneye veya iş kuruluşuna 10 yıl ve başka bir iş kuruluşuna 20 yıl için rayiç faiz oranına göre borç vermiş olan bir sermayecinin, gelecek 10 ve 20 yıl boyunca sermayenin kâr sağlama oranının yine bugünkü oranda olacağını belirlemek için bir kıstas olduğunu anlamaktan âciziz. Özellikle, 1959'da piyasada faiz oranı 1949'ununkinden çok değişik ve 1969'da daha da değişik olduğu takdirde. O zaman, bir kuruluşun 10 yıl diğer kuruluşun da 20 yıl için 1949'un faiz oranına göre sermayenin muhtemel kârından kendi payını kesinkes belirlemiş olan kişiyi haklı çıkarmak için hangi gerekçeler gösterilebilir?

Dördüncü ve son kanıt için biraz daha zekâ kullanılmıştır. Bunu şöyle özetleyebiliriz:

İnsan gayet doğal olarak bugünün yarar, zevk, tat ve mutluluğunu uzak bir geleceğin yarar ve zevklerine tercih eder. Gelecek ne kadar uzak olursa, onun yarar ve zevkleri o kadar kuşkuyla olup

değerleri aynı oranda insanın gözünden düşer. Bu acil önem ve tercihlerin çeşitli nedenleri vardır. Örneğin:

Geleceğin karanlıkta ve yaşamın belirsiz olması. Bu nedenle, geleceğin yararları kuşku hâle gelir ve insan bunları bir türlü aklına getiremiyor. Bunun aksine bugün elde edilen somut yarar hem kesin ve inandırıcı hem de gözle görülür haldedir.

Bugün ihtiyaç duyan veya muhtaç olan biri, gelecekte belki de ihtiyaç duyacağı veya duymayacağı bir şeye oranla bugün ihtiyacının karşılanmasına daha çok değer verir.

Bugün elde edilen mal fiilen yararlı ve kullanılır olduğu için gelecekte elde edilebilecek maldan daha iyi ve üstündür. İşte bu nedenlerden dolayı bugünün somut yararı ve kârı, geleceğin kuşku yararına tercih edilir. Dolayısıyla, bugün bir kişinin borç aldığı para, yarın borç verene ödeyeceği paranın değerinden daha yüksektir. Ve faiz, geri ödendiği zaman anapara ile beraber değerini, borç verirken borç veren kendisine verdiği paraya eşit hale getiren "*fazla değerdir*". Meselâ, diyelim ki bir kişi bir tefeciye gidiyor ve ondan 10 milyon borç para istiyor. Tefeci kendisiyle şöyle bir anlaşma yapıyor: Bugün verilen 10 milyon bir yıl sonra geri verilirken bu miktar 13 milyon olacaktır. Bu durumda aslında, mevcut 10 milyon geleceğin 13 milyonuyla değiştiriliyor. 3 milyonluk fark ise bugünün malı ve geleceğin malı arasında var olan psikolojik (ekonomik değil) fark kadardır. Şimdi bu 3 milyon bir yıl sonra 10 milyonla birleşmediği sürece değeri, borç verenin borcunu muhtaç kişiye verirken verilen 10 milyona eşit olmayacaktır.

Bu delil hangi kurnazlıkla veriliyorsa, onu kabul etmemek haksızlık olur. Ne var ki bunda mevcut ve gelecek psikolojik değer arasında gösterilmeye çalışılan fark bir yanılgıdan başka bir şey değildir.

Şimdi, insan tabiatı mevcudu, geleceğe göre gerçekten daha önemli ve değerli mi sayıyor? Eğer gerçekten böyle bir şey varsa, neden pek çok kişi kazançlarının hepsini bugün harcamak yerine bir bölümünü gelecek için saklamayı tercih eder? Siz, herhalde, insanların yüzde birinin bile gelecek tasasından tamamen yoksun olup tüm mal ve mülklerini bugünün rahat ve zevki için harcadığına tanık olmazsınız. İnsanların en az %99'u bugünün ihtiyaç ve zevklerini bir yana bırakıp yarın için bir şeyler biriktirmeye çalışıyor. Çünkü gelecekte ortaya çıkacak olan muhtemel ihtiyaçlara ilişkin öyle endişe verici

durumlar oluyor ki insanın gözünde onların hayali tablosu, o anda içinde bulunduğu ve şöyle veya böyle atlatmakta olduğu durumlardan çok daha büyük oluyor ve önem taşıyor. Ayrıca, bir insanın hali hazırda yaptığı bütün uğraşı ve koşturmalarının amacı, geleceğinin daha iyi olmasından başka bir şey oluyor mu? İnsan eğer bugünkü emek ve uğraşlarının tüm meyvelerini bir yere yatırmaya çalışıyorsa, gelecek günlerinin iyi, rahat ve mutlu olmasından başka bir amaç taşıyor mu? Siz, geleceği kötü olsun veya en azından bugünden daha beter olsun diye bugününü iyileştirmeye çalışan bir ahmağı bulamazsınız. Eğer biri cehaleti ve aptallığı yüzünden böyle bir şey yapar, yahut geçici bir isteğe ve arzusunun rüzgarına kapılıp böyle bir harekette bulunursa, o başka bir şeydir, yoksa bir kişi düşünüp taşınırsa, böyle bir davranışı doğru ve tutarlı sayamaz.

Ayrıca, bir an için, insanın bugünün rahat ve huzuru için gelecekteki zarara razı olduğuna ilişkin iddiayı olduğu gibi kabul etsek bile bu iddianın dayandırıldığı delilin doğru olmadığını söyleyebiliriz. Borç alınırken borç veren ile borç alan arasında varılan anlaşmaya göre sizin dediğiniz gibi bugünün 10 milyonunun değeri bir yıl sonra 13 milyona eşit olacaktır. Ancak şimdi, bir yıl sonra borç alan, borcunu ödeyeceği zaman durum gerçekten bu olur mu? Yani, bugünkü 13 milyon, geçmişin 10 milyonu kadar mıdır? Peki, diyelim ki borç veren borcunu bu yıl ödeyemediyse, iki yıl sonra ödeyeceği zaman bu rakam 16 milyon mu olacak? Şimdi, gerçekten bugün ile gelecek arasındaki bağlantı ve oran böyle midir? Ayrıca geçmiş ne kadar eskirse, değerinin de bugüne göre o kadar artma ilkesi de doğru mudur? Size göre geçmişte giderilen ihtiyaçların değeri şimdiki ihtiyaçların değerinden daha fazla değerde mi ki bir zamanlar verdikimiz, belki de unuttuğunuz paranın değeri, her saat ve her an daha da artmakta ve günün cari paralarından daha çok değerli olmaktadır? Sizce 10 milyonu diyelim ki bugünden 50 yıl önce borç vermişseniz, şimdi o paranın değeri 1 milyar 150 milyon mu olmuştur?

2. Faiz Oranının Tutarlılığı

İşte, faiz yiyicilerin avukatlarının faizi akıl ve adalet kurallarına göre caiz, uygun ve “makul” (akla uygun, tutarlı, ölçülü) olduğunu kanıtlamak amacıyla ileri sürdükleri delillerin tümü bundan

ibarettir. Oysa bizim yaptığımız eleştirilerden, bu pis şeyin “*makuliyet*” (tutarlılık)la yakından uzaktan bir ilgisinin olmadığını, herhalde, anlamışsınızdır. En kuvvetli delillerle bile faizin alınması ve verilmesi gerektiğinin herhangi bir makul veya tutarlı nedeni gösterilemez. Ama ne gariptir ki bu kadar tutarsız ve saçma olan bir şey batılı düşünür ve bilim adamlarınca kabul edilmiş bir gerçek olarak tanımlanmıştır. Faizin kendisinin tutarlılığını ve gerekliliğini sanki teslim edilmiş bir gerçekmiş gibi farz edilerek bütün konuşma ve tartışmalar faiz “oranının “*makuliyeti*” veya tutarlılığı üzerine yoğunlaştırılmıştır. Çağımız Batı literatüründe faizin kendisinin alınıp alınmayacak bir şey olduğuna ilişkin bahsi belki de, hiç bulamazsınız, ama sık sık ve en çok tartışılan şey olarak sadece, “*falanca faiz oranı yersiz ve gerektiğinden çok fazla olduğu ve dolayısıyla itiraz edilir nitelikte olduğu*” ve “*falanca faiz oranının makul olduğu, dolayısıyla, kabul edilir nitelikte olduğu*”nu görürsünüz.

Ancak bir faiz oranı gerçekten tutarlı mıdır? Biz kısa bir süre için, şu bahsi bir yana bırakıyoruz ki kendisinin bile makul olduğu ispatlanamayan bir şeyin oranının makul olup olmadığına ilişkin tartışma nasıl yapılabilir? Biz bu soruyu bir yana bırakarak sadece şunu öğrenmek istiyoruz: Hangi faiz oranı doğal ve tutarlı sayılabilir? Bir oranın uygun olup olmadığının ölçüsü nedir? Ve dünyadaki faizli alışverişlerde faiz oranının tespiti hangi akılcı veya rasyonel ölçülere göre yapılmaktadır?

Bu konuyu enine boyuna araştırdığımız zaman, karşımıza çıkan ilk gerçeğin, “*tutarlı faiz oranı*” diye bir şeyin dünyada olmadığını görürüz. Gerçek şu ki çeşitli oranlar çeşitli zamanlarda uygun görülmüş ve bu oranlar yine başka zamanlarda uygunsuz sayılmıştır. Hatta aynı zamanda, bir yerdeki “*uygun*” oran, başka bir yerde “*uygunsuz*” sayılmıştır. Eski Hindu hakimiyetleri döneminde Kautilya'nın, yaptığı açıklamaları göre %15 ile 60 oranındaki yıllık faiz tutarlı ve geçerli sayılırdı; Hatta risk ve tehlike büyüdükçe, oranın daha da yükseltilmesi öngörülüyordu. On sekizinci yüzyılın ortalarında ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, yerel tefeciler ile doğu Hindistan hükümeti şirketi vasıtasıyla Hintli devletçikler arasında yapılan mali işlemlerde faiz oranı genellikle yılda yüzde 48'di. 1914-18 yıllarında Birinci Dünya Savaşı sırasında, Hint Hükümeti yıllık yüzde 6.5

faiz oranıyla iç borçlanmaya gitmiştir. 1920 ila 1930'da kooperatiflerin genel faiz oranı % 12 ila 15 arasında idi. 1930 ila 1940 arasında Hint mahkemeleri yüzde 9'luk yıllık faiz oranının tutarlı olduğuna karar vermişti. İkinci Dünya Savaşına yaklaşıldığında Hindistan Merkez Bankasının kredilerden aldığı faiz oranı yılda %3'tü ve aynı oran savaş boyunca devam etti, hatta Hindistan Hükümeti %2.75 oranında kredi almaya devam etti.

İşte bizim ülkemiz ve kıtamızın durumu budur. Avrupa'ya baktığımızda orada tablonun hemen hemen aynı olduğunu görürsünüz. 16.ncı y.y. ortasında İngiltere'de %10'luk oranın tamamen meşru ve makul olduğuna karar verilmişti. 1920'lerde Avrupa'nın birçok ülkesinin Merkez Bankası faiz oranını %8-9 olarak belirlemişti. Ayrıca, Milletler Cemiyetinin çeşitli Avrupa ülkesine verdirmiş olduğu kredilerden alınan faiz de hemen hemen aynı oranda idi. Ancak bugün Avrupa'da ve Amerika'da bu kadar bir faiz oranı isterseniz muhatabınız bir çığlık atıp bunun bir soygun olduğunu ilan edecektir. Şimdi nereye bakarsanız bakın faiz oranı %2.5 ila 3'ü geçmez. %4 ise çok yüksek bir oran sayılır. Hatta bazı durumlarda faiz oranının %0.50 ve 0.25 olduğunu görürsünüz. Ancak, diğer yandan, fakir halka faizli kredi veya borç vermek üzere tefecilerin İngiltere'de 1927'de Para Verenler Yasası uyarınca yıllık %48'lik bir faiz oranına izin verilmişti. ABD'de mahkemeler tefecilere, müşterilere verdiği paralardan %30 ila 60'a kadar yıllık faiz alma izni vermektedir. Şimdi, söyleyin bana bunların hangisi doğal yasalar ve tutarlı faizdir?

Şimdi biraz daha ileriye gidelim veya herhangi bir faiz oranının gerçekten tutarlı ve ölçülü olup olmayacağına bir göz atalım. Bu meseleyi iyice incelediğinizde göreceksiniz ki aklınız ve mantığınız, borç alan kişinin aldığı paradan edeceği kâr kesinkes belirlenmedikçe tutarlı bir faiz oranının belirlenmesinin mümkün olamayacağını söyleyecektir. Örneğin, eğer 100 milyonun bir yıl süre ile kullanımı 25 milyon kadar bir kâr bırakıyorsa, o zaman, kârdan 5 yahut 2.5 veya 1 milyon 250 binin parasının bu süre içinde kullanıldığı kişinin doğal ve tutarlı payı olduğu belirlenebilir. Ancak gayet tabi ki bu şekilde ne sermayenin kullanılmasının yararı önceden belirlenmiştir ne de belirlenebilir. Ayrıca, piyasada faiz oranı belirlenirken, parayı borç alan kimsenin bundan ne kadar kâr edeceğine bakılmaz. Hatta kâr edip

etmeyeceğine de dikkat edilmez. Pratikte olup biten şudur: Tefecilikte borcun değeri, borç isteyeninin mecburiyetine göre belirlenir. Ticari faiz piyasasında ise faiz oranının azalıp yükselmesi bir takım temelle-re dayanır ki bunların akıl ve adaletle zerre kadar ilgisi yoktur.

3. Faiz Oranlarının Nedenleri

Tefecilikte bir tefeci genellikle kendisinden borç isteyen kişinin ne kadar fakir ve muhtaç olduğuna ve borcun verilmemesi halinde ne kadar sıkıntı çekeceğine bakar. İşte bu şartlara göre ondan ne kadar faiz alacağına karar verir. Eğer borç isteyeninin daha az yoksul olduğunu, az bir miktarda borç istediğini ve pek çok sıkıntıda olmadığını görürse faiz oranını düşük tutar bunun aksine ne kadar perişan ve ne kadar muhtaç olursa faiz oranı o kadar artar. Hatta eğer açlık çeken bir kişi hastalıktan dolayı ölmek üzere ise ondan %400-500 faiz almak bile “yersiz” ve “haksız” sayılmaz. Bu gibi durumda “doğal” faiz oranının belirlenme ölçüsünü şu örnekle ortaya koyabiliriz: 1947’de kıyamet gibi kopan dini çatışmalar sırasında Amritsar tren istasyonunda bir sih, bir Müslüman’dan bir bardak suyun “doğal” fiyatı olarak 300 rupi almıştı, çünkü onun çocuğu susuzluktan can çekişiyordu ve Müslüman mültecilerle dolu olan trenden kimse aşağıya inip su alamıyordu.

Diğer çeşit alışveriş, yani finansman veya para piyasasına gelince, burada faiz oranının belirlenmesi ve düşüp yükselmesinin nedenleriyle ilgili olarak ekonomistlerin iki görüşü vardır:

Bir grup bunun temelinin arz ve talep kanununa dayandığını belirtir. Para yatırmak isteyenlerin sayısı az ve borç verilecek para çok ise faiz oranı düşmeye başlar. Faiz oranı iyice düşünce birçok kimse bunu iyi bir fırsat bilerek yatırımlar yapmak üzere büyük miktarda para borç almaya çalışır. Daha sonra paraya olan talep artıp borç verilecek paranın miktarı azalmaya başlayınca faiz oranı yükselir ve öyle bir noktaya gelir ki borç alma isteği durur.

Düşünün, bunun anlamı nedir? Sermayeci, yatırımcı ile doğru ve makul bir biçimde ortaklık anlaşması yapmıyor ve elde edeceği kârında ortak olmuyor. Bunun yerine, bazı tahmin ve kıyaslar yapıyor ve yatırımcının işinde en az şu kadar kâr edeceğini hesaplıyor, onun için kendisine verdiği paradan şu kadar faiz alacağını belirliyor.

Diğer tarafta yatırımcı aldığı borç veya krediden edeceği en yüksek kârı hesaplıyor ve borç verene en fazla şu kadar faiz verebileceğini tahmin ediyor. İkisi de spekülasyon yapıyor yani tahmin ve kıyas yürütüyor. Sermayeci her zaman işin kârını abartılı bir biçimde hesaplar, yatırımcı ise kâr beklentisinin yanı sıra zararın kaygılarını da taşır. Bu nedenle ikisi arasında işbirliğinin yerine garip bir çekişme ve gerginlik yaşanır. Tüccar veya yatırımcı, kâr umuduyla bir şey yapmak istediği zaman sermayeci sermayenin fiyatını yükseltmeye başlar, öyle ki o fiyatla herhangi bir kârlı yatırım yapmak imkânsız hale gelir. Bu şekilde paranın yatırımda kullanılması durur ve ekonomik gelişme ve büyüme aksar. Meydana gelen ekonomik durgunluk ve depresyon (gerileme) tüm iş dünyasını ve ekonomik faaliyetleri olumsuz yönde etkiler ve sermayeci kendisinin de felakete yaklaştığını görünce faiz oranını bir hayli düşürür ve öyle bir noktaya getirir ki iş çevreleri, sanayiciler, tüccar ve bilumum yatırımcılar bu faiz oranıyla aldıkları krediyle kârlı yatırımlar yapma beklentisinin içine girerler. Sanayiye ve ticarete para akmaya başlar ve piyasa canlanır. Açıkça görüleceği gibi, sermaye ile yatırım arasında makul şartlar üzerine bir ortaklık, bir işbirliği kurulmuş olsaydı, dünya ekonomik düzeni daha düzgün ve dengeli bir biçimde işleyebilirdi. Ne var ki yasaların sermayeciye faizle para kullandırma izni vermesiyle sermaye ile yatırım arasındaki ilişkilerde kara borsa, hırsızlık ve kumar anlayışı yer almıştır. Ve faiz oranının azalması veya çoğalması öylesine bir kumar oyununa çevrilmiştir ki bunun yüzünden tüm dünyanın ekonomik yaşamı daimi bir bunalıma dönüşmüştür.

Başka bir grup faiz oranının azalması veya çoğalmasıyla ilgili şu delili ortaya koymaya çalışır: Sermayeci parayı kendisi için kullanılabilir halde tutmak istediği zaman faiz oranını yükseltir ve bu isteği azaldığı zaman, faiz oranı da düşüverir. Şimdi, sermayecinin kendine nakit para saklama nedenine gelince, bu grup bunun çeşitli nedenlerinin olduğunu ileri sürer. Sermayeci, parasının bir kısmını kendi kişisel veya ticari ihtiyaçları için biriktirmek ister, bir kısmını da beklenmedik bazı ihtiyaçları için saklar. Örneğin, kişisel bir işte olağanüstü bir harcama yahut iyi bir faiz alma fırsatının birden bire doğması. Bu iki nedeninin dışında üçüncü ve daha önemli bir neden sudur: Sermayeci gelecekte fiyatların düşmesi veya faiz oranının

yükselmesi halinde yararlanabilmesi için kendisinde yeterli miktarda nakit para bulundurması. Şimdi sorun şu: Sermayecinin bu nedenlerle parayı kendisi için kullanılabilir durumda tutma isteği zaman zaman azalıyor ve çoğalıyor mu ki etkisi faiz oranının düşüş ve yükselişi biçiminde görülüyor? Buna cevap olarak diyorlar ki evet, çeşitli kişisel, toplumsal, siyasi ve ekonomik nedenlerle bu istek bazen artıyor, dolayısıyla, sermayeci faiz oranını da artırıyor ve yatırımlara paranın akışı azalıyor; bazen de isteği azalıyor, dolayısıyla, faiz oranını düşürüyor ve bu düşüş nedeniyle insanlar sanayide ve ticarete daha çok yatırımlar yapmak üzere daha çok para borç alıyor.

Bu güzel gerekçenin arkasında nelerin gizli olduğuna bir bakınız. Kişisel, ailevi veya özel ticaret ve yatırım ihtiyaçlarına gelince, sermayecinin bunlara dayanarak olağan veya olağan dışı durumlarda parayı kullanılabilir halde tutma isteği, sermayesi veya mal varlığının ancak %5’ni etkileyebilir. Bu nedenle, daha önceki iki nedene fazla önem vermek doğru değildir. Bir sermayecinin kendi sermayesinin %95’ni bazen elinde tutması ve bazen kredi piyasasına sürmesi üçüncü nedene dayanıyor. Bunu inceleyecek olursanız şu gerçeğe ulaşırsınız ki sermayeci aşırı bencil bir tavır ve davranışla dünyada olup bitenleri ve bizzat kendi ülkesi ve milletine ilişkin gelişmeleri izlemektedir. Bu durumlarda bazı özel durumların ortaya çıkmasını beklemekte ve onlara göre, toplumun sıkıntı, zorluk, çalkantı ve huzursuzluklarından yararlanabileceği ve bu sıkıntıları daha da artırarak kendi refah ve mutluluğunu elde edebileceği silahın her zaman kendisinde olmasını dilemektedir. Bu nedenle, üçkâğıtçılık yapmakta ve sermayesini elinde tutmaktadır. Sonra faiz oranını artırarak ticarete ve sanayiye sermayenin akışını aniden durdurmakta ve böylece toplumun üzerine ekonomik gerileme veya depresyon dediğimiz büyük belanın çökmesinin kapılarını açmaktadır. Sonra, yeterince haram yediğini görünce ve bundan sonra fazla kâr imkânı kalmadığını hatta zarar sınırlarına geldiğini anlayınca, “*sermayeyi kendisi için kullanılabilir isteği*” onun pis nefesinde azalmakta ve o daha düşük faiz oranı aldatmacasıyla yatırımcılara şöyle seslenmektedir: “*Gelin, gelin beyler! Bende sizin kullanabileceğiniz büyük paralar vardır.*”

Faiz oranıyla ilgili olarak çağımız ekonomistleri sadece bu iki gerekçeyi gösterir ve bunlar kendi başına doğrudur. Ancak soru şu:

Bunlardan, hangisi olursa olsun, “doğal” ve “tutarlı” bir faiz oranı nasıl tespit edilir? Ya biz akıl, mantık, tutarlılık ve doğanın kavramlarını değiştirmeliyiz, ya da, faiz ne kadar tutarsız ve haksız bir şey ise oranının da o kadar tutarsız ve haksız nedenlerle belirlenip azalıp çoğalmakta olduğunu doğru olarak kabul etmeliyiz.

4. Faiz’in Ekonomik Yararı ve İhtiyacı

Bundan sonra faizin savunucuları faizin ekonomik bir ihtiyaç olduğuna ve bazı yararların bunun yokluğunda olmayacağına ilişkin tartışmaya başlar. Bu görüşlerinin lehine ileri sürdükleri delilleri özetle şunlardır:

İnsan ekonomisinin tüm işleri sermayenin toplanmasına dayanır ve sermayenin toplanması ve birikmesi, insanların kendi ihtiyaç ve isteklerine gem vurmaları, kendi gelirlerinin tümünü kendi şahısları ve ihtiyaçları için harcamaları ve gelirlerin bir bölümünü biriktirmelerinin dışında mümkün değildir. Sermaye biriktirmenin tek yolu budur. Ancak eğer bir kişi kendi kendini kontrol etmesi ve bazı fedakârlıklarda bulunmasının karşılığını alamazsa, kendi ihtiyaçlarına niye gem vursun ve niye tasarruf yapsın? İnsanları para biriktirmeye sevk eden ödül veya karşılık faiz değil midir? Siz eğer bunu haram kılıp yasaklarsanız, sermaye sağlamanın asıl kaynağı olan ihtiyaç fazlası geliri saklama ve biriktirme eylemi ortadan tamamen kalkacaktır.

Ekonomik faaliyetlere sermayenin akışını kolaylaştırmanın en kolay yolu insanların kendi biriktirmiş oldukları mal ve mülklerini faizle çalıştırma kapısını açmaktır. Böylece, faiz hırsı kendilerini tasarrufa ve biriktirmiş oldukları para ve malı bir tarafa koymaları yerine yatırımcılara vermeye ve karşılığında belli bir oranda faiz almaya sevk eder. Bu kapıyı kapatmanın anlamı yalnız para biriktirmenin önemli bir etkenini ortadan kaldırmak değil, aynı zamanda, az çok birikmiş olan sermayenin bile yatırım amacıyla elde edilmesini engellemektir.

Faiz sadece biriktirmez veya yatırımlara sevk etmez, aynı zamanda bunun yararsız kullanımını da önler. Ve faiz oranı en iyi şekilde, sermayenin eldeki bazı projelerden en kârlılarına gitmesini de kendi kendine mümkün kılar. Faizin dışında hiçbir şey değişik pratik öneri ve projeler arasında kârlıyı kârsızdan ve fazla kârlıyı az kârlıdan

ayırarak ve sermayenin daima verimli yöne çevrilmesini sağlayacak nitelikte değildir. Siz faizi kaldırırsanız bin kere insanlar sermayeyi sorumsuzca kullanacaklardır ve ayrıca, kâr veya zararı gözetmeksizin olur olmaz işlere yatırmaya başlayacaklardır.

Borç insan yaşamının vazgeçilmez ihtiyaçlarından biridir. Kişiler özel işlerinde buna ihtiyaç duyarlar. İşadamları bunun ihtiyacını sık sık duyarlar ve hükümet işleri de bu olmadan yürüyemez. Bu kadar çok ve geniş çapta borç veya kredinin sağlanması sırf hayırseverlikle ve sadaka gibi şeylerle nasıl mümkün olabilir? Eğer sen sermaye sahiplerine faiz gibi ballı börek vermezsen ve anaparalarıyla faizlerini de alacaklarına dair güvence sağlamazsan, onların borç vermeleri imkânsızdır ve borç alınması durursa, tüm ekonomik yaşamın felç olma ihtimali vardır. Fakir bir insan ihtiyacı olduğu zaman bir tefeciden borç alabilmektedir. Faiz gibi cazip ve teşvik edici bir şey olmazsa o fakirin ölüsü kefensiz kalır ve kimse onu yardım elini uzatmaz. Bir işadamı ve tüccar, darda olduğu zaman hemen faizli para buluveriyor ve işleri yürümeye devam ediyor. Bu faiz işi olmazsa belki de birkaç kez iflas eder. Aynı durum hükümetler içinde söz konusudur. İhtiyaçları faizli kredilerle karşılanıyor. Yoksa her Allah'ın günü kendilerine trilyonlarca lira sadaka veren hayırsever nerede bulunabilir?

5. Faiz Gerçekten Gerekli ve Yararlı mıdır?

Şimdi gelin, biz bu sözde “gerek” ve “yararları birer birer ele alıp bunların gerçekten birer gerek ve yarar mı, yoksa sadece şeytani bir vesvese mi olduğuna bir bakalım.

İlk yanlışlık, ekonomik yaşam için bireylerin para biriktirmeleri ve tasarrufta bulunmalarının gerekli ve yararlı bir hareket olarak kabul edilmesidir. Oysa durum tamamen farklıdır. Aslında, tüm ekonomik kalkınma ve refah hızlı tüketime bağlıdır yani bir toplum kendi yaşamı için gerekli olan ne kadar mal üretiyorsa onlar hızla satılmalıdır ki üretim- tüketim çarkı dengeli ve hızlı bir şekilde dönebilsin. Bu da, insanların ekonomik faaliyet ve çabaları sırasında ellerine geçen mal ve serveti harcamalarıyla mümkündür. Bu insanlar aynı zamanda cömert ve elleri açık kimseler olmalıdır ki daha fazla gelir elde ettikleri zaman ihtiyaç duyduklarında toplumun nispeten daha şanssız ve muhtaç kimselerine, onların da kendi yaşamları için gereken mal ve

hizmetleri elde edebilmeleri için verebilirler. Ne var ki siz insanlara bunun tam tersini öğretiyorsunuz ve diyorsunuz ki kime ihtiyacından daha fazla servet ulaşmışsa, o (sizin kendi kendini kontrol, özveri ve zevklerden vazgeçme duygusu dediğiniz) cimrilikle kendisinin gayet doğal ve uygun olan ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü karşılamaktan vazgeçsin ve bu şekilde, herkes daha çok servet toplamaya çalışsın. Size göre, bunun yararı sermayenin toplanıp sanayi ve ticaretin gelişmesine yaramasıdır. Ama aslında bunun zararı şudur: Şu anda halen piyasada bulunan malın büyük bir bölümü böylece kalacaktır. Zira zaten alım güçleri az olan kimseler, güçleri olmadığı için pek çok mal satın alamamıştır ve kim ihtiyaçlarına göre alabiliyorduydu da, güçleri yetmelerine rağmen malın büyük bir bölümünü alamamıştır ve kimde ihtiyaçlarından çok alım gücü vardı ise onlar da bunu başkalarına nakletmek yerine onlardan saklamayı uygun görmüştür. Şimdi eğer her ekonomik dönemde ve faaliyette ihtiyaçları kadar veya ihtiyaçlarından fazla alım gücüne sahip kimseler güçlerinin önemli bir bölümünü ne kendileri mal veya ürün satın almak için kullanmak, ne de bunu alım gücü az olanlara aktarmak yerine aksine frenlemeye ve ellerinde toplamaya devam ederse toplumun ekonomik ürünlerinin önemli bir bölümünün satışı durur. Mal ve ürünün tüketimi azalınca da istihdamda azalma olur. İstihdamdaki azalma, gelirin düşmesine yol açar. Ve gelirlerin azalmasıyla ticari malların tüketiminde de düşüş olur. Böylece, birkaç ferdin para biriktirme hevesi, birçok kimsenin dara ve zora düşmesine yol açar ve nihayet, bu durum, o para biriktirenler için de bir afet ve bela haline gelir. Zira servetlerini satın alma veya tüketim için kullanmak yerine daha çok servet elde etmek amacıyla daha çok üretime harcamaya çalışanlar, bu şekilde ürettikleri dünya kadar malı nasıl satacak ve nasıl tüketeceklerdir?

Bu gerçek gözden geçirilirse anlaşılacaktır ki asıl ekonomik ihtiyaç, insanları kendi gelirlerini harcamak yerine ellerinde tutmalarına ve toplamalarına sevk eden neden ve etkenleri ortadan kaldırmaktır. Tüm toplumun ekonomik refahı, şunu gerektirmektedir: Bir yandan, toplumsal, olarak öyle tedbirler alınmalı ki bunlar yüzünden herkes kendi kötü zamanında mali yardım alabilsin; böylece insanların kendi gelirlerini ellerinde saklamalarına gerek kalmayacaktır. Diğer yandan toplanan, biriktirilen servetten zekât alınmalı ki

insanlarda servet toplama hevesi azalsın ve buna rağmen bir yerlerde servet toplanmışsa, servetin dolaşımından daha az pay almış olanlara bunun bir bölümü zekât aracılığıyla akmaya devam etsin. Ancak ne tuhaftır ki siz bunun aksine insanları faizle kandırarak içlerinde olan cimrilik hislerini artırıyorsunuz ve cimri olmayanlara harcamak yerine daha çok mal ve servet toplama hırsı aşıyorsunuz.

Ayrıca, bu yanlış yöntemle toplumsal çıkara karşı biriken sermayeyi servet artırma işlerine çekip yatırmak istediğiniz zaman da yine faiz yolunu seçiyorsunuz. Bu toplumsal çıkara yaptığınız ikinci zulümdür. Eğer biriktirilen bu servet, elde edilecek kâr kadar pay verilmesi şartıyla bir işe yatırılıyorsa, hiçbir sakıncası veya zararı olmazdı. Ne var ki siz bunu finans piyasasına işte kâr olsun yahut kâr az olsun veya çok olsun, sermayecinin şu kadar gelir payı alması gerekir diye getiriyorsunuz. Siz bu şekilde toplumsal ekonomiye çifte zarar vermişsinizdir. Yani birinci zarar parayı harcamamak ve elde tutmakla, ikinci zarar da elde tutulan paranın ekonomiye dönmesi halinde ortaklık ilkesine dayalı olarak işe yatmamasıyla, aksine, bir borç olarak tüm toplumun sanayi ve ticaretine yüklenmesi ve kanunlarınızın bunun üzerine mutlaka kâr edileceğine ilişkin güvence vermesiyle. Şimdi sizin bu yanlış düzeniniz yüzünden şöyle bir durum ortaya çıkmıştır: Toplumun birçok bireyi, sahip oldukları alım güçlerini toplu üretimi satın almak yerine ellerinde tutup faizli bir kredi şeklinde toplumun başına bela etmeye devam etmektedir ve toplum her an artmakta olan bu borç ve faizi nasıl ödeyeceği gibi karmaşık bir sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Çünkü bu sermaye ile üretilen malın piyasada tüketilmesi her geçen gün zorlaşmaktadır. Milyonlarca, on milyonlarca insan sırf alım güçleri olmadığı için bu malları alamamaktadır ve binlerce kişi ise kendi alım gücünü daha çok faiz getirici krediye çevirmek amacıyla kullanmadığı veya kullanmakta tereddüt ettiği için böyle yapmaktadır. Siz faizin marifetlerini ve nimetlerini sayarken diyorsunuz ki bunun baskısıyla yatırımcı veya işadamı kendi sermayesini fuzulî şeylere harcamaktan kaçınır ve mümkün olduğu kadar kâr getiren işlere yatırır. Siz faizin yararlarını sayarken diyorsunuz ki faiz oranları sessizce iş ve ticaretin yönlendirilmesine yardımcı olur. Ayrıca, size göre, bundan dolayıdır ki sermaye kendi akışı için en kârlı olan iş, ticaret ve yatırım yolunu seçer. Ancak bir an için bu lâf ebeliğinizi bir yana

birakıp gerçeğe bakacak olursanız şöyle bir durumla karşı karşıya kalırsınız: İşin aslı şu ki faiz her şeyden önce “fayda”, “yarar” ve “çıkâr”ın bütün anlam ve kavramlarını altüst etmiştir; bunlar artık tek bir anlamda kullanılmaktadır: “mali yarar” ve “maddi çıkâr”. Yani bu şekilde sermaye bir bütünlük elde etmiştir; eskiden bu nesne malî ve maddî yararın dışındaki tüm yararlarâ yönelebiliyordu, şimdi ise sadece malî kâr getireceği kesin olan yollara yönelebilir. Bunun, özel oranıyla yaptığı ikinci hizmet olarak öne sürülen, sermayenin iyi kullanımı ölçüsü toplumun değil, sadece sermayecinin yararı ve kârıdır. Faiz oranı sermayenin ancak, diyelim ki sermayeciye yılda %6 veya daha fazla kâr getiren işte kullanılmasını belirler. Bunun altında kâr getiren herhangi bir iş için para harcamak abestir. Şimdi diyelim ki sermayeciye bir proje getiriliyor, buna göre rahat ve ferah konutlar az maliyetle yapılıp az gelirli kimselere kiraya verilecektir. Bunun yanında başka bir proje vardır ki buna göre görkemli bir sinema inşa edilecektir. İlk proje %6'dan daha az kâr vaad etmektedir, İkincisi ise daha fazla. Şimdi şartlar başka olsaydı, sermaye “aptallıkla” ilk projeye akacaktı yahut ikisi arasında kalıp orta yol bulmaya çalışacaktı. Ne var ki faiz oranının kerametıyla sermaye hiç beklemeden ikinci yola girer ve birinci projeyi çöpe atar ve ona bir daha bakmaz, üstelik faiz oranının bir başka marifeti de vardır. Bu bir insanı hangi ahlâksız yollara başvurursa vursun kendi kârını, elinden geldiği kadar sermayecinin çizdiği çizginin üstüne çıkarmaya çalışmaya mecbur eder. Örneğin, eğer bir kişi bir film şirketi kurmuş ve buna yatırılan sermayenin karı %6 ise o mutlaka öyle yollara başvurmalıdır ki geliri bu oranın çok üstünde olmalıdır. Eğer ahlâk açısından temiz bilgi ve teknik açısından düzeyli ve yararlı filmler yapmak suretiyle böyle bir kâr elde edemiyorsa, o açık saçık, çıplak, erotik ve pornografik filmler yapmaya mecbur olacaktır ve bunun için öyle reklam, ilân ve afişler hazırlatacaktır ki onlar müstehcen olsun, insanların shevi duygularını kamçulasın ve kitleler halinde o filmleri seyretmeye gelsin..

İşte size göre faizin sağladığı ve başka herhangi bir yoldan edinmesi mümkün olmayan yararların gerçekleri bunlardır.

Şimdi de, size göre başka herhangi bir yolla karşılanamayan faizin ihtiyaçlarını da ele alalım. Şüphesiz borç insan yaşamının ihtiyaçlarından biridir. Borç ve krediler bir insanın bireysel ihtiyaçlarında

kullanılır, sanayide, ticarete ve tarım gibi alanlarda buna her zaman ihtiyaç duyulur. Ve başta hükümet olmak üzere tüm kamu kuruluşları da buna muhtaçtır. Ancak faiz olmaksızın borç veya kredinin alınmasının imkânsız olduğunu söylemek yanlıştır. Aslında, bireylerden topluma kadar kimsenin bir tek lira kredi almamalarını imkânsız hale getiren durum, sizin faize yasal bir nitelik ve konum vermenizden dolayı doğmuştur. Bunu haram kılın ve İslâm'ın, öngördüğü ekonomi ile ahlâk düzenini de benimseyin, o zaman göreceksiniz ki borç ve kredi gerek kişisel ihtiyaçlar, gerekse ticari ihtiyaçlar için faizsiz borç almak kolaylaşacaktır, Hatta hibe bile almaya başlarsınız. İslâm bunun pratik örneğini vermiştir. Müslüman toplum yüzyıllar boyunca kendi ekonomisini faizsiz olarak ve gayet mükemmel bir biçimde yürütmüştür. Sizin bu uğursuz faizcilik döneminden önce hiçbir zaman Müslüman toplumda, varislerinin herhangi bir yerden faizsiz borç alamadığı fakir bir Müslüman'ın cenazesi kefensiz kalmamış, iş gerekleri yüzünden “*karz-ı haserî*” (faizsiz borç) elde edilemediği için Müslümanların sanayisi, ticareti ve tarımı iflas etmemiştir. Yahut da, vatandaşların kendi hükümetine faizsiz para vermediği için İslâm devletleri genel refah ve cihad gibi işler için kaynak bulma aczine düşmemiştir. O nedenle, sizin *karz-ı hasen* veya faizsiz borcun geçersiz ve borç ile kredinin ancak faiz üzerinde bina edilmesinin mümkün olduğuna ilişkin görüşünüz herhangi bir mantıklı reddiyeye muhtaç değildir. Çünkü biz yüzyılların deneyimleriyle bunun yanlış olduğunu ispatlamış durumdayız.

Bugün, çağımızın ekonomik ihtiyaçları için faizsiz kredinin filen nasıl mümkün olduğuna ilişkin tartışmaya gelince, bu şu an tartıştığımız bölümün dışında bir konudur. Biz bunu daha sonraki bir bölümde ele alacağız.

ONAYLI YÖNÜ

Geçen bölümde yaptığımız bahis sadece faizin makul (tutarlı) bir şey olmadığı ve ne adalet ne de ekonominin bir gereği olmadığı ve herhangi bir yararlı yönü olmadığını ispatlamıştır. Ancak faizin haram kılınması sadece bu olumsuz faktörlere dayanmamaktadır. Aksine, bunun asıl nedeni tamamen zararlı olması ve birçok yönden çok zararlı bir şey olmasıdır.

Biz bu bölümde bu zararlardan birer birer söz edeceğiz ki makul bir kişi bu pis şeyin haram ve yasak olduğundan zerre kadar şüphe etmesin.

1. Faizin Ahlâki ve Manevi Zararları

Şimdi konuya ilk önce ahlâk ve maneviyat açısından bakınız. Zira ahlâk ve maneviyat zaten insanlığın özüdür. Ve eğer bir şey bu öze zarar veriyorsa, başka açılardan ne kadar yararı olursa olsun, elbette ki terk edilmelidir. Şimdi eğer siz faizi psikolojik olarak incerseniz, göreceksiniz ki para toplama isteğinden başlayarak faizli işlerin her aşamasına kadar bütün zihinsel faaliyet bencillik, cimrilik, dar kalıplılık ve paraya tapma gibi özelliklerin etkisi altında kalır ve insan bu işte ilerledikçe, bu özellikler onun kişiliğine ve karakterine sinmiş olur. Bunun aksine, zekât ve sadakalarla ilgili ilk niyetten başlayarak fiilen ortaya çıkıncaya kadar tüm zihinsel faaliyet cömertlik, fedâkârlık, yardımlaşma, geniş kalplilik, âlicenaplık ve hayırseverlik gibi meziyetlerin etkisi altında kalır ve bu şekilde devamlı hareket edildikçe aynı özellikler insanın karakterine sirayet eder, gelişir ve dal budak salar. Şimdi dünyada, herhangi bir insan var mıdır ki yüreği ilk ahlâki özelliklerin en kötü huylar ve alışkanlıklar ve ikincisinin de en iyi özelliklerin olduğuna tanıklık etsin.

2. Toplumsal Zararları

Şimdi faizin zararlarını uygarlık ve toplumsal açıdan ele alınız. Azıcık bir düşünce ile herkes bunu kolayca anlayabilir ki eğer bir toplumda bireyler birbirlerine karşı bencillikle hareket eder, kimse kendi kişisel çıkarı ve yararı dışında hiçbir şey yapmaz, birinin ihtiyacı diğerinin çıkar elde etme fırsatı ve varlıklı sınıfların çıkarı, yoksul sınıfların çıkarlarının tam tersi haline gelirse o toplum hiçbir zaman dengeli ve istikrarlı olamaz. Bunun parçaları her zaman dağılmaya eğilimli olur. Ve başka nedenler de bu duruma yardımcı olursa böyle bir toplumun elemanlarının birbiriyle çatışması da zor olmaz. Bunun aksine bir toplumda ilişkiler yardımlaşmaya dayanır, bireyleri birbirine cömertçe davranır, bir kişinin ihtiyacı olduğu zaman başkaları onun yardımına koşar ve zenginler, fakirlere sempati, sevgi, ilgi ve hayırseverlilikle muamele ederse böyle bir toplumda elbette ki sevgi iyi niyet, dayanışma ve yardımlaşma gelişecektir.

Böyle bir toplumun bireyleri ve parçaları birbirine sımsıkı bağlı olacaktır. Aralarında anlaşmazlık ve çatışma söz konusu olmayacaktır. Bu toplumun toplumdaki iş birliği, yardımlaşma ve hayırseverlik nedeniyle gelişmesi ve büyümesi, diğerinden çok daha hızlı olacaktır.

Bu durum uluslararası ilişkiler için de geçerlidir. Bir millet başka bir millete karşı sempati ve cömertlikle davranır ve sıkıntıda olduğu sırada yardım elini uzatırsa, o milletin ona sevgi, teşekkür, şükran ve samimiyetle karşılık vermemesi mümkün değildir. Bunun aksine eğer aynı millet, komşusu olan millete bencillik ve dar kalıplılıkla muamele eder ve sıkıntılarında yararlanmaya çalışırsa, belki de para ve pul olarak kâr edebilir, ancak komşusunun kalbinde fırsatçı ve çıkarıcı bir millete karşı herhangi bir samimiyet, sevgi ve hayırseverlik kalmayacaktır. Çok olmadı, daha geçen Dünya Savaşında İngiltere, Amerika ile “*Bretton Wood Anlaşması*” olarak bilinen çok büyük bir borç anlaşması imzaladı. Bu anlaşma uyarınca İngiltere istiyor ki savaşta müttefiki olan müreffeh dostu kendisine faizsiz kredi versin. Ne var ki Amerika faizlerden vazgeçmek istemiyordu; İngiltere de mecbur kaldığı için faiz ödemeye razı oldu. Bu durum zamanın İngiltere’nin önde gelen İngiliz düşünürleri, yazarları ve gazetecilerinin kalemlerinden çıkan yazılarda açıkça görülmektedir. İngiltere tarafından bu anlaşmanın yapılmasında önemli bir rol oynayan tanınmış ekonomist müteveffa Lord Keynes, görevini tamamladıktan sonra yurda dönmüş ve İngiliz lortlar kamarasında yaptığı konuşmada şu ifadeyi kullanmıştı: *‘Amerikanın bize faizsiz kredi açmaya razı olmasından duyduğum üzüntüyü ben ömrümce unutmayacağım.’* Churchill gibi Amerika hayranı bir politikacı bile bundan yakınmadan kalamadı: *“Bize yapılan bu adi muamelelerin çok tehlikeli sonuçlar doğuracağını sanıyorum. Gerçek şu ki bu aramızdaki ilişkileri çok olumsuz biçimde etkileyecektir.”* Zamanın maliye bakanı Dr. Dalton parlamento-ya bu anlaşma taslağını onay için sunarken şöyle dedi: *“Savaşın omuzlarımızda böylesine ağır bir yükü çıkarken şunu düşünmeden edemiyorum ki ortak hedeflerimiz için çektiğimiz zorluklar ve sıkıntıların karşılığı çok garip bir şekilde bize verilmiştir. Bu tuhaf ödül konusunda sanırım, geleceğin tarihçileri daha sağlıklı bir yorum yapabileceklerdir.”*

Biz faizsiz borç alacağımızı düşünmüştük, ama bize bunun pratik bir politika olmadığı söylendi. ”

Bu her zaman ve her durumda meydana gelebilecek faizin doğal etkisi ve zorunlu psikolojik tepkisidir; böyle bir muameleye ister bir millet başkasına ister bir kişi başkasına yapsın. İngiltere halkı bireysel işlerde faizin kötü bir şey olduğunu ne geçmişte kabul etmeye razıydı, ne de şimdi razıdırlar. Siz bir İngiliz ile faizsiz işlemlerle ilgili konuşun, o hemen diyecektir ki *“Efendim, bu pratik bir yöntem değildir.”* Ne var ki milletçe ekonomik dar boğazdan geçerken en büyük müttefikleri böyle bir “pratik yöntem’e başvurunca her İngiliz çılglık çılgılığa faizin yürekleri parçalayan ve ilişkileri bozan bir şey olduğunu ilân etti.

3. Ekonomik Zararlar

Şimdi bunun ekonomik yönüne bir bakınız. Faiz, şu veya bu şekilde borç alışverişinin yapıldığı ekonomik yaşamın işleriyle ilgilidir. Borç bir kaç çeşit olabilir:

Bir çeşit borç vardır ki muhtaç kimseler kendi kişisel ihtiyaçları için alırlar.

Başka türlü borçlar vardır ki tüccar, esnaf, sanayici, yatırımcı, işadamları ve toprak ağaları kendi kâr getiren işleri için kullanırlar.

Üçüncü tür borçlar vardır ki hükümetler kendi halkları için alırlar. Bunların da çeşitli türleri vardır: Bunların bazısı kâr güdülmeyen amaçlar için kullanılır: Örneğin, savaş kredileri. Bazıları ise kârlı amaçlar için olur: Örneğin, kanal ve tren ile termal enerji projelerinin sürdürülmesi için.

Dördüncü çeşit krediler, hükümetlerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla başka ülkelerden aldığı kredilerdir. Bu krediler piyasada rayiç faiz oranlarına göre alınır.

Sekizinci Bölüm

İSLÂM SÖZLEŞME HUKUKU⁴⁹⁴

İSLÂMÎ FİNANSIN TEMEL KAYNAĞI

Önceki bölümlerde İslâm hukukunun temel kaynakları, ekolleri ve İslâm hukukunun temel ilkeleri incelenmiştir. İslâm hukukunun yukarıda açıklanan temel ilkeler bazında ticaret hayatına ilişkin inceleme yapan dalına “İslâm Ticaret Hukuku” denilmektedir.

Ticaretin temeli bilindiği üzere sözleşmelerdir. Ticaret, hangi anlamda alınırsa alınsın, taraflar arasındaki hukuki bir ilişkidir. Sağlıklı bir ilişkinin temeli ise ancak tarafların çıkarlarını adil bir biçimde koruyan, konuyu tamamen kapsamı içine alan ve hukuken uygulanabilir bir sözleşme yapılması ile atılabilir. Bu kapsamda İslâm ticaret hukukunun da temeli sözleşme hukukudur. İslâm’da ticaret, sözleşme esaslı ile yapılır ve sözleşmeler, yapılan işlemin geçerliliğini (şeriata uygunluk açısından) ölçmek için kullanılır⁴⁹⁵.

İslâm hukukunda sözleşme, hukuk sistemlerinin tümünde olduğu gibi çok önemlidir. Ancak, İslâm hukukunda bu önem Kur’ân-ı Kerîm’in bağlayıcı hükmü nedeniyle farklı bir perspektif

⁴⁹⁴ İslami Finans, Atilla Yanpar, scala y. İst.2015. s. 77-86.

⁴⁹⁵ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 15.

kazanmaktadır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin.*” (Maide 5/1)

Sözleşme bir kez yapıldıktan sonra sözleşmeden dönüş (şartları sözleşmede yer almadığı varsayımı ile) diğer hukuk sistemlerindeki gibi kolay olmamaktadır.

Diğer taraftan *akit* (aqd) Türkçeye Arapçadan girmiş ve anlamını her iki dilde de aynı şekilde korumuş bir kelimedir. İslâm hukukunun akitlere yani sözleşmelere ilişkin esasları diğer hukuk sistemlerine benzemektedir. Bir sözleşmenin İslâm hukuku açısından geçerli kabul edilebilmesi için asgari aşağıdaki şartların oluşması gerekir:⁴⁹⁶

a) **İcap (ijab) ve kabul (qabul):** İcap ve kabulün varlığı sözleşmelerin geçerli olması için ana şarttır. Bu konunun önemi İslâm hukuku açısından sözleşmenin varlığının iki farklı taraf olmasına bağlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. İslâm hukuku açısından bir bireyin tek taraflı yaptığı vaatler (borcu affetmek, bir bağış yapacağı vaadinde bulunmak vb.) İslâm hukuk açısından sözleşme olarak kabul edilmemektedir⁴⁹⁷. Diğer taraftan *vaatlerin* (wa'd) İslâm açısından belli ilkelere uyması beklenmekle birlikte, bağlayıcılığı konusunda farklı fikhî görüşler bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bir kısım fakih bu tür vaatleri yerine getirmenin asil bir davranış olacağını ancak zorunlu tutulamayacağını ifade ederken, bir kısım fakih ise vaatlerin bağlayıcı olduğunu ve bunlara uyulmasının gerektiğini ileri sürmektedir.⁴⁹⁸

Sözleşme konusu: Sözleşmenin konusu açısından İslâm hukuku aşağıdaki ilkeleri benimsemiştir⁴⁹⁹

- Sözleşmenin konusu şeriata uygun olmalıdır.
- Sözleşme konusu açıkça belirtilmiş olmalıdır.
- Sözleşmenin konusu olan hizmet veya varlığın sözleşme yapılırken gerçekten var olması gerekir. (Bu hükmün istisnaları vardır ve izleyen bölümde açıklanacaktır.)
- Satıcı, sözleşmenin konusu varlıklara gerçekten sahip olmalıdır. (Bu hükmün istisnaları vardır ve izleyen bölümde açıklanacaktır.)

⁴⁹⁶ A. M. Venardos, A.G.E., S.53.

⁴⁹⁷ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 16.

⁴⁹⁸ E. Jamaldeen, A.G.E., 5.93.

⁴⁹⁹ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 16.

– Satıcı, sözleşmenin konusu olan varlığı teslim edebilecek durumda olmalıdır.

Hür irade: Sözleşme iki tarafın da hür iradesi ve isteğiyle yapılmış olmalı ve tehdit, şantaj gibi baskı altında oluşturulmamalıdır. Ayrıca sözleşme yapan tarafların ayırt etme gücüne sahip olmaları gerekmektedir.

Karşılık: Sözleşmede tarafların birbirlerine yapacakları edimlerin karşılığı para veya mal olarak belirtilmelidir.

İslâm hukuku açısından bir sözleşme, şeriata uygunluğunun değerlendirilmesi sonucunda üç farklı kategoriden biri içinde yer alacaktır. Bu kategorilerden ilki, sözleşmenin *sahib*, diğer bir ifadeyle doğru ve geçerli olmasıdır ki şeriata kurallarının tümüne uygun olan sözleşmeler için geçerli bir durumdur. Sahih sözleşmeler iki ayrı başlık altında sınıflandırılabilirler. Bunlardan birincisi nâfiz sözleşmeler olup derhal tatbik edilebilir ve üçüncü kişileri ilgilendirmeyen sözleşme türüdür. İkincisi ise *mevkuf* sözleşmeler olup, derhal uygulamaya girmeyen tutulu sözleşmelerdir. Bunlar, şartları şeriata uyan ancak taraflardan birinin vekil olması nedeniyle sözleşmenin bir onay makamına onaylanması gereken veya sözleşmenin geçerli olması için bütünüyle bir makama onaylanması gereken sözleşmelerdir.

Bir diğer sözleşme türü ise *fâsit*⁵⁰⁰ veya iptal edilebilir sözleşmelerdir. Bu sözleşmeler esasen sahih bir sözleşmeye benzeyen özelliklere sahip olmakla birlikte şeriata uygun olmayan bazı özellikleri nedeniyle fasit sayılan sözleşmelerdir. Örneğin, tüm özellikleri ile şeriata uygun bir satış sözleşmesinde satıcının satışının arkasındaki neden bir kumar borcu ise bu fasit bir sözleşmedir. Fâsit sözleşmeler, şeriata uygun olmayan unsurların düzeltilmesi ile sahih hale getirilebilirler.

Son olarak ise *bâtıl* yani geçersiz sözleşmeler vardır. Bu tip sözleşmeler büyük ölçüde şeriata uymamaktadır ve düzeltilmesi mümkün değildir.

Önceki bölümlerde ifade edildiği üzere bir Müslümanın hayatının her alanında İslâm'ın getirdiği kurallara uyması beklenildiğinden, ticaret alanında da bu kurallara uyması beklenilmektedir. Elbette yüzyıllar içinde pek çok tüccar yaptıkları sözleşmelerin İslâm

⁵⁰⁰ Fâsit: Kötü, bozuk

hukuku açısından geçerliliği konusunda fukahaya danışmıştır. Zaman içinde gerek tacirlerin işlemlerini standart sözleşme kalıpları içine sokması, gerekse de fukahanın bu sözleşmelere ilişkin benzer görüşler bildirmesi nedeniyle İslâmi ticaret işlemlerinde belli başlı standart sözleşmeler ortaya çıkmıştır.

Bu sözleşme türlerini incelemeye başlamadan önce okurun dikkatini şu noktaya çekmekte fayda bulunmaktadır. Bu sözleşmeler “İslâmi finansın” dayandığı ve her işlemde kullanılan sözleşmeler olmakla birlikte İslâmi finansa özgü sözleşmeler değildir. Ticari faaliyetlerde de bu sözleşmeler kullanılmaktadır. Bir diğer ifadeyle, bu kapsamdaki bir sözleşme iki tacir kendi arasında yaparsa “İslâmi kurallara uygun ticari sözleşme”, bir tacir ve bir İslâmi banka arasında yapılırsa “İslâmi finans işlemi” olmaktadır.

TEMEL SÖZLEŞMELER VE YAKLAŞIMLAR

İslâm hukukundaki temel sözleşmelerin benzerlerini Avrupa veya Asya’daki hukuk sistemlerinde görmek mümkündür. Buradaki temel fark, sözleşme konusuna ilişkin olarak İslâm hukukunun belirttiği esaslardaki (faiz, alkol, domuz eti, aşırı bilinmezlik vb.) farklı yaklaşımıdır. Bu çerçevede, bu sözleşmelerin muadili olsa da İslâm hukuku içerisinde yapıldığını belirtebilmek amacıyla tüm dünyada sözleşmelerin Arapça isimleri kullanılmaktadır. Örneğin, *kiralama* sözleşmesi İngilizce *leasing* iken, eğer yapılan işlem İslâmi kurallara uygun olarak yapılıyorsa buna “*icara*” denilmektedir⁵⁰¹. Bu kapsamda İslâmi hukukta genel kabul görmüş sözleşmeler, tüm dünyada olduğu gibi bu çalışmada da orijinal adı ile tanımlanacaktır.

İSLÂM HUKUKUNUN TEMEL SÖZLEŞME TÜRLERİ

⁵⁰¹ Tüm dünyada İslâmi finans açısından yapılan işlemler, genel kabul görmüş Arapça isimleri ile tanımlanmaktadır. Bu terimler Dubai ve İran gibi ülkelerin yanı sıra ABD, İngiltere’de de aynı şekilde kullanılmaktadır. Bugüne kadar hiçbir Amerikalı veya Avrupalı bu sözleşmelere verilen Arapça isimlere kendince yeni bir tanım bulma gayretinde bulunmamıştır. Elbette “sukuk” için “islâmi bono” (Islamic bond) da denilmektedir, ancak bu durum tamamen kıyaslamak için kullanılan bir yöntemdir. Ülkemizde ise tam tersi bir yol izlenilerek Arapça’dan kaçınılmakta, uluslararası kabul görmüş finansal araçlara ve sözleşmelere Türkçe isimler bulunmaya çalışılmaktadır. Swap, opsiyon, varant gibi doğrudan İngilizceden gelen kavramları değiştirmeye gerek bile görmeden aynen mevzuat yazımında kabul edilirken, “sukuk” için “kira sertifikası”, “murabaha” için “kurumsal finansman desteği” gibi terimler yaratılmaktadır.

İslâm hukukunda pek çok sözleşme türü bulunmaktadır⁵⁰². Bu bölümde sadece İslâmi finans endüstrisinde kullanılan temel sözleşmelere değinilecektir. Bu sözleşmeler esasen ticaretin şeriata uygun olarak yapılabilmesini sağlamak amacıyla ortaya çıkmış sözleşmelerdir. Bu bağlamda birer İslâmi finans sözleşmesi veya aracı olarak ortaya çıkmamışlardır. Ancak bu sözleşmeler İslâmi finasta kullanıldıklarında bir ölçüde kapsam değiştirmektedirler. Örneğin, *satış* sözleşmeleri, İslâm ticaret hukukundaki temel ticari sözleşme türü olup şeriata uygun bir ürünün sahipliğinin sabit bir fiyat veya başka bir varlık karşılığı devredilmesine ilişkindir. Bu kapsamda bir satış sözleşmesi türü ticarete kullanıldığında ticari bir sözleşme olurken, İslâmi finans kurumu tarafından finansman yöntemi olarak kullanıldığında bir İslâmi finansal araç haline gelmektedir. Bu kapsamda burada sözleşme olarak aktardığımız işlemler finansal sistem açısından birer işlem yapısı veya yaklaşımdır.

İslâmi finans açısından sözleşmeleri beş başlık altında incelemek konuya giriş açısından verimli olacaktır. Bu noktada çalışmanın pek çok yerinde tekrarlanan bir hususu yinelemekte fayda bulunmaktadır. Bazı sözleşmelerin şeriata uyumu konusunda İslâm hukukçuları aynı görüşleri taşımayabilmektedir. Bu hususlar ilgili bölümlerde açıklanmaktadır.

1. Ticaret Sözleşmeleri

İslâm hukukunda ticaret sözleşmeleri, şeriata uygun bir ürünün sahipliğinin sabit bir fiyat veya başka bir varlık karşılığı devredilmesi veya üretilmesi esasına dayalı sözleşmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz İslâmi finans uygulaması büyük ölçüde bu sözleşmeler temel alınarak gerçekleştirilmektedir. Bu sözleşme türlerinin İslâmi finasta kullanımı zaman zaman eleştirilse de İslâmi finans uygulamalarının uzun bir dönem boyunca bu sözleşmelere bağlı olarak gelişeceğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

⁵⁰² İslâm hukukunda sözleşmeler yedi ana kategoride ele alınmaktadır. Ancak, daha kapsamlı ve anlaşılır bilgi verilebilmesi için çalışmada bu klasik sınıflandırma yerine farklı bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmanın ötesine geçerek İslâm hukukunun sözleşmelere ilişkin kural ve ilkeleri hakkında detaylı bilgi almak isteyen okurların kapsamlı bir fıkıh kitabından yararlanmasında fayda bulunmaktadır.

Murabaha (Murabahah): Alış fiyatı veya maliyet üzerine bir miktar kâr ilâvesiyle yapılan satış işlemidir. Asıl müşterinin isteğiyle, satıcının elindeki mal peşin bedelle satın alınır ve müşteriye takistile satılır. Murabaha günümüzde İslâmi finansın en temel sözleşmesi haline gelmiştir.

Bey' bítamam Acil (Bai Al Bithaman Ajil / BBA): Bedeli ileriki bir vadede tahsil edilmek üzere malın satılması işlemidir.⁵⁰³

İslâmi finansta özellikle Malezya'da yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu sözleşme yapısı Ortadoğu kökenli İslâm hukukçularınca benimsenmemekte ve şeriat hükümlerine uygun kabul edilmemektedir.

Selem (Salam): Daha sonradan teslim edilecek bir mala ait bedelin peşin olarak önceden ödenmesine ilişkin sözleşmedir.

İstisna (istisna): Henüz var olmayan bir ürün için üreticinin önceden anlaşılan fiyat, özellik ve kalitede tamamlanmış ürün sağlama sorumluluğunu aldığı mal üretimi sözleşmesidir. Ücret iş öncesinde veya belirlenen bir zaman diliminde veya işin tesliminde ödenebilmektedir. İstisna, seleme benzeyen bir alım satım işlemi olmakla birlikte, sözleşmenin konusunu oluşturan malın inşa ya da imal edilmeye dayalı olması ve ödemenin avans gibi önceden yapılmasının şart olmaması açılarından selemden farklıdır.

İsticrar (Istijrar): Bir alıcı ve tedarikçi arasında yapılan ve tedarikçinin devamlı bir şekilde belli bir dönem boyunca (örneğin, bir ay) belli bir malı, belli bir fiyattan, belli bir ödeme şekline göre satmasıdır.

İyne (Inah): Bir malın satıcı tarafından satılması ve hemen akabinde geri satın alınmasına ilişkin sözleşmedir. Satıcı, vadeli ödemeye dayalı olarak (ilk satış fiyatından daha yüksek bedelle) varlığı derhal geri satın alacaktır. Bu satış, satıcının vadeli olarak varlığı satması ve daha sonra nakit olarak (vadeli fiyattan daha düşük bedelle) geri satın alması şeklinde de uygulanabilir. BBA örneğinde olduğu gibi Şafi ekolüne bağlı Malezya dışında genel kabul görmüş bir sözleşme tipi değildir. Şafi ekolünü takip eden hukukçular dışındaki İslâm hukukçularının büyük çoğunluğu iyne satışını geçersiz saymışlardır.

⁵⁰³ Satış kelimesinin Arapça okunuşu bey' dir. Bey' kelimesi İngilizceye "Bai" olarak yazılmaktadır.

2. Kullanım Sözleşmeleri

Kullanım sözleşmeleri bir varlığı kullanma, ondan yararlanma veya varlıktan kaynaklanan gelirleri elde etme hakkının başka birine devrine ilişkin sözleşmelerdir. İslâmi finasta temel olarak kullanılan sözleşme kiralama sözleşmesidir. Diğer sözleşmeler genel olarak kiralama sözleşmesinin türevleridir.

İcara (Ijarah): Bedel karşılığı kiralama akdidir. Varlığın sahipliği kiralayanda kalmaktadır.

İcara Sümme el-Bey' (Al Ijarah Thumma Al Bai): Adından da anlaşılacağı üzere kiralama sözleşmesinin bir türü olan bu işlemde, kiralanan varlığın mülkiyeti kiralama süresi sonunda belli bir bedelin ödenmesi karşılığında kiralayana geçmektedir.

İcara el-Müntehiye Bi't-Temlik (İcara ve-İktina) (İjara Wa- Iqtina): Bu işlem, adından da anlaşılacağı üzere kiralama sözleşmesinin bir türü olup, içinde kiraya verenin (mal sahibi) kiracıya karşı kiralanan varlığın mülkiyetinin geçeceğine dair bir taahhüdünü içermektedir.

3. İvazsız Sözleşmeler

İvazsız (karşılıksız) sözleşmeler genellikle hayır amacı güdülerek yapılan veya bu amacı güttüğü varsayılan sözleşmelerdir. İslâm dininde hayır amaçlı ve ivazsız yapıya sahip pek çok eylem tanımlanmaktadır. İvazsız işlemlere ilişkin sözleşmelerin de bazıları İslâmi finans kapsamında kullanım alanı bulmuştur. İslâmi finasta kullanılan karşılıksız eylemlere dayalı sözleşmeler şu şekildedir:

Karz-ı Hasen: Birisine bir ihtiyacından dolayı veya durumunu iyileştirmek için verilen borçtur. Karşılığında herhangi bir nema/edim talep edilemez. Tamamen karşılıksızdır. Borçlu sadece anapara'yı ödemekle yükümlüdür. Ancak borcu alan isterse (zorlanamaz) borç verene minnet göstergesi olarak ekstra bir şeyler verebilmektedir. Karz-ı hasende geri ödemeye ilişkin belirlenen süre bağlayıcı değildir. Alacaklı taraf, istediği zaman alacağını talep etme hakkına sahiptir. Bu sebeple karz-ı hasen yoluyla verilmiş, ancak ne zaman isteneceği belli olmayan bir parayla önemli bir ekonomik faaliyete

girişmek oldukça zordur. Bu uygulama, tıpkı bir şahsın güvendiği bir kişiye kısa vadeli faizsiz borç vermesi gibi düşünülmelidir⁵⁰⁴.

Hibe: Genellikle İslâmi bankaların herhangi bir oran veya ölçüye bağlı olmaksızın verdiği armağan türündeki paralara hibe denilir. İslâmi bankaya sadece muhafaza amacıyla bırakılan ve karşılığında herhangi bir getiri beklenmeyen tasarruf hesaplarına bir oran veya ölçüye bağlı olmayan bazı armağanlar verilebilmektedir. Bunlar zorunlu değildir ve her zaman verilme kaydı yoktur⁵⁰⁵.

Ariyet: Ödünç vermek anlamındaki ariyet, belli bir taşınır malın kullanımının geri verilmek şartıyla bedelsiz olarak bir kimseye bırakılmasıdır. Ariye, *kıyemi mal borcu* olarak da tanımlanmaktadır.

4. Ortaklık Sözleşmeleri

Şeriat; İslâm'ın; riskin, kârın ve zararın paylaşımı esasına dayanan yaklaşımı nedeniyle zenginliğin ortaklık esasına dayanan işletmelerce yaratılmasını teşvik etmektedir.⁵⁰⁶ Ortaklıklara ilişkin temel sözleşmeler şu şekildedir:

a. Mudaraba (Mudharabah): Bir tarafın sermayedar (rabb'u'l-mal/ rab al mal) olarak sermayeyi, diğer tarafın girişimci (mudarib) olarak emeği sağladığı bir tür ortaklıktır. Her iki taraf arasında mudaraba anlaşması yapılır. Girişimci tecrübe ve yeteneği ile sermayedarın sağladığı fondan kâr elde etmeyi amaçlar. Kâr elde edilmesi durumunda önceden mudaraba sözleşmesinde belirlenmiş oran üzerinden kâr paylaşılır. Sözleşmede sadece kâr paylaşım oranı belirlenir, sabit bir tutar belirlenemez. Zarar durumunda ise sermayedar zararı üstlenir, girişimcinin de emeği boşa gitmiş olur. Diğer taraftan girişimcinin herhangi bir kasıt ve ihmali varsa, bu ölçüde zararı tazmin etmesi gerekir⁵⁰⁷.

b. Muşaraka (Musharakah): Muşaraka, iki ya da daha fazla kişinin ticaret yapmak ve buradan elde edilecek karı paylaşmak üzere kurdukları adi ortaklıktır. Muşarakada taraflar sadece sermaye ya da

⁵⁰⁴ A. TOK, İslâmi Finans Sistemi Çerçevesinde Sukuk (İslâmi Tahvil) Uygulamaları, Katılım Bankaları ve Türkiye Açısından Değerlendirmeler, Ankara, 2009.

⁵⁰⁵ Hibe Aynı Zamanda Bir Bore İşleminde Kreditorün Borçludan Olan Alacağından Gönüllü Olarak Vazgeçmesi Anlamında Da Kullanılabilir.

⁵⁰⁶ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 21.

⁵⁰⁷ H. TÜRKER, İslâmi Finans Sisteminde Finansal Aracılık, Ankara, 2010, s. 7.

hem sermaye hem emek ortaya koyabilirler. Kurulan ortaklıktan elde edilen kârın paylaşımı serbest sözleşmeye dayanır. Ancak zarar edilirse ortaklar sermaye oranlarına göre zararı üstlenirler. Kârın paylaşımında ortakların sermaye oranları aynı olsa bile kâr payları aynı olmayabilir ya da tam tersine sermaye oranları farklı olsa bile kâr payları eşit olarak belirlenebilir.

5. Saklama, Emniyet ve Diğer Destek Sözleşmeleri

Bu sözleşmeler, genellikle yukarıda açıklanan sözleşme ve işlemlere uygun finansal araçları desteklemek amacıyla kullanılırlar. Ancak, zaman zaman finansal mühendislik uygulamaları ile finansal araçların ana unsurlarından biri haline gelebilmektedirler.

a. Kefalet (Kafala): Türk hukukunda da yaygın kullanımı olan kefalet sözleşmesi, bir yükümlülüğe ekli diğer bir yükümlülüğü açıklamaktadır.

b. Rehin (Rahn): Türk hukukunda da yaygın kullanımı olan rehin sözleşmesi, bir yükümlülüğe karşı bir teminatın alınmasını açıklamaktadır.

c. Havale (Hiwala): Türk hukukunda da yer alan havale, borcun devri sözleşmesi olup bir borcun başka birine devredilmesini açıklamaktadır. Bu devirle birlikte borcu devreden borçlu yükümlülüklerinden kurtulur.

d. vekâlet (wakalah): Türk hukukunda da yaygın kullanımı olan vekâlet sözleşmesi bir kimsenin belli bir işlemi yapmak üzere bir başkasını kendi yerine vekil tayin etmesini açıklamaktadır.

e. Vedia (Wadiah): Saklama sözleşmesi olup kendine korunması ya da saklanması için eşya verilen bir kimsenin durumunu gösteren sözleşmedir.

f. Cuala (Jualah): Özel bir hizmet karşılığı (belli bir işin tamamlanması karşılığı) hizmet sağlayana ödenen ücret ödenmesini açıklamaktadır. İslâmi bankacılıkta danışmanlık, muhafaza, aracılık hizmetleri gibi faaliyetlerde bankaların talep ettiği komisyon ücretleri için kullanılır.

İslâmi finansta kullanılan sözleşmeler yukarıda yer verilenlerle sınırlı olmayıp farklı sözleşmeler de bulunmaktadır. Bu sözleşmelere

ve bunların esas alındığı İslâmi finansal araçlara çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

İslâmi finansta fon arz ve talebi (ve risk yönetimi), faize dayalı finansta olduğu gibi çeşitli finansal araçlara ve işlemlere dayalı olarak yapılmaktadır. İslâmi finansta da aynı amaçla kullanılan araç ve işlemler yukarıda açıklanan sözleşmeler esas alınarak gerçekleştirilmektedir. Bir diğer ifadeyle faize dayalı finans sisteminde bir kişi bankaya vadeli hesapta durmak üzere bir aylığına bir miktar para yatırdığında, bu kişi mudi, yatırılan para ise mevduat olmaktadır. Bu işlemin taraflarının hak ve yükümlülükleri ve paranın akabeti bellidir. Benzer biçimde İslâmi finans sisteminde de bir İslâmi bankaya parasını yatırmak isteyen kişi bu parayı bankaya vermektedir. Ancak, bu noktada mevduat faiz içerdiğinden, mevduat ve ona bağlı hukuki yapı İslâmi finansta kullanılamamaktadır. Bu yapı yerine yukarıda açıklanan sözleşmelerin esas alındığı, tarafların hak ve yükümlülüklerinin belli olduğu farklı işlemler devreye girmektedir.

Bu bağlamda, İslâm ticaret hukukunun tanımladığı sözleşmelerin İslâmi finansın yapı taşını oluşturduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

6. Altı Ana Sözleşme

Yukarıda açıklanan sözleşmeler arasından altı tanesi İslâmi finansın her alanında karşımıza çıkan temel sözleşmelerdir. Bu sözleşmeler İslâmi finanstaki pek çok finansal araç ve işlemin yapılandırılmasında esas alınmaktadır. Bu sözleşmelerle ilgili olarak İslâm hukuku kapsamında ortaya konmuş detayların bilinmesi önem taşımaktadır. Söz konusu altı sözleşme şu şekildedir: **1. Mudaraba, 2. Muşaraka, 3. Murabaha, 4. İcara, 5. İstisna, 6. Selem.**

a. Mudaraba

Mudaraba, bir tarafın sermayedar olarak sermayeyi (para), diğer tarafın ise girişimci (mudarib) olarak emek, bilgi ve tecrübesini ortaya koyduğu bir iş modeli olarak tanımlanmaktadır. Mudaraba ile gerçekleştirilecek projenin (işin) bütün masrafları sermaye sağlayan tarafça üstlenilmekte, yönetim ise emeği sağlayan girişimci/mudarib tarafından gerçekleştirilmektedir. Tamamen güvene dayalı bir ortaklığı esas alan bu model ile gerçekleştirilen projede kârın daha

önceden belirlenen ve anlaşılan bir oran üzerinden taraflar arasında paylaşılması, projenin zarar ile sonuçlanması halinde ise zararın bütünüyle sermaye sahibi tarafından karşılanması esastır.

Bir mudaraba sözleşmesinin beş temel özelliği bulunmaktadır:⁵⁰⁸

1. Sermayenin tamamı taraflardan biri tarafından sağlanır.
2. Sermaye sağlayan tarafın işin yönetimine karışma hakkı yoktur.
3. Zarar oluşması halinde tamamını sermayeyi sağlayan taraf üstlenir.

4. Sermayeyi koyan tarafın sorumluluğu, koyduğu sermaye ile sınırlıdır.

5. Ortaklığın tek sahibi sermayeyi koyandır. Emek sağlayan tarafın oluşacak kârdan payını istemek dışında ortaklık içerisindeki varlıklar üzerinde hakkı bulunmamaktadır.

Mudaraba sözleşmesindeki temel konulardan birisi kârın paylaşımı hususudur. Mudaraba sözleşmelerinde kâr paylaşımı konusunda şeriat açısından kısıtlayıcı bir hüküm bulunmamaktadır. Taraflar özgürce kârın paylaşımı üzerinde anlaşmaya varabilmektedirler. Ayrıca uygulamada aynı mudaraba sözleşmesinin, farklı iş kollarını veya ticari işlemleri kapsaması halinde farklı oranlarda kâr dağıtımı öngörülebilmektedir. Örneğin, hububat alım satımı için oluşturulan bir mudaraba ortaklığında taraflar buğday satışından elde edilen kârın % 50 - % 50 paylaşılmasını öngörüp, arpa satışından elde edilen kârın % 70-% 30 olarak paylaşılması üzerinde anlaşabilirler.⁵⁰⁹

Mudaraba işlemlerinde bir diğer önemli husus ise işin veya projenin sınırlandırılmasına ilişkindir. Mudaraba akdi iki esasta olabilmektedir. Bunlardan birincisinde mudarib istediği gibi yatırım yapma serbestliğine sahiptir. Bu tip mudarabanın “serbest mudaraba” olarak isimlendirilmesi uygun olacaktır. İkinci türü ise yatırım alanı sınırlandırılmış mudaraba sözleşmeleridir. Bu tip sözleşmelerde sermayedar, mudaribi perakende sektörü, inşaat sektörü gibi belli alanlara yatırım yapmakla sınırlar. Bu tip mudarabaların ise “sınırlı mudaraba” olarak isimlendirilmesi uygun olacaktır.

⁵⁰⁸ M. T. Usmani, A.G.E

⁵⁰⁹ M. T. Usmani, A.G.E

Mudaraba ortaklığının yönetimine ilişkin en önemli noktalardan birisi de sermaye sahibinin yönetime karışma hakkının bulunmamasıdır. Sermaye sahibi, mudaribin aldığı kararlara karışmaz. Ancak, mudarib işin normal akışı içinde gereken performansı göstermek zorundadır. Buradaki performans, yapılan icra faaliyeti anlamındadır. Bir diğer ifadeyle mudaribin giriştiği işe benzer işleri yapan diğer insanlar sabah sekiz akşam beş şeklinde bir mesai harcıyorlarsa mudarib de aynı şekilde davranmalıdır. Ancak bunun ötesine geçerek mudaribden sabah sekiz, gece on iki mesai yapması beklenemez. Bu örnek iş yapma usulleri açısından da geçerlidir. Örneğin, mudaribden aynı işi yapan kişilerde mutad uygulama haline gelmiş ticari uygulamaları takip etmesi beklenir. Eğer sermaye koyan taraf, mudaribden alışılmıştın dışında bir iş yapma yöntemi bekliyor ise, bu duruma ilişkin mudaribe açık izin vermek durumundadır.

Mudaraba tipi ortaklıkta mudaribin, ortaklığın işleri için yaptığı çalışmalar nedeniyle maaş veya ücret benzeri bir gelir elde etmesinin İslâm hukuku açısından mümkün olmadığını da bu noktada ifade etmek gerekmektedir. Dolayısıyla mudarib ortaklıktan kendisi için herhangi bir ücret alamaz. Mudarib, ancak ve ancak kâr elde edilmesi durumunda bu kârdan payını alabilir.

Mudaraba tipi finansmanda bir diğer önemli husus da mudaraba sözleşmesinin sonlandırılmasına ilişkindir. Prensip olarak tarafların diledikleri anda (karşı tarafa bilgi vermek şartıyla) mudaraba ortaklığını sonlandırma hakkı bulunmaktadır. Mudaraba ortaklığına ait varlıkların hepsi nakit formunda ise önce sermaye sahibinin koyduğu sermaye geri verilir, artan bir değer var ise bu değer kâr olacağından önceden kararlaştırılan orana göre taraflar arasında kâr paylaşılır. Eğer mudaraba ortaklığı içinde likit olmayan varlıklar var ise sermaye koyan taraf bunların kendisine ait olduğu iddiasıyla bu varlıklara el koyamaz. Ancak, mudaribe bu varlıkları satarak nakde çevirme ve sonrasında bir kâr oluşur ise bu kârdan payını alma hakkı verilmelidir.⁵¹⁰

Diğer taraftan mudaraba sözleşmelerinin süresi ile ilgili olarak İslâm hukukçuları arasında bir fikir birliği oluşmamıştır. Hanefi ve

⁵¹⁰ M. T Usmani, A.G.E.

Hanbelî ekolü mudaraba sözleşmelerinin belli bir süre (altı ay, bir yıl vb.) ile sınırlandırılabilceği, Şafî ve Maliki ekolü ise sınırlandırılmayacağı görüşündedir⁵¹¹. Mudaraba sözleşmeleri ile ilgili asıl sorun ise tarafların belli bir süre boyunca mudaraba sözleşmesinin sona erdirilmesinden kısıtlanıp kısıtlanamayacağı hususudur. Zira mudaraba sözleşmesinin istenildiği an taraflardan biri tarafından sona erdirilebilmesi durumu, bu sözleşmenin finansal açıdan kullanımına büyük sınırlamalar getirmektedir. Bu konuda İslâm hukuku kitaplarında net bir cevap bulunmamakla birlikte, İslâm hukukçularının konuya ılımlı baktığı ifade edilebilir⁵¹².

b. Muşâraka

Muşâraka sözleşmesi esasen iki ya da daha fazla kişinin ticaret yapmak ve buradan elde edilecek kârı paylaşmak üzere kurdukları bir adi ortaklık türüdür. Muşarakada taraflar sadece sermaye ya da sermaye ile birlikte emek ortaya koyabilirler. Görüldüğü üzere bir tarafın emek bir tarafın sermaye koyduğu mudarabadan farklı olarak muşâraka sözleşmesinde her iki taraf da hem emek hem de sermayeyi ortaya koyabilmektedir. Muşâraka sözleşmesinin İslâm hukuku açısından geçerli bir sözleşme olabilmesi için İslâmî açıdan bir sözleşmede aranan tüm unsurları içermesi gerekmektedir (haram ve garrardan uzak durma vb.).

Muşâraka sözleşmesi ile ilgili önemli şartları şu şekilde sıralamak mümkündür⁵¹³

Taraflar arasında kârın dağıtım oranının sözleşmede belli olması gerekir. Eğer net bir oran belirlenmemişse bu sözleşme şer'î kurallar açısından geçersizdir.

Taraflardan birine yatırımın sonucu ne olursa olsun önceden belirlenmiş bir ödeme veya kâr dağıtımını yapılması hususunda bir düzenleme yapılamaz.

Muşâraka sözleşmelerindeki kâr dağıtım oranı ile ilgili olarak hukuk ekolleri arasında farklı görüşler mevcuttur. Maliki ve Şafîi hukuk ekolü kâr dağıtım oranının taraflar arasında, koydukları

⁵¹¹ M. T. Usmani, A.G.E.

⁵¹² M. T. Usmani, A.G.E.

⁵¹³ M. T. Usmani, A.G.E.

sermayeye göre orantılı olarak belirlenmesi gerektiği yönünde bir görüşe sahipken Hanbelî hukuk ekolü tarafların özgür iradelerine göre belirlenmesi yönünde bir görüşe sahiptir. Hanefî hukuk ekolü ise bu iki farklı görüşün ortasında bir konum belirleyerek normal şartlar altında serbest bir şekilde kâr oranının belirlenebileceği, ancak taraflardan birisinin sadece sermaye koyduğu ve hiçbir şekilde ortaklık için emeğini ortaya koymadığı durumlarda ise bu ortağın kârdan elde edeceği payın sermayedeki pay oranını geçemeyeceğini ifade etmektedir.⁵¹⁴

Kâr dağıtımına ilişkin söz konusu farklı görüşlerin varlığına rağmen, zararın dağılımı konusunda hukuk ekollerinde fikir birliği mevcuttur. İslâm hukukçuları, muşaraka esası ile yapılan işlemlerde bir zarar oluşması halinde zararın sermayedeki payları oranına göre taraflara dağıtılacağı konusunda hemfikirdir.⁵¹⁵

Muşaraka tipi finansmanda bir diğer önemli unsur ise sermayenin tipidir. Bilindiği üzere iki tip sermaye vardır: nakdî sermaye ve aynı sermaye. İslâm hukukçularının büyük çoğunluğu, muşaraka tipi finansmanda esas sermayenin nakdî olması gerektiği görüşündedir. Aynı sermayenin (menkul veya gayrimenkul varlık ve mallar) kabul edilmesini ancak belli şartlar altında kabul etmektedirler. Ancak, bu konuda tüm hukuk ekollerinin aynı fikirde olduğunu söylemek mümkün değildir.

Örneğin, Maliki ekolüne bağlı hukukçular ile Hanbelî ekolüne bağlı hukukçuların bir bölümü, muşaraka tipi bir sözleşmeye konulacak sermayenin nakdî olması hususunu, sözleşmenin sıhhati açısından elzem görmemektedir. Bu iki ekol de menkul veya gayrimenkul varlıkların sermayede temsil edecekleri oranın konulan varlığın piyasa fiyatı üzerinden değerlendirilmiş olması şartıyla sermaye olarak konulabileceği görüşündedir.⁵¹⁶

Hanefî ekolüne bağlı hukukçular ise muşaraka esasına dayalı bir sözleşmede mal ve benzeri varlıkların, tarafların kullanabileceği bir sermaye türü olduğunu prensipte kabul etmemektedir.⁵¹⁷

⁵¹⁴ M. T. Usmanı, A.G.E.

⁵¹⁵ M. T. Usmanı, A.G.E.

⁵¹⁶ M. T. Usmanı, A.G.E.

⁵¹⁷ M. T. Usmanı, A.G.E.

Şafi ekolüne bağlı hukukçular ise yukarıdaki iki farklı görüşün arasında yer alan bir yaklaşım benimsemişlerdir. Şafi ekolü, misli nitelikteki varlıkların⁵¹⁸ bir muşaraka sözleşmesinde sermaye olarak kabul edilebileceği, misli olmayan varlıkların ise kabul edilemeyeceği düşüncesindedir⁵¹⁹. Hanefi ekolünün de bu noktada misli malların muşaraka sözleşmesinde sermaye olarak konulabileceğini kabul ettiğini, ancak buna ilişkin olarak iki tarafta da aynı misli maldan sermaye koyma şartı aradığını ifade etmek gerekmektedir.

Diğer taraftan muşaraka tipi finansmanda yatırımın yönetimi önemli bir husustur. Prensipde tüm tarafların muşaraka yatırımının yönetiminde rol alma haklarının bulunmasının yanında, muşaraka yatırımı için çalışma hakları da bulunmaktadır. Ancak taraflar aralarında serbestçe yatırımı kimin yöneteceğini belirleyebilmektedirler.

c. Murabaha

Günümüzde İslâmi finasta yaygın olarak kullanılan sözleşmelerin başında murabaha gelmektedir. Murabaha, özel tipte bir satış türünü tanımlamak için kullanılan ve esasında finansman ile ilgisi olmayan bir İslâm hukuku terimidir. Murabaha, bir satıcının bir alıcıya, belli bir malı belli bir kâr oranı ile satması anlamında kullanılan bir terim olup murabahanın temel ayırım noktası satıcının alıcıya satış fiyatı içindeki kâr oranını veya miktarını açıklaması hususudur. Dolayısıyla, bugün İslâmi finans ve bankacılık alanındaki pek çok yayında murabaha “marjlı satış” ve taksit ile ödeme noktasında ele alınmakta ise de İslâm hukuku açısından murabahanın ayırt edici noktası yapılan satış işleminden satıcının elde ettiği kâr hakkında alıcının bilgi sahibi olması noktasıdır⁵²⁰.

Bu kapsamda oldukça basit bir işlem olan murabahanın İslâmi

⁵¹⁸ Misli - misli olmayan varlıklar: Misli varlıklar kendisine has bir özelliği olmayan, aynı cinsi ile değiştirilebilen, kullanıldığında aynı nitelikte bir başka varlık ile yerine konabilen varlıklardır. Buğday, pirinç, altın gibi varlıklar örnek verilebilir. Misli olmayan varlıklar ise kendisine has bir vasfı bulunan ve yerine benzer bir eşya ile ikame Edilemeyen Varlıklardır.

⁵¹⁹ M. T. Usmanı, A.G.E.

⁵²⁰ İslâm hukuku farklı satış yöntemleri için farklı terimler kullanılmaktadır. Satıcının alıcıya kârının ne olduğunu açıklamaksızın yaptığı, klasik pazarlık usulüyle yapılan satışa musavame/musavamah, maliyet açıklanıp maliyetine yapılan satışa tevliye, maliyet açıklanıp zararına yapılan satışa da vadia denir.

bankalarca faize dayalı bankacılıktaki kredi kullandırma faaliyetine alternatif bir finansman faaliyeti olarak yoğun biçimde kullanılmaya başlanması ile birlikte, bu yöntem yukarıdaki tanımın ötesine geçerek farklı bir yapıyı temsil eder hale gelmiştir.

İslâm hukukçuları bu ayrıma yayınlarında dikkat göstermişler ve bir satışı ifade eden murabahayı “klasik murabaha”, İslâmi bankacılıkta kullanılan murabaha işlem yapısını ise “çağdaş murabaha” olarak tanımlamışlardır⁵²¹. Günümüzde faizle kredi kullanılmasına alternatif bir yöntem olarak yükselen murabaha sonuçta bir satış işlemidir. Murabaha hakkında detaylı bilgi vermeden önce şeriatın genel olarak satış işlemleri ile ilgili ortaya koyduğu temel ilkeleri incelemek gerekmektedir.

Şeriat kuralları açısından herhangi bir satış işleminin geçerli olabilmesi için on temel kurala uyulması gerektiği düşünülmektedir. Esasında İslâm hukuku açısından satış ile ilgili çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu kaynakların incelenmesi halinde İslâm hukuku açısından uyulması zorunlu farklı kuralların bulunduğu görülecektir. Ne var ki bu kuralların tümünü bu kitabın kapsamına almak mümkün olmadığından, İslâmi finasta kullanılan murabaha sözleşmesi ile ilgili temel kurallar aktarılmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede İslâm hukuku açısından satışta aranan on kural şu şekilde sıralanabilir.⁵²²

1. Satışa konu varlık, satışın gerçekleştiği anda var olmalıdır.
2. Satışın gerçekleştiği anda satıcı, satışa konu varlığın sahipliğini taşıyor olmalıdır.
3. Satışın gerçekleştiği anda satıcı, satışa konu varlığın fiziki veya hukuki kontrolüne sahip olmalıdır.
4. Satış o anda ve kesin olmalıdır.
5. Satışa konu varlık bir değere sahip olmalıdır.
6. Satışa konu varlığın haram kılınan amaçlarla/varlıklarla ilgisi olmamalıdır.
7. Satışa konu varlığın özellikleri alıcı tarafından bilinmelidir.
8. Satışa konu varlığın alıcıya teslimi şansa veya tesadüfe bağlı olmaksızın kesin olmalıdır.

⁵²¹ i. E. AKTEPE, İslâm Hukuku Çerçevesinde Finansman ve Bankacılık, İstanbul, 2010.

⁵²² M. T. USMANI, a.g.e.

9. Satışın fiyatı kesin şekilde belirlenmiş olmalıdır.

10. Satış şarta bağlı olmamalıdır.

Bu çerçevede, İslâm hukuku açısından bir satış işlemi olan murabaha işleminin yukarıda şartlara uygun olması gerekmektedir. Murabaha satışında ifade edildiği üzere temel unsur satıcının maliyetinin ve kârının alıcı tarafından bilinmesidir. Bunun yanında murabaha satışında ödeme peşin yapılabileceği gibi vadeli olarak da yapılabilir. Dolayısıyla her vadeli satışa “murabaha” demek doğru değildir. Murabaha satışına ilişkin ödemenin vadeli olarak yapılmasına karar verilmesi halinde, satışın İslâm hukukunda *bey müeccel* (bai muajjal) olarak ifade edilen vadeli satışa ilişkin geçerlilik koşullarına da uyması gerekmektedir. Bu koşullar şu şekilde sıralanabilir⁵²³

1. Vadeli satışta, ödemenin yapılacağı tarihin net bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir.

2. Ödeme tarihi spesifik bir güne veya periyoda (3 ay, 6 ay vb.) bağlanabilir, ancak garar veya kumar olarak addedilebilecek belirli bir olayın vuku bulmasına bağlanamaz.

3. Ödemenin belli bir vadede yapılması planlandıysa taraflar aksi belirlemedikçe vadeye ilişkin süre malın teslimi ile başlar.

4. Vadeli fiyat peşin fiyattan fazla olabilir, ancak satış anında bu fiyatın sabitlenmiş ve belirlenmiş olması gerekmektedir.

5. Fiyatın bir kez sabitlenmesinden sonra erken ödeme ile bu düşürülemez veya temerrüt durumunda arttırılmaz.

6. Ödeme taksitler halinde yapılıyorsa, taksitlerden birinin aksaması halinde ileriki vadeli taksit ödemelerinin tümünün derhal ödenmesi şartı sözleşmeye konulabilir.

7. Satıcı, ödemenin garanti altına alınması için ipotek ve benzeri teminatları talep edebilir.

8. Alıcı ödemenin garanti altına alınması amacıyla senet veya poliçe imzalayabilir. Ancak satıcı bu senet veya poliçeyi itibari/ nominal değerinden daha düşük bir bedel ile üçüncü kişilere satamaz.

Yukarıdaki kuralların yanında İslâm hukukunun vadeli satışa ilişkin en önemli düzenleme alanlarından birisi de temerrüt durumudur. İslâm hukukuna göre alıcının temerrüdü halinde satıcının

⁵²³ M. Ayub, A.G.E.

alıcıdan faiz talep edemeyeceği açıktır. Bir diğer ifadeyle satış veya başka bir nedenle oluşan nakdî bir borca ilişkin olarak, borçlunun vadesinde ödeme yapmaması halinde borcun oransal olarak artması İslâm hukuku açısından caiz değildir. Bu noktada İslâm hukukunun borçlunun ödeme yapması konusunda hiçbir yaptırım öngörmediği sonucuna ulaşılmamalıdır. İslâm hukuku farklı tarih ve coğrafyalarda hapis, haciz, cebir (dayak) ve evlilikten men de dâhil olmak üzere çeşitli yaptırımlar ve ödemeye teşvik mekanizmaları uygulamıştır. Ancak, İslâm hukukunun tarihsel olarak uyguladığı söz konusu yaptırım ve teşvik mekanizmalarının günümüzde uygulanmasının mümkün olmadığı açıktır. Bu nedenle modern İslâmi finansta temerrüt durumunda uygulanabilecek teşvik ve tedbirlere ilişkin hususlar İslâm hukukunda halen tartışılmaktadır.

d. İcara

İcara (ijarah, icare) Arapçada “kiralama karşılığı bir şey verme” anlamındadır. Bu yöntem günümüzde oldukça popüler bir İslâmi finans aracı/sözleşmesi haline gelmiştir. Bunun ana nedeni icaranın sukuk uygulamasında yoğun biçimde kullanılıyor olmasıdır. İcara teriminin fıkıh terminolojisinde iki farklı kullanımı mevcuttur.

İcaranın ilk kullanım şekli, bir kişinin hizmetinden yararlanmak için ona ücret ödemek (kişiyi hizmet görmesi için kiralamak). Bu kullanım şekli doğal olarak bu kitabın konusu değildir. İkinci kullanım şekli ise bir varlığın kullanım/yararlanma haklarının kirallanmasıdır. Bu bölümde bu tip kiralamanın bir finansman ve yatırım aracı olarak kullanım şekillerine değinilecektir.

İslâm hukukunun önceki bölümde açıklanan satışa ilişkin kuralları büyük ölçüde icara sözleşmeleri için de geçerlidir. Aralarındaki fark, birinde mülkiyetin devri söz konusuyken, diğerinde sadece kullanım hakkının belli bir süre ile devrinin söz konusu olmasıdır. Bu bağlamda aynı satış sözleşmelerinde olduğu gibi icara da bir finansman metodu olarak değil, bir ticari faaliyet olarak doğmuş ve uygulanmıştır.

Bugün dünyada yaygın biçimde kullanılan bir finansman metodu olan kiralama sözleşmeleri temelde iki farklı işlem yapısı üzerinden yürütülmektedir. Bunlardan ilki faaliyet kiralaması (operasyonel

leasing /ope- rating lease), İkincisi ise finansal kiralama (leasing / financial leasing).

Faaliyet kiralaması olarak bilinen uygulamanın temel özelliği, sözleşme süresi sonunda kiracıya malın genellikle devredilmemesi ve finansal kiralama şirketinin söz konusu malı geri almasıdır. Bu işlem seçeneğe bağlı olup sözleşme süresi sonunda genellikle finansal kiralama şirketi işleme konu yatırım malını geri almaktadır. Yine de uygulamada kiracının sözleşme süresi sonunda sözleşmeyi uzatma ve malı satın alma hakkı mevcuttur. Bugün Türkiye’de özellikle kamu kurumlarının yaptıkları makam aracı kiralamaları bu yapıya örnek olarak gösterilebilir. Bir kamu kurumu tasarruf tedbirleri nedeniyle yöneticisine yurtdışında üretilmiş bir makam aracını satın almaz. Ancak, bu aracı bir şirketten uzun süreli olarak kiralayabilir. Sözleşme sonunda araç sahibine iade edilir.

Ülkemizde yaygın olarak bilinen finansal kiralama veya leasing⁵²⁴ ise kiralama dönemi sonunda kiracının ilgili varlığı mülkiyetine geçirdiği kiralama yapısıdır. Kiracı gereksinim duyduğu makine, ekipman veya diğer malları kendi olanakları ile satın almak yerine, leasing şirketine satın aldirarak bu mallara ilişkin finansman sağlamış olur. Kiralanan malın kullanma hakkı belirli bir kira karşılığında, belirli bir süre için kiracıya bırakılmaktadır. Bu malların mülkiyeti leasing şirketine ait olup, sözleşme süresi boyunca kullanım hakkı kiracıya aittir. Kiracı leasing ile almış olduğu malı kullanır, kullanım süresi boyunca gerekli bakım ve onarımları yaptırarak mal bedelini nakit akışına uygun olarak taksitler halinde leasing şirketine öder. Sözleşme süresi sonunda malın mülkiyetinin kiralayana geçmesi için tarafların iradesinin bu konuda uyuşması gerekmektedir.

İcara ise yukarıda açıklanan işlem yapıları ile aynı temeller üzerinden işlemektedir. Ancak, bir kira sözleşmesinin icara olarak adlandırılabilmesi veya İslâm hukuku açısından geçerli olabilmesi için

⁵²⁴ İngilizcede kiralama fiili “rent” ve “lease” olmak üzere iki formda kullanılır. Her ikisi de aynı anlama gelmekle birlikte hukuki tanım olarak birbirlerinden bazı noktalarda ayrılan iki farklı sözleşmeyi anlatmaktadır. Bu çerçevede yabancı kaynaklarda geçen “lease/leasing” ifadeleri ile ülkemizde çoğu kez finansal kiralama anlamında kullanılan “leasing”in anlatıldığı yanlışına düşülmektedir. Ancak, Türkiye’de kullanılan “leasing” teriminin İngilizcedeki doğru kullanımı “financial leasing”dir.

bir dizi kurala uygun bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür⁵²⁵:

1. İcaraya konu varlık, kullanımı ile fayda yaratan bir özelliğe sahip olmalıdır. Fayda yaratmayan varlıklar icaraya konu olamaz.
2. İcaraya konu varlığın sahipliği kiraya veren tarafta kalır.
3. Kullanınca tükenen varlıklar icaraya konu olamaz.
4. Sahiplikten doğan bütün yükümlülükler kiraya veren tarafa aittir. Ancak kullanıma bağlı yükümlülükler kiracıya aittir.
5. Kiralama dönemi ve süresi açık şekilde belirtilmelidir.
6. Kiralanan varlığın ne amaçla/ne şekilde kullanılacağı açık şekilde belirtilmelidir. Kiracı, varlığı sözleşmede yer alan bu amaçlar dışında kullanamaz.
7. Kiracı kötü kullanımdan doğan zararlarından sorumludur.
8. Kiralama dönemi boyunca kiracının kontrolünde olmayan olaylardan doğan zararlar kiraya veren tarafından karşılanır.
9. Kira bedeli açıkça belirtilmelidir. Ancak, uzun dönemli kiralamalarda farklı dönemlere ilişkin farklı kira bedelleri belirlenebilir.
10. Kiraya veren, icara akdi sona ermeden tek taraflı olarak kira bedelini arttıramaz.
11. İcara akdine ilişkin detaylı kurallar ve açıklamalar bulmak mümkündür. Ancak, bu on temel kural okuyucuya icara ile ilgili çerçeveyi çizmektedir.

e. İstisna

Şeriatın satışa ilişkin getirdiği ana kurallara bakıldığında, her satışta;

1. Varlık fiziken var olmalı,
2. Satıcı varlığın mülkiyetine sahip olmalı,
3. Satıcı varlığın kontrolüne sahip olmalı

şeklindeki kurallara uyum göstermesi gerekmektedir. İstisna ve selem sözleşmesi kapsamında yapılan satışlar, şeriatın bu şartlara getirdiği istisnai işlemlerdir.

İstisna, üretim ile ilgili bir sözleşmedir. Bir üreticiye belli bir ürünü üretmesi için sipariş verilmesini ifade etmektedir. İstisna

⁵²⁵ M. T. USMANI, a.g.e., s. 111.

günümüzde genellikle inşaat, gemi inşası gibi büyük hacimli projelerde kullanılmaktadır.

İstisnanın bazı özellikleri bulunmaktadır. Bunlar;

a. Alıcının önceden avans verme zorunluluğu bulunmamaktadır. Üretim tamamlandıktan sonra toplu ödeme yapılabilir veya üretim tamamlanmadan önce taksitler halinde ödenebilir.

b. Fiyat ve ürün özellikleri önceden net şekilde belirlenmiş olmalıdır (garardan kaçınma).

c. Üretim başlamadan önce iki taraf da haber vermek şartıyla tek taraflı olarak sözleşmeyi sonlandırabilirler. Üretim başladıktan sonra, tek taraflı olarak sözleşmeyi sonlandırmak mümkün değildir.

f. Selem

İstisna gibi selem de şeriatın satışa ilişkin getirdiği ana kurallardan istisna tutulmuş bir satış türüdür.

Selem, ödemenin nakit olarak sözleşme anında yapıldığı, ancak satın alınan varlığın teslimatının önceden belirlenmiş tarihe kadar ertelendiği bir alım-satım işlemidir.

Esasen Hz. Peygamber'in Hicret'inden evvel de uygulanan bu yöntem, Resûlullah tarafından bazı kayıtlarda onaylanmıştır. Rivayete göre Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: *“Kim bir şeyde selem akdi yaparsa; belirli ölçüde, belirli tartıda ve belirli zamana kadar yapşın”*⁵²⁶.

Fıkıh kitaplarında selemin özellikle küçük çiftçilerin hasat zamanından önce duydukları finansman ihtiyacını karşılayabilmesi için izin verilmiş bir sözleşme olduğu ifade edilmektedir.

Selem sözleşmesinin geçerli olabilmesi için bir dizi şartın varlığı aranmaktadır.⁵²⁷

a. Alıcı, ürün için ödemeyi satışın gerçekleştiği anda peşin yapmalıdır. Aksi takdirde, kesin olarak yasaklanan, bir borcun borç karşılığı satılması/kapatılması durumu ortaya çıkacaktır. (Selem sözleşmesinin ana fikri satıcının ihtiyaçlarının giderilmesi olduğundan,

⁵²⁶ Buhârî, Sahih, I, 781

⁵²⁷ M. T. Usmani, A.G.E

ödemenin nakit yapılmaması durumu zaten satışı selem akdi olmaktan çıkarmaktadır.)

b. Selem sözleşmesi, yalnızca niteliği ve niceliği spesifik şekilde belirlenebilen varlıklara ilişkin yapılabilmektedir.

c. Selem sözleşmesi belirlenmiş özel bir ürün veya belli bir arazinin ürünü üzerine yapılamaz. Örneğin, satıcı selem sözleşmesi ile belli bir bahçeye ait portakal ağaçlarının ürünlerini teslim etme yükümlülüğü altına giriyorsa bu sözleşme geçersizdir, zira böyle bir sözleşme aşırı derecede garar içermektedir. Söz konusu bahçe yok olabilir ya da ürün vermeyebilir. Dolayısıyla sözleşme sadece niteliği belli portakal meyvesi üzerine yapılabilir.

d. Selem sözleşmesinde esas ürünün özellikleri ve kalitesi hakkındaki her şeyin net şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Benzer şekilde ürünün miktar ve ölçüleri de net şekilde belirlenmelidir. Bu konularda taraflar arasında ihtilafa neden olacak belirsizlikler içeren sözleşmeler İslam hukuku açısından geçersizdir.

e. Teslimatın günü ve yeri net şekilde belirlenmelidir.⁵²⁸

---

⁵²⁸ İslam hukuk ekolleri söz konusu şartlar üzerinde büyük ölçüde görüş birliğine varmıştır. Ortak görüş sağlanamamış diğer hususlar, selem akdinin İslami finasta kullanımı açısından büyük önem arz etmediği düşüncesiyle çalışmaya aktarılmıştır.

Dokuzuncu Bölüm
YENİLENEBİLİR ENERJİ

**YENİLENEBİLİR ENERJİ
KAYNAKLARI NELERDİR?**⁵²⁹

Dünya, gün geçtikçe daha fazla enerji ihtiyacı ile karşı karşıya kalıyor. Şu an kullanılan en büyük enerji kaynaklarını ise fosil yakıtlar oluşturuyor. Yani yenilenemez enerji kaynakları maalesef çok yoğun kullanılıyor.

Hâlâ yenilenebilir enerji kaynakları için gerekli önem gösterilmediğinden hava, su ve çevre kirliliği başta olmak üzere birçok sorun enerji ihtiyacı ile beraber ortaya çıkıyor.

Gelecek nesillerin enerji ihtiyacını karşılamak ve çevreye verilen zararı en aza indirgeyebilmek için sürdürülebilir enerji kaynakları'na yönelmemiz gerekiyor.

Sürdürülebilir enerji kaynakları, enerji kaynaklarını riske atmadan gerekli olan ihtiyacı karşılamak için üretilen enerjiye deniyor. Yenilenebilir enerji kaynakları da devamlılığı ve ihtiyacı karşılama konusunda en önemli rolü oynuyor.

Yenilenebilen enerji kısaca özetlemek gerekirse; enerji üretimi için doğal süreçlerden yararlanılan, kullanılan kaynakların tükenme hızından çok daha hızlı bir sürede kendini yenileyebilen enerji kaynakları olarak karşımıza çıkıyor.

⁵²⁹ <https://www.enerjibes.com/yenilenebilir-enerji-kaynaklari-nelerdir/>

Yenilenebilir enerji kaynakları kısaca şunlardır;

- I. Güneş enerjisi,
- II. Rüzgâr enerjisi,
- III. Hidrolik (hidroelektrik) enerjisi,
- IV. Jeotermal enerjisi,
- V. Biyokütle enerjisi (biyoyakıt enerjisi de dahil),
- VI. Hidrojen enerjisi,
- VII. Dalga enerjisi,

Ancak henüz yeterli miktarda enerji üretmese de piezoelektrik enerjisi de yenilenebilir enerji kaynakları arasında görülebilir. Piezoelektrik enerjisi mekanik enerjiyi elektrik enerjisine çevirir.

Peki bu yenilenebilir enerji kaynakları nelerdir?

İşte başlıca temiz enerji kaynakları ve alternatif enerji kaynakları şunlardır:

1. Güneş Enerjisi

Güneş enerjisi, dünyaya gelen güneş ışınlarının güneş panelleri yardımı ile ısı ve elektriğe dönüştürülmesi sonucu oluşur. Doğal enerji kaynakları arasında yer alan güneş enerjisi, çevreye hiçbir zararı olmadan elde edilebilir.

Önceleri çok daha maliyeti yüksek olan bu enerji türü şimdilerde daha uygun maliyetler sayesinde hızla artmaktadır. Ayrıca güneş enerjisinin kullanım alanları da çok fazladır ve her geçen gün artmaktadır.

Güneş Enerjisinin Avantajları

1. Yenilenebilir enerji kaynağıdır,
2. Doğal malzemeler kullanılır,
3. Çok ekonomiktir,
4. Dış kaynaklara bağımlı değildir ve her ülke kullanabilir,
5. Çevresel açıdan temiz enerji kaynağıdır.

Güneş Enerjisinin Dezavantajları

1. Üretim için verimi düşüktür,

2. Tüm yıl boyunca sabit değildir. Mevsimsel ve gece-gündüz kesilmeler gösterebilir,
3. İlk yatırım maliyeti oldukça yüksektir,
4. Orta ve küçük çaplı tüketiciler için çok pahalıdır,
5. Bazı durumlarda depolanması gereklidir, bu da maliyeti çok arttırmaktadır,
6. Gölgenme durumlarında ciddi verim kaybı görülebilir.

2. Rüzgâr Enerjisi

Güneş ışınlarının dünyaya geliş açısındaki farklılıklar sayesinde oluşan basınç ve dünyanın dönüşü ile ortaya çıkan rüzgârlar sayesinde elde edilen enerji türüdür.

Yoğun rüzgâr olan yerlerde kurulan rüzgâr türbinleri sayesinde elde edilen rüzgâr enerjisi, **yenilenebilir enerji kaynakları** arasında yer alır. Teknolojik gelişmeler sayesinde rüzgârın tahmin edilebilir olması rüzgâr enerjisini daha etkili kullanabilmemize yardımcı olmaktadır.

Rüzgâr türbini biraz komplekstir ve birçok bileşenlerden oluşmaktadır. Başlıca **rüzgâr türbini çeşitleri** şunlardır;

1. Mikro rüzgâr türbini,
2. Küçük tip rüzgâr türbini,
3. Yatay eksenli rüzgâr türbini,
4. Düşey eksenli rüzgâr türbini,
5. Eğik eksenli rüzgâr türbini.

Rüzgâr Enerjisinin Avantajları

1. Sürekli bir enerji kaynağıdır,
2. Doğal kaynaklardan olduğu için dışa bağımlılığı yoktur,
3. Rüzgâr enerjisi sektörü sürekli geliştiği için birim maliyetler de sürekli düşmektedir,
4. Temiz enerji kaynaklarından ve çevreye zararı yok denecek kadar azdır,
5. Yeryüzünün neredeyse %95'inde rüzgâr enerjisinden faydalanılabilir.

Rüzgâr Enerjisinin Dezavantajları

1. Rüzgâr türbinleri için büyük alanlar gereklidir,
2. Görsel açıdan kirlilik yaratmaktadır,
3. Göç eden kuşlar için büyük tehdit içermektedir ve toplu kuş ölümlerine sebebiyet vermektedir,
4. Rüzgâr türbinleri yüksek desibelde ses oluşturmaktadır ve gürültü kirliliğine sebep olmaktadır,
5. Verimleri değişmekle beraber genelde düşüktür,
6. Şehir merkezlerinde ve vadilerde çok verimsizlerdir,
7. Rüzgâr türbinlerinde devrilme ve yanma gibi istenmeyen durumlar görülebilir.

3. Hidroelektrik (Hidrolik) Enerjisi

Hidroelektrik enerjisi, suyun akış gücü kullanılarak elde edilen ve sera gazı salınımı yapmaması sayesinde dünyaya hiçbir zararı olmayan enerji çeşididir.

Hidroelektrik enerjisi, suyun akışının yarattığı kinetik enerjinin kanallar vasıtası ile türbinlere iletilmesi ile üretilir. Özellikle yüksekliği ve su akış hızının fazla olduğu yerlerde hidroelektrik üretimi yapılması büyük avantaj sağlayacaktır.

Hidrolik Enerjisinin Avantajları

1. Çevre kirliliği oluşturmaz,
2. Aşırı enerji ihtiyacı gibi durumlarda çok hızlı devreye alınabilir,
3. Acil durumlarda yine çok hızlı devre dışı bırakılabilir,
4. Doğal kaynaklardan olduğu için dışa bağımlılığı yoktur,
5. Sadece enerji değil, sulama ve diğer faaliyetler için de kullanılabilir.

Hidrolik Enerjisinin Dezavantajları

1. İlk yatırım maliyeti çok yüksektir,
2. Kurulum süresi çok uzundur,
3. Enerji üretme kapasitesi yağış miktarına bağlıdır,
4. Hidroelektrik barajlar bulunduğu çevrenin ekolojik dengesini değiştirebilir,

5. Deprem ve benzeri durumlarda sel tehlikesi oluşturup yerleşim bölgelerini su altında bırakabilir.

6. Hidrolik santrallerin çalışma prensipleri karmaşıktır.

4. Jeotermal Enerji

Jeotermal enerji, jeotermal kaynakların bulunduğu yerlerde direkt ya da dolaylı yollardan elde edilen enerji türüdür.

Isıtma, soğutma, elektrik üretimi ve mineral üretimi gibi farklı amaçlara hizmet eden bu enerji türü aynı zamanda kaplıcalar yardımı ile turizm sektörüne de yardımcı olmaktadır. Ülkemizdeki **temiz enerji kaynakları** arasında önemli bir rolü vardır.

Jeotermal Enerjisinin Avantajları

1. Çevre dostu enerji kaynakları arasında yer alır,
2. Jeotermal ile elektrik üretmek için suyun ısıtılması veya buharlaştırılması için fosil yakıtlara ihtiyaç yoktur,
3. Doğal enerji kaynağı olduğu için dışa bağımlılığı yoktur,
4. Üretim verimleri çok yüksektir,
5. Direk yer altından elde edildiği için yatırım maliyeti de düşüktür.

Jeotermal Enerjisinin Dezavantajları

1. Jeotermal kaynakların yapılarında bazı zararlı kimyasallar bulunmaktadır. Bu yüzden re-enjeksiyon işlemlerine tabi tutulması gereklidir,
2. Tükenebilir enerji kaynağı olduğu için tekrar yenilenememektedir,
3. Bu kaynaklardan çıkan akışkan maddeler genelde aşındırıcı ve kirlilik yaratıcı mineraller içerir,
4. Araştırma ve hazırlık maliyetleri yüksektir,
5. Sondaj makineleri için yeterli alanın muhakkak olması gerekmektedir,
6. Enerji iletimi verimsiz olabilir, bu yüzden jeotermal sistemler yerleşim bölgelerine yakın olmalıdır.

5. Biyokütle Enerjisi

Biyokütle enerjisi, her türlü organik atıktan, bitkilerden,

yosunlardan ve alglerden elde edilen enerji çeşididir. Bitkilerin yakınması ya da hayvan atıklarının enerji için kullanılması en bilinen biyokütle enerjisi örneğidir.

Biyometanol, biyodizel, piroliz ürünleri, mikrobiyal yakıt hücreleri ve biyogaz, biyokütle enerjisi ile geliştirilen alternatif enerji kaynakları arasında yer almaktadır.

Biyokütle Enerjisinin Avantajları

1. Neredeyse her yerde kullanılabilir,
2. Üretim teknolojileri çok iyi bilinmektedir,
3. Düşük ışık şiddeti yeterlidir,
4. İstenilen her büyüklükte yapılabilir,
5. Depolanmaya uygundur,
6. 5-35 santigrad sıcaklıkları yeterli olmaktadır,
7. Sosyo-ekonomik açıdan önemlidir,
8. Çevresel açıdan çok az zararlıdır.

Biyokütle Enerjisinin Dezavantajları

1. Verimleri düşüktür,
2. Tarım alanları için rekabet oluşturmaktadır,
3. Su ihtiyacı fazladır,
4. Sadece geniş yerleşim bölgelerinde uygulanabilir.

6. Hidrojen Enerjisi

Hidrojen enerjisi, doğada bileşikler halinde bulunan hidrojen gazının işlenmesi ve dönüştürülmesi ile oluşan enerji kaynağıdır. Doğal enerji kaynağı olmamasına rağmen, sürdürülebilir ve alternatif enerji kaynakları arasında yer alır.

Karbon içermediği için fosil atıkların işlenmesinde oluşan zararlı gaz salınımı gibi bir tehlike oluşturmaz. Petrol yakıtlarına görecekli olarak **1,33 kat** daha verimlidir. **Temiz enerji kaynakları** arasında çok önemli bir yere sahiptir. Gelecekte hidrojen ile çalışan otomobiller için yakıt olma niteliğindedir.

7. Dalga Enerjisi

Dalga enerjisi, denizlerde oluşan dalgalanma hareketinden ve

dalgaların oluşturduğu basınçtan elde edilen enerji türüdür. Dalga enerjisi, dalga jeneratorleri yardımı ile doğal ve sürdürülebilir enerji üretimi sağlanmaktadır.

Çevreye ve doğaya zararı olmayan dalga enerjisi, yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde en az kullanılanıdır. Ancak dünyanın %70'inin su olduğu düşünülürse, gereken önem verildiğinde enerji ihtiyacımızın çoğunu karşılayabilir.

Dalga Enerjisinin Avantajları

1. Tükenmeyen enerji kaynağıdır ve doğada bol miktarda bulunur,
2. Fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltır,
3. Temiz enerji kaynağı olduğu için çevreyi kirletmez,
4. İşsizliği azaltır ve yeni iş istihdamı sağlar,
5. Deniz ve okyanuslarda uygulandığı için denizlerde yeni keşiflere ön ayak olur,
6. Kıyıların korunmasını sağlar.

Dalga Enerjisinin Dezavantajları

1. Yerleşim bölgelerine yakın olmalıdır,
2. Hava koşullarından çok çabuk etkilenebilir,
3. Yetişmiş eleman bulmak çok zordur,
4. Her dalga boyu için yeni bir sistem geliştirilmek zorunludur.

YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ NELERDİR?

Yenilenebilir enerji kaynakları pek çok açıdan önemlidir.

Bir ülkenin kalkınması için en önemli madde enerjidir. Bu yüzden yenilenebilir enerji kaynakları önemlidir,

1. Fosil yakıt kullanımını azalttığı için çevresel açıdan önemlidir,
2. Yerli kaynakların geliştirilmesinde büyük öneme sahiptir,
3. Dışa bağımlılığı azalttığı için önemlidir,
4. Uluslararası anlaşmalara uyum sağladığı için önemlidir,
5. Yeni iş istihdamı sağlar ve işsizliği azaltır,
6. Elektrik götürmenin zor olduğu coğrafi bölgelere elektriğin kullanılmasını sağladığı için önemlidir.

YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARININ ÇEVRESEL ETKİLERİ NELERDİR?

Güneş Enerjisinin Çevresel Etkileri

1. Güneş enerjisinde atmosfere herhangi bir zararlı gaz salınmamaktadır. Sadece kurulum aşamasında ihmal edilebilecek miktarda zararlı etkisi bulunmaktadır,
2. Akü destekli güneş enerjili sistemlerde, akülerin içerisindeki sıvının suya karışma ihtimali az da olsa bulunmaktadır,
3. Sadece kurulum aşamasında ambalaj atıkları bulunmakla beraber herhangi bir atık söz konusu değildir,
4. Güneş enerji tarlaları çok büyük alana ihtiyaç duyduğu için görüntü kirliliğine neden olabilir,
5. Güneş santralleri sadece kurulduğu bölgenin alanı açısından doğal ortamda yaşayan hayvanların alanını kısıtlamaktadır.

Yenilenebilir enerji kaynakları arasında bulunan güneş enerjisinin çevresel etkileri bunlardır.

Rüzgâr Enerjisinin Çevresel Etkileri

1. Rüzgâr enerjisi herhangi bir zararlı gaz salınımı yapmadığı için atmosfere etkiside yoktur.
2. Yenilenebilir enerji kaynakları içinde bulunan rüzgâr enerjisinin su kirliliğine hiçbir etkisi bulunmamaktadır,
3. Rüzgâr santrallerinin herhangi bir atıkları yoktur. Bu yüzden atık olarak çevresel etkileri yoktur.
4. Çok büyük oldukları için ciddi anlamda görüntü kirliliği oluşturmaktadır,
5. Çok gürültülü çalıştıkları için ses kirliliği oluşturmaktadır,
6. Rüzgâr türbinleri oluşturdukları hava akımından dolayı kuşları kendisine çekmektedir. Kuşlar bu hava akımından kurtulamadığı için türbinlere çarpıp ölmektedir.

Jeotermal Enerjisinin Çevresel Etkileri

1. Yapısında bazı gazlar bulunduğu için jeotermal kaynaklar kullanılırken atmosfere karbondioksit ve hidrojen sülfür gibi zararlı gazlar salmaktadır,

2. Az da olsa gürültü kirliliğine sebep olmaktadır.

Hidrojen Enerjisinin Çevresel Etkileri

1. Hidrojen enerjisi en temiz enerji kaynağıdır. Çünkü bu enerji türü yakıldığı zaman sadece su açığa çıkmaktadır. Çevreye hiçbir etkisi bulunmamaktadır.

Biyokütle Enerjisinin Çevresel Etkileri

Biyokütle enerjisi birçok çeşitte elde edilebilmektedir. Bunların içerisinde çöplerin ve atıkların kullanılması ile elde edilen enerji üretim yönteminde, bazı zararlı gazlar açığa çıkmaktadır. Bunun dışındaki çevreye etkisi çok azdır.

Dalga Enerjisinin Çevresel Etkileri

Çok az da olsa gürültü ve görüntü kirliliği bulunmaktadır. Bunun dışında mekanik olarak çalıştığı için herhangi bir yakıt gereksinimi duymamaktadır. Dolayısıyla çevreye atık ve gaz salmamaktadır.

TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARI ÜRETİMİ VE POTANSİYELİ

Türkiye'de kullanılan enerji kaynakları arasında yenilenebilir enerji kullanımı çok düşük seviyelerdedir. Ülkemizde kullanılan yenilenebilir enerji kaynakları başlıca şunlardır:

Ülkemizde rüzgâr enerjisinin kurulu gücü **7000 MW**,

Hidrolik Barajı kurulu gücü **19.382 MW**,

Hidrolik Akarsu kurulu gücü **6.821 MW**,

Jeotermal enerji kurulu gücü **648 MW**,

Güneş Enerjisi kurulu gücü **5000 MW**,

Biyoyakıt Enerjisi ve türevlerinin kurulu gücü **385 MW**,

Termal enerji yani ısı enerjisi kurulu gücü ise **60 MW**'tır.

Türkiye de yenilenebilir enerji kaynakları ile elektrik üretimi bu şekildedir. Tabi güneş enerjisi ve rüzgâr enerjisinin kurulu gücünün ilerleyen yıllarda çok fazla artacağı da bilinmektedir.

Yenilenebilir enerji kaynakları ile ilgili sloganlar.

Yenilenebilir enerji kaynakları ile ilgili sloganlar şunlardır;

“Geleceğe Enerjin Kalsın!”

“Ne Kömür, ne petrol, ne nükleer! Güneş, rüzgâr bize yeter!”

“Üretirken dünyayı, Tüketirken kendini koru!”

Onuncu Bölüm
KARZ-I HASEN⁵³⁰

KARZ-I HASEN

Karz, sözlükte kesme, parçalama anlamına gelir. Terim olarak faydalanmak ve sonra da bedelini geri ödemek üzere birisine bir miktar malı vermektir. Fıkıh dilinde verilen bu mala da karz denilir.⁵³¹

İslam hukukunda karz, terimleşmiş yani ıstılah haline gelmiş bir kelimedir. Karz, yani kredi veya borç verme işi, İslam hukukunun bölümlerinden birini teşkil eder. Karz, kelime olarak kesmek ve kırmak manasına gelir. Terim olarak ise Elmalılı'nın dediği gibi, ibtidâen âriyet intihâen bey'-i sarf olan bir muameledir.⁵³² Yani işin başlangıcında ödünç (ariyet-eyreti) sonunda ise paranın para ile değişimi gibi gözükken bir olaydır. Tabi âriyet veya karz sadece parada değil, diğer mallarda da olur. Âriyet, aslında bir malı karşılıksız kullandırmaktır. Karz ise ölçü, tartı ve sayı ile muameleye girebilen mallarda cereyan eder. Bir atı, kirasını ve karşılığını vermeden iki üç saat kullanmak karz değil, ariyettir. Karz, bir ölçek buğday, bir litre süt ve bin liranın yine bir ölçek buğday, bir litre süt ve bin lira

⁵³⁰ İslam ve Ekonomi, Eskicioğlu, Osman (Prof. Dr.) İzmir 1999. s. 118-120.

⁵³¹ Nezih Hammâd, İktisadi Fıkıh Terimleri, s. 198.

⁵³² Muhammed Hamdi Yazır, a.g.e, VI. 4738.

karşılığında ödünç verilmesidir. Karz'ın bir başka tanımı de şöyle yapılmaktadır:

Karz, ödünç verilen misli mal. Bir kimsenin para ya da misli bir malını daha sonra mislini almak üzere bir şahsa vermesine karz veya ikraz denir. Karz-ı hasen ise *faizsiz olarak verilen borç*' demektir. Çünkü herhangi bir yarar sağlayan her türlü karz işlemi faizdir.⁵³³ Karz akdi, bir kimsenin diğerine, misli olup ancak tüketilmek suretiyle faydalanılan bir malı, sonunda kendisine geri ödenmek üzere temlik etmesidir. Misli olmayan ve tüketilmek suretiyle faydalanılmayan mal, istifade edilip aynen geri verilmek üzere birisine verildiğinde ariyet akdi gerçekleşmiş olur. Karz akdinde alınan mal, misli maldır, alan tarafından yenilmek, içilmek, satılmak gibi bir yolla tüketilmektedir. Ve geri verilirken alınmış olan mal değil -çünkü o mal tüketilmiştir- onun misli (emsali) verilmektedir.⁵³⁴

Karz kelimesi Kur'an-ı Kerim'de altı ayette geçmektedir. Bu altı yerin hepsinde güzel kelimesi ile beraber karz-ı hasen (karzen hasenen) şeklinde gelir. Kaynaklarda bir karşılık beklemeden sırf Allah rızası için ve Onun kullarına yardımcı olmak maksadıyla verilen ödünç paranın, sahibi için sevap, bereket ve bağışlanma sebebi olacağı ifade edilmiştir.⁵³⁵ şimdi bu ayetlerin meallerini verelim.

KARZ'LA İLGİLİ AYETLER

Kuran-ı Kerim'de karz-ı hasen yani faizsiz kredi verme ile ilgili ayetler vardır. Bu ayetlerden birkaç tanesinin meallerini önemine binaen burada vermek istiyoruz.

“Kimdir Allah'a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızık) Allah daraltır ve genişletir. Ancak O'na döndürüleceksiniz.” (Bakara, 2/245)

“Andolsun ki Allah, İsrailoğullarından söz almıştı. (Kefil olarak) içlerinden on iki de başkan göndermiştik. Allah onlara şöyle demişti: Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, peygamberlerime inanır, onları desteklerseniz ve Allah'a güzel borç verirseniz (ih-tiyacı olanlara Allah rızası için faizsiz borç verirseniz) andolsun ki sizin

⁵³³ Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, s. 232

⁵³⁴ Hayreddin Karaman, Ana Hatlarıyla İslam Hukuku, III, 294

⁵³⁵ Hayreddin Karaman, a.g.e., III, 294

günahlarınızı örterim ve sizi, zemininden ırmaklar akan cennetlere sokarım. Bundan sonra sizden kim inkâr yolunu tutarsa doğru yoldan sapsmış olur.” (Mâide, 5/12)

“Kim Allah’a güzel bir borç verecek ki, Allah da onu kendisine kat kat ödesin. Ona çok değerli bir mükâfat da vardır.” (Hadid, 57/11, 18)

“Şüphesiz ki sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar ve Allah’a güzel bir borç verenler var ya, (verdikleri) onlara kat kat ödenir. Ayrıca onlara çok değerli bir mükâfat da vardır.” (Tegâbün, 64/17)

“(Ey Muhammed!) Şüphesiz Rabbin, senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını ve üçte birini ibadetle geçirdiğini biliyor. Beraberinde bulunanlardan bir topluluk da böyle yapıyor. Allah, gece ve gündüzü düzenleyip takdir eder. Sizin buna (gecenin tümünde yahut çoğunda ibadete) gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi bağışladı (yükünüzü hafifletti.) Artık, Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Allah, içinizde hastaların bulunacağını, bir kısmınızın Allah’ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir. O hâlde, Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin, Allah’a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik gönderirseniz, onu Allah katında daha üstün bir iyilik ve daha büyük mükâfat olarak bulursunuz. Allah’tan bağışlama dileyin. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” (Müzzemmil, 73/20)

Karz-ı hasenden bahseden yani faizsiz ve karşılıksız ödünç vermeden söz eden bu ayetler, topluma ve kamuya bakan ayetlerdir, Çünkü para ve kredi işleri kamu işlerindedir İslam ekonomisinde nakid ve para işleri ile uğraşmak da devletin hak ve salahiyetine dâhil olan bir husustur.⁵³⁶

Kamunun eksik ve ihtiyarları giderilirse bu durum bireyler açısından da faydalı demektir. Toplumun muhtaç olduğu krediyi bulmak ayetin ifadesine göre üretimi kat kat artırmaktadır. Onun için ilk beş ayette toplumda kredi kurumunu çalıştıranların erdiklerini kat kat artırmış olarak geri alacakları ifade edilmektedir.

Son ayetle ise zekât ve namazlarda olduğu gibi kredi vermenin, karz vermenin ve karz-ı hasen vermenin, emir kalıbıyla geldiği ve

⁵³⁶ bkz. Enver İkbâl Kureşi, Fâiz Nazariyesi ve İslam, s. 131.

emredildiği için yerine getirilmesi gerekli olan bir görev, bir farz olduğu anlaşılmaktadır. Daha doğrusu topluma borç vermek, namaz kılmak gibi ve zekât vermek gibi emredilmektedir. şu halde İslam toplumunda kredileşmek bir vecibe sayılarak öyle hareket edilmelidir.

On Birinci Bölüm

SUKUK (SERTİFİKALAR)⁵³⁷

“Sukuk” kelimesi, Arapça “sak” kökünden gelmektedir. Sak, kelime anlamı olarak sertifika veya vesika anlamlarını içinde barındırmaktadır. Sukuk ise “sak” kelimesinin çoğulu olduğundan “sertifikalar” anlamına gelmektedir. Ticari hayatta ise sukuk, yükümlülükleri gösteren kâğıtları ifade etmektedir. Dolayısıyla, İslâmi finansa kullanılan pek çok terimde olduğu gibi sukuk da, tarihi yarım asrı geçmeyen İslâmi finansla ortaya çıkmış bir terim değildir. Sukuk adı verilen kâğıtların İslâm medeniyetinin ilk dönemlerinden bu yana Müslüman tacirler tarafından ticari yükümlülükleri göstermek için kullanıldığı bilinmektedir⁵³⁸. “Ancak eski tarihlerde kullanılmış olan sukuk ile günümüzde İslâmi finans içinde kullanılan sukuk birbirlerinden farklı terimlerdir.

Sukuk, günümüzde İslâmi sermaye piyasalarının en bilinen ve en fazla talep gören finansal araçlarının başında gelmektedir. İslâmi finans endüstrisinde bir araç olarak ilk ele alındığı yıllarda, İslâmi bono/tahvil (Islamic bond) olarak tanıtılmıştır. Ancak, İslâmi finansa uzak yatırımcı ve sektör çalışanlarını İslâmi finansal araçlara ısındırabilmek ve bu araçları kolayca anlamalarını sağlamak için tercih edilen İslâmi bono/tahvil terimi günümüzde pek sık

⁵³⁷ İslâmi Finans, Atilla Yanpar, scala y. 2015. S. 203-230.

⁵³⁸ R Jamaldeen, A.G.E., S. 200.

kullanılmamaktadır. Sukuk terimi ise günümüzde finans endüstrisinde genel kabul gören bir terim haline gelmiştir.

Modem sukuk uygulaması, doksanlı yılların sonunda şeriata uyumlu orta vadeli borçlanma araçlarına benzer bir finansman aracına duyulan ihtiyaç üzerine ortaya çıkmıştır⁵³⁹. Ancak, gerçek anlamda önem kazanması ve İslâmi finans endüstrisinde dominant bir araç haline gelmesi, İslâmi finans endüstrisinin standart belirleyici kurumlarından biri olan AAOIFI'nin Mayıs 2003'de yayınladığı sukuk standardıyla başlamıştır. AAOIFI, sukuğu “dayanak teşkil eden bir varlık sepetinde yer alan varlıklar üzerindeki ortak mülkiyeti temsil eden eşit değerdeki sertifikalar” olarak tanımlamış⁵⁴⁰ ve o zamana kadar genellikle likiditesi fazla olmayan ve piyasa odaklı dizayn edilemeyen İslâmi finansal araçlarda bir paradigma değişikliğine neden olmuştur. 2003 yılından itibaren de sukuk, İslâmi finans endüstrisinin alternatif bir yatırım ve likidite yönetim aracı olarak hızla gelişim göstermiştir.

AAOIFFnin zamanın önde gelen on dört İslâm hukukçusunun desteklediği sukuğa ilişkin tanımı dikkatlice incelendiğinde, esasında klasik finansal sistemin temel finansman metotlarından birisi olan “yapılandırılmış finans” (structured finance) benzeri bir yapıya işaret edildiği görülmektedir. Bilindiği üzere, yapılandırılmış finans, işletmelerin klasik finansman metotları dışına çıkararak bilançolarında yer alan varlıkları üzerinden finansman sağlamaları yönünde yaptıkları finansal mühendislik uygulamalarına verilen genel isimdir. İşletmelerin bu tür finansman metotları arayışlarında kullandıkları en sık yöntem ise menkul kıymetleştirmedir (securitization)⁵⁴¹.

⁵³⁹ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E.

⁵⁴⁰ N. J. Adam, A. Thomas, Islamic Bonds, London, 2005, S. 52.

⁵⁴¹ Bu noktada, finansal sisteme uzak okuyucular için “varlık” teriminin finasta ne anlama geldiği ile menkul kıymetleştirme ile ilgili bazı hususlara değinmek gerekmektedir. Teknik olarak varlık, ticari, ekonomik veya alım satım veya değişim değeri olan her şeydir. Örneğin, hisse senedi, otomobil veya bir ev varlıktır. Fiziki olan söz konusu varlıkların yanı sıra patent, hak, şerh gibi maddi olmayan varlıklar da bulunmaktadır. Finans endüstrisinde bu şekilde değerlendirilen varlık tipleri arasında alacaklar ve gelecekteki nakit akımları da yer almaktadır. Bu bağlamda, bir bankanın veya işletmenin, bir başka kurum veya kişiden doğan alacağı veya bir işletmenin gelecekte elde edeceği nakit akımları da finansal anlamda varlıktır. Dolayısıyla, bir alışveriş merkezinde (AVM) yer alan dükkânlardan gelecek dönemlerde elde edilecek kira gelirleri de bir varlıktır. Finans

AAOIFI'nin tanımına geri dönersek, sukuk “dayanak teşkil eden bir varlık sepetinde yer alan varlıklar üzerindeki ortak mülkiyeti temsil eden eşit değerdeki sertifikalar” olarak tanımlanmakta, dolayısıyla bu araç bir varlığı temsil eden bir menkul kıymet olarak görülmektedir. Bu çerçevede, sukuğu klasik finansdaki yapılandırılmış finans ürünleriyle aynı konsept içinde değerlendirmek mümkündür. Elbette sukuğun klasik finansdaki araçlardan temel farkı, mülkiyetin tesis edildiği bu varlıkların şeriata uygun olması hususudur. Sonuç olarak sukuğun, yeni bir projeye başlamak, mevcut bir projeyi geliştirmek veya ticari bir faaliyetin finansmanını sağlamak üzere fon toplamak için kullanılan bir İslâmi sermaye piyasası aracı olarak tanımlanması mümkündür.

SUKUK: GENEL YAPI

Sukuğa ilişkin genel yapıyı ortaya koyabilmek için günümüzde en sık rastlanılan sukuk tipi olan icara sukuğa ilişkin bir uygulamayı örnek alarak şöyle ifade edebiliriz. Yalnız vereceğimiz örnekteki yapıda kurgulanan hukuki ilişkiler fiili uygulamada farklı biçimlerde dizayn edilebilmektedir. Bu örnekte sunulan yapı ise sadece genel bilgi vermek amaçlıdır.

---

endüstrisinde bu tür varlıklara dayalı olarak ihraç edilen finansal araçlara VDMK (varlığa dayalı menkul kıymet) (asset based securities) veya VTMK (varlık teminatlı menkul kıymet) adı verilmektedir. Örneğin, kira getirisi sağlayan bir AVM'ye sahip bir işletme düşünelim. Söz konusu işletmenin yıl boyunca bu AVM'den her ay bir milyon TL kira geliri elde etmesi bekleniyor olsun. Bu durumda işletme dönem sonunda 12 milyon TL nakit akışı sağlayacak bir varlığa sahiptir. Örneğin, işletmenin çok ani bir nakit ihtiyacının ortaya çıkması halinde bunu finanse etmek için AVM kira gelirlerini satışa çıkarabilir. Elbette ticari hayatın içinde olan okuyucuların “çek kırdırma” olarak bilinen işleme benzetebileceği söz konusu işlem, rakamlar büyüdükçe ve işlemler finansal sistem içindeki aktörlerce gerçekleştirilince kabuk değiştirmektedir. Herşeyden önce gelecekte beklenen nakit akışlarının çek örneğinde olduğu gibi bir senede veya sermaye piyasası aracına bağlanabilmesi gerekmektedir. Menkul kıymetleştirme, yukarıdaki AVM örneğindeki kira gelirlerinin bir sermaye piyasası aracılığı ile menkul kıymetle temsil edilir hale getirilip satılması işlemine verilen addır. Dolayısıyla, bir şirketin sahip olduğu alacaklardan elde edeceği nakit akımları karşılığında borçlanma senedi ihraç etmesi olarak tanımlanabilir. Ancak, buradaki borçlanma senedi isim olarak klasik finans araçları ile aynı dahi olsa yapılandırılmış finans içinde yer aldığından esasında arka planında yukarıda açıklanan varlıklar yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, sıradan bir tahvil, ihraççısının belli bir vadede tahvil için ödenen para üstüne belli bir oranda faiz ödemeyi taahhüt ettiğini ifade ederken, yapılandırılmış tahviller, ihraççısının mali durumundan bağımsız olarak farklı bir finansal işleme veya başka bir göstergeye bağlı getiriye taahhüt etmektedir.

Bir akaryakıt dağıtım şirketinin artan nakit ihtiyacını karşılamak için sahip olduğu rafineri üzerinden bir sukuk ihraç ederek faaliyetlerini finanse etmek istediği varsayılmıştır.

Sukuk ihraçlarında ilk yapılması gereken finanse edilecek projenin menkul kıymetleştirme esasları çerçevesinde ayrı bir tüzel kişilik tarafından sahiplenilmesi ve yönetilmesinin sağlanmasıdır. Bu süreç, bir özel amaçlı kuruluşun veya finans literatüründe genel kabul görmüş ismiyle SPV'nin⁵⁴² kuruluşuyla sağlanmaktadır.

Özel amaçlı kurum/özel amaçlı şirket⁵⁴³ yükümlü ve yatırımcı arasındaki bağlantıyı kuran ve sukuk ihracını yapan kurumdur. Sukuğa ilişkin Türk mevzuatında SPK tarafından söz konusu kuruluş varlık kiralama şirketi (VKŞ) olarak adlandırılmıştır.

1. Finansman sağlamak isteyen şirket⁵⁴⁴, öncelikle farklı tüzel kişiliğe sahip bir anonim şirket kurar. Yükümlü şirketin ünvanı "Akaryakıt A.Ş.", SPV olarak kurulan şirketin ünvanı ise "Motorin A.Ş."dir (sukuk Türkiye'de ihraç edilecekse SPV'nin ünvanı "Motorin Varlık Kiralama A.Ş." olacaktır). Akaryakıt A.Ş. sahip olduğu rafineriyi Motorin A.Ş.'ye devredecektir.

İslâm hukuku açısından rafinerinin devri bir satış işlemidir. Dolayısıyla, sukuk ihracının İslâm hukukuna uygun olabilmesi için satışın sahih olması, bir diğer ifadeyle İslâm hukukunun satışa ilişkin tüm şartlarını taşıması gerekmektedir. Buradaki devir sadece kağıt üzerinde bir devir olmamalı, rafinerinin bütün sahipliğinin ve yönetiminin Motorin A.Ş.'ye devredilmesi gerekmektedir.

2. Birinci aşamadaki devir işleminin bir satış işlemi olması

⁵⁴² Finans literatüründe İngilizce Special Purpose Vehicle ifadesinin kısaltılmışı olarak SPV kullanılır. Bu kurumlar ayrıca special purpose entity (SPE) olarak da adlandırılabilir.

⁵⁴³ SPV, varlıkları finansman sağlamak isteyen şirketten (kaynak şirket) devralarak bu varlıklar karşılığında menkul kıymet ihraç eden kuruluştur. Söz konusu devir işlemi esasen alacağın temlikli hükümleri çerçevesinde gerçekleştirilir. Varlıkların özel amaçlı kuruluşa devredilmesinin temel nedeni, kaynak şirketin faaliyet ve finansal risklerinden etkilenmeyecek bir menkul kıymet ihracının gerçekleştirilmesidir. Böylelikle ihraç edilecek menkul kıymetin dayanağını oluşturan varlık havuzu ile kaynak şirketin bağlantısı kesilmiş olacak ve kaynak şirketin iflası veya ödeme güçlüğüne düşmesi halinde menkul kıymet yatırımcılarının menfaatleri bu durumdan etkilenmeyecektir.

⁵⁴⁴ Asıl finansman sağlayan şirkete, yapılandırılmış finans literatüründe kaynak kuruluş veya yükümlü de denilebilmektedir.

nedeniyle Motorin A.Ş.'nin kaynak şirket olan Akaryakıt A.Ş.'ye borcu doğmuştur. Örnekte söz konusu satışa ilişkin bedelin 10 milyon dolar olduğunu varsaymaktayız. Motorin A.Ş., söz konusu borcunu ödeyebilmek için sukuk ihraç edecektir.

3. İhraç edilen sukuk, rafineri üzerinde sahiplik hakkını gösteren sertifikalardır. Sukuk satın alanlar karşılığında Motorin A.Ş.'ye nakden ödemede bulunacaklardır.

4. Motorin A.Ş. elde ettiği nakdi, borçlu olduğu Akaryakıt A.Ş.'ye aktaracak, böylece borcunu kapatmış olacaktır. Bu aşamada Akaryakıt A.Ş. ihtiyaç duyduğu finansmanı sağlamış olmaktadır. Bu yapıdaki dikkat çeken unsurların başında, finansman sağlayan şirketle menkul kıymet ihracı yapan şirketin birbirinden farklı iki tüzel kişilik olması gelmektedir. Dolayısıyla başta ifade edildiği üzere kurgulanan yapıda, finansman sağlamak isteyen Akaryakıt A.Ş. iflas etse dahi bu durum rafinerinin sahibi olan Motorin A.Ş.'yi, dolayısıyla da sukuk sahiplerini etkilememektedir.

5. Bu aşamadan sonra sukuğun vadesinin bitimine kadar geçen sürede, rafinerinin sahipliği ve yönetimi Motorin A.Ş.'de kalacaktır. Motorin A.Ş. rafineriyi yöneterek gelir elde edebileceği gibi rafineriyi kiraya da verebilecektir. Örneğimiz bir icara sukuk örneği olduğu için burada Motorin A.Ş. rafineriyi kiraya vermektedir. Sukuk uygulamasında kiracı genellikle kaynak kuruluşur. Dolayısıyla, Akaryakıt A.Ş., ilk başta sahip olduğu ve Motorin A.Ş.'ye sattığı rafineriyi bu defa Motorin A.Ş.'den kiralamaktadır. Rafineri kiralama sözleşmesinde belirlenen kira bedelinin her ay Motorin A.Ş.'ye ödenmesi gerekmektedir. Örneğimizde sukuğun vadesinin bir yıl, aylık ödemelerin de 900 bin dolar olduğunu varsayalım. Böylece Akaryakıt A.Ş. sukuğun vadesinin sonunda toplam 10,8 milyon dolar kira ödemiş olacaktır.

6. Motorin A.Ş. her ay rafineri kiralama faaliyeti dolayısıyla elde ettiği nakdi, sukuk sahiplerine dağıtacaktır. Böylece sukuk satın alanlar rafinerinin kira gelirinden paylarını almış olacaklardır. Dönem sonunda Motorin A.Ş., sahip olduğu rafineriyi Akaryakıt A.Ş.'ye geri satacak, böylece sukuk işlemi tamamlanmış olacaktır.

7. Bu noktada hem İslâm hukuku hem de sukuk ile finansman sağlamak isteyen kurumlar açısından ciddi hukuki sıkıntılar doğurabilecek ana unsur, sukuğun dayanağı olan rafinerinin bir diğer

ifadeyle varlığın tekrar satışının yapılması ve kira bedellerinin sukuk sahiplerine dağıtılması noktalarıdır.

Burada açıklanan sukuk yapısında iki farklı satış işlemi bulunmaktadır. İlk işlem, rafinerinin Akaryakıt A.Ş.'den Motorin A.Ş.'ye satılmasıdır. İkincisi ise sukuğun vadesinin bitimiyle Motorin A.Ş.'nin söz konusu rafineriyi Akaryakıt A.Ş.'ye tekrar satmasıdır. Ayrıca, örnekte finansman ihtiyacı içindeki Akaryakıt A.Ş. rafineriyi belli bir süreliğine satmakta, ancak dönem boyunca rafineriyi kullanmaya kiralama yoluyla devam etmektedir. Bu işlem döngüsünün kurulabilmesi bağlayıcı sözleşmelerle mümkün olabilmektedir. Aksi takdirde Motorin A.Ş.'nin rafineriyi satın aldıktan sonra başka bir işletmeye kiraya verme veya dönem sonunda Akaryakıt A.Ş. yerine başka bir şirkete satma durumu ortaya çıkabilecektir. Dolayısıyla Akaryakıt A.Ş., finansman ihtiyacını kapatmak isterken elindeki varlığı tümüyle kaybetme riskiyle karşılaşacaktır. Böyle bir durumu önleyebilmek için de bağlayıcı sözleşmeler yapılmalı ya da örnekte olduğu gibi Akaryakıt A.Ş. kurulan SPV'nin sahibi olmalıdır.

Ancak, Akaryakıt A.Ş.'nin sahip olduğu varlıkları tümüyle kaybetme riskini üstlenmemiş olmasının, sukuk sahipleri, bir diğer ifadeyle sukuk satın alan yatırımcıların lehine bir durum oluşturmadığı açıktır. Zira bu durumda da Akaryakıt A.Ş.'nin, hisselerine sahip olduğu Motorin A.Ş.'deki kontrol gücünü kullanarak kira gelirlerinin sukuk sahiplerine aktarılmasını durdurma durumu ortaya çıkabilecektir. Ayrıca, İslâm hukuku açısından satışın sahih olabilmesi için kontrol gücünün el değiştirmesi beklenmektedir. Dolayısıyla Motorin A.Ş.'nin kendine ait bir tüzel kişiliği bulunmakla birlikte, her iki şirketin sahiplerinin aynı olması nedeniyle iki şirket arasında yapılan satış işlemi İslâm hukuku açısından tam olarak sahih nitelendirilemeyecektir.

Kurgulanan bu yapının işleyebilmesi için ya tarafların birbirlerine büyük güven duyması ya da güvenebilecekleri üçüncü bir tarafın bulunması gerekmektedir. Bu noktada, Anglosakson hukukunun önemli öğelerinden trustee müessesesi devreye girmektedir.

Trustee kavramını, Türk hukukundaki kayyum müessesesine benzetmek mümkündür. Ancak kavramsal düzeydeki bu benzerlik, uygulamada bulunmamaktadır. Trustee bir tür servet yönetim kurumudur.

Trustee, başka bir hak sahibi yararına, varlıkları adaletli bir

şekilde koruma ve kullanma zorunluluğuna tâbi olarak maddi varlıkların sahipliğini üzerinde bulunduran kişidir⁵⁴⁵. Trustee, menkul kıymetleştirme işleminde yer alan taraflar arasında aracılık yaparak varlık havuzundan sağlanan nakit akımlarının yatırımcılara aktarılması, portföydeki alacakların durumu izlenerek bunlara ilişkin raporların yatırımcılara iletilmesi görevlerini yürütmektedir.

Yapılandırılmış finansa trustee mekanizması genellikle iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi, doğrudan SPV olan trustee'dir. Örneğin, bir trustee hizmeti vermek isteyen bir banka SPV niteliğinde bir şirket kurmaktadır. Kaynak ihtiyacı olan şirketler de bu şirkete varlık devri yapmaktadırlar. İkinci tip trustee mekanizması ise kaynak ihtiyacı olan şirketlerin SPV kurmaları, ancak SPV'nin yönetimini trusteeye devretmeleri şeklindedir. Her iki mekanizma da aynı sonucu vermektedir. Genellikle ülke hukuk sistemlerinin veya vergi düzenlemelerinin sağladığı avantajlara göre bu iki tip arasında seçim yapılmaktadır.

Sukuk ihraçlarında trustee, taraflar arasındaki güven mekanizmasını sağlayarak sistemin çalışmasını sağlamaktadır. Trustee, devre esas varlıkları sukuk yapısında önceden belirlenen biçimde kiraya vermekte ve vade sonunda kaynak şirkete geri satışını sağlamaktadır. Aynı zamanda, kira gelirlerini sukuk yapısında belirlenen biçimde yükümlü şirketten tahsil etmekte ve bunları sukuk sahiplerine aktarmaktadır. Dolayısıyla, şer'î açıdan geçerli bir sukuk ihracı için SPV'nin yönetiminin trustee veya benzeri bir kurumda olması gerekmektedir. Ancak, örnekteki sukuk yapısına ilişkin örnekte trustee müessesesi bulunmamaktadır.

Yukarıda anlatılanlar dikkate alındığında sukuğa ilişkin esasların birbirine geçmiş üç katman içinde ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır. İlki sukuğun tarafları, bir diğer ifadeyle sukuk yapısında rol alan aktörlerdir. İkinci katman, aktörler arasındaki ilişkileri düzenleyen, aynı zamanda sukuğun hukuksal dayanağı olarak kullanılan İslâmî sözleşmelerdir. Üçüncü katman ise ihracın yapıldığı ülkenin kendine özgü düzenlemeleridir.

Katmanlardan ilki olan sukuğun taraflarını beş ana aktör oluşturmaktadır. Bunlar;

⁵⁴⁵ T. PEDÜK, Servet Yönetimi Hizmetleri, Maliye Finans Yazıları Dergisi, 2009.

Yükümlü: Sukuk ihracından fayda sağlayan hükümet veya şirkettir. Yükümlü, paraya ihtiyacı olan veya fon talep edendir. Bu talebini, bir sukuk ihraç yapısı oluşturarak gerçekleştirmek istemektedir.

İhraççı: SPV şeklinde oluşturulan ve yükümlüyle yatırımcı arasındaki bağlantıyı kuran tüzel kişiliktir.

Yatırımcılar: Sukukları satın alan kişilerdir. Sukuk sahipleri olarak da adlandırılabilirlerdir.

Trustee: SPV'nin ihraç yapısındaki görevlerini yerine getirmesini sağlayan bağımsız olması beklenen yöneticilerdir.

Şer'i Kurul: Sukuk ihracının ve oluşturulan yapının şeriat hükümlerine uygun olup olmadığına ilişkin onay veren danışma kuruluğudur.

Sukuğun ikinci katmanı, sukuğun temelini oluşturan İslâm hukuku sözleşmeleridir. Her sözleşme, sukuğun dayanağı olan varlıkların taraflar arasında nasıl devredileceğine, nakit akımının nereden ve nasıl sağlanacağına, elde edilen kârın nasıl paylaşılacağına ve varlık yönetiminin nasıl ve kim tarafından yapılacağına dair farklı esaslar belirlemektedir. Ayrıca, sukuk temel alınan sözleşmeye göre isim değiştirmektedir. İcara sözleşmesinin esas alınması halinde icara sukuk, mudaraba sözleşmesinin esas alınması halinde ise mudaraba sukuk olarak adlandırılmaktadır.

Sukuğa ilişkin değerlendirme yapılırken dikkate alınması gereken son katman, ihracın yapıldığı ülkenin hukuk kurallarıdır. Ülkemizin de içinde bulunduğu çoğu ülke şeriat hükümlerini hukuk düzenleri içinde tanımamaktadır. Bu durum, İslâmi finans içinde yapılan bir işlemin İslâm hukukuyla birlikte işlemin yapıldığı ülkenin meri mevzuatına uygun olması hususunu ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer ifadeyle yapılan işlemin her iki hukuk düzeni açısından da uygun olması beklenmektedir. Elbette zaman zaman hukuk düzenleri arasında ihtilaflar çıksa da, ihtilaf halinde çözüm genellikle şer'i kurulların verdiği fetvâlarla sağlanmaktadır.

SUKUK: İSLÂM HUKUKU VE İHRAÇ SÜRECİNDEKİ BAZI ÖNEMLİ HUSUSLAR

Sukuğa ilişkin olarak İslâm hukukçuları arasında çeşitli tartışmalar devam etmektedir. Bu tartışmalar iki ana konu etrafında yoğunlaşmaktadır. İlki, sukuğa dayanak varlıkların neler olabileceği hususudur. İkincisi ise sukuk ihraçlarında kurgulanan yapıya ilişkin husustur.

Önceki bölümde ifade edildiği üzere sukuk ihraçları, genel yapısı itibarıyla modern finanstaki VDMK veya VTMK yapısına benzetilmektedir⁵⁴⁶. Modern finansta VDMK veya VTMK yapıları içinde finansal kurumların alacaklarını sıklıkla dayanak varlık olarak kullandıkları bilinmektedir. İslâmi finans kurumlarının benzer alacaklarını bir sukuk ihracında dayanak varlık olarak kullanıp kullanamayacakları hususu İslâm hukukçuları arasındaki tartışma konularının başında gelmektedir⁵⁴⁷.

Uluslararası İslâmi Fıkıh Akademisi'nin 1998 yılında aldığı tavsiye kararlarında;

Sukuk ihraçlarında kullanılacak dayanak varlıkların her türlü helal varlık veya varlık derlemesi olabileceği,

Ancak, bu varlıkların sukuk ihraçlarında kullanılabilmesi için sukuğa dayanak varlıkların çoğunluğunun maddi varlıklar (elle tutulabilir) olması gerektiği, nakit veya borç içeren varlıkların ise hiç olmaması veya minimum düzeyde olması gerektiği, ifade edilmiştir. Ancak, İslâmi finans endüstrisindeki yaratıcı yaklaşımlarıyla gündemdeki ülke olan Malezya'da, Malezya SPK'sına bağlı Şeriat Danışma Konseyi (SAC) günümüz finânsındaki VDMK ve VTMK yapısına uygun biçimde alacakların da sukuk ihraçlarında dayanak varlık olarak kabul edilebileceğine ilişkin onay vermesi ve bu tür sukukların ihraç edilmesi, fakihler arasında uzun süre tartışılmıştır. SAC, bununla da sınırlı kalmamış, BBA veya iyne satışı gibi dayanakları olan çok sayıda borçluluk ve alacaklılık ilişkisi içeren varlığın sukuk ihraçlarında dayanak varlık olarak kullanılabilceğini ifade ederek, Malezya'daki sukuk ihraçlarını oldukça kolaylaştırmıştır⁵⁴⁸.

Diğer taraftan, Malezya'da kamu yararı (maslahat) prensibi yanında Şafi hukuk ekolünün yapısı gereği benimsenen bu yaklaşımın diğer İslâm ülkelerinde de benimsendiğini ifade etmek mümkün değildir. Bu farklılık dayanak varlıklar yanında, sukuk ihraçlarında kullanılan temel sözleşmelerde de farklı yapıların kullanılmasına

⁵⁴⁶ Uluslararası uygulamada zaman zaman VDMK veya VTMK yapıları ile hiçbir şekilde ilişki kurulmayacak biçim ve yöntemlere dayalı olarak da ihraç yapılabildiği görülmektedirse de bunların genele şamil uygulamalar olduğunu ifade etmek mümkün değildir.

⁵⁴⁷ T. Adam, A.G.E.

⁵⁴⁸ T. Adam, A.G.E., S. 48.

neden olmuştur. Aynı dönemde AAOIFI sukuklara ilişkin yayımlanmış olduğu standartlarda farklı sözleşmelerin, dolayısıyla farklı dayanak varlıkların olduğu on dört farklı sukuk türü belirlemiştir.

İslâmi finans alanında sukukların hangi varlıklara dayalı olarak ihraç edilebileceğine ilişkin tartışma, 2008 yılında AAOIFI'nin yayımlanmış olduğu kararlar⁵⁴⁹ büyük ölçüde sonuçlandırılmıştır. AA-OIFI, İslâmi finans kurumlarıyla şer'î danışma kurullarının, ikincil piyasalarda işlem görecektir olan sukuk ihraçlarında aşağıdaki unsurları dikkate almaları gerektiğini belirtmiştir:

1. Bir sukuk, tüm hak ve yükümlülükleri sukuk sahiplerinde bulunan, sahip olunması mümkün olan ve yasal olarak satılabilen gerçek varlıkları (maddi varlıklar, kullanım hakları veya hizmetler) temsil etmelidir. Sukuk ihracını yöneten kimse, bu varlıkların sahipliğinin transfer edildiğini yasal kayıtlarında göstermelidir.

2. Bir sokuğun sadece alacakları ya da borçları temsil etmesi caiz değildir. Ancak, bir ticari veya mali kuruluşun, tüm varlıklarını veya sahip olduğu bir finansal yükümlülük portföyünü satması durumunda, gerçek varlığa bağlı bazı borç ve alacaklar da satışın kapsamına giriyorsa, bu satışıdaki borç ve alacaklar istisnadır.

3. Sukuk ihracını yöneten kimsenin, sokuğun sağladığı getirinin beklenen getiriden düşük çıkması halinde sukuk sahiplerine borç vermeyi önermesi caiz değildir.

4. Mudarib, ortak veya vekilin, sukuk ihracına dayanak varlıkları sukuk sahiplerinden (veya elinde tutan kimseden) vade sonunda nominal değeri üzerinden geri alması caiz değildir. Geri alma işleminin, net değer, piyasa değeri, makul değer veya satış anında karar verilen bir değerden yapılması caizdir.

5. Mudarib, ortak veya vekil olmaması şartıyla kiracının, bir icara sokuğa esas varlıkları sokuğun itfa tarihinde nominal değeriyle geri satın alacağı taahhüdünde bulunması caizdir.”

6. Şer'î danışma kurulları kendilerini sukuk ihracına fetvâ verme işlemiyle kısıtlamamalıdır. Sukuk ihraçlarına esas bütün sözleşme ve dokümanlar bu kurullarca incelenmeli ve bunlara ilişkin gerçek uygulama gözlemlenmelidir.

⁵⁴⁹ http://www.aaofii.com/aaofii_sb_isukuk_Feb2008_Eng.pdf, Erişim tarihi: 12.08.2013.

Görüldüğü üzere AAOIFF'nin belirlediği ilkeler ile Malezya uygulaması büyük ölçüde çelişmektedir. Bu nedenle AAOIFF'nin yaptığı bu açıklama 2008 yılında dünya sukuk piyasasına büyük darbe vurmuştur.

AAOIFF'nin dikkate alınmasını istediği (4) ve (5) nolu maddeler sukuk ihraçlarında kurgulanan yapıya yönelik bir eleştiri niteliğindedir. Sukuk ihraçlarının büyük çoğunluğunun gerçekleştirildiği icara sukuk yapısında, ihraç öncesinde dayanak varlıkların geri alınmasına ilişkin bağlayıcı anlaşmalar yapıldığı bilinmektedir. AAOIFI bu tip anlaşmalarda önceden belirlenen fiyatların, sukuk ihracının şeriat hükümlerine uyumunu bozduğunu ifade etmektedir. Bu hususlardaki çeşitli tartışmalar akademik dünyada devam etmektedir.

Bütün bu açıklamalar ve İslâmi finansın ilkeleri dikkate alındığında sukuk finansmanına ilişkin bazı prensipleri ortaya koymak mümkündür. Bu prensipler kısaca aşağıda yer almaktadır²⁰⁶:

- a. Sukuk ile sağlanan fonlar, helal faaliyetlerde kullanılmalıdır.
- b. Sukuk ile sağlanan fonlar, somut ve maddi belirli varlıkların finansmanı için kullanılmalıdır.
- c. Sukuk yatırımcılarının elde edecekleri gelirler, dayanak varlıktan sağlanmalıdır.
- d. Sukuk yatırımcıları, dayanak varlık ve bu varlıktan sağlanacak nakit akımları üzerinde sahiplik elde etmelidir.
- e. Sukuk yatırımcıları, ihraççı ve diğer tüm tarafların hak ve yükümlülüklerinin net şekilde belirlenmesi gerekir.

SUKUK: TAHVİLLE FARKLARI

Sukuk ile ilgili sıklıkla merak edilen bir diğer konu, tahville farkı olup olmadığı hususudur. Öncelikle sukuğa ilişkin bir önceki bölümde belirtilen beş prensip gözden geçirildiğinde, sukuğun klasik tahvil ve bonodan ayrıldığı görülebilmektedir. Sukuk en basit şekliyle bir varlığa sahip olma ve ondan yararlanma hakkını göstermektedir. Dolayısıyla, sukuk tahvilin aksine, aynı zamanda bir sahiplik sağlamaktadır. Tahvil bir borçlanma aracı olarak sabit veya değişken bir faize dayalıken, sukuk bir varlığa dayalıdır ve getirisi faiz üzerinden değil, varlığın getirisi üzerinden hesaplanmaktadır. Dolayısıyla, sukuk her ne kadar borçlanma aracı olarak kabul edilse de klasik tahvil ve bonoyla arasında ciddi yapısal farklılıklar bulunmaktadır. Söz konusu yapısal farklılıklarına rağmen finansal

piyasalarda sukuk genellikle tahvillerle aynı esaslara göre işlem görmektedir. Çoğu sukuk Londra, Lüksemburg ve İrlanda gibi borsalarda kote edilmekte; ancak, büyük itibari değerleri nedeniyle genellikle tezgah üstü piyasalarda işlem görmektedir. Sukuklar yine tahvillere benzer biçimde kredi derecelendirme notu almaktadır.⁵⁵⁰

SUKUK TÜRLERİ

Günümüzde çok çeşitli sukuk türü bulunmaktadır. Söz konusu çeşitlilik, çalışmanın önceki bölümlerinde açıklanan İslâmi sözleşmelerden kaynaklanmaktadır. Farklı sözleşmeler esas alınarak yapılandırılan sukuklar farklı isimlerle, genellikle de sözleşme isimleriyle adlandırılmaktadır.

1. İcra Sukuk

Çalışmanın önceki bölümlerinde ifade edildiği üzere icara Arapçada “kiralama karşılığı bir şey verme” anlamındadır. Günümüzde ise sukuk uygulamasında yoğun biçimde kullanılan bir sözleşme türüdür. İcra sözleşmesinin sukuk ihraçlarında tercih edilmesinin en temel nedeni, icra sözleşmesiyle sukuğun basit ve kolayca satılabilir bir yapıda yapılandırılabilmesidir.

Ülkemizde sukuk, SPK düzenlemeleriyle mevzuata girmiş ve başlangıçta sadece icara (kiralama) esaslı ile ihraç edilebileceği öngörülmüştür. Bu nedenle de sadece bu yapıyı ele alan düzenlemeler yapılmış, hatta aracın adı “kira sertifikası” olarak ifade edilmiştir. Elbette bu tercihte, “sukuk” gibi Arapça bir İslâmi finans teriminin kullanılmasından doğabilecek politik çekinceler bulunmaktadır. Bu çekinceler bir yana bırakılırsa, ülkemizde “kira sertifikası” olarak bilinen sukuk ile aslında ifade edilen icara sukuktur. Bunun dışındaki sukuk türlerini “kira sertifikası” adı altında kabul etmek çok anlamlı değildir.

İslâm hukukunun satışa ilişkin kuralları büyük ölçüde icara sözleşmeleri için de geçerlidir. Satış ile icara arasındaki fark, birinde

⁵⁵⁰ Özellikle yabancı kaynaklarda sukuk ihraçlarında kredi derecelendirme notu alınmasına büyük önem verilmektedir. Bunun nedeni sukuğun tahvilden farklı bir yapı olmasına rağmen, klasik finansın temel unsurlarından olan ve borçlunun borcunu ödeyebilme kapasitesine ilişkin bir değerlendirme skalası sunan kredi derecelendirme notu alınmasının İslâmi finansın temel ilkeleri ile bağdaşmadığı yönündeki değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle özellikle Bahreyn ve Malezya’da islâmi kredi derecelendirme notu uygulaması gibi girişimler bulunmaktadır.

mülkiyetin devri söz konusuyken diğ erinde sadece kullanım hakkının belli bir süre ile devri söz konusudur. Bu bağlamda, satış sözleşmelerinde olduğu gibi icara da bir finansman metodu olarak değil bir ticari faaliyet olarak doğmuş ve uygulanmıştır.

İslâm hukuku açısından bir kira sözleşmesinin icara olarak adlandırılabilmesi veya İslâm hukuku açısından geçerli olabilmesi için bir dizi kurala uygun bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür²⁰⁹:

1. İcaraya konu varlık, kullanımı ile fayda yaratan bir özelliğe sahip olmalıdır. Hiçbir fayda yaratmayan varlıklar icaraya konu olamaz.

2. İcaraya konu varlığın sahipliği kiraya veren tarafta kalır.

3. Kullanınca tükenen varlıklar, icaraya konu olamaz.

4. Sahiplikten doğ an bütün yükümlülükler kiraya veren tarafa aittir. Ancak, kullanıma bağlı yükümlülükler kiracıya aittir.

5. Kiralama dönemi ve süresi açık şekilde belirtilmelidir.

6. Kiralanan varlığın ne amaçla ve ne şekilde kullanılacağı açık şekilde belirtilmelidir. Kiracı, varlığı sözleşmede yer alan amaçlar dışında kullanamaz.

7. Kiracı, kötü kullanımdan doğ an zararlarından sorumludur.

8. Kiralama dönemi boyunca kiracının kontrolünde olmayan olaylardan doğ an zararlar kiraya veren tarafça karşılanır.

9. Kira bedeli açıkça belirtilmelidir. Ancak, uzun dönemli kiralalarda farklı dönemlere ilişkin farklı kira bedelleri belirlenebilir.

10. İcara akdi sona ermeden kiraya veren tek taraflı olarak kira bedelini arttıramaz.

11. İcara uygulamasının İslâmi finans açısından klasik leasing/kiralama işlemlerinde ayrıldığı beş temel nokta bulunmaktadır. Bunlar;

a. Kiraya veren, varlığa kiralama dönemi boyunca sahip olmalıdır.

b. Kiracı temerrüde düşer veya ödemelerini geciktirir ise kiraya veren faiz işletemez.

c. Kiraya verilen varlığın kullanımına ilişkin şartlar (amaç-usul) sözleşmede açıkça belirtilmelidir.

d. Kiralama, sözleşmenin akdedilmesi ile değil, kiraya konu varlığın kiracıya teslimi ile başlar.

e. Kiralama sözleşmesinin sonunda, kiralanan varlık kiracının mülkiyetine geçecek ise bu durum ayrı bir satış sözleşmesi ile düzenlenir.

İcara sukuk bu yapıyı kullanan sukuklara verilen genel bir isimdir. İcara sukuğun temel mantığı, sukuk sahiplerinin (yatırımcıların) sahip oldukları varlıkları kiraya vererek bu varlıklardan kira geliri elde etmeleri esasına dayanır. İslâmi menkul kıymetler içerisinde en çok rağbet gören ürün olma özelliğini sürdüren icara sukuklar, geleneksel anlamdaki varlığa dayalı menkul kıymetlere benzemekte ve dayanağı olan varlıktaki oransal mülkiyeti gösterdiği için nominal değer, primli değer ya da indirimli değer üzerinden alınıp satılabilmektedir.

İcara sukuk yapısını incelemek için takip edilebilecek işlem adımları aşağıdaki şekildedir:

1. SPV, icara sukuğa dayanak olacak varlığı önceden belirlenmiş fiyat üzerinden yükümlüden satın alır.
2. SPV, bu varlığı satın almak için gereken finansmanı sağlamak amacıyla icara sukuk ihraç eder. Bu sukuklar hem varlık hem de varlığın kiralama gelirleri üzerinde hak sahipliği sağlamaktadır.
3. Sukuklar yatırımcılar tarafından satın alınır.
4. Nakit, SPV'ye geçer. SPV, yükümlüye yaptığı alımın bedeli olarak sukuk ihracından gelen nakdi öder.
5. SPV ve yükümlü arasında icara sözleşmesi yapılır. Mülkiyeti SPV'de olan varlıklar, yükümlüye kiralanır.
6. Yükümlü, periyodik olarak kiralama bedelini SPV'ye öder.
7. SPV, elde ettiği kira bedellerini sukuk sahiplerine dağıtır.

Kiralama dönemi sonunda SPV, mülkiyetindeki kiralamaya esas varlığı yükümlü şirkete geri satar. Bu satış opsiyonel olmakla birlikte, genel olarak icara sukukta kullanılmaktadır.

Önceki bölümlerde açıklandığı üzere SPV'nin yönetimi bir trustee'dir. İslâm hukukunun icaraya ilişkin belirlediği esaslar çerçevesinde icara sukuk yapısında;

- a. Kiralama dönemi ve kira tutarları önceden belirlenmelidir,
- b. Kiralamaya esas olan varlığın kullanım değeri olmalıdır. Kullanılmayan veya kullanılması fayda sağlamayan varlıklar sukuk ihracına konu olamaz. Örneğin, üzerinde mülkiyet tesis edilebilen bir göl veya dağ, kullanıcıya bir fayda sağlamıyorsa sukuk ihracına dayanak olamaz.
- c. SPV'nin, dayanak varlığı sadece kiralaması gerekmektedir. Sahipliğin kiralama süresi boyunca hiçbir surette karşı tarafa

geçmemesi gerekmektedir. Dolayısıyla, sahiplikten doğan yükümlülükler SPV'de (aynı zamanda trustee'de) kalacaktır.

d. Kiralayanın (yükümlü şirket), varlıkları nasıl ve hangi amaçla kullanacağı kiralama sözleşmesinde belirlenmiş olması gerekmektedir.

İcara sukuğa ilişkin ihraç sürecinde, menkul kıymet ihraçları için gereken standart dokümanların yanı sıra (izahname, sirküler, finansal tablolar vb) aşağıdaki tabloda yer alan dokümanların hazırlanması gerekmektedir.

2. Mudaraba Sukuk

Adından da anlaşılacağı üzere mudaraba sukuk, mudaraba sözleşmesinin esas alındığı sukuk türüdür. Hatırlanacağı üzere, mudaraba bir tarafın sermaye (para), diğer tarafın ise emek, bilgi ve tecrübesini ortaya koyduğu bir iş modeli olarak tanımlanmaktadır. Mudaraba ile gerçekleştirilecek projenin bütün masrafları sermaye sağlayan tarafından üstlenilmekte, yönetim ise emeği sağlayan girişimci/mudarib tarafından gerçekleştirilmektedir. Tamamen güvene dayalı bir ortaklık modelinde gerçekleştirilen projenin (işin) kârının daha önceden belirlenen ve anlaşılan bir oran üzerinden taraflar arasında paylaşılması, projenin zarar ile sonuçlanması halinde ise zararın bütünüyle sermaye sahibi tarafından karşılanması esastır. Bu esaslar aynen bir mudaraba sukuk yapısında da kullanılmaktadır.

Mudaraba sukuğun temel mantığı, yükümlü şirketin bir proje oluşturması ve bu projeye sukuk vasıtası ile sermaye bulması esasına dayanmaktadır. Bu süreci adım adım şöyle açıklamak mümkündür:

1. SPV, sukuk ihraç eder.
  2. Yatırımcılar sukuk satın alarak SPV'ye nakit ödeme yaparlar.
  3. SPV, mudaraba sözleşmesine taraf olur.
  4. Yükümlü, mudarib sıfatı ile sözleşmeye taraf olur.
  5. Mudaraba girişimi sukuk ihracından gelen fonlarla finanse edilir ve işletilir.
  6. Mudaraba girişiminden elde edilen kârlar hesaplanır.
  7. Mudarib, mudaraba sözleşmesi kapsamında belirlenen oranda kârdan pay alır.
  8. Kârın kalan kısmı SPV'ye aktarılır.
  9. Kâr, önceden belirlenen dönemlerde sukuk sahiplerine dağıtılır.
- Mudaraba sukuk diğer tüm sukuk türleri gibi ikincil piyasalarda

satılabilir/başkasına devredilebilirler. Ayrıca, bu yapıda İslâmi finansın temel ilkeleri gereği kâr payı garantisi verilemeyeceği açıktır.

Bu yapı, 2007 yılında DP World unvanlı Dubai merkezli bir liman işletme şirketi tarafından bir buçuk milyar dolar tutarında sukuk ihraçında kullanılmıştır. Kurulan yapıda yükümlü şirket DP World olurken, SPV ise DP World tarafından kurulan DP Sukuk Ltd. unvanlı bir şirket olmuştur. Sukuk ihracına konu varlık (mudaraba girişimi) Dubai'deki Jebel Ali Limanının konteyner yükleme ve indirme terminalinin işletilmesi olmuştur. Mudaraba girişimi bu terminalin geliştirilmesini sağlamıştır. İhraç edilen sukukların üçte biri ABD, dörtte biri ise Avrupa kaynaklı yatırımcılar tarafından satın alınmıştır.

3. Muşaraka Sukuk

Bilindiği üzere, muşaraka sözleşmesi esasen iki ya da daha fazla kişinin ticaret yapmak ve buradan elde edilecek kârı paylaşmak üzere kurdukları bir adi ortaklık türüdür. Muşarakada taraflar sadece sermaye ile birlikte emek de ortaya koyabilmektedirler. Görüldüğü üzere bir tarafın emek diğer tarafın sermaye sağladığı mudarabadan farklı olarak muşaraka sözleşmesinde her iki taraf da hem emek hem de sermaye ortaya koyabilmektedir. Çeşitli kaynaklarda muşaraka sokuğun girişim ortaklığı sokuğu (joint venture sukuk) olarak adlandırıldığı da görülebilmektedir.⁵⁵¹

Muşaraka sukukta SPV ve yükümlü arasında belirli bir süre geçerli olmak üzere bir muşaraka sözleşmesi imzalanır ve bu sözleşmede tarafların sorumlulukları, girişime sağlayacakları katkı ve kâr paylaşım oranları belirlenir. Muşaraka sukuk yapısında yükümlü şirket, girişime genellikle arazi benzeri bir varlıkla birlikte bilgi ve emeğini ortaya koyar

Muşaraka sukukta en önemli unsur, muşaraka sözleşmesinin süresinin bitimine kadar yükümlü şirketin SPV'nin muşaraka girişimindeki paylarını satın almasıdır. Bu yapı azalan muşaraka şeklinde zamana yaygın biçimde gerçekleştirileceği gibi vade sonunda yapılacak tek bir satın alma işlemi ile de yapılabilmektedir. Böylece, muşaraka sözleşmesi sona erdiğinde (sokuğun vadesi sona erdiğinde)

⁵⁵¹ M. I. B. M. SHARIF Understanding the Principles and Approaches & Legal Documentation for Sukuk Issuance, Malayca, 2013.

ise sukuk sahiplerinin muşaraka girişimi ve sahip olduğu varlıklar üzerinde hiçbir hakkı kalmamakta, dönem boyunca muşaraka girişiminden elde edilen kârdan aldıkları payın yanı sıra yatırdıkları anaparalarını alıp girişimden ayrılmaktadırlar.

Muşaraka (Girişimi)

Muşaraka sukuğa ilişkin genel yapıyı aşağıdaki süreci adım adım takip ederek açıklamak mümkündür.

1. Yükümlü, muşaraka girişimine sermaye olarak arazi veya benzeri bir fiziki varlık koyar.

2/a) Yatırımcılar, sukuk satın alarak SPV'ye nakit sermaye sağlar.

2/b) SPV, muşaraka girişimine nakit olarak sermaye koyar.

3. Yükümlü, muşaraka girişimini yürütür. Elde edilen kârdan önceden belirlenen oranda SPV'ye aktarır.

4. Yükümlü, elde edilen kârdan kendi payını alır.

5. SPV, elde ettiği kârı sukuk sahiplerine dağıtır.

6. Yükümlü, SPV'nin muşaraka üzerindeki payını daha önceden belirlenen sabit fiyattan satın alır. SPV bu satıştan elde ettiği getiri-yi de sukuk sahiplerine dağıtır.

4. Selem Sukuk

Çalışmanın önceki bölümlerinde ifade edildiği üzere, selem sözleşmesi, ödemenin alıcı tarafından sözleşmenin akdedildiği anda yapıldığı, ancak satışa konu varlığın belli bir vade sonunda alıcıya teslim edildiği istisnai bir sözleşme türüdür.

Selem sukuk yapısı, selem sözleşmesine dayanmakta olup, bu yapıda yatırımcıların sukuk satın alarak sağladıkları fonlar yükümlü şirketin ileride teslim edeceği varlıkları satın almak için kullanılır. Selem sukukta, bir vekil veya garantör de yapı içinde yer almaktadır. Söz konusu vekil veya garantör, yükümlü şirket tarafından ileri tarihte teslim edilecek varlıkları üçüncü taraflara satmaktadır. Zira selem sukuk satın alan yatırımcılar, yükümlü şirketin teslim ettiği varlıkları değil, anaparalarını talep etmektedir. Bu satıştan elde edilen gelir, sukuk sahiplerine dağıtılmaktadır.

Selem sukuk yapısındaki çeşitli ihraçlarda ayrı bir vekil ilân

edilmediği, yükümlü şirketin doğrudan teslim edeceği malları vekil sıfatı ile satarak bu parayı ödediği görülebilmektedir.

Selem sukuk genellikle işletmelerin kısa vadeli likidite gereksinimleri için kullanılmaktadır. Selem sukuğa ait akış şeması aşağıda yer almaktadır:

1. SPV, yatırımcılara sukuk ihraç eder.
2. Yatırımcılar, sukuk için SPV'ye ödeme yapar.
3. SPV, sukuk satışından elde ettiği nakdî akdedilen bir selem sözleşmesi uyarınca yükümlü şirkete geçirir.
4. Selem sözleşmesinin süresinin sonunda yükümlü şirket, teslim etmekle yükümlü olduğu varlıkları vekile teslim eder.
5. Vekil, bu varlıkları belli bir kâr marjı ile satar.
6. Varlık satışından elde edilen nakit SPV'ye teslim edilir.
7. SPV, nakdî sukuk sahibi yatırımcılara dağıtır.

Selem sukuk yapısı yatırımcıların vade boyunca herhangi bir ödeme almamaları getiri ve anaparalarını vade sonunda toplu halde almaları nedeniyle kuponsuz tahvile benzetilebilir⁵⁵².

En bilinen selem sukuk örneği, Bahreyn Merkez Bankası tarafından üç aylık vadelerle alüminyum üzerine ihraç edilen sukuklardır. Bahreyn Merkez Bankası bu aracı fazla fonu olan bankaların kısa vadeli yatırım yapabilmesi amacıyla kullanmaktadır.⁵⁵³

5. Murabaha Sukuk

Hatırlanacağı üzere murabaha, alış fiyatı veya maliyeti üzerine bir miktar kâr ilâve edilerek yapılan satış işlemi olarak tanımlanabilmektedir. Alıcı ödemeyi spot olarak yapabileceği gibi vadeli olarak taksitli de yapabilmektedir. Murabaha sukuk İslâmî finans alanında kullanılmakla birlikte halen tartışmalı görülen bir yapıya sahiptir.

Murabaha sözleşmesine dayalı sukukta SPV, sukuk ihracı ile elde edilen fonlar ile bir emtia satın alarak emtiayı yükümlü şirkete satmaktadır. Yükümlü ise satışa ilişkin ödemeleri belli vadelerde taksitli olarak yapmaktadır. Bu yapı sabit getirili bir sukuk oluşturmaktadır.

⁵⁵² F Jamaldeen, A.G.E., S. 222.

⁵⁵³ F Amaldeen, A.G.E., S. 222.

Ne var ki murabaha sukuk, şeriatı tam uyum arayan çoğu yatırımcı açısından uygun görülmemektedir⁵⁵⁴. Bunun nedeni, murabaha satışından kaynaklanan ödemelerin bir borcu temsil etmesi ve İslâm hukuku açısından (belli hukuk ekolleri açısından) borçların alış-veriş konu olamamasıdır.

Ancak, bu sıkıntının aşılması için murabaha sözleşmelerine dayanan alacaklar genellikle başka sözleşmelere dayanan varlıklarla aynı havuzlarda toplanmakta ve bu şekilde sukuklar için kullanılmaktadırlar. Kimi İslâm hukukçusu bu tür karışık sözleşmelerin olduğu havuzların % 50'den fazlasının icara gibi maddi duran varlıklara dayalı sözleşmelerden oluşması halinde, diğer sözleşmelerin de sorunsuz olarak sukukta kullanılabilirliğini ifade etmektedir⁵⁵⁵. Ancak, söz konusu görüşün genel kabul görmüş bir görüş olduğunu ifade etmek mümkün değildir.

Kısmen basitleştirilmiş bir murabaha sukuk yapısına ilişkin açıklamalar aşağıdaki şekildedir;

1. SPV, sukuk ihraç ederek bunları yatırımcılara satar. Yatırımcılardan sağlanan fonlar SPV'ye teslim edilir.
2. SPV, tedarikçiden emtiayı satın alır.
3. SPV, emtiayı murabaha sözleşmesi çerçevesinde yükümlüye satar.
4. Yükümlü şirket, emtiaya ilişkin ödemeleri (maliyet + kâr) belirli vade süresinde taksitler halinde SPV'ye öder.
5. SPV, taksitleri tahsil ettikçe sukuk sahiplerine dağıtır.

6. İstisna Sukuk

Çalışmanın önceki bölümlerinde açıklandığı üzere, istisna sözleşmeleri, bir alıcı ve bir üretici arasında akdedilen sözleşmelerdir. Bu sözleşme yapısında üretici, alıcının talep ettiği ürünü imal ederek ilerideki bir vadede teslim etmeyi taahhüt etmektedir. Sözleşmenin sahîh olarak kabul edilebilmesi için fiyatın sabit olması ve ürüne ilişkin özelliklerin iki tarafın da kabul ettiği şekilde açık olarak belirlenmiş olması gerekmektedir.

İstisna sukuk ise adından da anlaşılacağı üzere, istisna sözleşmesinin esas alındığı bir sukuk tipidir. Bu yapıda sukuk sahipleri olan yatırımcılar alıcı, yükümlü şirket ise üreticidir.

⁵⁵⁴ O.1. Bacha, A.G.E., S. 41.

⁵⁵⁵ E. Jamaldeen, A.G.E., S. 220.

İstisna sukuk genellikle büyük inşaat projeleri için kullanıldığından, inşaatın bitmesine müteakip inşa edilen varlığın satılması dışında kiraya verilebilmesi de mümkündür. Uygulamada istisna sukuk içinde icara sözleşmesinin de yerleştirildiğini görmek mümkündür. Kullanılan icara sözleşmesi genellikle 'icara sümme el bey' (al ijarah thumma al bai) tipi sözleşmelerdir. Hatırlanacağı üzere, bu işlemde kiralanan varlığın mülkiyeti kiralama süresi sonunda belli bir bedelin ödenmesi karşılığında kiralayana geçmektedir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu sözleşme türü kiralama (icara) ve satış (bey) işlemlerinin bir kombinasyonudur. Bir diğer icara sözleşmesi türü olan icara ve iktina (İjara Wa-Iqtina) veya icara muntehiye bi't-temlik (ijarah Muntahia Bit-tamleek) sözleşmelerinin de kullanılması mümkündür. Ancak, bu sözleşmelerin kullanılması durumunda tarafların birbirlerine karşılıklı alma veya satma vaadi yapılamamaktadır.

İcara sözleşmesinin bulunduğu bir istisna sukuk yapısı işlem sırası aşağıdaki şekildedir;

1. SPV sukuk ihraç ederek yatırımcılara satar.
2. SPV, üretici sıfatı taşıyan yükümlü ile bir istisna sözleşmesi imzalar ve üretilecek varlığın siparişini verir. Ödemeyi, yatırımcılardan sağladığı fonlarla nakden yapar. Bu aşamada SPV ve yükümlü arasında ayrı bir icara sözleşmesi imzalanır. Yükümlü bu sözleşmede kiracı sıfatı ile hareket eder. Yükümlünün istisna sözleşmesi ile sipariş edilen varlığı üretimi/inşası ile birlikte varlığın mülkiyeti istisna sözleşmesi uyarınca SPV'ye geçer. SPV ile kiracı sıfatı taşıyan yükümlü arasında varlığın kiralınmasına ilişkin bir sözleşme imzalanır.
3. Projenin tamamlanmasını müteakip, dayanak varlık SPV'ye devredilir.
4. SPV önceden imzalanan icara sözleşmesi uyarınca varlığı yükümlüye kiralar.
5. Yükümlü, kira ödemelerini SPV'ye yapar.
6. SPV, elde ettiği kira gelirini sukuk sahiplerine dağıtır.
7. Sukuğu vade bitiminde SPV varlığı yükümlüye satar.
8. Yükümlü, alım bedelini spot olarak SPV'ye dağıtır.
9. SPV, elde edilen bu satış gelirini sukuk sahiplerine dağıtır.

İstisna sukuk, tarafları bağlayan kompleks yapısı nedeniyle ikincil piyasalarda alım satıma konu olamamaktadır²²⁰. Ayrıca, bazı İslâm

hukukçularının istisna sukuk anlaşmalarında sıklıkla görülen bağlayıcı icara sözleşmelerine karşı olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

7. Diğer Türler

Sukuk ihraçları, detayları açıklanan temel sözleşmeler bazında verilen örneklerle sınırlı kalmamaktadır. Sukuğa artan ilgi bu alandaki finansal mühendislik çalışmalarının sayısını arttırmış ve çok farklı karmaşık sukuk yapısı son yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Sukuğun her türüne bu çalışmanın kapsamı içinde değinmek mümkün değildir. Esasında sukuk başlı başına bir çalışma olacak nitelikte bir alandır. Türleri, ihraç prosedürleri ve ihraç sonrası işlemleri oldukça ayrıntılıdır.

Önceki bölümlerde açıklanan sukuk türlerinde olduğu gibi diğer sukuk türleri de İslâm ticaret hukuku içinde yer alan çeşitli sözleşme türlerini esas almaktadır. Genellikle de istisna sukuk örneğinde olduğu gibi birden fazla sözleşmenin birlikte kullanıldığı sukuk türleridir. Bunlara örnek olarak;

- Çok sayıda farklı sözleşmeye dayalı varlıkların oluşturduğu havuzlara dayalı hibrid/melez sukuk (murabaha sukuğa benzer bir yapı)
- Hisse senediyle değiştirilebilir sukuk,
- Hisse senedine dönüştürülebilir sukuk,
- BBA Sukuk
- Vekalet sukuk

gösterilebilir.

SUKUK: BAZI DEĞERLENDİRMELER

Sukuk günümüzün en fazla ön plana çıkan İslâmî finansal aracı olmakla birlikte, bazı hukuki sorunları da beraberinde taşımaktadır. Önemli sorunların başında sukuk ihraç edenler ile sukuk talep edenler arasındaki hukuki bakış açısı farklılığı gelmektedir. Bugün Ortadoğu kaynaklı sukuk ihraçları artmaya başlamış olsa da global anlamda sukuk ihraçları yoğun biçimde Malezya'da yapılmaktadır. Sadece Malezya şirketleri değil, aynı zamanda dünyanın diğer bölgelerindeki şirketler de Malezya'daki görece esnek hukuk yapısı nedeniyle ihraçları bu ülkede yapmaktadırlar. Sukuk aracına talep gösterenler genellikle servetlerini petro-dolarla sağlamış olan Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan kökenli bankalardır. Dolayısıyla, Malezya ve Ortadoğu

ülkeleri arasında hukuki yaklaşım farklılıkları bulunmaktadır. Bu sorunun standartlaşma ile çözümlenebileceği umulmaktadır.

Diğer taraftan bir başka sorun Londra, Lüksemburg ve Dublin gibi uluslararası kabul görmüş finansal merkezlerde yapılan sukuk ihraçlarından kaynaklanmaktadır. Sukuğa ilişkin dokümanlar ve tarafların yükümlülükleri genellikle şeriata göre belirlenmekle birlikte söz konusu finansal merkezlerin hukuk sistemleri tarafından şariat kuralları tanınmadığı için olası sorunlar finansal merkezin hukuk düzeni içinde çözümlenmektedir. Dolayısıyla İslâmi finans adı altında gerçekleştirilen işlemlere ilişkin sorunların, klasik finans sistemi için oluşturulmuş kurullarla çözümlenmesi sorunu oraya çıkabilmektedir.

Bir diğer sorun ise menkul kıymetleştirme esasına dayanan sukuk mekanizmasının ortak hukuk sisteminin önemli bir mekanizması olan kayyum veya İngiltere'deki adı ile trustee mekanizmasına bağlı olmasıdır. Her ne kadar ülkemizde SPK tarafından çeşitli düzenlemelerle bu mekanizma oluşturulmaya çalışılmakla birlikte, dayanak varlık Türkiye'de ise yurtdışında (örneğin Londra'da) yapılan bir sukuk ihracında yatırımcılar açısından bir sorun doğmaktadır. Zira Türk hukuk sisteminde SPK'nın düzenlediği yapı ile yurtdışındaki yapı, detayda bazı farklılıklar içermektedir.

Bu sorunlar elbette sadece sukuk ile ilgili sorunlar değildir. Genel olarak uluslararası finansal sistemin yaşadığı sorunlardır. Ancak İslâmi finans alanında belli bir standartlaşma olmadığı için bu sorunlar daha derin hissedilebilmekte ve uluslararası yatırımcılar arasında daha büyük güven sıkıntısı doğurabilmektedir.

On İkinci Bölüm
İSLÂMÎ SİGORTACILIK (TEKÂFÛL)⁵⁵⁶

G ünümüz modern şehir yaşamında çoğu kişi için sıradan bir olgu haline gelen sigorta, ekonomideki çarkların güvenle dönmesini sağlayan yapıların başında gelmektedir. Tüm varlık ve girişimlerin *risk* adı verilen belirsizliklerin tehdidi altında olduğu dünyamızda, sigorta risklerin gerçekleşmesi halinde doğan zararı karşılamakta, böylece geleceğin maddi açıdan öngörülebilir hale gelmesini sağlamaktadır. Sigorta, kişi ve kurumlara ekonomi içinde yatırım yapılabilmesini sağlayan güven ortamını sağlayarak geleceğin planlanmasını mümkün kılmakta ve girişimciliği teşvik etmektedir. Zira sigorta kurumunun olmaması halinde girişimci elinde bulunan sermayenin büyük bir kısmını ihtiyat için ayırmalı ve gelecekte oluşabilecek zararlarda kendi zararını tazmin edecek güçte olmalıdır. Açıkça ifade etmek gerekirse günümüzde sıradan hale geldiği için çok dikkate alınmasa da sigortacılığın olmadığı bir ortamda çoğu kişi, varlık edinimlerinde daha çekingen hale gelecektir. Bu nedenle sigortacılığın olmadığı az gelişmiş çoğu ülkede kişiler yatırım yapmaktan kaçınmaktadır.

Sigortacılığın tarihi antik Mısır'a kadar uzanmakla birlikte, "büyük adetler kanunu" olarak adlandırılan kurama dayanmaktadır. *Büyük adetler kanunu*, tesadüfi bir olayın gerçekleşme oranının deneme

⁵⁵⁶ İslami Finans, Atilla Yanpar, scala y. 2015. S. 253-269.

sayısı arttıkça istikrarlı bir şekil kazanacağını ifade eden istatistik prensibidir. Örneğin, bir para beş kere atıldığında beşinin de “tura” düşme olasılığı vardır, ancak bir milyon kere atıldığında bir milyonunun da “tura” düşme olasılığı yok denecek kadar azdır. Sigorta sektörü açısından bu kuram, bir yıllık bir zaman diliminde on adet arabanın her birinin birer defa kaza yapma olasılığının oldukça yüksek olduğunu ancak aynı dönemde yüz bin arabanın her birinin birer defa kaza yapma olasılığının oldukça düşük olduğu anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla aynı riske maruz kalan kişiler bir araya gelerek gerçekleşen riskleri hep birlikte karşıladıklarında, kişi başına düşen ödeme miktarı düştüğünden büyük bir risk bile herkes için karşılanabilir hale gelmektedir. Bir araya gelen kişi sayısı ne kadar fazla olursa, kişi başına düşen zarar miktarı o kadar tahmin edilebilmektedir. Büyük adetler kanunu bu noktada devreye girerek aynı riske konu olan kıymetlerin sayısı ne kadar fazla olursa, gerçekleşecek hasarın, riskin oluşma ihtimaline o denli yakın olacağını ortaya koymaktadır.

Bu kapsamda büyük adetler kanunu çok basitçe şunu ifade etmektedir; sigortacılığın başarılı olması için çok sayıda kişinin katılımcı olması gereklidir.

Sigortacılık sistemi günümüzde oldukça basit bir yapı içinde faaliyet göstermektedir. Bir sigorta şirketinin organizasyonu altında bir araya gelen sigortalılar gelecekteki hasarları karşılamak için prim adı verilen ücreti ödemektedirler. Prim tutarına, hasarlar için yapılacak ödemelerin yanı sıra, sigorta şirketinin işletme masrafları, kârı, vergiler, acente komisyonları gibi kalemler de dâhil olmaktadır.

Sigorta şirketleri topladıkları primleri bir araya getirmekte (havuz) ve riskin gerçekleşmesi halinde katılımcıların zararını karşılamaktadır. Büyük adetler kanununun getirdiği zorunluluk nedeniyle daha fazla katılımcıya ihtiyaç duyan sigorta şirketleri, bunun için de *reasürans* denilen “tekrar sigortalama” sistemini oluşturmuşlardır. Bu sistem sayesinde sigorta şirketleri üzerlerindeki riskleri tekrar sigortalatarak kendilerini güvence altına alabilmektedirler.

Sigortacılığın ekonomi içindeki tüm bu işlevine rağmen, çoğu Müslüman sigortacılığa çok sıcak yaklaşmamaktadır. Ancak, Müslümanların da sağlıklı bir ekonomik yapıya kavuşabilmesi için

sigortacılık veya aynı işlevi sağlayan bir mekanizmaya ihtiyaç duyduğu açıktır. İşte bu ihtiyaçtan *tekâfûl* (takafül) adı verilen İslâmî sigortacılık kurumu doğmuştur. İzleyen alt bölümlerde İslâm dünyasının geleneksel sigortacılık sektörüne sıcak bakmamasının temel nedenleri ile tekâfûl sistemine ilişkin detaylar açıklanacaktır.

KLASİK SİGORTA SİSTEMİ VE İSLÂM HUKUKU

Müslüman toplumlarda sigortacılık sistemine başlangıçta oldukça soğuk durulmuştur. Bu uzak duruş iki temel nedene dayanmıştır. Sigortacılık sistemine verilen ilk tepki, “riskin azaltılması” kavramının İslâm’a uygun olmadığı yönünde oluşan genel kabulden kaynaklanmıştır. Bu görüşün dayanağı, dünyevi her fiilin Allah Teâlâ kaynaklı olmasıdır. Dolayısıyla bu görüşe göre insanlar fiillerinin sonucu oluşabilecek maddi zararları azaltmaya ve bunlardan kaçınmaya çalışmamalıdır.

Müslüman toplumların sigortacılığa karşı mesafeli duruşundaki ikinci neden ise bu toplumlardaki geleneksel yapının, batı medeniyetinde pek fazla görülmeyen, yardımlaşma olgusunu içermesi olmuştur. Bu kapsamda, oldukça küçük ölçülerde varlık birikimlerine sahip bu toplumlar sigortacılığa ihtiyaç duyulmamıştır. Özellikle Müslüman tüccar topluluklarında görülen sandık ve lonca gibi yapılanmalar günümüzdeki anlamıyla sigorta görevini görmüştür.

Ancak, zaman içinde Müslüman toplumlardaki yapısal değişim ve ekonomik gelişim düzeyi ticaretin ve günlük yaşamın getirdiği riskleri, geleneksel yardımlaşma mekanizmalarıyla karşılanamayacak boyutlara taşımıştır. Böylece sigortanın, Müslüman toplumlar için de bir ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır.

İslâm hukukçularının gerek Hz. Muhammed’in (sav) devenin bağlanıp sonra tevekkül edilmesi konusundaki hadisi, gerekse Kur’an-ı Kerim’de yer alan Âyet-i Kerimler (Bakara 2/185; Nisa 4/28) “..Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez...” , “Allah sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır.” dikkate alındığında sigortacılığın veya sigorta sisteminin prensip olarak İslâm’a aykırı olmadığı, bilakis Müslümanların

Rasûlullah'ın hadisi doğrultusunda zararlara karşı gereken önlemleri almaları gerektiği konusunda bir fikir birliği oluşmuştur⁵⁵⁷.

Ancak İslâm hukukçularının sigortaya ilişkin bu ılımlı yaklaşımı günümüz modern sigortacılığının faaliyetlerine ilişkin bir yaklaşım değildir. Bu bakış açısı genel olarak sigortacılığın, gerçekleştirmeye çalıştığı amaçlara yönelik bir yaklaşımdır. Günümüz klasik sigorta sistemi İslâm hukukçularından olumlu bir fetvâ alamamıştır.

Sigortacılık sistemini inceleyen İslâm hukukçuları, klasik sigorta sisteminin İslâmi prensiplerle çeliştiği noktaları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Belirsizlik (Garar)

İslâm hukukçularının tamamında olmasa da önemli bir bölümünde klasik sigortacılığın önemli ölçüde garar taşıdığı yönünde bir görüş bulunmaktadır⁵⁵⁸. Bu görüş sahiplerine göre klasik sigorta sisteminde sigorta eden ve sigorta edilen kişi arasında bir sözleşme imzalanmakla birlikte, sözleşmenin şartları her iki taraf için de kesinlik taşımamaktadır. Öncelikle sözleşme hükümleri şarta bağlı olup sadece, bir hasar gerçekleşmesi durumunda uygulanabilecektir. İkinci husus iki tarafın da, riskin gerçekleşmesi durumunda ödenecek tazmin tutarının ne olacağı hususunu bilmemesidir. Riskin oluşması sonucunda, tarafların ödenmesi gereken tazmin miktarı konusunda bir anlaşmazlık doğması olasıdır. Sonuç olarak İslâm hukukçuları, geleneksel sigortacılık sözleşmelerinde tarafların hak ve yükümlülüklerin belirsiz olması nedeniyle şeriata aykırı olduğunu düşünmektedirler⁵⁵⁹.

2. Kumar (Meysir)

İslâm hukukçularının tamamında olmasa da önemli bir bölümünde klasik sigortacılığın kumara benzer bir yapısı olduğu yönünde bir görüş bulunmaktadır⁵⁶⁰.

Bu hususta dile getirilen ilk nokta sigorta sözleşmeleri süreli olması ve süre sonunda sigortaya konu riskler gerçekleşmez ise sigorta edilen kişinin ödediği primlerin tamamıyla sigorta şirketine kalması

⁵⁵⁷ M. Ayub, A.G.E., S. 418.

⁵⁵⁸ M. Ayub, A.G.E.

⁵⁵⁹ A. Korshid, *Islamic Insurance: A Modern Approach To Islamic Banking*, Oxon, 2004.

⁵⁶⁰ M. Ayub, A.G.E.

hususudur. Dolayısıyla sigorta bu noktada şarta bağlı bir olayın gerçekleşmemesi halinde bir tarafın koyduğu parayı kaybetmesi şeklinde tanımlanabilecek bir yapıdır. Bu tip bir yapı da şeriat açısından kumar olarak değerlendirilebilir⁵⁶¹.

Bu yapı, karşı ayağındaki sigorta şirketi açısından da kumara benzemektedir. Eğer büyük bir afet gerçekleşirse, prim ödeyenlere büyük ödemeler yapılacak ve sigorta şirketi kaybeden taraf olacaktır. Eğer toplanan primlerden daha düşük ölçüde hasar talebi olursa bu durumda sigorta şirketi kazanacaktır. Bu noktada, İslâm hukukçularının bir bölümü bu yapıyı kumar olarak tanımlamaktadır.

3. Faiz (Riba)

Günümüz klasik sigorta sisteminin garar veya kumar içerdiği yönündeki görüşlerin, tüm İslâm hukukçularınca paylaşıldığını ifade etmek mümkün değildir. Ancak tüm İslâm hukukçuları klasik sigorta şirketlerinin topladıkları primleri faiz içeren araçlarda değerlendirdiklerini kabul etmektedirler⁵⁶². Dolayısıyla sadece faiz nedeniyle dahi Müslümanların klasik sigortacılık sistemi içerisinde yer alması uygun görülmemektedir.

TEKÂFÜL-İSLÂMÎ SİGORTA

Tekâfül kelimesi, Arapçada “kefalet” (kafala) kökünden gelmekte ve garanti veya karşılıklı garanti anlamlarını taşımaktadır. Tekâfül sisteminin kökeni eski Arap kabilelerinde Rasûlullah dönemine kadar uzanmaktadır⁵⁶³.

Modern tekâfülün tarihçesi ise oldukça yenidir. İlk İslâmî sigorta şirketleri 1979’da Sudan ve BAE’de kurulmuş olmakla birlikte tekâfül sistemi ile ilgili modern ilk düşünceler Mayıs 1981’de yapılan İslâm Bankaları ve Ekonomik İşbirliği Stratejileri Uluslararası Sempozyumu’nda ele alınmıştır⁵⁶⁴. İslâmî sigortacılığın tekâfül sistemi içinde yapılabileceğine ilişkin ilk şer’î karar ise İslâm Konferansı Örgütü Fıkıh Konseyinin, tekâfül sistemini, klasik sigortacılığa

⁵⁶¹ A. Korshid, A.G.E.

⁵⁶² E. Jamaldeen A.G.E., S. 295.

⁵⁶³ A. Çalık, A.G.E., S. 31.

⁵⁶⁴ A. Çalık, Tekâfül Sigorta Sistemi Ve Katılım Bankalarında Uygulanabilirliği, Van, 2011, S. 32.

karşı, işbirliğine dayalı alternatif bir sistem olarak tanımlamasına ilişkin 1985 yılında aldığı karardır.⁵⁶⁵

Tarihçe bir yana bırakılırsa, teorik olarak tekâfül, üyelerin belli riskleri paylaşmak ve birbirlerine yardım etmek için (kâr amacı olmaksızın) oluşturdukları ortak bir havuzdur. Günümüzde İslâmi sigortacılığı tanımlamak için kullanılan bir terimdir.

Tekâfül sistemini tam olarak anlayabilmek için öncelikle temelinde yatan bazı temel ilkelere göz atmak gerekmektedir. İslâmi finansın bir parçası olan tekâfül sistemindeki bütün işlemlerin, öncelikle çalışmanın önceki bölümlerinde detaylı biçimde açıklanan İslâmi finansın temel ilkelerine uyumlu olması gerektiği açıktır.

İslâmi finansın temel ilkeleri içinde başta gelen faiz, kumar ve garar yasaklarının klasik sigorta sistemi içinde yer bulması yönündeki görüşler nedeniyle tekâfül sisteminin farklı bir konseptte yapılandırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Özellikle kumar ve belirsizliğin ortadan kaldırılabilmesi ancak ve ancak tekâfül sisteminin risk paylaşımı ve yardımlaşma temelleri üzerine kurulması ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda tekâfül sistemine yön veren dört temel ilke bulunmaktadır.⁵⁶⁶

1. Müşterek Risk Paylaşımı

Tekâfül sisteminin temel dayanağı müşterek risk paylaşımıdır. Tekâfül katılımcıları bir havuza parasal katkıda bulunmakta ve paylaştıkları riskin gerçekleşmesi durumunda havuzdan (diğer üyelerce sağlanan kaynaklardan) yardım almaktadırlar. Klasik sigortacılıkta ise risk bir taraftan diğer tarafa transfer edilmektedir. Bir diğer ifadeyle klasik bir sigorta sözleşmesi imzalayan kişiler, sigorta şirketine bir prim ödeyerek riski bütünüyle üstlenmesini istemektedirler. Tekâfül sisteminde ise risk üyeler arasında paylaşılmaktadır.

2. Karşılıklı Sorumluluk

Tekâfülde temel amaç kâr elde etmek değildir. Tekâfül üyeler arasında karşılıklı yardımlaşma esasına ve bunun getirdiği karşılıklı

⁵⁶⁵ M. Ayub, A.G.E., S. 418.

⁵⁶⁶ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 63.

sorumluluğa dayanmaktadır. Her tekâfül üyesi diğer tüm üyelerin risklerini paylaşmakta ve sorumluluğunu üstlenmektedir.

3. Karşılıklı Koruma

Tekâfülde her üye karşılaşacakları zarar ve kayıplara karşı birbirlerini karşılıklı olarak korurlar.

4. Üyeler Arasında Dayanışma

Tekâfüle katılan her üye katıldıkları grubun parçası olmaktadır. Grubun bir araya gelmesindeki temel ilke üyelerin birbirleri ile dayanışma içinde olmasıdır.

Bu ilkeler ışığında klasik sigorta ile tekâfül arasında bazı ilkelere yaklaşım farklılıklarının olduğu görülmektedir. Sigorta şirketlerinin amacı kâr elde etmekken tekâfüldeki asıl amaç dayanışmadır. Söz konusu dayanışma, net primlere ilave olarak sigorta şirketine ödenen komisyonların ödenmemesine ya da daha az ödenmesine, bir diğer ifadeyle primlerin daha düşük olmasına sebep olabilmektedir.

Tekâfül sigorta sistemi, günümüz klasik finans sistemi içindeki kooperatif sigortacılığı ile benzeşen yönlere sahiptir. Ancak bu benzerlik genellikle yardımlaşma ve işbirliği esaslarında bir benzerlik olup kooperatif sigortacılığının uygulamalarının bütünüyle İslâm hukukuna uygun olduğunu ifade etmek mümkün değildir.

Ülkemizde sigortalara ilişkin olarak Diyanet İşleri Başkanlığının 04.07.2005 tarihli Kurul Kararı bulunmaktadır⁵⁶⁷. Söz konusu karar metninde;

Genel olarak, sosyal sigortalar, karşılıklı sigortalar ve ticarî sigortaların caiz olduğuna,

Kâr payı esasına dayalı çalışan birikimli hayat sigortası ile bireysel emeklilik tasarruf ve yatırım sisteminin ise yatırılan primlerin, dinen helâl olan alanlarda değerlendirilmesi durumunda caiz olduğuna,

Konusu din tarafından yasaklanmış olan sigortanın caiz olmadığına ilişkin hüküm verildiği ifade edilmektedir. Ancak söz konusu kararda tekâfül sistemine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır.

⁵⁶⁷ Bkz: <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dy/KurulDetay.aspx?ID=1134>.

TEKÂFÛL SİGORTA SİSTEMİNİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Tekâfûl sistemi basitçe, katılımcıların bir tekâfûl yöneticisi tarafından yönetilen bir ortak fon havuzuna katkı sağlaması ve fonun korumaya aldığı bir riskin gerçekleşmesi halinde ise fon tarafından katılımcıya maddi yardım yapılması esasına dayanmaktadır.

Katılımcıların yaptıkları katkı, fonun yönetilmesi, paydaşların İslâm hukuku yönünden durumu gibi kıstaslar değerlendirildiğinde, günümüzde üç temel tekâfûl modeli bulunduğu görülmektedir. İslâmî finansın diğer tüm alanlarında olduğu gibi söz konusu bu üç model de İslâm ticaret hukukunun tanımladığı farklı sözleşmelere dayanmaları nedeniyle ayrıışmaktadır. Bu modeller şu şekilde sıralanabilir:⁵⁶⁸

1. Mudarabaya dayalı tekâfûl,
2. Vekâlete dayalı tekâfûl,
3. Vekâlet ve vakıfa dayalı tekâfûl.

Başlangıçta belirtildiği üzere tekâfûlde, katılımcılar belirli bir risk için ödedikleri paralarla bir birikim fonu oluşturmakta ve fondan riskin meydana gelmesi durumunda ilgili katılımcıya zararının karşılanması için finansman sağlanmaktadır.

Bu bağlamda tekâfûl yapısında üç taraf bulunmaktadır:

- Hissedarlar (Tekâfûl şirketinin sahipleri),
- Yönetici (Tekâfûl işini yürüten/Operatör),
- Poliçe sahipleri (Sigorta edilenler/Katılımcılar).

Taraflardan biri olan hissedarlar, tekâfûl fonunu (girişimi) ilk başlatan ve tekâfûl şirketini kuran kişilerdir. Yöneticiler, tekâfûl fonunu ve onun günlük işlemlerini yönetenlerdir. Üçüncü katılımcı ise poliçe sahipleri veya sigorta edilenlerdir. Bir diğer ifadeyle tekâfûl sisteminin katılımcıdır. Elbette bir tekâfûl kurumu bir İslâmî finans kurumu olduğu için bütün İslâmî finans kurumlarında bulunan şer'î danışma kurulları da bu sistemin bir tarafıdır.

Tekâfûl yapılanmasında, tekâfûl fonunu ilk kuran hissedarlar yatırımları karşılığında tekâfûl fonunun yaşamı süresi boyunca

⁵⁶⁸ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 64.

belli bir ücret almakta, ayrıca fonun/şirketin kâr elde etmesi halinde de kardan pay alabilmektedirler. Bu bağlamda her ne kadar tekâfül sisteminin amacı salt olarak kâr elde edilmesi değilse de, pratikte tekâfül fonunu kuranların bu girişimleri dolayısıyla kâr elde ettikleri açıktır.

Diğer taraftan bir grup insanın bir araya gelerek, bir tekâfül girişimi başlatması mümkün olarak görülse de pratik nedenlerle bu durum genellikle finansal kurumlarca başlatılmaktadır. Çoğu ülkede sigortacılık, diğer finansal hizmetlerde olduğu gibi ayrı bir yasal mevzuatla düzenlenmekte ve bu duruma ilişkin belirli sermaye ve idari kapasite şartları bulunmaktadır. Bu nedenle gerçek hayatta tekâfül sisteminin kurulabilmesi için de belli bir büyüklükte fonun kurulması gereklidir. Tekâfül girişimine başlangıç sermayesini hissedarlar koymaktadır. Benzer şekilde bu fonun yönetilmesi yasal mevzuata tâbi olup belli izinlere ve kapasiteye sahip şirketler veya kişilerce gerçekleştirilebilmektedir. Bu durum, uygulamada tekâfül yöneticisi olarak adlandırılan kurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Tekâfül fonunun veya şirketinin yöneticisi (tekâfül operatörü), klasik bir sigorta şirketinin karşılığıdır. Ancak ikisi arasındaki temel fark iş modelinde yatmaktadır. Klasik sigorta şirketinde poliçe sahipleri sigorta fonuna ortak olmadıkları için klasik sigorta şirketinin temel faaliyeti, biriken fonları yönetmek, hasar taleplerini incelemek, gereken ödemeleri belirlemek ve kârı maksimize etmektir. Tekâfül yöneticisinin temel görevi ise poliçe sahiplerinin fonlarını yönetmektir.

Tekâfül sistemi ile klasik sigorta sistemi arasındaki temel kavramsal farklılıkların başında ise sisteme katılanların aldıkları pozisyon gelmektedir. Klasik sigortacılıkta, sigorta sistemine giren kişiler, poliçe sahipleri olarak adlandırılmaktadır. Bu kişiler belli bir prim ödeyerek risklerini sigortalatmaktadırlar. Tekâfül sisteminde ise sisteme katılanlara katılımcı adı verilmektedir. Katılımcılar belli bir katılım ücreti ödeyerek tekâfül fonuna ortak olmaktadır.

Tekâfül sistemindeki bir diğer önemli nokta ise bir tekâfül fonunun faaliyetleri sırasında açığa düşmesi (varlıkların borçları

karşılayamaması) halinde sermaye desteği veya sermaye artırımına ihtiyaç duyacak olmasıdır. Böyle bir durumun oluşması halinde, İslâm hukuku açısından tekâfül fonunun katılımcıları açığı kapatmakla sorumludur. Bu durumda, katılımcılardan ekstradan bir katkı yapılması beklenmektedir. Ancak, gerek sigortacılığa ilişkin ulusal mevzuatlar gerekse de sistemin bu şekilde sağlıklı işleyebilmesinin mümkün olmaması nedeniyle pratikte hissedarlar tarafından fona karz-ı hasen esasına dayalı olarak borç verilmesi yöntemi uygulanmaktadır. Fonun olası açığı bu şekilde kapatılmakta, fon havuzunda tekrar birikim sağlanması sonrasında ise hissedarlara geri ödeme yapılmaktadır⁵⁶⁹.

Tekâfül sistemi üç model altında işletilebilmektedir. İzleyen alt bölümlerde farklı tekâfül modelleri incelenmektedir.

1. Mudaraba Modeli

Hatırlanacağı üzere mudaraba bir tarafın *sermayedar* (rab-bu'l-mal/ rab al mal) olarak sermayeyi, diğer tarafın *girişimci* (mudarib) olarak emeği sağladığı bir tür ortaklıktır. Her iki taraf arasında mudaraba anlaşması çerçevesinde girişimci tecrübe ve yeteneği ile sermayedarın sağladığı fonlardan kâr elde etmeyi amaçlar. Kâr elde edilmesi durumunda önceden mudaraba sözleşmesinde belirlenmiş oran üzerinden kâr paylaşılmaktadır. Sözleşmede sadece kâr paylaşım oranı belirlenip sabit bir tutar belirlenmemektedir. Zarar durumunda ise sermayedar zararı üstlenmekte, bu durumda girişimcinin emeği boşa gitmektedir. Diğer taraftan girişimcinin herhangi bir kasıt ve ihmalinin bulunması durumunda, kasıt ve ihmali ölçüsündeki zararı tazmin etmesi gerekmektedir.

Mudaraba modeline dayalı tekâfül sigorta sistemi bir kurucu şirketin tekâfül şirketini kurması ile oluşturulur. Bu kurucu fonun ilk sermayesini koyar ve bir yönetici (operatör) şirket ile mudaraba esasına göre sözleşme oluşturarak girişimin yönetimini bu şirkete devreder. Uygulamada kurucu şirket genellikle bir İslâmi banka olurken, yönetici şirket bu banka grubuna bağlı sigorta şirketi olmaktadır.

⁵⁶⁹ M. M. BILLAH, *Islamic Banking and the Growth of Takaful*, Cheltenham, 2007, s. 401 - 418.

Daha sonra tekâfül yöneticisi, bu fona katkı yapacak kişileri diğ er bir ifadeyle katılımcıları bulur. Tekâfül katılımcıları, klasik sigortacılık içindeki tanımı ile poliçe sahipleridir. Tekâfül katılımcıları yaptıkları katkı ile mudaraba sözleşmesi ile yürütülen girişime ortak olmaktadır. Dolayısıyla klasik sigorta sisteminde katılımcılar poliçe ile prim ödemesi yaparak risklerini sigortalarken mudaraba tekâfülde katılımcılar bir girişime ortak olmaktadır. Ortak oldukları girişimin amacı, girişimin ortaklarının karş ılaşacakları menfi olaylarda yardım etmektir. Örneğ in mudaraba girişimi otomobil sahipleri için kuruldu ise, katılımcıların araçlarına bir zarar geldiğ inde bu zarar girişim tarafından karşılanmaktadır.

Katılımcılar bu bağlamda İslâm hukuku açısından mudaraba sözleşmesindeki *sermayedar* (rabbu'l-mal), tekâfül yöneticisi ise *girişimci* (mudarib) konumdadır. Dolayısıyla tekâfül yöneticisi fonun zarar etmesinden sorumlu değildir.

Tekâfül fonunda toplanan paralarla yapılan yatırımlardan zarar elde edilmesi halinde, bu zarar doğrudan katılımcıların zararı olmaktadır. Dikkat edileceğ i üzere bu noktada tekâfül ile geleneksel sigortacılık arasında çok ciddi bir farklılık doğmaktadır. Geleneksel sigortacılıkta, poliçe sahipleri primlerini ödemekte, hasar gerçekleşmesi durumunda ise hasarının tazminini talep etmektedirler. Dolayısıyla ödediğ i primler ile sigorta şirketinin ne yaptığ ı konusunda bilgi sahibi değ illerdir ve bu durum poliçe sahiplerini ilgilendirmektedir. Sigorta şirketi, prim olarak topladığ ı bütün varlıkları yaptığ ı yatırımlar sonucunda kaybetse dahi sigortalının hasarını ödemek zorundadır. Ancak mudarabaya dayalı tekâfül sisteminde teorik olarak, mudaribin yaptığ ı girişimler sonucunda fonun parasını kaybetmesi halinde, poliçe sahibine bir ödeme yapılması mümkün değildir. Zira poliçe sahibi bir ortaklık içindedir. Ancak, uygulamada böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde, hissedarlar devreye girerek fona karz-ı hasen esasları ile borç vermektedirler.⁵⁷⁰

Diğ er taraftan mudaribin girişimleri sonucunda fonun bir kazanç elde etmesi halinde bu fazlalıktan mudaraba sözleşmesinde

⁵⁷⁰ M. M. Bıllah, A.G.E.

belirtilen oranlar dâhilinde tekâfül yöneticisi (mudarib) payını almaktadır.

Mudaraba modeline de katılımcılar fona katkıda bulunarak ortak olmaktadır. Yapılan bu katkılar iki ayrı fon havuzunda/hesapta izlenmektedir. İlki “risk fonları” hesabı olarak adlandırılan hesap olup bu hesaba aktarılan katkılar İslâm hukuku açısından teberru (bağış) olarak değerlendirilmektedir. Diğer hesap ise yatırım hesabıdır. Bu iki hesap kesin bir ayırım içerisindedir. Tekâfül fonuna katılan kişilerin olası zararları risk fonundan karşılanmaktadır.^{571/572}

Yapılan katkıların teberru olarak ayrılan ve risk fonu altında takip edilen kısmı tekâfül fonu katılımcılarının zarar ve hasarlarının karşılanması için kullanılır. Dolayısıyla tekâfül katılımcıları, fona yaptıkları katkılarının (prim ödemesi) belli bir bölümünün, teberru olarak ayrılmasını kabul etmektedirler.

Yapılan katkılarının yatırım fonlarına aktarılan kısmı ise tekâfül yöneticisi tarafından İslâmi finans prensipleri çerçevesinde yatırıma yönlendirilir. Yatırımlardan elde edilen kârlar mudaraba sözleşmesi çerçevesinde yönetici şirket ve tekâfül katılımcıları arasında paylaşılır. Zarar oluşması halinde, oluşan zarar tamamen tekâfül katılımcılarının katkılarından giderilir.

Risk fonlarına aktarılan tutarlardan, tekâfüle katılanların bütün tazmin talepleri ödendikten sonra bir açık çıkarsa (fon yetersiz kalırsa) tekâfül işletmecisi katılımcılara dönerek ilave katkı/bağış talep etmelidir. Ancak, açıklandığı üzere uygulamada bu yöntem uygulanmamaktadır⁵⁷³. Karz-ı hasen esası ile hissedarlar veya katılımcılardan borç alınmakta ve fon tekrar kâra geçtiğinde bu borçlar kapatılmaktadır. Risk fonlarında artı bir değer kalması halinde ise bu tutar katılımcılara katkıları oranında dağıtılmaktadır.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E., S. 66.

⁵⁷² M. M. Billah, A.G.E.

⁵⁷³ Fjamaldeen, A.G.E., S.314

⁵⁷⁴ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E.

2. Vekâlet Modeli

Türk hukukunda da yaygın olarak kullanılan vekâlet sözleşmesi, bir kimsenin belli bir işlemi yapmak üzere bir başkasını kendi yerine vekil tayin etmesine ilişkin bir sözleşmedir. vekâlet sözleşmesine dayalı tekâfûl sigorta sisteminde tekâfûl yöneticisi, tekâfûl katılımcılarının vekili olarak çalışmakta ve karşılığında yönetim ücreti almaktadır. Hatırlanacağı üzere mudaraba tipi tekâfûl sisteminde yönetici mudaraba sözleşmesi ile girişimi yönetmekte ve bu ortaklığın kâr elde etmesi ile kazanç elde edebilmekteydi. Vekâlete dayalı tekâfûl sisteminde ise işletmeciyeye doğrudan ücret ödenmektedir. Böylece mudaraba tekâfûl sisteminde, yöneticinin daha fazla kazanç elde edebilmek için daha riskli yatırımlara yönelmesi riski kısmen telafi edilmiş olmaktadır. Bu sistemde vekile ödenen ücret, primlerin belli bir oranı olacağı gibi önceden belirlenmiş sabit bir ücret de olabilmektedir.

Mudarabaya dayalı tekâfûl sisteminde olduğu gibi vekâlete dayalı tekâfûl sisteminde de katılımcıların yaptıkları katkıların (prim) belli bir yüzdesi teberru olarak ayrılarak risk fonuna aktarılmaktadır. Kalan bölümün bir kısmı yatırım fonuna, diğer kısmı ise gider fonuna aktarılmaktadır. *Yatırım*, fonu mudarabaya dayalı tekâfûl sisteminde olduğu gibi İslâmî finans prensiplerine uygun olarak tekâfûl yöneticisi tarafından yatırıma aktarılırken, *gider* fonu tekâfûl yöneticisinin ücretinin ödendiği kısmı oluşturmaktadır.

Risk fonlarından, tazminler ödendikten sonra artı bir değer kalması halinde bu tutar üç şekilde değerlendirilebilmektedir. İlki, artan değerın tamamının risk fonunda tutulmaya devam etmesi yöntemidir. İkinci yöntem, artan değerın bir bölümünün ihtiyat akçesi olarak ayrıldıktan sonra katılımcılara dağıtılmasıdır. Üçüncü yöntem ise artan değerın bir bölümünün ihtiyat akçesi olarak ayrıldıktan sonra katılımcılar ve tekâfûl işletmecisi arasında paylaşılmasıdır. Artan değerın nasıl değerlendirileceği katılımcılar tekâfûl sistemine girmeden önce açıklanmak zorundadır⁵⁷⁵.

Mudaraba tipi tekâfûlde olduğu gibi yatırım fonlarında herhangi bir kayıp durumunda bu kayıp tamamen katılımcılara aittir. Diğer

⁵⁷⁵ B. Shanmugam, Z. R. Zahari, A.G.E.

tarafтан risk fonlarındaki varlıklar tazmin tutarını karşılamaz ise karz-ı hasen ile tekâfül işletmecisi tarafından ilave katkı yapılabilir. maktadır.

Son yıllarda mudarabaya dayalı tekâfül sistemine getirilen çeşitli eleştiriler nedeniyle vekâlete dayalı tekâfül sistemi ön plana çıkmıştır. Ayrıca, son dönemde hem mudaraba hem vekâlet yöntemini birlikte kullanan kombine bazı tekâfül uygulamaları da bulunmaktadır.⁵⁷⁶

3. Vakıf Modeli

Vakıf modeli, esasında vekâlete dayalı tekâfül sisteminin biraz değiştirilerek içine vakıf kurumunun yerleştirildiği bir sistemdir. Özellikle Pakistan'da uygulanan bu sisteme Güney Afrika'da da rastlanılmaktadır. Vakıf modelinin diğer iki modelden en önemli ayrım noktası, katılımcıların tekâfül fonu ve vakıf üzerinde herhangi bir sahipliğinin bulunmamasıdır.

Sistemin başlangıcında kurucular (bunlar aynı zamanda tekâfül katılımcıları da olabilir), bazı varlıkları bağışlayarak bir vakıf kurarlar. Bilindiği üzere vakıf sisteminde kurucuların vakıf ve vakfın mal varlığı üzerinde hiçbir sahipliği yoktur, ancak vakıf senedine yazılmış olma şartı ile vakfı yönetme hakları bulunmaktadır.

Kurucular aynı zamanda vakfı ve tekâfül girişimlerini yönetmek üzere bir şirket kurarlar. Bu şirketin sahipliği kuruculardadır. Kurucular, vakfın yönetimi için bir tekâfül yöneticisi ile sözleşme imzalarlar. Bu sözleşme vekâlet sözleşmesine dayalıdır ve vakfın vekâlet ücreti karşılığı tekâfül yöneticisi tarafından yönetilmesine imkân sağlar. Diğer taraftan kurucuların kurduğu şirketin de yönetimi yine bir vekâlet sözleşmesi ile aynı tekâfül yöneticisi şirkete verilir.

Dolayısıyla kurucular bir vakıf, bir de yönetim şirketi kurmaktadır. Ancak her iki kurumun yönetimini de vekâlet ilişkisi içinde bir tekâfül yöneticisi işletmektedir. Vakfın malvarlığını temsil eden fonların yönetilebilmesi için vakıf ile yönetim şirketi arasında bir

⁵⁷⁶ A. Korshid, A.G.E.

mudaraba sözleşmesi yapılır. Böylece vakıf sermayedar, yönetim şirketi ise mudarib olmaktadır.

Katılımcılar, belli bir katkı payı ödemek suretiyle vakıf fonuna katılımcı ve üye olurlar⁵⁷⁷. Yapılan katkı bağış niteliğindedir ve geri alınamamaktadır. Vakfa yapılan bu bağış klasik sigorta sistemindeki prim ödemesinin karşılığıdır. Böylece katılımcı tekâfül şemsiyesi altına girmektedir.

Vakfın fonları, İslâmî finans prensipleri içinde yatırıma yönlendirilir. Yatırım mudaraba esasları ile yapılır. Dolayısıyla vakıf sermayedar, yönetim şirketi ise mudariptir. Ancak ifade edildiği üzere fiiliyatta hem vakfın hem yönetim şirketinin yönetimi vekâlet sözleşmeleri ile tekâfül yöneticisindedir.

Katılımcıların tekâfül sistemine girişten sonra karşılaşacakları zararlar, tekâfül korumasında ise her türlü zarar tazmini vakfın fonundan karşılanır. Dolayısıyla vakıf senedi uyarınca vakfın amacı, üyelerin korumaya aldıkları riskleri karşılamaktır.

Vakıf fonlarından yapılan girişimler sonucunda kâr elde edilmesi halinde bu kâr mudaraba sözleşmesinde belirlenen paylara göre yönetim şirketi ve vakıf arasında paylaştırılır. Yönetim şirketi, elde ettiği mudarib kâr payından yönetim giderlerinin düşülmesi sonucunda kâr elde ediyor ise bu kâr şirketin sahibi olan

⁵⁷⁷ Vakıflara üyelik konusunda ülkemizdeki mevzuat hakkında bazı açıklamaların yapılması gerekmektedir. 2001 yılında kabul edilen 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu, vakıfları, “gerçek veya tüzel kişilerin yeterli mal ve hakları, belirli ve sürekli bir amaca öngülemeleyle oluşan tüzel kişiliğe sahip mal toplulukları” olarak, dernekleri ise; “Gerçek veya tüzel en az yedi kişinin kazanç paylaşma dışında belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere, bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmek suretiyle oluşturdukları, tüzel kişiliğe sahip kişi toplulukları” şeklinde tanımlamaktadır. Kanunda verilen tanımlardan da anlaşılacağı üzere; vakıf ve derneklerin asıl ayrışma noktası; vakıfların mal, derneklerin ise kişi topluluğu olarak tanımlanmış olmasıdır. Bu bağlamda Türk Medeni Kanunu vakfi salt bir mal topluluğu olarak görmüş ve 101 inci maddesinin 3 üncü fıkrasında vakıflara üyelik olmayacağına dair bir hüküm bulundurarak bu hususu netleştirmiştir. Ancak, Kanunun 101 inci maddesinin 3 üncü fıkrasındaki hükmün, bireylerin temel hak ve özgürlüklerine sınırlama veya kısıtlama getirdiği gerekçesiyle, söz konusu maddeler Ankara 13 üncü Asliye Hukuk Mahkemesi ve Gaziantep 1 inci Asliye Hukuk Mahkemesinin başvuru ile Anayasa Mahkemesine intikal ettirilmiş ve Yüksek Mahkemenin 17.4.2008 tarih ve 2005/14 Esas sayısı ile Türk Medeni Kanunun 101 inci maddesinin 3 üncü fıkrası iptal edilerek, iptale ilişkin karar Resmi Gazetenin 28.06.2008 tarih ve 26920 sayısında yayımlanmıştır. Bu bağlamda vakıflara üyelik 2008 yılından itibaren mümkün hale gelmiştir.

kuruculara yansıtılır. Vakfın, sermayedar olarak elde ettiği kâr paylarının katılımcılara dağıtılması konusunda bağlayıcı herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak, bu durumu engelleyici bir hüküm de yoktur. Uygulamada kâr elde edilmesi durumunda bu kâr, genellikle yedek olarak tutulmaktadır⁵⁷⁸. Bu noktada vakfın işletme giderlerinin de bir gider kalemi olarak kaydedildiğinin belirtilmesi gerekmektedir.

Vakıf fonlarının, katılımcılardan gelen tazmin taleplerini karşılamaya yetmemesi durumunda kurucular veya tekâfül işletmecisi tarafından karz-ı hasen ile vakfa borç verilebilmektedir.

On Üçüncü Bölüm

GELİR EŞİTSİZLİĞİ⁵⁷⁹

SORUNUN ÖNEMİ

Büyük ve büyümeye devam eden eşitsizliğimiz için yüksek bir bedel ödüyoruz; ayrıca bu konuda bir şeyler yapmazsak eşitsizlik muhtemelen büyümeye devam edeceği için ödeyeceğimiz bedel de muhtemelen artmaya devam edecektir. En yüksek bedeli orta ve özellikle de alt kesimdekiler ödeyecek olsalar da, ülkemiz -toplumumuz ve demokrasimiz- genel olarak çok yüksek bir bedel ödeyecektir.

Yüksek derecede eşitsizliğin olduğu toplumlar verimli işleyemezler; ekonomileri istikrarsız ve uzun vadede sürdürülemez olur. Herhangi bir çıkar grubu aşırı güç sahibi olduğunda, toplumun genel yararına değil kendi çıkarlarına hizmet eden politikaları yürürlüğe sokar. Ülkenin en zenginleri kontrol ettikleri büyük şirketlerin çıkarları doğrultusunda siyasal güçlerini kullandıklarında, kamu gelirleri toplumun genel yararından ziyade az sayıda kişinin menfaati için kullanılmış olur.

Ancak zenginler de bir boşlukta yaşamazlar. Kendi pozisyonlarını korumak ve mal varlıklarından gelir elde etmek için etraflarında işleyen bir topluma ihtiyaç duyarlar. Zenginler vergilere itiraz ederler fakat vergiler, ülkenin büyümesini destekleyecek yatırımların yapılmasına olanak sağlar. Vergi gelirleri düşük olduğu için eğitime yeterli yatırım yapılmadığında, şirketlerin zenginleşmek için ihtiyaç duyduğu parlak mezunlar yetiştirilemez. Bu süreç en uç noktasına

⁵⁷⁹ Eşitsizliğin Bedeli, Joseph E. Stiglitz, ç: Ozan İşler. İletişim y. İst. 2014. S. 145-180

geldiğinde -ki şu anda bu noktadayız- ülkeyi ve ekonomisini, maddencilik endüstrisinin petrol ve mineral zengini ülkelerden kolay ve hızlı gelir elde ederken bu ülkeleri dengesizleştirmesi gibi, bozar.

Bu tür aşırı eşitsizliklerin sonucunun ne olacağını biliyoruz çünkü birçok ülke daha önce bu yoldan gitti. Örneğin dünyanın en yüksek eşitsizlik seviyesine sahip bölgesi olan Latin Amerika'nın tecrübeleri önümüze çıkacakların habercisidir.⁵⁸⁰ Buradaki ülkelerin çoğu on yıllar boyunca süren sivil çatışmalar, yüksek suç oranları ve sosyal istikrarsızlıklar yaşadılar; bu ülkelerdeki sosyal birliktelik bu şekilde yok oldu.

Bu bölüm, çoğu vatandaşın zenginliğinin azaldığı, medyan gelirlerdeki artışın yavaşladığı ve en yoksul vatandaşların durumunun yıldan yıla büyük oranda kötüleştiği ABD gibi bir ekonominin neden uzun vadede muhtemelen başarısız olacağını gerekçeleriyle açıklayacaktır. Eşitsizliğin önce milli üretim ve ekonomik istikrar üzerindeki, daha sonra da ekonomik verim ve büyüme üzerindeki etkilerine bakacağız. Bu etkiler çeşitlidir ve farklı şekillerde ortaya çıkarlar. Bazıları yoksulluğun artması, bazıları orta sınıfın zayıflaması, bazılarıysa yüzde 1 ile diğer kesimler arasındaki uçurumun artmasıyla ortaya çıkarlar. Bu etkilerden bazıları yerleşik iktisadi mekanizmalar aracılığıyla oluşurken bazıları eşitsizliğin siyasal sistemimiz ve toplumumuz üzerindeki genel etkilerinin sonucunda oluşurlar. Ayrıca eşitsizliğin büyüme için iyi olduğu ya da eşitsizlik hakkında bir şey yapmanın -örneğin zenginlerin vergilerinin arttırılmasının- ekonomiyeye zarar vereceği gibi yanlış fikirleri yine bu bölümde inceleyeceğiz.

İSTİKRARSIZLIK VE ÜRETİM

Yaşadığımız kriz öncesinde tıpkı Büyük Buhran'da olduğu gibi büyük eşitsizlik artışları yaşanmış olması muhtemelen bir rastlantı değildir.⁵⁸¹ Para toplumun üst kesimlerinde toplandığında ortalama Amerikalının harcamaları sınırlı olur ya da en azından kriz öncesi FED politikalarıyla ateşlenen emlak piyasası balonu gibi yapay bir etken

⁵⁸⁰ Komünizmden piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkelerden birkaçıyla birlikte bazı kaynak zengini ülkeler, bu talihsiz duruma yaklaşan gelişmeler yaşamaktalar.

⁵⁸¹ Arjun Jayadev, "Distribution and Crisis: Reviewing Some of the Linkages", Handbook on the Political Economy of Crisis, ed. G. Epstein ve M. Wolfson (yayın aşamasında), şu makaleye dayanmaktadır: T. Piketty ve E. Saez, "Income Inequality in the United States, 1913-1998", *Quarterly Journal of Economics* 118, no. 1 (2003), s. 1-39.

olmadığında durum böyledir. Emlak piyasası balonu tüketim patlaması yaratarak her şeyin yolunda olduğu görüntüsünü vermiştir. Fakat kısa sürede öğrendiğimiz gibi, bu sadece geçici bir yatıştırıcıydı.

Alt kesimlerden zenginlere para aktarılması tüketimi düşürür çünkü yüksek gelirli bireyler düşük gelirli bireylere göre gelirlerinin daha düşük bir yüzdesini tüketirler (yüksek gelirli bireylerin gelirlerinin yüzde 15 ila 25'ini biriktiren alt kesimler gelirlerinin tamamını harcarlar).⁵⁸²

Sonuç: Yatırım veya ihracattaki bir artış gibi farklı bir etki olmadığında, ekonomideki talep potansiyelinin altında kalacaktır. Bu da işsizliğin olacağı anlamına gelir. 1990'larda bu "farklı etki" teknoloji balonuydu; 21. yüzyılın ilk on yılında bu etki emlak balonu olmuştur. Bugünse başvurulacak tek yol devlet harcamasıdır.

İşsizlik, toplam talepteki (tüketiciler, şirketler, devlet ve ihracatçıların ekonomideki mal ve hizmetler için toplam talebi) eksikliğin bir sonucu olarak görülebilir; bir açıdan, bugün toplam talepteki -dolayısıyla ABD ekonomisindeki- açığın tamamı aşırı eşitsizlikle ilişkilendirilebilir. Görmüş olduğumuz gibi, nüfusun yüzde 1'i ABD millî gelirinin yüzde 20'sini elde etmektedir. Eğer bu yüzde 1'lik kesim gelirinin yüzde 20'sini biriktirirse, tasarruf yapmayan yoksul ya da orta sınıfın gelirinde sadece yüzde 5'lik bir artış yaratılması - dolayısıyla en zengin yüzde 1'lik kesimin millî gelirin hâlâ yüzde 15'ini almaya devam etmesi - toplam talebi *doğrudan* yüzde 1 oranında artıracaktır. Öte yandan, bu para devinimine devam ettikçe, üretim yüzde 1.5 ila 2 puan artacaktır.⁵⁸³ Günümüzde yaşadığımız gibi bir iktisadi düşüş

⁵⁸² Karen E. Dynan, Jonathan Skinner ve Stephen P. Zeldes, "Do the Rich Save More?", *Journal of Political Economy* 112, no. 2 (2004), s. 397-444.

⁵⁸³ ABD için kısa vadeli çarpanın normal olarak yaklaşık 1.5 olduğu hesaplanmaktadır; ancak, uzun iktisadi kötüleşme dönemleri için önemli olan daha büyük ve 2 civarında olan çok dönemli, uzun vadeli çarpanıdır. (Birçok muhafazakar iktisatçının çarpanın daha küçük olduğunu savunduğunu bilmek gerekir. Fakat bunun nedeni kullandıkları verilerin çoğunun ekonominin tam istihdamda veya tam istihdam yakınında olduğu dönemleri içermesidir; bu dönemlerde, devlet harcamaları artırdığında, para politikası otoriteleri bunu dengeleyen sıkılaştırmacı karşı uygulamalarda bulunmuşlardır. Mevcut bağlamda, FED faizleri artırmamaya kendini adanmış- nr.) Bugünkü durumda çarpanın büyük olmasının beklenmesi için bazı başka teknik sebepler bulunmaktadır: (a) ABD'de harcanmayan (burada "geri dönüşüme" girmeyen) paraların büyük bir kısmı ithal mallara gider ve dünya ekonomisinin büyük bir kısmı zayıfken bu harcamalar yurt dışındaki gelirleri artırarak karşılığında Amerikan mallarının satışını da artırır; (b) Gelirlerin arttığını gören bireyler ve şirketler ekonomiye daha fazla güven duymaya başlayabilir ve bu da yatırım ve

döneminde, bu işsizlik seviyesinde de benzer oranda bir düşüş ortaya çıkaracaktır. 2012 yılının başlarında işsizlik seviyesi yüzde 8.3'ken böyle bir değişiklik işsizlik oranını yüzde 6.3 yakınlarına indirebilirdi. Gelir dağılımında örneğin en yüksek geliri yüzde 20'den diğerlerine doğru olan daha genel bir değişiklik, işsizlik oranlarının daha normal olan yüzde 5 ile 6 seviyelerine doğru biraz daha çekebilirdi.

Artan eşitsizliğin makro ekonomik performansı zayıflatmasına bakmanın başka bir yolu daha vardır. Bir önceki bölümde, yaşadığımız durgunluk sırasında ücretlerin payındaki çok büyük düşüşü görmüştük; düşüş, yılda yarım trilyon dolardan daha fazlasına denktir.⁵⁸⁴ Bu meblağ, Kongre'nin geçirdiği teşvik paketinin değerinden çok daha fazladır. Bu teşvik paketinin işsizliği yüzde 2 ile 2.5 puan azaltacağı öngörülmüştü. İşçilerden para alınmasının tabii ki tam tersi bir etkisi olacaktı.

Devletler, büyük İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes'in zamanından beri, talep eksikliği olduğunda -işsizlik yüksek olduğunda- kamu ya da özel harcamaları artırmak için önlemler almaları gerektiğinin farkındadırlar. Yüzde 1'lik kesim devlet harcamalarını sınırlandırmak için elinden geleni yapmıştır. Özel tüketim, vergi kesintileri aracılığıyla teşvik edildi; sekiz yılda yaptığı üç büyük vergi kesintisiyle Başkan Bush'un uyguladığı strateji de buydu. Ancak bu strateji işe yaramadı. Zayıf talebe karşı durmanın yükünü böylece görevi düşük enflasyon, yüksek büyüme ve tam istihdam sağlamak olan FED

---

tüketimleri artırabilir (bunan bazen "güven çarpanı" (confidence multiplier) denir); (c) Gelecekte daha yüksek gelir beklentisi içine giren özellikle de hane halkları, bugün tüketim yapmaya daha istekli olur.

⁵⁸⁴ Peter Orszag, "As Kaldor's Facts Fail, Occupy Wall Street Rises", Bloomberg, 18 Ekim 2011. Ücretlerin payı 1990 ile 2011 arasında yüzde 5 azalırken, sadece 2005 ile 2011 arasında yüzde 3 küçülmüştür. 20. yüzyıl ortalarından ünlü bir Cambridge Üniversitesi iktisatçısı olan Nicho-las Kaldor, emeğin payının genel olarak sabit olduğunu savunmuştu. Teknolojik gelişme bazı emek türlerine olan talebi artırıp bazı diğer emek türlerine olan talebi düşürebilirken, emeğin payına ne olması gerektiği hakkında genel bir kuram bulunmamaktadır. Eğer teknolojik değişim "efektif" işgücü arzını artırır ve emek ve sermaye pek ikame edilebilir değilse, o zaman teknolojik değişim emeğin aldığı payı düşürür. Ancak, ücretlerdeki artış şekli -en üsttekilerin (örneğin bankacıların) ücretlerinin diğerlerine kıyasla çok fazla artması- ücretlerin payındaki düşüşün nedeninin teknoloji dışında bir şeyle ilgili olduğu görüşüyle tutarlıdır.

(*) "Köpek" adıyla anılan şirket, büyük bir sermaye yatırımı gerektirmez. Ancak, şirket gelişmiş bir piyasada faaliyet gösterdiği için bu şirkete yatırımın getirisi düşük olur; dolayısıyla da, bu sermaye başka şekillerde daha iyi değerlendirilebilir - ç.n.

üstlenmiş oldu. FED bu görevi faizleri düşürerek ve normal şartlarda bunu hane halklarına ve şirketlere aktaran bankalara para sağlayarak yerine getirir; daha düşük faizlerde daha fazla kredi sağlanması yatırımları artırır. Ancak her şey yolunda gitmeyebilir. Kredi bolluğu, daha yüksek uzun vadeli büyümeye yol açacak *gerçek* yatırımlar yaratmak yerine balonlar oluşturabilir. Balonlar hane halklarının sürdürülemez biçimde borçlar üzerinden tüketim yapmasına yol açabilir. Balon patladığı zaman da durgunluk ortaya çıkabilir. Politika yapıcıların eşitsizlik artışıyla ortaya çıkmış talep eksikliğine vereceği tepkinin istikrarsızlığa yol açması mutlak olmasa da, genellikle olan budur.

DEVLETİN EŞİTSİZLİK SONUCU ORTAYA ÇIKAN ZAYIF TALEBE TEPKİSİNİN BALONA VE DAHA FAZLA EŞİTSİZLİĞE YOL AÇMASI

Örneğin FED, 1991 durgunluğuna faizleri düşürerek ve kredileri artırarak tepki verdi ve böylece teknoloji balonunun oluşmasına, yani sektördeki yatırımların ve teknoloji şirketlerinin hisselerinin büyük oranda artmasına yardım etti. Tabii ki, bu balonun altyapısını oluşturan *gerçek* bir şey vardı; iletişim ve bilgisayar devrimiyle gelen teknolojik gelişmeler. İnternet haklı olarak dönüştürücü bir inovasyon olarak görülmekteydi. Ancak yatırımcıların irrasyonel coşkusu haklı görülemeyecek kadar fazlaydı.

Yetersiz düzenlemeler, kötü muhasebe uygulamaları ve sahtekâr ve beceriksiz bankacılık da teknoloji balonuna katkı yapmıştı. İyi bilindiği gibi, bankalar “köpek” [*dog*] niteliğindeki hisse senetlerini pazarlamaya çalışmışlardı.* CEO'lara verilen “teşvik” primleri, hesapların çarpıtılmasını ve kârların aslında olduklarından çok daha yüksek gösterilmesini teşvik etmiştir. Devlet, bankaları düzenleyerek teşvik primi ödemelerini sınırlayarak, daha iyi muhasebe standartları uygulayarak ve daha yüksek marj oranlarını (yatırımcının hisse senedi satın almak için yatırması gereken nakit miktarı) şart koşarak bu durumu dizginleyebilirdi. Ancak teknoloji balonundan yararlananlar -özellikle de büyük şirket CEO'ları ve bankalar- devletin müdahale etmesini istemediler; hâlâ devam eden bir parti vardı ve kutlamalar birkaç yıl daha devam edecekti. Aynı zamanda bu kişiler ortaya çıkacak sorunların başka biri tarafından çözüleceğine inanıyorlardı (sonradan da ortaya çıkacağı gibi, bu konuda haklıydılar).

Fakat dönemin politikacıları da bu balondan yararlananlar arasındaydılar. Teknoloji patlaması sırasındaki bu irrasyonel yatırım talebi, yüksek eşitsizliğin yarattığı zayıf talebe karşılık vermiş ve Bill Clinton'ın başkanlık döneminde refahın arttığı *görüntüsünü* oluşturmuştu. Hatta balonun bir sonucu olarak hisse senetlerinden elde edilen kazançlardan ve diğer gelirlerden elde edilen vergi gelirleri sağlam bir mali durum görüntüsü de vermişti. Dahası, en azından bir bakıma, olup bitenlerdeki bu “başarı” hükümete atfedilebilirdi: Clinton'un finans piyasaları düzenlemelerini kaldıran ve hisse senedi geliri vergisinin oranını azaltan (dolayısıyla teknoloji şirketleri hisseleriyle spekülasyon yapmanın getirilerini artıran) politikaları, yangına körükle gitmek demektir.⁵⁸⁵

Teknoloji balonu sonunda patladığında şirketlerin (özellikle de teknoloji şirketlerinin) daha fazla sermaye için talepleri önemli oranda azaldı. Ekonomi durgunluk dönemine girdi. Ekonomiyi canlandırmak için başka bir şey gerekiyordu. George W. Bush zenginleri hedefleyen bir vergi kesintisini Kongre'den geçirmeyi başardı. Vergi kesintisinin çoğu en zenginlerin yararınaydı; hisse senedi kâr payı ödemeleri vergi oranları yüzde 35'den yüzde 15'e indirilmiş, hisse senedi değer artışlarından elde edilen gelirlere getirilen vergiler yüzde 20'den yüzde 15'e indirilmiş ve veraset vergileri kademeli olarak ortadan kaldırılmıştı.⁵⁸⁶ Ancak daha önce bahsettiğimiz gibi, zenginler gelirlerinin önemli bir kısmını biriktirdiği için bu vergi kesintileri ekonomiye oldukça sınırlı bir canlandırıcı etki yaptı. Hatta birazdan tartışacağımız nedenlerden dolayı, vergi kesintilerinin bazı aksi yönde etkileri bile olmuştur.

Hisse senedi kâr payı ödemelerine getirilen vergi oranlarının bu

⁵⁸⁵ Bu hikâyenin bütünüyle anlatıldığı bir kaynak için bkz. J.E. Stiglitz, *The Roaring Nineties* (New York: Norton, 2003).

⁵⁸⁶ Bu vergi kesintilerinin zenginlere nasıl yarar sağladığına daha yakın bir bakış için bkz. Joel Friedman ve Isaac Shapiro, “Tax Returns: A Comprehensive Assessment of the Bush Administration's Record on Cutting Taxes”, *Center on Budget and Policy Priorities*, 23 Nisan 2004. Friedman ve Shapiro, 2004 yılında gelir kazananların ortadaki yüzde 20'lik kesiminin vergi kesintilerinden sağlanan yararların yaklaşık yüzde 8.9'unu elde ederken, en yüksek gelirli yüzde 1'lik kesimin yüzde 24.2'sini elde ettiğini hesaplamıştır. Sadece 1 milyon doların üzerinde kazananlar bile yararın yüzde 15.3'ünü elde etmişlerdir. Ayrıca bkz. “Extending the Bush Tax Cuts Is the Wrong Way to Stimulate the Economy”, *Joint Economic Committee Majority Staff Report*, Başkan Charles E. Schumer; Başkan Vekili Temsilci Carolyn B. Maloney, Nisan 2008.

kadar düşük kalmayacağını farkında olan büyük kurumsal şirketler, ellerinden geldiği kadar ve güvenli olduğu müddetçe -yani şirketin gelecekteki varlığını fazla tehlikeye atmadan- bu ödemeleri yapmak istiyorlardı. Ancak bu ortaya çıkacak herhangi bir yatırım fırsatı için elde daha az nakit rezervi kalması anlamına geliyordu. Emlak dışında yatırımlar fiilen azaldı;⁵⁸⁷ bu durum, sağ kesimdeki bazı kişilerin tahminlerinin tersineydi.⁵⁸⁸ (Zayıf yatırımın bir nedeni de tabii ki, teknoloji balonu sürecinde birçok şirketin aşırı *yatırım* yapmış olmasıydı.) Aynı şekilde veraset vergisindeki kesinti, harcamaları düşürmüş olabilirdi; zenginler artık çocukları ve torunları için daha fazla parayı güvenle saklayabildikleri için bu parayı iyi amaçlar için kullanacak hayır kurumlarına vermek istemiyorlardı.⁵⁸⁹

FED'in ve dönemin FED Başkanı Alan Greenspan'ın teknoloji balonundan dersler çıkarmamış olması oldukça çarpıcıdır. Ancak bu durum kısmen "eşitsizlik" politikalarının sonucudur, çünkü bu politikalar, örneğin yoksulların vergilerinde kesintiler veya çokça ihtiyaç duyulan altyapı harcamaları gibi bir başka balon yaratmadan ekonomiyi canlandıracak farklı stratejilere izin vermemiştir. Ülkenin pervasızca ilerlemekte olduğu yola alternatif sunabilecek bu seçenek küçük devlet görmek isteyenler için lanetli bir olasılıktı - daha eşitlikçi bir vergilendirme yapmak veya gelir adaleti sağlayan politikalar uygulamak için oldukça zayıf kalan bir seçenektir. Franklin Delano Roosevelt bu politikaları Yeni Düzen'inde denemiş ancak yerleşik düzen onu bu yüzden boyunduruğa vurup halka teşhir etmişti. Bunun yerine ekonominin imdadına yetişen düşük faizler, rahat düzenlemeler ve dengesiz ve işlevsiz bir finans sektörü oldu. En azından bir an için.

FED, farkında olmadan, bir öncekine göre daha etkili ancak uzun vadede daha yıkıcı, olan bir başka balon daha yarattı. FED

⁵⁸⁷ Konut dışı özel yatırım, 2000'deki yüzde 13.97 ile kıyasla, 2004'de GSYİH'nin yüzde 11.59'unu oluşturmuştur. Bkz. "Flow of Funds Accounts of the United States, 1995-2004", Board of Governors of the Federal Reserve, Tablo F.6, s. 4, <http://www.federalreserve.gov/releases/zl/CURRENT/annuals/al995-2004.pdf> (Erişim tarihi: 3 Mart 2012).

⁵⁸⁸ Kâr payı ödemelerine getirilen vergi kesintisinin neden yatırımlar için kötü olduğunu açıklayan kuram (ve bulguların bir kısmı) şuradadır: Anton Korinek ve Joseph E. Stiglitz, "Dividend Taxation and Intertemporal Tax Arbitrage" *Journal of Public Economics* 93, no. 1-2 (Şubat 2009), s. 142-59. Ayrıca orada belirtilen kaynaklara bakınız.

⁵⁸⁹ Örneğin bkz. "The Estate Tax and Charitable Giving", Congressional Budget Office, Temmuz 2004, <http://www.cbo.gov/doc.cfm?index=565> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2012).

yöneticileri bunu bir balon olarak görmedi çünkü ideolojiler, yani piyasaların her zaman verimli olacağına dair inançları bir balon oluşmasının *imkânsız olduğu* anlamına geliyordu. Emlak balonu daha etkiliydi çünkü sadece birkaç teknoloji şirketinin değil, aslında olduklarından daha zengin olduklarını düşünen milyonlarca hane halkının harcamalarını artırdı. Sadece tek bir yılda, bir trilyon dolara yakın para emlak teminatlı krediler ve emlak kredileri aracılığıyla alınmış ve çoğu tüketimde harcanmıştır.⁵⁹⁰ Ancak balon kısmen aynı nedenlerle daha da yıkıcı olmuştur; arkasında finansal çöküşün eşiğinde milyonlarca aile bırakmıştır. Bu çöküşle birlikte milyonlarca Amerikalı evlerini kaybedecek ve milyonlarcası da hayat boyu finansal sorunlarla boğuşacaklardır.

Aşırı borçlanan hane halkları ve emlak bolluğu ekonomiyi yıllardır zayıflatmaktadır ve bu durumun gelecek yıllar boyunca devam etmesi muhtemeldir; bu süreç, işsizliği artırmakta ve çok büyük miktarda kaynak israfına yol açmaktadır. Teknoloji balonu en azından arkasında kullanışlı bir şey bırakmıştır: Ekonomiye güç kaynağı sağlayan fiber optik ağları ve yeni teknolojiler. Emlak balonuysa yanlış yerlere inşa edilmiş ve çoğu insanın ekonomik durumunun düşüşte olduğu ülkenin ihtiyaçlarıyla uyumlayan bayağı evler bırakmıştır. Bu, bir krizden diğerine savrulurken bazı çok açık derslerin alınmadığı otuz yıllık sürecin bir sonucudur.

Eşitsizliğin çok yüksek seviyelerde olduğu bir demokraside siyaset de dengesiz olabilir ve dengesiz bir ekonomiyi yöneten dengesiz bir siyaset birlikteliği ölümcül olabilir.

DÜZENLEMELERİN KALDIRILMASI (DEREGULATION)

Aşırı eşitsizliğin oluşturduğu dengesiz siyasetin istikrarsızlıkla sonuçlanmasının ikinci bir nedeni vardır: Düzenlemelerin kaldırılması. Düzenlemelerin kaldırılması bizim ve birçok başka ülkenin tecrübe ettiği istikrarsızlıklarda merkezî bir rol oynamıştır. Büyük şirketleri ve özellikle de finans sektörünü başıboş bırakmak zenginlerin yakın *vadeli* çıkarları doğrultusunda; onlar öncelikle havayolu ve diğer

⁵⁹⁰ Konut balonu ve hemen sonrasının daha detaylı bir anlatımı için, bkz. J.E. Stiglitz, Fre-
efa.il (New York: Norton, 2010).

taşımacılık alanlarında, daha sonra telekomünikasyon ve sonuncu ve en tehlikelisi olarak da finans sektöründe düzenlemeleri kaldırmak için siyasal ağırlıklarını ve güçlerini kullandılar.⁵⁹¹

Düzenlemeler sistemimizin daha iyi işlemesi için kurgulanmış oyun kurallarıdır; rekabeti sağlamak, kötüye kullanımları engellemek, kendilerini koruyamayanları korumak için. Kısıtlamalar olmadığı zaman bir önceki bölümde tasvir edilen piyasa başarısızlıkları -piyasaların verimli sonuçlar üretememesi- yaygınlaşır. Örneğin, finans sektöründe çıkar çatışmaları ve aşırılıklar, aşırı kredi, aşırı borçlanma, aşırı risk alma ve balonlar ortaya çıkar. Ancak piyasadakilere durumu farklı görmektedirler; kısıtlamalar olmadığında kârlarının arttığını görürler. Genel ve genellikle de uzun vadeli sosyal ve ekonomik sonuçları değil, kendi dar ve kısa vadeli çıkarlarını, şimdi elde edebilecekleri kârları düşünürler.⁵⁹²

Benzer aşırılıklardan sonra ortaya çıkan Büyük Buhran sonrasında ülkede, 1933 Glass-Steagall Yasası da dahil bazı güçlü finansal düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. Etkili şekilde uygulanan bu yasalar ülkeye iyi şekilde hizmet etmiştir; yürürlüğe girmelerinden onlarca yıl süre içinde ülke daha önce birçok defa yaşamış olduğu finansal krizlerden arınmıştır. Bu düzenlemelerin 1999'da kaldırılmasıyla birlikte, aşırılıklar daha da güçlü bir şekilde geri dönmüştür; bankacılar, teknoloji, finans ve iktisattaki gelişmeleri hızlı bir şekilde kullanmaya başlamışlardır. İnovasyonlar, devam eden düzenlemeleri atlatarak düzenleyicilerin tam olarak anlayamadığı daha fazla borçlanma yolları ve sömürücü borç verme sürecine devam etmek ve ihtiyatsız kredi kartı kullanıcılarını kandırmak için yeni yollar sunmuştur.

⁵⁹¹ Düzenlemelerin kaldırılmasına dair büyük vakaların çoğu bilindik olsa da, düzenlemelerin kaldırılmasının yaygın etkileri olmuştur. Devlet, televizyon kanalı şirketlerine fiilen milyarlarca dolarlık bir hediye vermiş olmasına rağmen, sınırlamalar getirmeye yanaşmamaya başlamıştı. 1985 yılında, televizyonlarda eğlence dışı program yapmanın asgari miktarları hakkındaki talimatname yürürlükten kaldırıldı. Saat başı ne kadar reklam yapılabilceğine dair Federal İletişim Komisyonu [Federal Communications Commission, FCC] talimatnameleri kaldırıldı. Bkz. <http://www.pbs.org/now/politics/mediatimeline.html>

⁵⁹² Kısa vade ve uzun vade arasındaki ayrım iki nedenden ötürü önemlidir. Sınırlamalar kaldırıldığında diğerleri de benzer uygulamalara yönelirler ve eğer piyasalar rekabetçiye, görünürdeki kârlar hızla ortadan kalkar. Uzun vadede, en azından finans sektöründe, aşırılıklarının ortaya çıkardığı istikrarsızlık nedeniyle, bankalar aslında büyük miktarlar kaybetmiş olabilir (ya da eğer devlet onlara bu kadar çok para vermeseydi, kaybederlerdi).

Büyük Buhran ve diğer ekonomik gerileme dönemlerindeki randımanlı kaynak kullanımından ortaya çıkan kayıplar devasadır. Gerçekten de, özel sektörün yol açmış olduğu günümüz krizinin getirdiği kaynak israfı -ekonominin üretebileceğiyle fiilen ürettiği arasındaki trilyonlarca dolara denk düşen bir kayıp fark- seçimle gelmiş herhangi bir hükümetin şimdiye kadar yapmış olduğu israftan daha büyüktür. Finans sektörü, bu piyasadaki inovasyonların daha üretken bir ekonomiye yol açtığını iddia etmektedir -ki bu iddiayı destekleyen bir delil yoktur-. Ancak sorumlu olduğu istikrarsızlık ve eşitsizlik şüphe götürmemektedir. Eğer finans sektörü otuz yıl boyunca yüzde çeyrek puan daha fazla bir büyümeye yol açmış olsa bile -ki bu iddia sektörün en abartılı savunucularının yaptığından ötesindedir- kötü davranışlarının ortaya çıkardığı kayıpları ancak karşılayacaktır.

Eşitsizliğin hem düzenlemeleri kaldıran politikalar hem de toplam talep eksikliğine tepki olarak yürürlüğe konulan tipik politikalar sonucunda nasıl istikrarsızlığa yol açtığını gördük. Bunların ikisi de eşitsizliğin *mutlak* bir sonucu değildir; eğer demokrasimiz daha iyi işliyor olsaydı, denetimlerin kaldırılması talebine direnç gösterebilir ve toplam talepteki zayıflığa balon yaratarak değil sürdürülebilir büyümeyi destekleyen şekillerde tepki verebilirdi.⁵⁹³

Bu istikrarsızlığın başka bazı kötü sonuçları bulunmaktadır: İstikrarsızlık riski artırır. Şirketler riskten hoşlanmaz ve bu taşıdıkları risklerin karşılanmasını istemeleri demektir. Böyle bir telafi

⁵⁹³ Eşitsizlik, kredi balonu ve ekonomik kriz arasındaki bağlantı şu kitap ve makalede açıklanmıştır. Stiglitz, Serbest Düşüş ve "Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System", 21 Eylül 2009, Stiglitz Raporu [The Stiglitz Report] olarak mevcuttur (New York: New Press, 2010). Daha sonra, bu konuda büyük bir literatür ortaya çıkmıştır. Örneğin bkz. M. Kumhof ve R. Ranciere, "Inequality, Leverage and Crises", IMF taslak metin, 2010; Raghuram G. Rajan, *Fault Lines: How Hidden Fractures Still Threaten the World Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2010). Literatür taraması ve kaynaklar için bkz. J.E. Stiglitz, "Macroeconomic Fluctuations, Inequality, and Human Development", *Journal of Human Development and Capabilities* (2012). Eşitsizliğin, hatta yüksek seviyede eşitsizliğin mutlaka krizlere yol açmak durumunda olmadığı savunmuştum; ortaya çıkan toplam talep eksikliğine karşılık vermenin başka yolları da vardır ve diğer rastlantısal şarj boşluğu doldurabilir. Bu durum, Bordo ve Meissner'in makalesindeki sayısal bulgularla tutarsız değildir: Michael D. Bordo ve Christopher M. Meissner, "Does Inequality Lead to a Financial Crisis?", NBER Working Paper No. 17896, Mart 2012,

ödemesi olmadan şirketler daha az yatırım yapacaklardır ve dolayısıyla büyüme daha düşük olacaktır.⁵⁹⁴

İşin ilginç yanı, bu bölümde belirlediğimiz kısır döngülerden biri olarak eşitsizlik istikrarsızlığa yol açarken istikrarsızlığın kendisi de daha fazla eşitsizlik yaratır. Birinci Bölüm’de, Büyük Durgunluk’un özellikle de alt kesimi ve hatta orta gelirliileri vurduğunu ve bunun anlaşılabilir olduğunu görmüştük; sıradan işçiler daha yüksek işsizlik, daha düşük ücretler, düşen ev fiyatları ve birikimlerinin önemli bir kısmının kaybıyla yüzleşmek zorunda kalırlar. Zenginler riski daha iyi taşıyabildikleri için toplumun daha fazla risk taşıyanlara sunduğu tazminat niteliğindeki ödülleri elde ederler.⁵⁹⁵ Her zaman olduğu gibi, savundukları ve diğerlerine çok ağır yükler getiren politikaların sonucunda kazanan tarafta oldukları görülür.

2008 küresel finans krizinin ertesinde, eşitsizliğin istikrarsızlığa yol açtığı ve istikrarsızlığın da eşitsizliği artırdığına dair dünya çapında bir fikir birliği oluşmaktadır.⁵⁹⁶ Küresel iktisadi istikrarı korumakla yükümlü uluslararası bir kuruluş olan ve yoksullara yönelik politikalarının sonuçlarına yeterli dikkati vermediği için benim de sert bir şekilde eleştirdiğim Uluslararası Para Fonu (IMF), görevini yerine getirmek

⁵⁹⁴ En azından kısa vadeden orta vadeye kadar. Modern büyüme kuramı -bkz. Robert M. Solow, “A Contribution to the Theory of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics* 70, no. 1 (Şubat 1956), s. 65-94— uzun vadede büyüme oranının inovasyon oranı (üretkenlik artışı) ve nüfus artış oranı tarafından belirlendiğini vurgulamıştır. Yüksek istikrarsızlık araştırma ve geliştirmede daha az yatırıma yol açabilir ve böylece üretkenlik artışında daha düşük bir hızla yol açabilir.

⁵⁹⁵ Piyasasının bazı kısımları, özellikle de büyük bankalar, riskli şekilde davranmış ve ekonomide hareketliliğin çok büyük bir kaynağı olmuşlardır. Bu tip davranışın dört olası açıklaması vardır:

(a) Örgütsel teşvikler: büyük bankalar, batmak için fazla büyük oldukları için, aslında risklerin büyük bir kısmını devlete yüklerler, (b) Bireysel teşvikler (vekalet sorunları): banka içindekiler risk alimim cesaretlendiren teşviklere sahiptir, (c) Öz seçim [self-selection]: herhangi bir toplumda risk almayı sevenler bulunur ve bu kişiler finans sektöründe çalışmaya meyillilerdir, (d) Yaygın irasyonallite: Finans sektöründe kiler sistematik olarak riskleri olduğundan düşük olarak hesaplarlar; ayrıca yatırımcıları kaldıraçların risklerini anlamazlar ve sonuçlarını azımsarlar.

⁵⁹⁶ Ayrıca krizin nedenlerini analiz edip çözümler bulmakla sorumlu olan Birleşmiş Milletler komisyonunun raporundaki bulgulara bakınız. Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System, 21 Eylül, 2009. Rapor, şu isimle de mevcuttur: *The Stiglitz Report* (New York: New Press, 2010).

için eşitsizliği göz ardı etmemesi gerektiğini geç olsa da kabul etmiştir. 2011 yılındaki bir çalışmada IMF şu sonuca varmıştır: “Uzun süren büyüme dönemlerinin daha eşit gelir dağılımlarıyla sağlam şekilde ilişkili olduğunu bulduk... Uzun vadelerde, azalan eşitsizlik ve sürdürülen büyüme aynı paranın iki yüzü olabilir.”⁵⁹⁷ Aynı yılın Nisan ayında IMF'nin eski başkanı Dominique Strauss-Kahn şu vurguyu yapmıştır: “İstihdam ve eşitlik sonuçta iktisadi istikrarın ve refahın, siyasal istikrarın ve barışın yapı taşlarıdır. Bu, IMF'nin talimatlarının kalbinde yatar. Bu, politika gündeminin merkezine oturtulmalıdır.”⁵⁹⁸

YÜKSEK EŞİTSİZLİK DAHA AZ VERİMLİ VE DAHA AZ ÜRETKEN BİR EKONOMİ YARATIR.

Oluşturduğu istikrarsızlığın getirdiği maliyetlerin ötesinde, bugün ABD'yi niteleyen türde yüksek eşitsizliğin daha az verimli ve daha az üretken bir ekonomi yaratmasının çeşitli başka nedenleri vardır. Sırasıyla: (a) Genel yarar sağlayan kamu yatırımlarındaki ve kamusal eğitime verilen destekteki azalmayı (b) Ekonomideki (özellikle de rant arayışıyla ilgili olanları), hukuktaki ve düzenlemelerdeki çok büyük boyutlu bozuklukları, (c) İşçilerin motivasyonu ve sosyal statü rekabetiyle ilgili etkileri tartışacağız.

KAMUSAL YATIRIMLARIN AZALTIMASI

Günümüzün geçerli ekonomik prensipleri iktisadi büyümenin motoru olarak özel sektörün rolünü vurgulamaktadır. Bunun nedenini görmek kolaydır: Inovasyon denince aklımıza Apple, Facebook, Google gibi hayatımızı değiştirmiş birçok şirket gelir. Ancak bir de arka planda bulunan kamu sektörü vardır; bu şirketlerin başarısı, hatta ekonomimizin genel canlılığı ağırlıklı olarak kamu sektörünün iyi işlemesine bağlıdır. Tüm dünya genelinde yaratıcı girişimciler bulunur. Farkı yaratan -bu kişilerin fikirlerinin gerçekleşmesini ve ürünlerinin piyasaya ulaşmasını belirleyen- devlettir.

⁵⁹⁷ Andrew G. Berg ve Jonathan D. Ostry, “Inequality and Unsustainable Growth: Two Sides of the Same Coin?”, IMF Staff Discussion Note, 8 Nisan, 2011, s. 3, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2011/sdn108.pdf> (Erişim tarihi: 25 Mart.2012).

⁵⁹⁸ Dominique Strauss-Kahn, “The Global Jobs Crisis-Sustaining the Recovery through Employment and Equitable Growth”, 13 Nisan 2011, <http://www.imf.org/external/np/speeches/2011/04131.htm>

Her şeyden önce, devlet oyunun temel kurallarını koyar. Kanunları uygular. Daha genel olarak, toplumun ve ekonominin işlemesine izin veren fiziksel ve beşeri altyapıyı sunar. Eğer devlet yolları, limanları, eğitimi veya temel bilimsel araştırmaları sunmazsa -ya da başkasının bunları sunmasını sağlamaz veya en azından başkalarının bunları sunması için gereken şartları sağlamazsa- o zaman alışılageldiğimiz iş piyasası işlemez olur. İktisatçılar bu tür yatırımlara, temel bilgi kullanımını örneğinde geçerli olduğu gibi, herkesin yararlanabildiği malları ima ederek “kamusal mallar” adını verir.

Modern bir toplum kolektif hareket gerektirir, yani, bu yatırımları yapmak için ülkenin birlikte çalışmasını. Bu yatırımların ortaya çıkardığı genele yayılan sosyal getiriler herhangi bir özel yatırımcı tarafından ele geçirilemez, bunları özel girişime bırakmanın yetersiz yatırıma yol açmasının nedeni de budur.

ABD ve dünya, devlet finansmanı ile yapılan bilimsel araştırmalardan yüksek derecede yararlanmıştı. Devlet üniversitelerimizde yapılan araştırmalar ve ek tarımsal hizmetler tarımsal üretkenlikte geçmişte çok büyük artışlar getirmiştir.⁵⁹⁹ Bugün, devlet finansmanlı araştırmalar bilişim teknolojisi devrimini ve biyoteknolojide gelişmeleri teşvik etmektedir.

ABD, altyapı, temel araştırmalar ve tüm seviyelerde eğitime yetersiz yatırımdan dolayı on yıllardır zarar görmektedir. Her iki partinin de bütçe açığını kapatmaya kendilerini adanmış olmaları ve Temsilciler Meclisi'nin vergileri artırmayı reddetmesi dolayısıyla bizi ileride bu alanlarda daha da fazla kesintiler beklemektedir. Bu kesintiler, bu tür yatırımların ekonomiye katkısının özel sektör ortalama getirilerinin ve devlete olan maliyetinin açıkça üzerinde olmasına rağmen devam etmektedir.⁶⁰⁰ Gerçekten de 1990'lardaki büyüme yılları, evvelki on yıl-

⁵⁹⁹ Elbette bu malların üretilmesinin birçok yolu bulunur. Örneğin, temel araştırmalar devlet tarafından finanse edilebilir ve özel laboratuvarlarda, üniversitelerde veya devletin işlettiği laboratuvarlarda üretim yapılabilir. ABD, geleneksel olarak, bu yolların tümünü kullanmıştır.

⁶⁰⁰ İktisadi Danışmanlar Kurulu'nun bir raporu, araştırma ve geliştirmeye verilen devlet desteğinin yüksek getirilerini belgelemiştir. Council of Economic Advisers, “Supporting Research and Development to Promote Economic Growth: The Federal Government's Role”, Ekim 1995. Devlet yatırımlarının değerini belgeleyen büyük bir literatür mevcuttur. Örneğin bkz. David Alan Aschauer, “Is Government Spending Stimulative?” *Contemporary Economic Policy* 8, no. 4 (1990), s. 30-46. Aschauer, kamusal sermaye

daki yatırımların filizlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Ancak bunlar, özel sektörün gelecek nesil dönüşümsel yatırımlar yapabilmesi için yeterli değildir. Uygulamalı inovasyonlar temel bilimsel araştırmalara dayanır ve bizim bu tür araştırmalardan yeterince yapmadığımız açıktır.⁶⁰¹

Bu kritik yatırımları yapmaktaki başarısızlığımız kimseyi şaşırtmamalıdır. Bu, toplumumuzdaki dengesiz varlık dağılımının bir sonucudur. Toplum varlık dağılımı açısından bölündükçe, zenginler de ortak ihtiyaçlar için para harcamaya o kadar az gönüllü olurlar. Parklar, eğitim, sağlık hizmetleri veya kişisel güvenlik için zenginlerin devlete ihtiyacı yoktur. Bunların hepsini kendileri için satın alabilirler. Bu süreçte sıradan insanlardan daha da uzaklaşmış olurlar.

Zenginler aynı zamanda güçlü devletten endişe duyarlar - toplumdaki dengesizlikleri düzeltmek için toplumsal zenginliğin bir kısmını alıp ortak faydaya katkı sağlayacak ya da en azından alt kesimdekilere yardım edecek kamusal yatırımları yapabilecek türde bir devletten. En zengin Amerikalılar sahip olduğumuz devletten şikâyet etseler de, aslında çoğu bu durumdan oldukça memnunlar: Gelir dağılımının

---

yatırımların, sağladığı doğrudan yararların yanında, özel sermaye getirilerini de iyileştirebileceğini göstermiştir. Bkz. Aschauer, "Does Public Capital Crowd Out Private Capital", *Journal of Monetary Economics* 24, no. 2 (1989), s. 121-88.

⁶⁰¹ Ben Bernanke, 16 Mayıs 2011'de yaptığı bir konuşmada bunu vurgulamıştır: "Promoting Research and Development: The Government's Role", <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20110516a.htm> (Erişim tarihi: 3 Mart 2012). "Birincisi, 1970'lerden beri, GSYİH'deki federal hükümet Ar-Ge harcamalarının payı aşağı meyl gösterirken, özel sektörün yaptığı Ar-Ge harcamalarının payı örtüşecek şekilde artmıştır. İkincisi, temel araştırmayı hedefleyen Ar-Ge harcamalarının payı da, daha uygulamalı Ar-Ge faaliyetlerinin tersine, düşmektedir. Bu iki eğilim - temel araştırmalardaki ve Ar-Ge harcamalarında federal hükümetin payındaki düşüşler- ilişkilidir, çünkü devletin Ar-Ge harcamaları daha çok temel araştırma ve bilim odaklıdır. Temel araştırmalara yapılan vurgunun azalması biraz endişe vericidir, çünkü, uzun süren gecikmelerle de olsa, temel araştırmalar nihayetinde çoğu inovasyonun kaynağıdır. Gerçekten de, bazı iktisatçılar, temel araştırmanın potansiyel yüksek sosyal getirisi nedeniyle, devlet Ar-Ge desteğinin zaman içinde iktisadi büyümeyi önemli oranda tetikleyebileceğini savunmuşlardır." Aslına bakılacak olursa, enflasyona göre ayarlanmış rakamlarla, temel araştırmalara yapılan reel federal yatırımlar, 2003 yılında 4.3 milyar dolardan 2008 yılında 3.9 milyar dolara düşmüştür. Bkz. Tablo 6, National Science Board, "Science and Engineering Indicators: 2010", National Science Foundation, 2010, http://www.nsf.gov/statistics/nsf0314/content.cfm?pub_id=4000&cid=2 (Erişim tarihi: 3 Mart 2012). Albert M. Link ve diğerleri temel araştırmalarla üretkenlik artışı arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu göstermişlerdir. Bkz. Link, "Basic Research and Productivity Increase in Manufacturing: Additional Evidence", *American Economic Review* 71, no. 5 (1981), s. 1111-12.

yeniden yapılandırılmasını engelleyecek şekilde elleri kolları bağlı olan ve vergileri düşüremeyecek kadar bölünmüş bir devletimiz var.

POTANSİYELİ GERÇEKLEŞTİRMEK: FIRSATLARIN SONU

Kamusal eğitim de dahil kamu mallarına yetersiz yatırımlımız, Birinci Bölüm'de bahsettiğimiz sosyal ve iktisadi hareketlilikteki düşüşe katkıda bulunmuştur. Bu durumun da ülkenin büyüme ve verimliliği için önemli sonuçları vardır. Fırsat eşitliğini azaltığımızda, en değerli varlıklarımızdan birisini -insanlarımızı- en üretken şekilde kullanmıyor oluruz. Yoksul ve orta sınıf ailelerin çocuklarının iyi eğitim alma fırsatlarının zenginlerin çocuklarına oranla nasıl çok daha zayıf olduğunu daha önceki bölümlerde görmüştük. Üniversite ücretleri, özellikle de Amerikalıların yüzde 70'ine eğitim veren devlet üniversitelerinin ücretleri, gelirlere oranla çok daha hızlı yükseldikçe, ebeveynlerin gelirlerinin önemi giderek artmaktadır. Burada sorulabilecek bir soru, genişletilmiş eğitim kredilerinin bu boşluğu doldurup doldurmadığı hakkında olabilir. Ne yazık ki, cevap hayırdır; dahası, bu sorunun temelinde yine finans sektörü vardır. Bugün, piyasalar bir dizi çarpık teşvik mekanizmaları barındırır; bu durum, kötüye kullanımları engelleyen düzenlemelerin yokluğuyla birlikte, eğitim kredisi programlarının yoksulların durumunu düzeltmek yerine bu kişilerin daha da yoksullaşması anlamına gelebilir (ve genellikle de gelmektedir). Finans sektörü, iflas durumunda bile eğitim kredisi borçlarından muaf olamama uygulamasını getirmekte başarılı olmuştur; bu, borç verenlerin okullarda verilen eğitimin gerçekten de kredi alan öğrencilerin gelirlerini artıracak nitelikte olup olmadığını denetlemek için gerekli teşviklere sahip olmadığı anlamına gelmektedir. Bu esnada, yüksek gelirli yöneticilere sahip kâr amaçlı özel okullar, paralarını aldıktan sonra bu borçları ödemelerine izin verecek işler için gerekli eğitimi sağlamayarak yoksulları ve cahilleri sömüren okullar için bu kredileri geçersiz kılan yüksek standartların getirilmesini engellemişlerdir.⁶⁰² Anne babasının borç-

⁶⁰² Sağlık, Eğitim, Emek ve Emeklilik Maaşı Komitesi, kâr amacı güden üniversitelerin kâr amacı gütmeyen kumrulara ve kamu kurumlarına kıyasla çok daha pahalı olduklarını, öğrenci başına daha az harcama yaptıklarını, okul bırakma oranlarında ülke genelinde birinci sırada bulduklarını ve ABD'deki yüksek eğitim öğrencilerinin sadece yüzde

lar altında ezildiğini gören bir gencin eğitim kredisi almaya istekli olmaması tamamıyla anlaşılabilir bir durumdur. Tam tersine ilginç olan, birçok insanın bu kredilerden almaya gönüllü olmasıdır; o kadar ki, bugün bir üniversite mezununun ortalama 25.000 doların üzerinde borcu vardır.⁶⁰³

Hareketliliği azaltan ve uzun vadede ülkenin üretkenliğini azaltacak bir başka faktörden daha bahsedebiliriz. Eğitimde başarıyı inceleyen çalışmalar evde olan bitenin önemine vurgu yapar. Alt ve orta kesimdekiler hayatlarını sürdürebilmek için çabalarken -ve durumu idare etmek için daha fazla çalışmaları gerektiğinden- aileler birlikte geçirecek zaman bulamamaya başlamaktalar. Anne babalar çocuklarının ödevlerini denetleyememekteler. Aileler bazı ödünler vermek durumunda kalmaktalar ve bunlardan biri de çocuklarına yaptıkları yatırımların azalmasıdır (kendileri durumu böyle ifade etmeseler de).

RANT ARAYIŞI VE FİNANSALLAŞMAYLA ÇARPIKLAŞMIŞ VE DAHA KÖTÜ DÜZENLENMİŞ BİR EKONOMİ

Önceki bölümlerin ana temalarından birisi, ekonomimizdeki eşitsizliğin büyük oranda rant arayışının bir sonucu olmasıydı. En basit haliyle rant, toplumun geri kalanından rant arayanlara bir gelir aktarımıdır. Petrol ve maden şirketlerinin petrol ve madenlere piyasa fiyatlarının altında erişim sağlaması da böyle bir durumdur. Temel kaynak israfı lobıcilikte ortaya çıkmaktadır: Sağlık endüstrisi için çalışan 3.100'den fazla (her meclis üyesi başına neredeyse 6 kişi), enerji ve doğal kaynak sektörleri için çalışan 2.100'den fazla lobici vardır. Toplamda, sadece 2011 yılı için 3.2 milyar dolardan fazla para lobıcilik

13'ünü barındırmalarına rağmen, tüm eğitim kredisi temerrüdlerinin neredeyse yüzde 50'siyle ilişkili olduklarını göstermiştir..Bu ve diğer bulgulara şuradan ulaşılabilir: <http://harkm.senate.gov/help/forprofitcolleges.cfm> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2012).

⁶⁰³ Dört yıllık lisans programlarındaki öğrencilerin yaklaşık yüzde 66'sı 2007-08'de borçla mezun olmuştu ve ortalama borçları 27.803 dolardı. Ortalama toplam borçları yılda yüzde 5'in üzerinde bir oranda artmaktadır. Bu rakamlar, ABD Eğitim Bakanlığında Eğitim İstatistikleri Ulusal Merkezi [National Center for Education Statistics] aracılığıyla 2007-08 Ulusal Lise Sonrası Öğrenci Yardımı Çalışması [National Postsecondary Student Aid Study, NPSAS] veri analiz sistemi kullanılarak FinAid.org tarafından hesaplanmıştır.

faaliyetlerine harcanmıştır.^{604/605} Bunun getirdiği temel çarpıklık siyasal sistemimizde olmuştur; en başta kaybeden de demokrasimizdir.

Ancak rant arayışları genellikle ülkenin üretkenliğini ve refahını düşüren gerçek kaynak kayıplarına yol açar. Kaynak aktarımlarını çarpıtır ve ekonomiyi zayıflatır. Pastadan daha fazla pay almak için sarf edilen bu çabaların bir yan etkisi, pastanın boyutunun küçülmesidir. Tekel gücünün ve özel çıkarlar için uygulanan imtiyazlı vergilerin tam da böyle bir etkisi vardır.

“Rant arayışının” ve bunların ekonomimizde yarattığı çarpıklıkların boyutu, miktarı tam olarak belirlenemese de açıkça çok büyüktür. Rant arayışında sıvırlan birey ve şirketler bolca ödüllendirilmektedirler. Şirketleri için yüksek boyutlarda kârlar getirebilmektedirler. Ancak buna rağmen, *sosyal* katkıları ekside bile olabilir. Bizim de benzemeye başladığımız türde bir rant arayışı ekonomisinde özel ve sosyal getiriler oldukça kötü biçimde ilişkilendirilmiş olurlar. Şirketleri için büyük kârlar elde etmiş olan bankacılar fazlasıyla ödüllendirilmiştir ancak daha önce defalarca söylediğim gibi bu kârlar geçiciydi ve *reel* ekonomideki sürdürülebilir gelişmelerden kopuktu. Bir şeylerin yolunda gitmediği fark edilmeliydi; ekonominin geri kalanına *hizmet* eden finans sektörü olmalıdır, tam tersi değil. Ancak krizden önce tüm şirket kârlarının yüzde

⁶⁰⁴ Petrol endüstrisinden 784 lobici (ABD’deki her temsilci için neredeyse iki kişi) ve maden endüstrisinden 262 lobici içermektedir; enerji ve doğal kaynaklar endüstrisinin lobicilik faaliyetleri için yaptığı toplam harcama 2011 yılında 387.8 milyon dolardı. Finans sektörünün lobicilik faaliyetlerine yaptığı harcamalar daha bile yüksektir. Veriler, Duyarlı Siyaset Merkezi’nin [Center for Responsive Politics] internet sitesi olan OpenSecrets.org’dan alınmıştır; özellikle, bkz. <http://www.opensecrets.org/dobby/top.php?indexType=c> (Erişim tarihi: 5 Mart 2012).

⁶⁰⁵ Rant arayışı konusundaki, rant arayışının yok edici etkilerini gösteren ve maliyetlerini hesaplayan klasik kaynaklar şunlardır: Gordon Tullock, “The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies, and Theft”, *Economic Inquiry* 5, no. 3, (1967), s. 224-32; Ann Krueger, “The Political Economy of the Rent-Seeking Society”, *American Economic Review* 64, no. 3 (1974), s. 291-303. İlginçtir ki, kabiliyetlerine denk gelirler elde etme olanakları daha iyi olanların çabalan bile, sadece diğerlerinin değil kendilerinin de durumunun daha kötü olduğu bir dengeye götürebilir, çünkü kendilerini farklılaştırmak için para harcayacaklar (okulda daha uzun kalacaklar) ve başka faaliyetlerde bulunacaklardır. J.E. Stiglitz, “The Theory of Screening, Education and the Distribution of Income”, *American Economic Review* 65, no. 3 (Haziran 1975), s. 283-300.

40'ı finans sektörüne gitmekteydi.⁶⁰⁶ Kredi kartı şirketleri bir alış-verişte dükkân sahibinin kendi malını satarken elde ettiği kardan daha fazla parayı işlem ücreti olarak alabiliyordu. Bir kartın kullanımını sırasında hareket eden ve en fazla birkaç sent maliyeti olacak birkaç elektron sayesinde, finans şirketi geniş çeşitlilikte gıdaları düşük fiyata sunmak için karmaşık bir çalışmayı yürüten dükkân kadar para kazanmaktaydı.⁶⁰⁷

Rant arayışı ekonomimizi çeşitli şekillerde çarpıklaştırır. Bunlardan önemli olanlarından biri, ülkenin en değerli varlığı olan yeteneğinin yanlış yerlerde kullanılmasıdır. Parlak gençler eskiden çeşitli mesleklerle ilgi duyardı: Bazıları örneğin tıp, eğitim veya kamu hizmetinde olduğu gibi diğerlerine hizmet etmeyi, bazı diğerleriyse bilgi sınırlarını genişletmeyi seçerlerdi. İş hayatına atılanlar hep olurdu, ancak krizden önceki yıllarda ülkenin en iyi beyinlerinin giderek artan bir kısmı finans seçmeye başlamıştı. Bu kadar çok yetenekli insanın finasta çalışması sonucunda sektörde inovasyon olması şaşırtıcı olmamalıdır. Ancak bu “finansal inovasyonların” önemli bir kısmı düzenlemeleri atlatmak niyetiyle kurgulanmış ve uzun vadede iktisadi performansı düşüren gelişmelerdi. Bu tür inovasyonlar hayat standartlarımızı yükselten transistör veya lazer gibi gerçek buluşlarla karşılaştırılmaz.

Finans sektörü ekonomimizdeki rant arayışının tek kaynağı değildir. Şaşırtıcı olan, sınırlı rekabet ve rant arayışının ekonominin birçok anahtar sektöründe yaygınlaşmış olmasıdır. Daha önceki bölümlerde yüksek teknoloji sektöründen bahsedilmişti (Microsoft gibi). İlgi çeken iki diğer sektör de sağlık ve telekomünikasyondur. İlaç fiyatları üretim masraflarının o kadar üzerindedir ki,

⁶⁰⁶ Bkz. Bureau of Economic Analysis, National Income and Product Accounts Table, “Table 6.16D. Corporate Profits by Industry”, <http://www.bea.gov/National/mpaweb/SelectTable.asp>

⁶⁰⁷ Bu, ücretler hakkında makul endüstri savlarına dayanmaktadır. Gıda Pazarlama Kurumu’nun [Food Marketing Institute] başkanı ve CEO’su Tim Hammonds, şöyle demiştir: “Sorun ne kadar büyük? Müşteri kredi kartıyla ödeme yaptığında bir süpermarketin ödediği işletim ücreti şirketin elde ettiği kardan daha yüksektir; genellikle iki katı. Bu size doğru geliyor mu? Bilgisayar üzerinden ödeme ağı sunan hizmet sağlayıcı, emeği, toprağı, makineyi, ışıklandırma ve ısıtmayı ve ürünleri stoklayan dükkânı sunan tüccarın net karından işlem başına daha fazla dolar elde etmektedir.” FM1 Midminter Yönetici Konuşması’ndaki konuşması (24 Ocak 2006), http://c0462491.cdn.cloudfilesrackspacecloud.com/Hammonds_Interchange_Speech.pdf (Erişim tarihi: 6 Mart 2012).

ilaç şirketlerine bunların kullanılması için doktorları ve hastaları ikna etme yolunda çok yüksek paralar harcama olanağı tanır; bu miktar da o kadar yüksektir ki, ilaç şirketleri artık pazarlamaya araştırmadan daha fazla para harcamaktadırlar.⁶⁰⁸ Dahası, adına araştırma denilen aktivitenin önemli bir kısmı da rant arayışıdır; örneğin, rakip şirketin satış rekoru kıran ilacının getirdiği kârlardan pay almak amacıyla üretilen “bende de var” ilaçlarının üretilmesi gibi. Eğer tüm bu paralar ülkenin üretkenliğini artıracak *gerçek* araştırmalara ve *gerçek* yatırımlara aktarılmış olsaydı ekonomimizin ne kadar rekabetçi olmuş olacağını ve ne kadar istihdam yaratılmış olacağını hayal edin.

Rantlar tekel gücüyle oluşturulduğunda ekonomide büyük bir çarpıklık oluşur. Fiyatlar aşırı yükseldiği için tekel malından diğerlerine geçiş ortaya çıkar. ABD'nin yüksek rekabetçi bir ekonomi olduğu iddia edilse de bazı sektörlerde normalin üzerinde kârların elde ediliyor olması dikkate değerdir. İktisatçılar sağlık sektörümüzü ve topladığı ücretlerin altında hizmet verme becerisini şaşkınlıkla izlemekteler; ABD'deki sağlıkla ilgili değerlerin tüm diğer endüstrileşmiş ülkelerden daha kötü olmasına rağmen, ABD mutlak değer ve GSYİH yüzdesi olarak kişi başına açık ara daha fazla harcama yapmaktadır. Biz GSYİH'nin altında birinden fazlasını sağlık hizmetlerine harcarken, Fransa sekizde birden daha az harcama yapmaktadır. ABD'nin kişi başı sağlık harcamaları gelişmiş endüstriyel ülkelerin ortalamasından iki buçuk kat fazladır.⁶⁰⁹ Verimsizlik o kadar büyüktür ki, bu farkı hesaba kattığımızda, ABD ile Fransa arasındaki kişi başı gelir farkı üçte bir oranında azalır.⁶¹⁰ Sağlık sis-

⁶⁰⁸ Bkz. Marc-Andrt: Gagnon ve Joel Lexchin, “The Cost of Pushing Pills: A New Estimate of Pharmaceutical Promotion Expenditures in the United States”, PLoS Medicine 5, no. 1 (Ocak 2008), s. 1-6.

⁶⁰⁹ 2009 yılında ABD GSYİH'sinin yaklaşık yüzde 17.4'ünü bu alanda harcamıştır; kişi başı yaklaşık 8.000 dolar. Hollanda ve Fransa, ABD'den sonra en çok harcama yapan ülkelerdi; sırasıyla GSYİH'lerinin yüzde 12 ve yüzde 11.8'i. OECD ülkelerinin ortalama harcamaları 3.223 dolardı. OECD Health Data 2011, http://www.oecd.org/document/30/0,3746,en_2649_37407_12968734_1_1_1_37407,00.html (Erişim tarihi: 3 Mart 2012).

⁶¹⁰ The Measurement of Economic Performance and Social Progress Revisited-Reflections and Overview”, 16 Eylül, 2009, CMEPSP, <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/overview-eng.pdf> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2012); İktisadi Performansın ve Sosyal Gelişimin Ölçülmesi Komisyonu [Commission cm the Measurement of Economic Per-

temindeki verimlilik farklarının çeşitli nedenleri olsa da özellikle de sağlık sigortası ve ilaç şirketlerinin rant arayışları bu durumun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar.

En kötü üne sahip örnekten daha önce bahsetmiştik: 2003 yılında Bush'un Medicare sisteminin* içeriğini genişletirken uygulamaya soktuğu bir koşul sonucunda ilaç fiyatları oldukça artmış ve ilaç şirketleri de yılda 50 milyar dolarlık ek gelirler (rantlar) elde etmeye başlamışlardır. 50 milyar doların dostlar arasında lafı mı olur diye sorabilirsiniz. 15 trilyon dolarlık bir ekonomide,⁶¹¹ bu yüzde l'in üçte birinden daha azına denk düşer. Ancak İllinois Senatörü Everett Dirksen'e atfedilen bir söze göre, "Bir milyar buradan, bir milyar şuradan derken, bir bakmışsınız ciddi meblağlardan bahsediyor olursunuz."⁶¹² Bizim rant arayışındaki şirketlerimiz için 50 milyar buradan, 50 milyar şuradan derken, bir bakmışsınız çok büyük paralardan bahsediyorsunuz demek daha doğru olacaktır.

Rekabet çok sınırlı olduğunda rekabetin reel etkisi genellikle israf olur çünkü rekabet içindekiler tüketiciyi kimin sömüreceğini belirlemek için birbirleriyle kavga ederler. Buna göre, rant arayışının tek göstergesi yüksek kârlar değildir. Gerçekten, şirketler arasındaki çarpık oligopolcü rekabet rantların kaybolmasına yol açabilse de bu iktisadi verimliliği artırmaz; ortalama getirinin üzerindeki karlar sifıra yaklaştığında (veya sermayenin getirisi normale döndüğünde) bu iktisadi verimliliğin mutlaka sağlandığı anlamına gelmez. Kredi kartı veya telefon hattı müşterileri kazanmak için yapılan yüksek harcamalarda rant arayışının kanıtlarını görüyoruz. Burada amaç ne anlaşılabilir ne de tahmin edilebilir olan aıdat ve ücretlerle olabildiğince yüksek sayıda tüketiciyi olabildiğince hızlı bir şekilde sömürmektir. Şirketler kredi kartı kullanım ücretlerinin karşılaştırılmasını zorlaştırmak için çaba harcarlar çünkü bu karşılaştırma rekabeti artıracak ve rekabet de kârları eritecektir.

---

formance and Social Progress] raporunun devamı niteliğindedir. Aynı zamanda şurada mevcuttur: Joseph Stiglitz, Amartya Sen ve Jean-Paul Fitoussi, *Mhmeasuring OurLives* (New York: New Press, 2010).

(*) ABD'nin yaşlılar için devlet sağlık sigortası —ç.n.

⁶¹¹ Rakamlar şurada mevcuttur: IMF World Economic Outlook Database, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/02/weodata/index.aspx> (Erişim tarihi: 12 Şubat 2012),

⁶¹² Ancak bazıları bu alıntının doğruluğundan şüphe etmektedir. Bkz. http://www.dirksen-center.org/pr_int_emd_b_illionhere.htm

Amerikan şirketleri de, bazı rekabet karşıtı uygulamaları engellemeyi başaran diğer ülkelerdeki şirketlere kıyasla, kredi kartı şirketlerine daha fazla para ödemek durumundadırlar; şirketler bu daha yüksek maliyetleri Amerikalı tüketicilere yansıtır ve bu tüketicilerin hayat standartlarını düşürür.

Aynı durum cep telefonu hattı şirketleri için de geçerlidir: Amerikalılar, gerçekten daha rekabetçi piyasalar yaratmakta başarılı olmuş ülkelerdeki insanlara göre, telefon hatları için daha yüksek fiyatlar ödemekte ve bunun karşılığında daha kötü hizmet almaktalar.

Rant arayışında olanların yarattığı çarpıklıklar bazen gözle görülemez olur ve GSYİH hesaplarına iyi yansımaz. Bunun nedeni GSYİH'nin çevreyle ilgili maliyetleri yeterince gösterememesidir. Bu ölçü, büyümenin sürdürülebilirliğini değerlendirmez. GSYİH çevre kaynaklarının kullanılmasıyla oluştuğunda ve bu zenginlik beşeri veya fiziksel sermayeye yatırım olarak yeniden kullanılmadığında, ülkenin zenginliğinin azaldığını göz önüne almamız gerekir. Ancak hesaplarımız bunu yapmıyor. Balık nüfusunun veya yeraltı sularının tüketilmesiyle ortaya çıkan büyüme geçicidir, ancak göstergelerimiz bunu göz önüne almıyor. Fiyat sistemimiz hatalıdır çünkü bu tür çevresel kaynakların kıtlığını tam olarak yansıtmıyor. GSYİH piyasa fiyatlarını kullandığı için GSYİH göstergemiz de dolayısıyla hatalı olur.

Kömür ve petrol gibi endüstriler bu durumun devam etmesini istemekteler. Doğal kaynakların kıtlığının veya çevreye verilen zararın fiyatlanması ve GSYİH ölçüsünün sürdürülebilirliği yansıtacak şekilde revize edilmesini istemiyorlar. Çevreye verdikleri zarar için bu şirketleri sorumlu tutmamak fiilen gizli bir devlet desteği uygulamaktır ve bu durum sektörün ayrıcalıklı vergi uygulamaları ve piyasa fiyatı altında kaynak alımları şeklinde elde ettiği hediyeleşimden pek de farklı değildir. Başkan Clinton döneminde İktisadi Danışmanlar Kurulu'nun başındayken, devletin kaynaklarımızın tüketişini ve çevremizin değer kaybedişini yansıtacak bir "Yeşil GSYİH hesabı" yayımlaması için uğraştım. Ancak kömür endüstrisi bunun ne anlama geldiğinin farkındaydı ve Kongre'deki yüksek etkinliğini kullanarak Yeşil GSYİH tanımlama uğraşında olanlara tüm fonların kesileceği tehdidinde bulundu. Petrol endüstrisi aynı anda hem daha fazla deniz dibi sondajı hem de petrol sızıntısının sorumluluğunu

şirketlerin üzerinden alacak kanunlar talep ettiğinde, fiilen, devlet yardımı istemiş olur. Bu tür yardımlar ranttan daha fazlasını getirir; aynı zamanda kaynak aktarımlarını çarpıtırlar. GSYİH ve daha genel olarak sosyal refah azalır; 2011 yılında Meksika Körfezindeki BP petrol sızıntısının açıkça gösterdiği gibi. Petrol ve kömür şirketlerinin çevre düzenlemelerini etkilemek için yaptığı harcamalar yüzünden daha fazla hava ve su kirliliğinin olduğu bir dünyada, daha çirkin ve sağlıksız bir çevrede yaşıyoruz. Maliyetler sıradan Amerikalılar için daha düşük hayat standartları olarak ortaya çıkarken, faydalar petrol ve kömür şirketlerinin daha yüksek karları olarak kendini gösterir. Bir kez daha, sosyal getirilerle (çevre kirlenmesi sonucu düşen hayat standartları sonucu bu eksi bile olabilir) özel kazanımlar (bunlar çok büyük boyutlardadır) arasında bir kopukluk vardır.⁶¹³

Son iki bölümde açıkladığımız gibi, rant arayanların amaçlarından biri kanun ve düzenlemeleri kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmektir. Bunu yapmak için hukukçulara ihtiyaç vardır. Eğer ABD'nin yüzde 1'den oluşan ve yüzde 1 için işleyen bir hükümeti olduğu söylenebiliyorsa, ABD'nin hukukçulardan oluşan ve hukukçular için işleyen bir hükümeti olduğunu söylemek daha da kolaydır. ABD'nin kırk dört başkanından yirmi altısı hukukçuydu ve Temsilciler Meclisi'ndeki yasa yapıcıların yüzde 36'sının hukuk geçmişiydi. Sadece hukukçuların finansal çıkarlarını gözetmiyor olsalar bile "bilişsel olarak ele geçirilmiş" oldukları söylenebilir.

Yasal çerçeve, kişilere ve şirketlere kötü davranışları engelleyen teşvikler sunarak ekonominin daha verimli işlenmesini *sağlamalıdır*. Ancak karşılıklı silahlanma yarışına girmiş bir hukuk sistemi inşa etmiş bulunuyoruz; iki kesim de hukuki açıdan birbirlerinin önüne geçmek, yani, bu alanda birbirlerinden daha fazla harcama yapmak için yoğun çaba sarf etmekte, çünkü iyi ve zeki avukatlar pahalıdır. Davaların sonucu genellikle konunun içeriğiyle değil cüzdanların kalınlığıyla belirlenmektedir. Bu süreçte, sadece dava sürecinde değil, davanın sonucunu etkilemek için ve hatta bundan önce dava açılmasını önlemek için yapılan faaliyetlerde, çok büyük kaynak israfları ortaya çıkmaktadır.

⁶¹³ İktisadi Performansın ve Sosyal Gelişimin Ölçülmesi Komisyonu [Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress].

ABD'deki mahkeme toplumunun makro iktisadi etkisi, nüfusa oranla daha az avukata sahip olan ülkelerin daha hızlı büyüdüğünü gösteren bazı çalışmalarca öngörülmüştür.⁶¹⁴ Yüksek yoğunlukta avukata sahip bir toplumda ekonominin zarar görmesinin temel nedenini açıklayan diğer araştırmalar, finans alanı hakkında yaptığımız önceki tartışmalarımızla tutarlı bir şekilde, bunu yetenekli insanların daha yaratıcı alanlardan (örneğin mühendislik ya da bilim gibi) uzaklaşmasına bağlarlar.⁶¹⁵

Ancak açık olmalıyım: Finans sektörü ve büyük kurumsal şirketlerin sıradan vatandaşları koruyan denetimlerin kaldırılmasındaki başarısını göz önüne aldığımızda, yoksul ve orta sınıf Amerikalıların tek korunma kaynağı genellikle yasal sistemdir. Öte yandan, yüksek sosyal uyum, toplumsal sorumluluk ve çevre, işçi ve tüketici koruma düzenlemelerinin olduğu, *zarar ortaya çıkmadan önce* davranışların engellenmeye çalışıldığı bir sistem yerine (örneğin çevreye) zarar verenlerin “*iş isten geçtikten sonra*” cezalandırılmasına dayanan çok pahalı bir *hesap verme* sistemini kullanmaktayız.⁶¹⁶

Toplumun geri kalanı karşısında verdikleri savaşta düzenlemeleri geri itmekte başarılı olan büyük şirketler, avukatlarla karşılaştıklarında kendi ayarlarında bir rakip bulmuş oldular. Her iki grup da rant arayışı faaliyetlerini sağlama almak için lobiciliğe büyük harcamalar yapmaktadırlar. Bu karşılıklı silahlanma savaşı sürecinde bir tür denge ortaya çıkmıştır - büyük kurumsal şirketlerin davranışlarını kontrol altında tutmaya çalışan en azından bazı karşı yönde güçler vardır. Bu

⁶¹⁴ Stephen P. Magee, William A. Brock ve Leslie Young, *Black Hole Tariffs and Endogenous Policy Theory: Political Economy in General Equilibrium* (New York: Cambridge University Press, 1989). Bir avukat ordusunun hukukçuların yardımına gelmeye ve bu bulgulara itiraz etmeye hazır olması şartıdır. Bkz. George L. Priest, “Lawyers, Liability, and Law Reform: Effects on American Economic Growth and Trade Competitiveness” (1993), Faculty Scholarship Series, 624. http://digitalcommons.law.yale.edu/sss_papers/624

⁶¹⁵ Bkz. Andrei Shleifer ve Robert W. Vishny, *The Grabbing Hand: Government Pathologies and Their Cures* (Cambridge: Harvard University Press, 1998).

⁶¹⁶ Zarar ortaya çıktıktan sonra cezalandırılma korkusunun şirketleri iyi davranmaya yönlendirecek teşvikler sunacağı savunulmaktadır. Ne var ki, güçlü avukatlarla donatılmış şirketler cezalandırılmaları kaçabileceklerinin farkındadırlar. Ayrıca çevre hakkında riskler almak bugünün kârlarını artırır ve dar bakış açılarında sahip yöneticiler kârlara gelecekte ne olabileceğinden ziyade bugünkü kârlar gerçeğiyle daha fazla ilgilenirler. Yöneticilerin çıkarları şirketlerin çıkarlarıyla ve şirketlerin çıkarları da toplumun genel çıkarlarıyla iyi örtüşüyor olabilir.

denge şirketlerin kendi kurallarını yazmış olsaydı ortaya çıkacak -ve mağdurların çaresiz kalacağı- durumdan daha iyi olsa bile mevcut sistem yine de toplumumuza büyük maliyetler getirmektedir.

Siyasetimizi yönlendiren yüzde 1'lik kesim, özel ve sosyal teşvikleri örtüşürme konusunda sadece yapması gerekeni yapmayarak değil aynı zamanda da yapılmaması gerekeni teşvik ederek ekonomimizi dengesizleştirmektedir. Bankaların aşırı risk almasını teşvik eden ve sürekli tekrarlanan banka kurtarma paketleri en bariz örneği oluşturmaktadır.⁶¹⁷ Ancak birçok kişi dış politikada ortaya çıkan çarpıklıkların daha büyük maliyeti olduğunu savunmaktadır. Irak Savaşı'nın Başkan Bush'un bir diktatörü ortadan kaldırmaya kendini adanmış olmasından daha inandırıcı bir nedeni olarak, Irak petrolünün çekiciliği gösterilebilir (dahası bununla birlikte, Başkan Yardımcısı Richard Cheney'in Halliburton şirketi de dahil olmak üzere, Bush'un arkadaşlarının kazanacağı olağanüstü kârlar).⁶¹⁸

Savaşın getirilerine ağırlıklı olarak üst kesimdekiler sahip olurken, maliyetleriyse ağırlıklı olarak diğerleri üstelenir. En zengin yüzde 1'lik kesim nadiren askere gider. Gerçek şudur ki, tamamiyle gönüllülük esasına dayanan ordu bu kişilerin çocuklarını cezbedecek kadar yüksek ücretler ödememektedir. En zengin sınıf, savaş sonucu artan vergilerden fazla zarar görmez; bu maliyetler borç paralarla ödenir.⁶¹⁹ ve bütçe sıkıntısı ortaya çıktığında kesintiye uğrayanlar zenginlere yönelik ayrıcalıklı vergi uygulamaları ve çeşitli yasal boşluklar değil, orta sınıfların vergi indirimleri ve diğer sosyal programlar olur.

Dış politika, tanımı gereği, milli çıkarların ve milli kaynakların dengelenmesiyle ilgilidir. Yüzde 1'lik kesimin yönetimin başında olduğu ve savaşların maliyetlerinden sorumlu olmadığı bir durumda, denge ve kontrol kavramları anlamsızlaşır. Girişebileceğimiz mace-raların sınırı yoktur; bu durum şirketlerin ve müteahhitlerin sadece yararına işleyebilir. Dünya genelinde ve yerel seviyede, özellikle de

⁶¹⁷ Ahlâki tehlike [moral iiazard] olarak bilinen sorun.

⁶¹⁸ Bu konuların daha etraflı bir tartışması için bkz. L. Bilmes ve J.H. Stiglitz, *The Three Trillion Dollar War* (New York: Norton, 2008). [Üç Trilyon Dolarlık Savaş, çev. Dilek Cenççiler, ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2009]

⁶¹⁹ Irak Savaşı tamamiyle kredi kartına yazılmıştı: Savaş başladığında, ABD'nin halihazırda bir bütçe açığı bulunuyordu. Fakat bunu ödemek için vergileri arürmak yerine, hükümet 2003 yılında vergileri düşürmüştü.

doğru siyasi bağlantıların fiyatı ödendiğinde, müteahhitler yol ve bina inşasından çok yüksek getiriler elde edebilirler. İnşaat ihalelerini alan Amerikan şirketleri için ordu, tahmin edebileceklerinin çok üzerinde getiriler sağlayan bir maden haline gelmiştir.

VERİMLİ ÜCRET KURAMI VE YABANCILAŞMA

Bu bölümün ana temalarından biri, toplumumuzdaki eşitsizliğin önemli bir kısmının özel getirilerin sosyal getirilerden farklı olması nedeniyle ortaya çıkması ve bugün ABD'yi nitelendiren yüksek eşitsizlik seviyesiyle ("Wall Street'i İşgal Et" hareketinin gösterdiği ümit verici işaretlere rağmen) bu eşitsizliğin *kabul edilmiş olmasının* iyi politikaların kabul edilmesini zorlaştırmasıdır. Başarısız politikalara, makro iktisadi istikrarsızlık, endüstrideki düzenlemelerin kaldırılması ve altyapı, kamusal eğitim, sosyal güvenlik ve araştırmada yetersiz yatırımlar da dahildir.

Yüksek eşitsizliğin ulaşabileceğimizden neden daha az verimli ve daha az üretken bir ekonomiye yol açtığını şimdi bambaşka bir şekilde açıklamaya çalışacağız, insanlar makineler gibi değildir. Çok çalışmaları için motivasyona ihtiyaç duyarlar. Eğer kendilerine adil davranılmadığını düşünüyorlarsa onları motive etmek de zor olabilir. Bu bulgu, modern çalışma iktisadi çalışma alanının temel odaklarından biridir ve şirketlerin -ödedikleri ücret de dahil- işçilere yaklaşım şekillerinin üretkenliği etkilediğini savunan verimli ücret kuramıyla özetlenmiştir. Aslında bu, bir asırdan uzun bir süre önce büyük iktisatçı Alfred Marshall tarafından irdelenmiş bir kuramdı; kendisi 1895 yılında "yüksek ücret ödenen emek genellikle verimlidir ve dolayısıyla da pahalı değildir" demiş olsa da "bu, insan ırkının geleceği için bildiğimiz tüm diğer gerçeklerden daha fazla ümit vadedmekte olsa da gelir dağılımı kuramı üzerinde çok karmaşık etkileri olacak bir gerçektir" düşüncesini de kabul etmiştir.⁶²⁰

Bu kuramın canlanması, yeterince beslenmeyen işçilerin daha az verimli olduğunu fark eden araştırmacıların bulunduğu kalkınma iktisadi içinde oldu.⁶²¹ Ancak bu bulgu, İkinci Dünya Savaşı'nda yeni

⁶²⁰ Alıntı Marshall'ın 1895 yılına ait *Principles of Economics* adlı kitabındandır, 8. edisyonun 555. sayfasından (Londra: Macmillan, 1920).

⁶²¹ H. Leibenstein, *Economic Backwardness and Economic Growth* (New York: Wiley, 1957).

askere alınan birçok kişinin ordunun etkinliğine zarar verecek kadar yetersiz beslenmiş olduğu ABD örneğinde olduğu gibi, daha gelişmiş endüstriyel ülkeler için de geçerlidir. Eğitim üzerine araştırma yapanlar, açlık ve yetersiz beslenmenin öğrenmeyi engellediğini göstermişlerdir.⁶²² Okul öğle yemeği programları bu yüzden çok önemlidir. Her yedi Amerikalıdan birinin gıda temin sorunu yaşadığı günümüzde birçok yoksul Amerikalı çocuk bu yüzden aynı zamanda eğitimde sorunlarla da yüzleşmektedir.

Modem bir ekonomide verimsizlik yetersiz beslenmeden ziyade başka bir dizi nedenden ortaya çıkmaktadır. Orta ve alt kesimlerin yoksullaşması bu insanlarda birtakım endişelere yol açmıştır: Evlerini kaybedecekler mi? Çocuklarına hayatta başarılı olmalarını sağlayacak bir eğitim verebilecekler mi? Emekli olduklarında hayatlarını nasıl idare edecekler? Bu endişelere harcanan enerji miktarı arttıkça iş yerindeki üretkenliğe harcanabilecek enerji miktarı azalmaktadır, iktisatçı Sendhil Mullainathan ve psikolog Eldar Shafir, deneylerinde kıtlık içinde yaşamının sıklıkla kıtlık şartlarını kötüleştiren kararlara yol açtığına dair kanıtlar buldular: “Yoksullar büyük maliyetlerle borçlanır ve yoksul kalırlar. Meşgul insanlar (zaman açısından yoksullar) az bir zaman bulduklarında bunu ertelerler ve dolayısıyla daha da meşgul olurlar.”⁶²³ Çok basit bir anketin sonuçları, günlük hayat savaşında yoksulların sarf ettiği bilişsel kaynakların daha iyi durumdakilere oranla fazlalığını göstermektedir. Ankette, market alışverişinden yeni çıkmış olan insanlara toplam ne kadar harcamış oldukları ve poşetlerindeki ürünlerden bazılarının fiyatları sorulmuştur. Yoksullar bu sorulara net cevaplar verilirken yoksul olmayanlar genellikle cevap verememiştir. Bireylerin bilişsel kaynakları sınırlıdır. Acil ihtiyaçlar için yeterli paraya sahip olamamanın stresi, durumu düzeltmek için gereken kararları alma becerisini

⁶²² Bkz. Paul Glewwe, Hanan G. Jacoby ve Elizabeth M. King; “Early Childhood Nutrition and Academic Achievement: A Longitudinal Analysis”, *Journal of Public Economics* 81, no. 3 (Eylül 2001), s. 345-68. Güncel bir literatür taraması için bkz. Douglas Almond ve Janet Currie, “Human Capital Development before Age Five”, *Handbook of Labor Economics* içinde, cilt 4b, (ed.) Orley Ashenfelter ve David Card (New York: Elsevier, 2011), s. 1315-486.

⁶²³ Mullainathan ve Shafir’in yazmakta oldukları kitap *The Packing Problem: Time, Money, and the Science of Scarcity*. Metindeki alıntı, şurada mevcut olan taslak metindedir, <http://westallen.ty-pepad.com/idealawg/2011/07/are-you-money-poonhtml>. Savlan şurada görsel olarak açıklanmıştır: http://www.youtube.com/watch?v=5Aw_czU1bmO

kötü etkileyebilir. Sınırlı bilişsel kaynak stoku azalmakta ve bu insanların irrasyonel kararlar vermesine yol açmaktadır.

Stres ve endişe yeni beceri ve bilgilerin edinilmesini de engelleyebilir. Öğrenme kabiliyeti zayıfladığında üretkenlik artışları daha yavaş olacak ve bu da ekonomimizin uzun vadeli performansını kötü etkileyecektir.

İşçilerin motivasyonunda kendilerine adil davranıldığı hissi de en az bu kadar önemlidir. Neyin adil olup olmadığına her zaman açık olmamasına ve insanların adalet anlayışlarının kendi öz çıkarlarından etkilenmesine rağmen, günümüzdeki ücret uyuşmazlığının adil olmadığına dair artan bir kanı oluşmaktadır. Yöneticiler şirketlerin rekabet edebilmesi için ücretlerin düşürülmesi veya işten çıkarmaların gerektiğini savunduğunda ama aynı zamanda kendi ücretlerini artırdıklarında, çalışanlar da doğal olarak bu olan bitenin adil olmadığını düşünür. Bu durum, bugün sarf edecekleri eforu, şirkete bağlılıklarını, diğerleriyle işbirliği yapmaya ne kadar gönüllü olduklarını ve geleceğe yatırım yapma isteklerini etkileyecektir. Her şirketin bildiği gibi, daha mutlu bir çalışan daha üretken bir işçidir; şirketin üst mevkidekilere diğerlerine oranla aşırı yüksek ücretler ödediğine inanan bir çalışan büyük ihtimalle mutlu değildir.⁶²⁴

Krueger ve Mas'ın Bridgestone/Firestone lastiklerini üreten fabrikalar hakkında yaptığı detaylı vaka çalışması oldukça ürpertici sonuçlara varmıştır. Kârlı bir yılın sonunda yöneticiler mesai saatlerinin

⁶²⁴ Benim kendi çalışmalarım, daha yüksek ücretlerin, iş değiştirmeyi azaltması, teşvikleri iyileştirmesi, işgücünün kalitesini artırması ve moralleri yükseltmesi aracılığıyla, nasıl üretkenliği artırabileceğini gösteren genel bir analize odaklanmaktadır. Toplu olarak "verimli ücret teorileri" olarak bilinen bu kuramları bir inceleme yazımda ve Nobel Ödülü sunumumda tartıştım: "The Causes and Consequences of the Dependence of Quality on Prices", *Journal of Economic Literature* 25 (1987), s. 1-48; Nobel Ödülü sunumum şu şekilde basılmıştır: "Information and the Change in the Paradigm in Economics", *American Economic Review* 92, no. 3 (Haziran 2002), s. 460-501. George Akerlof (2001 yılında İktisat dalında Nobel Ödülü'nü benimle paylaşmıştır) ve Janet Yellen (mevcut FED başkan yardımcısı [3 Şubat 2014 itibarıyla FED'in mevcut ve ilk kadın başkanı-ç.n.]), adaletsizlik algısının eforu nasıl düşürebileceğine dair ek açıklamalar getirmişlerdir. Bkz. Akerlof ve Yellen, "The Fair-Wage Effort Hypothesis and Unemployment", *Quarterly Journal of Economics* 105 (1990), s. 255-83. Joseph W. Harder, nesnel performans ölçütlerinin olduğu bir bağlama bakmış -beysbol ve basketbol- ve "yeterince ödüllendirilmeyen bireylerin daha az işbirlikçi ve daha çok bencil davrandıklarım" göstermiştir. "Play for Pay: Effects of Inequity in a Pay-for-Performance Context", *Administrative Science Quarterly* 37 (1992), s. 321-35.

sekiz saatten on iki saate çıkarılmasını, değişimli olarak gündüz ve gece mesaisi yapılmasını ve yeni işe alınanların ücretlerinin yüzde 30 oranında azaltılmasını önermişlerdir. Bu talepler, aşırı sayıda defolu lastiğin üretilmesine yol açan şartları doğurmuştur. Defolu lastikler binin üzerinde ölüm ve yaralanmaya yol açmış ve Firestone'un 2000 yılında bu lastikleri geri çağırmasıyla son bulmuştur.⁶²⁵

Rusya'da komünizm zamanında, işçilerin yeterli ücret almadıklarına dair yaygın düşünceleri ekonomilerinin çökmesinde önemli bir rol oynamıştır. Eski bir Rus deyimindeki gibi: "Onlar bize para vermiş gibi yaptılar, biz de çalışmış gibi yaptık."

İktisatta son zamanlarda yapılan deneyler adaletin önemini vurgulamaktadır. Deneylerden biri, adil ücret almadığını düşünen çalışanların ücretlerinin artırılmasının üretkenlik üzerinde önemli bir etkisi olduğunu -böyle düşünmeyenlerin üzerinde bir etkisi olmadığını- göstermiştir. Ya da benzer bir iş yapan bir grup işçiyle ilgili başka bir duruma bakalım. Bazılarının ücretlerinin artırılmasının bu kişilerin üretkenliklerini artırmasını ve bazı diğerlerinin ücretlerinin azaltılmasının da bu kişilerin üretkenliklerini eşit oranda azaltmasını beklemek mantıklı olurdu. Ancak -deneylerle de desteklenen- iktisat kuramı, daha düşük ücretle çalışan kişilerde oluşan üretkenlik azalışının daha yüksek ücretle çalışanlarda oluşan üretkenlik artışına göre daha büyük boyutlu olduğunu savunur ve dolayısıyla da toplam üretkenlikte bir düşüş beklenmelidir.⁶²⁶

TÜKETİM ODAĞI

Eşitsizliğin ekonomik büyüme ve verimi -dahası hem kısa hem de uzun vadede sosyal refahı- siyaset ve kamu politikalarınca şekillendirilen çeşitli iktisadi mekanizmalar aracılığıyla nasıl kötü etkilediğini tasvir ettik. Ancak eşitsizliğin toplumumuz üzerinde daha derin ve bozucu etkileri vardır. Yukarıdan aşağıya doğru ilerleyen ekonomi bir hayal olabilir, ancak yukarıdan aşağıya doğru ilerleyen davranışçılık oldukça

⁶²⁵ Alan B. Krueger ve Alexandre Mas, "Strikes, Scabs, and Tread Separations: Labor Strike and the Production of Defective Bridgestone/Firestone Tires", *Journal of Political Economy* 112, no. 2 (2004), s. 253-89.

⁶²⁶ Alain Cohn, Emst Fehr ve Lorenz Goette, "Fairness and Effort-Evidence from a Field Experiment", taslak metin, Ekim 2008; Alain Cohn, Emst Fehr, Benedikt Herrmann ve Frederic Schneider, "Social Comparison in the Workplace: Evidence from a Field Experiment", *IZA Working Paper* 5550, Mart 2011.

gerçektir. En zengin yüzde 1'lik kesimin altındakiler giderek üstlerindeki daha fazla taklit etmeye çalışmaktadırlar. Tabii ki en alt gelir kademesindekilerin en zengin yüzde 1 gibi yaşaması hayal edilemez. Öte yandan, en zengin yüzde ikilik kesimdekiler için en zengin yüzde 1'lik kesim bir arzu kaynağıyken, yüzde üçlük kesimdekiler için yüzde ikilik kesim bir arzu kaynağıdır ve bu ilişki aşağıya doğru devam eder.

İktisatçılar “görece gelir” ve görece yoksunluğun öneminden bahsediler. Önemli olan (örneğin kişinin mutluluk seviyesi için) sadece kişilerin mutlak geliri değil aynı zamanda bu gelirin diğerlerine oranıdır.⁶²⁷ Görece gelirin önemi gelişmiş ülkelerde o kadar büyüktür ki, bu ülkelerdeki öznel refah seviyesiyle GSYİH büyüme oranları arasında *herhangi bir* uzun vadeli ilişki olup olmadığı sorusu halen tamamıyla tartışmaya açıktır.⁶²⁸ İnsanların diğerleriyle karşılaştırmalı olarak yaptıkları tüketime verdikleri önem birçok Amerikalının neden kendi imkânlarının ötesinde yaşadığını -ve birçoğunun neden çok ve uzun çalıştığını- kısmen de olsa açıklamaktadır. Keynes'in yıllar önce sorduğu bir soru vardır. Bin yıllar boyunca insanlar sadece hayatta kalabilmek için -gıda, kıyafet ve barınma ihtiyaçlarını karşılayabilmek için- zamanlarının çoğunda çalışmak zorunda kalmışlardır. Daha sonra Endüstri Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan ve daha önce yaşanmamış seviyelerdeki üretkenlik artışları, insanların asgari yaşam şartlarının getirdiği zincirlerini kırmasını sağlamıştır. Hayatın gereksinimlerini sağlamak,

⁶²⁷ Marianne Bertrand ve Adair Morse, bizim “aşağı sızma davranışsalcılıkT [trickle-down behaviorism] ifademize benzer bir kavram kullanmışlardır. Aşağı sızma tüketimcilikinin önemim belgelemiş, eşitsizliğin daha yüksek olduğu bir mahallede yaşayanların harcamalarının arttığını ve aynı zamanda daha fazla iflas ve kendilerince bildirilen finansal zorluklar yaşadıklarını göstermişlerdir. İlginçtir ki, bu bölgelerdeki siyasetçilerin kredi olanaklarını artırmaya yönelik önerileri desteklediklerini de göstermişlerdir; belki de yoksul insanların (geçici olarak) daha fazla tüketim yapmasına olanak tanıyıp daha iyi hissetmelerini sağlayacak dar bakışlı bir çabayla. Bkz. “Trickle-down consumption”, taslak metin, Şubat 2012, (<http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic964076.files/BertrandMorseTrickleDownTextandTables.pdf>). Cornell Üniversitesi'nden Robert Frank, Michigan Üniversitesi'nden Adam Seth Levine ve Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nden Oege Dijk, “harcama çığlayanları” [“expenditure cascades”] adlı benzer bir hipotez öne sürmüşlerdir. Artan gelir eşitsizliğinin, örneğin daha yüksek iflas oranlarında kendini gösterdiği “aşın harcama”yla ilişkili olduğuna dair ampirik bulgular sunarlar. Bkz. “Expenditure Cascades”, <http://ssrn.com/abstract=1690612>, 12 Ekim 2010.

⁶²⁸ Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için bulguların bulunduğu bir inceleme için bkz. Andrew E. Clark ve Claudia Senik, “Will GDP Growth Increase Happiness in Developing Countries?”, Paris School of Economics, taslak metin no. 2010-43, Mart 2011.

nüfusun giderek artan bölümleri için zamanın sadece küçük bir kısmı yeterli olmaya başlamıştır. Soru şudur: insanlar bu üretkenlik getirisini nasıl kullanacaklardır?⁶²⁹

Cevap bariz değildi, insanlar boş zamanlarının zevkini çıkarmayı veya daha fazla tüketim yapmayı seçebilirlerdi, iktisat kuramı açık bir tahmin yapmasa da akılcı insanların hem daha fazla tüketim hem de daha fazla boş zamandan yararlanabileceği tahmininde bulunmak mümkündü. Avrupa'da olan buydu. Ancak ABD başka bir yol seçti: (Kadınlar da iş gücüne katıldıkça hane halkı başına) daha az boş zaman ve daha fazla tüketim.

ABD'deki yüksek eşitsizlik -ve kişilerin diğerlerinin yaptığı tüketime verdiği önem- buna bir açıklama getirebilir. Bunun nedeni, diğerleriyle karşılaştırarak yaptığımız tüketimi devam ettirmek için çalışmamız, yani bunun kısır döngü içinde bir yarış olması olabilir; bu, bireyler açısından rasyonel olarak gözükse de kendi içinde belirlediği amaç açısından beyhudedir. Adam Smith bu olasılığa 250 yıl önce işaret etmiştir: "Bu genel üstünlük mücadelesinde bazıları üste çıkarken diğerlerinin aşağıya inmesi mutlaktır."⁶³⁰ Keynes'in sorusuna iktisat kuramına göre "doğru" bir cevap bulunmasa da ABD'nin verdiği cevapta rahatsız edici bir durum vardır.⁶³¹ Bireyler *aileleri için* çok çalıştıklarını söylerken, aileleri için giderek daha az zaman ayırmakta ve aile hayatı kötüleşmektedir. Yapılanlar açıklanan amaçla bir şekilde örtüşmemektedir.

EŞİTSİZLİK VERİMLİLİK ÖDÜNÜ İDDİASI

Önceki sayfalarda eşitsizliğin -tüm boyutlarıyla- ekonomimiz için nasıl kötü olduğunu açıkladım. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz

⁶²⁹ John Maynard Keynes, *Economic Possibilities for Our Grandchildren: Essays in Persuasion* (ilk basım 1930) (New York: Norton, 1963), s. 358-73. Buradaki tartışma bu makale hakkında yazdığım şu yazıya dayanmaktadır: "Toward a General Theory of Consumerism: Reflections on Keynes' Economic Possibilities for Our Grandchildren", *Revisiting Keynes: Economic Possibilities for Our Grandchildren* içinde, ed. G. Piga ve L. Pecchi (Cambridge: MIT Press, 2008), s. 41-87. Ayrıca, bu derlemedeki diğer makalelere bakınız.

⁶³⁰ Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence*, (ed.) Ronald L. Meek, D. D. Raphael ve Peter Stein (New York: Clarendon Press, 1978), (A) vi.54. Alıntı ve analiz şuradandır: Daniel Luban, "Adam Smith on Vanity, Domination, and History", *Modern Intellectual History*, basım aşamasında.

⁶³¹ Gezegeneğimizin uzun vadeli sağlığı açısından, ABD'nin cevabında başka bir hata daha vardır: Maddi malların aşırı tüketimi küresel ısınmaya yol açmakta ve dünyayı tehlikeye atmaktadır.

gibi, özellikle de sağ kesim tarafından öne sürülen ve teşviklere odaklanan bir karşı argüman vardır. Bu bakışa göre, teşvikler bir ekonominin işleme için hayati önem taşımaktadır ve eşitsizlik, bazıları diğerlerinden daha fazla üreteceği için, herhangi bir teşvik sisteminin kaçınılmaz bir sonucudur. Dolayısıyla, gelir dağılımını değiştirecek herhangi bir program teşvikleri köreltecektir. Bu görüşü destekleyenler özellikle de herhangi bir yıl içinde ortaya çıkan eşitsiz sonuçlara odaklanmanın yanlış olduğunu savunurlar. Önemli olan hayat boyunca ortaya çıkan eşitsizliktir ve daha da önemlisi fırsatlardır. Bununla birlikte, verimlilik ve eşitlik arasında bir değiş tokuş olduğunu iddia ederler. İnsanlar daha fazla eşitlik için verimden ödün vermeye ne kadar gönüllü oldukları konusunda farklı davranışlar da; sağ kesimdekilere göre, ABD’de daha fazla eşitlik için ödememiz gereken bedel çok ağırdır. Hatta bu bedel o kadar ağırdır ki, orta ve alt kesimdekiler bile, özellikle de devlet programlarından yararlananlar, bundan muhtemelen zarar görecektirler; daha zayıf bir ekonomiyle birlikte herkesin gelirleri düşecek, vergi gelirleri azalacak ve devlet programlarında kesintiler yapmak zorunlu olacaktır.

Tersine, bu bölümde, daha fazla eşitlikle birlikte daha verimli ve üretken bir ekonomiye kavuşabileceğimizi savunduk. Bu alt başlıkta, bu ayrımın önemli noktalarını özetleyeceğim: Sağ kesimdekiler kafalarında özel ve sosyal getirilerin eşit olduğu tam rekabetçi bir ekonomi canlandırırılar; bizse rant arayışları ve diğer çarpıklıklarla dolu bir ekonomi görüyoruz. Sağ kesim, yaygın piyasa başarısızlıklarını düzeltmek için kamusal (ortak) girişim ihtiyacını azımsar ve finansal teşviklerin önemini abartır. Tüm bu hataların sonucu olarak, artan oranlı vergilerin maliyetlerini olduğundan büyük ve getirilerini olduğundan küçük gösterir.

RANT ARAYIŞI VE EŞİTSİZLİK/VERİMLİLİK ÖDÜNLEŞİMİ (TRADE-OFF)

Bu kitabın temel argümanlarından biri, rant arayışının ABD’de yaygın olduğu ve bunun genel iktisadi verimliliğe aslında zarar verdiğidir. Rant arayışının yaygın olduğu bir ekonomide özel ve sosyal getiriler arasında uçurumlar bulunması, bireylerin karşılaştığı teşviklerin genellikle bu kişilerin davranışlarını yanlış yönlendirdiği ve yüksek getiriler elde edenlerin genellikle en büyük katkıları yapanlardan

oluşmadığı anlamına gelmektedir. En üst kesimdekilerin elde ettiği gelirlerin bu kişilerin yaptığı marjinal katkılardan önemli oranda fazla olduğu durumlarda, gelir dağılımının yeniden yapılandırılması hem eşitsizliği azaltabilir hem de verimliliği artırabilir.⁶³²

Bu iki getiriye örtüştürerek rant arayışı olasılıklarını azaltmak ve etkileri özellikle de alt ve orta kesimlerde hissedilen piyasa başarısızlıklarını düzelterek piyasaların daha iyi işlemesini sağlamak -sağ kesimin iddiasının tam tersine- aynı anda hem eşitsizliği azaltacak hem de verimliliği artıracaktır.

PIYASA BAŞARISIZLIKLARI VE EŞİTSİZLİK/ VERİMLİLİK ÖDÜNLEŞİMİ

Sağ kesimdekiler ekonomimizdeki diğer eksiklikleri de azımsamışlardır; Eğer sermaye piyasaları mükemmel olsaydı, her birey, ek getirilerin sermayenin maliyetine eşit olacağı seviyeye kadar kendine yatırım yapma şansına sahip olurdu. Ancak sermaye piyasaları mükemmel olmaktan oldukça uzaktır. Bireylerin sermayeye ulaşımı kolay değildir ve kendilerini risklerden arındıramazlar.

Birikim eksiklikleri ailelerin üretken olma fırsatlarını çeşitli şekillerde sınırlandırmaktadır. Çocuklarına yatırım yapma ve ev sahibi olma kabiliyetlerini zayıflatır ve dolayısıyla yaşadıkları bölgeleri geliştirmenin sağlayacağı finansal getirilerden pay alma ve aldıkları borçların sağlam yatırımlarda kullanabileceğini kredi verenlere inandırıcı şekilde gösteren -böylece düşük maliyetli banka kredileri almalarını sağlayan- ipotekler sunma şanslarını azaltır.

İpotek halindeki mülkler üretim sürecinde tüketilen bir girdiden ziyade bir tür katalizör rolünü oynar.⁶³³ Sermaye piyasalarındaki bu eksikliklerin en önemli sonucu, birçok ailenin az veya hiç birikimi olmadığı ve devletin sadece sınırlı miktarda eğitim fırsatı tanıdığı bir dünyada, insan sermayesine yapılan yatırımın yetersiz kalmasıdır.

⁶³² Teşvikler eşitsizliğin muhafazakâr bakışa göre haklı gösterilmesinin merkezinde olsa da, bu tartışmada "adalete" de atıfta bulunulur. Bunun bir eleştirisi için İkinci Bölüm'e bakınız.

⁶³³ Bkz. K. Hoff, "Market Failures and the Distribution of Wealth: A Perspective from the Economics of Information", *Politics and Society* 24, no. 4 (1996), s. 4X1-32; Hoff, "The Second Theorem of the Second Best", *Journal of Public Economics* 25 (1994), s. 223-42.

(*) Kaçınılan bir kral için istenebilecek kadar büyük miktarda para anlamına gelen eski İngilizce deyim - ç.n.

Sonuç olarak, özellikle de iyi bir devlet eğitim sisteminin yokluğunda, çocukların refahının temel belirleyicisi ebeveynlerinin refah seviyesi (eğitim, gelir) olacaktır. Dolayısıyla yüksek seviyede varlık ve gelir eşitsizliğinin bulunduğu ABD'nin, Birinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, aynı zamanda fırsat eşitliğinden yoksun bir toplum olması şaşırtıcı değildir. Aynı şekilde, gelir ve fırsat eşitliğinin artırılması ülkenin üretkenliğini artıracaktır.

İddia edilen eşitsizlik/verimlilik ödünleşiminin aslında bulunmadığına dair bir başka nedenden bahsedebiliriz. Risk piyasaları -bireylerin karşılaşabildiği işsizlik gibi önemli risklere karşı özel piyasalarda sigorta satın alma fırsatının tanınması- bazen eksik bazense hiç yoktur; bu, sınırlı kaynaklara sahip insanlara çok büyük bir maliyet yükler. Risk piyasaları mükemmel olmaktan uzak olduğu için, sosyal güvenliğin yokluğunda bireysel refah -ve yüksek getirili ancak yüksek riskli işlere girişme isteği- daha düşük olur. Daha iyi bir sosyal güvenlik daha dinamik bir ekonomi yaratmaya yardımcı olur.

TEŞVİK PRİMLERİNİN ZARARLI ETKİLERİ

Sağ kesim, birçok iktisatçı gibi, teşvik primlerinin getirilerini olduğundan büyük ve maliyetlerini olduğundan küçük görür. Parasal ödüllerin düşünce gücünün zor bir soruna odaklanma ve çözüm bulmasında etkili olduğu bağlamlar mutlaka vardır. Ünlü bir örnek Dava Sobel'in *Boylam: Zamanının En Büyük Bilimsel Problemini Çözen Yalnız Dahinin Gerçek Öyküsü* adlı kitabında detaylandırılmıştır. Sobel'in anlattığına göre, İngiliz Parlamentosu 1714'deki Boylam Yasası'yla "boylamın belirlenmesi için 'Pratik ve Kullanışlı*' bir yöntem bulana 'kral fidyesi'* kadar [bugünün parasıyla birkaç milyon dolar] büyük bir ödül vermeye" karar vermiştir. Bu okyanus ötesi denizciliğin başarısı için kritik önemdedi. Formel eğitim görmemiş ancak mekanik alanında bir deha olan saatçi John Harrison, hayatını bu amaca adadı ve sonunda 1773 yılında ödülün sahibi oldu,⁶³⁴ Ancak parasal teşviklerin akıl gücünü büyük bir sorunun çözümüne odaklandırabilmesiyle parasal teşviklerin genel olarak performansı artırması arasında dağlar kadar fark vardır.

⁶³⁴ Bu heyecan verici hikâye en çok satanlar listesine girmiş şu kitapta anlatılmıştır: Dava Sobel, *Longitude: The True Story of a Lone Genim Who Solved the Greatest Scientific Problem of His Time* (New York: Walker, 1995).

Teşvik primlerinin bazı bağlamlardaki mantıksızlığını bunun tıp doktorlarına nasıl uygulanabileceğini düşünerek açıklayabiliriz. Kalp ameliyatı yapan bir doktorun alacağı ücretin hastanın yaşamasına bağlı olarak belirlenmesi durumunda daha dikkatli veya arzulu olabileceğini düşünebiliyor musunuz? Doktorlar tüm ameliyatlarında en yüksek performans göstermek için ellerinden gelenin en iyisini yaparlar ve bunun parayla alakası yoktur. İlginç bir şekilde, teşvik primlerinin tehlikelerini bazı alanlarda fark ediyoruz; dava süreçlerinde kullanılan bilirkişilerin dava sonuçlarına göre ücret almaları yasaktır.

Finansal teşvik sistemleri hiçbir zaman mükemmel olarak kurgulanamayacağı için bunlar genellikle niceliğe olması gerektiğinden daha fazla ve niteliğe olması gerektiğinden daha az vurgu yapan çarpık davranışlara yol açarlar.⁶³⁵ Bu nedenle, ekonominin çoğu sektöründe finans sektöründeki ve CEO'lara uygulanan basit (ve çarpıtıcı) teşvik mekanizmaları kullanılmamaktadır. Bunun yerine, benzer pozisyonlardaki diğer kişilerle karşılaştırılarak düzenlenen performans değerlendirmeleri göz önüne alınır; uzun vadeli performansın ve potansiyelin ölçümü yapılır. Ödüller genellikle terfi şeklinde olur. Hatta özellikle de üst kademelerdeki pozisyonlarda, "teşvik primi" ödemeleri yokluğunda bile çalışanların ellerinden gelenin en iyisini yapacağı varsayımı yapılır.⁶³⁶

Teşvik primlerinin özellikle de finans sektöründe verilme şekli, bu tür ödemelerin ne kadar zararlı olabildiğini göstermektedir; bankacılar aşırı risk alma, kısa vadeli çıkarlar doğrultusunda davranma ve aldatıcı ve şeffaf olmayan muhasebe uygulamaları kullanma yönünde teşviklere sahiptirler.⁶³⁷ İyi bir yılda bankacılar kârların önemli bir kıs-

⁶³⁵ Teknik olarak, teşvik ödemeleriyle ilgili sorunlar bilgi asimetrisi bulunduğunda ortaya çıkar. İşveren, işçiler tarafından üretilen ürünlerin kalitesi hakkında tam bilgi sahibi olmaz (aksi takdirde, bunu belirtirdi). Bir davada, hâkim ve jüri, uzmanın ödemesi dava sonucuna bağlanırsa, uzman görüşünün etkinlik gücünün etkilenebileceğinden şüphe eder.

⁶³⁶ Bu bağlamda şöyle bir soru sorulabilir: Ekonomi alanında uzman oldukları varsayılan finans çalışanları, neden dengesizleştirici teşvik mekanizmalarına bu kadar bağlıdır? Cevap, daha önce açıkladığımız gibi, şirket yönetimindeki hatalı yapılarla ilgilidir: Bu mekanizmalar, şirket gelirlerinin daha büyük bir kısmını daha kolayca kendilerine aktarmalarına izin verir.

⁶³⁷ Bkz. Patrick Bolton, Jose Scheinkman ve Wei Xiong, "Executive Compensation and Short-Termist Behaviour in Speculative Markets", *Review of Economic Studies* 73, no. 3 (2006), s. 577-610.

mını ellerine geçirebiliyorlardı; kötü yıllarda kayıpları hisse senedi sahipleri üstleniyordu; çok kötü yıllardaysa bu yükleri tahvil sahipleri ve vergi mükellefleri taşıyordu. Bu tek taraflı bir ödeme sistemiydi: Yazı gelince bankacılar kazanıyor, tura gelince herkes kaybediyordu.

Bankacıların bu ödeme sistemi Büyük Durgunluk öncesi için mantıklı olmuş olsa bile, bankaların devlet yardımlı hayat destek ünitesinde olduğu sonraki dönem için bu durum geçerli değildi. Devletin bankalara nasıl açık çek verdiğini daha önce anlatmıştım - sıfıra yakın faizlerle onlara borç verip bu parayla çok daha yüksek getirileri olan tahvillere “yatırım” yapmalarına olanak sağlayarak. Bankacı bir arkadaşımın bana dediği gibi, devlet bu şartlarda borç vermeye gönüllü olursa, herkes, on iki yaşındaki çocukları bile, bir servet kazanabilirdi. Ancak bankacılar elde edilen kârlar kendi dehalarının bir sonucuymuş ve alışageldikleri ödemeleri tamamıyla hak ediyorlarmış gibi davrandılar.

Öte yandan, bankacıların aldıkları ödemeler teşvik prim sisteminin yanlışlarını gösterse de, sorunlar bundan daha yaygındı. Yöneticilere ödeme paketlerinin bir parçası olarak verilen hisse senedi opsiyonları en azından bankacılara yapılan ödemeler kadar tek taraflıydı: İşler iyi giderken yöneticiler de iyi kazanıyordu ancak işler kötü gittiğinde bundan etkilenmiyorlardı. Bununla birlikte, hisse senedi opsiyonları hisse senedi fiyatlarını artırmak için şirkette işlerin iyi gittiği görüntüsünü veren ve dürüst olmayan muhasebe yöntemlerinin kullanılmasını da teşvik etti. Hileli muhasebecilikte kullanılan yaratıcı uygulamalardan biri, hisse senedi sahiplerinin ellerindeki değerin piyasa yeni çıkarılan opsiyonlar tarafından ne kadar seyreltilmişinin farkına varamamaları için hisse senedi opsiyonlarının kendisini de hesaba katmaktı. Menkul Kıymetler ve Mübadele Komisyonu [*Securities and Exchange Commission, SEC*] ve İktisadi Danışmanlar Kurulu'nun desteklediği Finansal Muhasebe Standartları Kurulu (muhasebe standartlarını belirleyen kâğıt üzerinde bağımsız kurul), şirketleri yöneticilerine yaptıkları ödemeler hakkında dürüst muhasebe hesapları sunmaya zorlamaya çalıştığında, CEO'ların verdiği hiddetli tepki yöneticilerin insanları aldatmaya kendilerini ne kadar adanmış olduklarını gösteriyordu. Reform önerileri şirketlerin hisse senedi opsiyonlarını ortadan kaldırmasını değil yöneticilere verilenlerin hisse senedi sahipleri tarafından kolayca

anlaşılabilir şekilde gösterilmesini içeriyordu. Daha iyi bilgi sahibi olunmasını sağlayarak piyasaların daha iyi işlemlerini amaçlamıştık.

Muhasebe standartları piyasaların şirketlerin gelecekle ilgili beklentilerini etkilediği ve şirketler kendilerini iyi gösteren -en azından kısa vadede daha yüksek hisse senedi fiyatlarına yol açan standartlar istediği için bu standartları koyacak bağımsız bir kurul yarattık. Ancak sonra, büyük kurumsal şirketler siyasal nüfuz kozlarını kullandılar ve yüksek mevkiilerdeki devlet yöneticileri *bağımsız ve apolitik olması gereken* sürece aldatıcı uygulamaların devamı için müdahale etti.⁶³⁸ Baskı işe yarar.

Eğer gerçekten aldatmayla değil teşviklerle ilgileniyor olsalardı tamamıyla farklı bir prim sistemi kurgulanabilirdi. Hisse senedi opsiyonlarına bağlanan teşvik primleri, aslında kendilerinin sorumlu olmadığı hisse senedi fiyat artışları için yöneticileri ödüllendiriyordu. Sattıkları şeyin fiyatı arttığında veya önemli bir girdinin fiyatı düştüğünde de CEO'lar büyük primler kazanıyorlardı; bu durumun oluşmasında kendi katkıları olup olmamasından bağımsız olarak. Akaryakıt fiyatları havayolu şirketleri için önemlidir; bu, petrol fiyatlarının her düşüşünde havayolu CEO'larının prim kazanması demektir. Öte yandan, şirketin performansının endüstrideki diğer şirketlerle karşılaştırılmasıyla iyi bir teşvik primi sistemi kurgulanabilir, ancak çok az sayıda şirket bunu yapmaktadır. Bu, şirketlerin teşviklerin nasıl işlediğini anlamadığı veya performansa dayalı bir ödül sistemiyle ilgilenmedikleri anlamına gelmektedir, ya da her ikisine birden.⁶³⁹

İyi tasarlanmış prim sistemlerinin, örneğin benzerleriyle karşılaştırma mantığıyla kurgulanan performansa dayalı sistemlerin yokluğu bir önceki bölümde dikkat çektiğimiz *bir başka* piyasa başarısızlığının yansımasıdır: Yöneticilere -kendilerini zengin eden prim

⁶³⁸ Karşı çıkanlar opsiyonların değerinin doğru şekilde hesaplanmasının bir yolu bulunmadığını savunmuşlardı, ancak İktisadi Danışmanlar Kurulu'nda hesaplamalar için en azından bir alt sınır sunmanın bir yolunu bulduk; mevcut muhasebe uygulamalarında kullanılan sıfır değerinden çok daha iyi bir hesaplama.

⁶³⁹ Bkz. B. Nalebuff ve J.E. Stiglitz, "Information, Competition and Markets", *American Economic Review* 73, no. 2 (Mayıs 1983), s. 278-84; B. Nalebuff ve J.E. Stiglitz, "Prizes and Incentives: Toward a General Theory of Compensation and Competition", *Bell Journal* 14, no. 1 (Bahar 1983), s. 21-43; J.E. Stiglitz, "Design of Labor Contracts: Economics of Incentives and Risk-Sharing", *Incentives, Cooperation and Risk Sharing* içinde, (ed.) H. Nalbantian (Totowa, NJ: Rowman & Allanheld, 1987), s. 47-68.

sistemlerinin kabul edilmesi de dahil- kendi çıkarları doğrultusunda ve toplumun hatta hissedarların bile çıkarlarının tersine hareket etmesine olanak sağlayan şirket yönetimindeki boşluklar.

Teşvik primlerine buraya kadar getirdiğim eleştiriler yerleşik iktisadi analizin sınırları içerisinde. Ancak teşvikler insanların, örneğin daha sıkı çalışması için, motive *edilmesiyle* ilgilidir. Psikologlar, çalışma iktisatçıları ve diğer sosyal bilimciler, insanları neyin motive ettiğini yakından araştırmışlardır ve görünen o ki, en azından birçok durumda, iktisatçıların bu konuya yaklaşımı tamamıyla yanlıştır.

Bireyler genellikle dışsal ödüllerden (paradan) ziyade içsel ödüller aracılığıyla -bir işi iyi yapmanın getirdiği tatmin gibi- daha iyi motive olmaktadır. Bir örnek ele almak gerekirse, son iki yüz yılda hayatımızı dönüştüren araştırma ve fikirlerin sahibi olan bilim insanları, genellikle, bunları zengin olma hayaliyle gerçekleştirmişlerdir. Bu, bizim için önemli bir şanstır, çünkü eğer parayla motive olmuş olsalardı bilim insanı değil bankacı olurlardı. Onlar için önemli olan gerçeğin peşinde koşmak, akıllarını kullanmanın verdiği haz, buluşların getirdiği başarıma hissi ve meslektaşlarının onlara verdiği değeri.⁶⁴⁰ Tabii ki, bu, onlara sunulan parayı geri çevirecekleri anlamına gelmez. Dahası, daha önce belirttiğimiz gibi, kendisinin ve ailesinin bir sonraki yemeğinin nereden geleceğiyle uğraşan birinin iyi araştırmalar yapması oldukça zordur.

Bazı durumlarda dışsal ödüllere (paraya) odaklanmanın sarf edilen eforu düşürmesi bile mümkündür. Çoğu (en azından birçok) öğretmen, mesleklerini para için değil çocukları ve öğretmeyi sevdiği için seçerler. En iyi öğretmenler eğer bankacılık sektörüne girmiş olsalardı çok daha yüksek gelirler elde ederlerdi. Ellerinden gelenin en iyisini yapmadıklarını, alacakları ek 500 veya 1.500 doların daha yüksek efor sarf etmelerini sağlayacağını önermek neredeyse bir hakarettir. Gerçekten de, teşvik ödemeleri yozlaştırıcı olabilir; öğretmenlere aldıkları ücretin ne kadar düşük olduğunu hatırlatabilir ve dolayısıyla kazandıkları paraya odaklanan öğretmenlerin daha iyi ücretler veren işler aramasına ve böylece öğretmenlikten başka alternatifini bulunmayanların bu sektörde kalmasına yol açabilir. (Tabii ki,

⁶⁴⁰ Dasgupta Partha ve Paul A. David, "Toward a New Economics of Science", Research Policy 2, no. 5 (Eylül 1994), s. 487-521.

eğer öğretmenler kötü ücret aldıkları algısına sahipse, bu morallerini bozar ve bunun motivasyon açısından kötü etkileri olacaktır.)

Sıkça anlatılan şu hikâye bir başka örnek teşkil eder: Bir kreş kooperatifi bazı ebeveynlerin çocuklarını okuldan zamanında almamasıyla ilgili sorunlar yaşamaktaydı. Okul bu sorunun çözümünü teşvik etmek için geç alınan çocuklar için ailelere para cezası vermeye karar verdi. Ancak bu değişiklik sonucunda birçok anne baba, sadece istisnai olarak geç kalanlar bile, çocuklarını zamanında almakta güçlük çekmeye başladılar; daha önce yaptıklarını sosyal baskıyla birlikte “doğru şeyi” yapmak istediklerinden yapıyorlardı, tam olarak başaramıyor olsalar bile. Ancak parasal ceza uygulaması sosyal yükümlülüğü parasal bir alışverişe dönüştürdü. Veliler artık sosyal bir sorumluluk hissetmiyor, geç kalmanın getirilerinin verecekleri cezadan daha yüksek mi, düşük mü olduğunu hesaplıyorlardı. Geç kalmalar arttı.⁶⁴¹

Uygulanan teşvik primi mekanizmalarının bir başka eksikliği daha vardır. İşletme bölümlerinde takım çalışmasının önemine vurgu yaparız. Çoğu işveren takım çalışmasının şirketin geleceği için ne kadar önemli olduğunun farkındadır. Sorun, *bireysel* teşviklerin bu tür bir takım çalışmasını engelleyebilmesidir. Rekabet yıkıcı olduğu kadar yapıcı da olabilir.⁶⁴² Bununla birlikte, “takım performansına”

⁶⁴¹ Araştırma, Uri Gneezy ve Aldo Rustichini adlı iki iktisatçı tarafından İsrail’in Hayfa şehrinde yapılmıştır: “A Fine Is a Pilce”, Journal of Legal Studies 29, no. 1 (Ocak 2000), s. 1-17. Dışsal ödüllere kıyasla içsel ödüllerin gücü çeşitli deneylerce teyit edilmiştir. Örneğin, bkz. Gneezy ve Rustichini, “Pay Enough or Don’t Pay At All”, Quarterly Journal of Economics 115, no. 3 (2000), s. 791-810. “Yüksek performans çalışma sistemlerinin” (çalışanlara daha fazla sorumluluk verilen sistemlerin) daha iyi işleminin bir açıklaması, güveni ve içsel ödül algısını güçlendirmeleridir. Bkz. Eileen Appelbaum, Thomas Bailey, Peter Berg ve Ame Kalleberg, *Manufacturing Advantage: Why High-Performance Work Systems Pay Off* (Ithaca: Cornell University Press, 2000). Ayrıca bkz. J.E. Stiglitz, “Democratic Development as the Fruits of Labor”, *The Rebel Within* içinde, (ed.) Ha-Joon Chang (Londra: Wimbledon Publishing, 2001), s. 279-315. (ilk olarak Endüstri İlişkileri Araştırma Kurumu’nda açılış konuşması olarak, Boston, Ocak 2000.)

⁶⁴² Modern sanayi iktisadının temel bulgularından biri, eksik rekabetçi piyasalardaki -çoğu piyasa eksik rekabetçidir- şirketin sadece daha iyi performans göstererek değil rakibin daha kötü performans göstermesini sağlamasıyla da öne geçip kârlarını arttırabileceğidir. Kârlar -ve primler- artabilir fakat sosyal refah azalabilir. Bu kurama “rakibin maliyetlerini artırma” denmektedir. Bkz. Steven C. Salop ve David T. Scheffman “Raising Rivals’ Costs”, *American Economic Review* 73, no. 2 (Mayıs 1983), s. 267-71.

dayalı ödemeler işbirliğini teşvik edebilir.⁶⁴³ İlginçtir ki, yerleşik iktisat kuramı, her bireyin takım performansına katkısı genelde (takım ortalama büyüklüğe sahip olsa bile) göz ardı edilebilecek kadar küçük olduğundan bireylerin gerekli teşviklere sahip olamayacağını savunarak bu tür ödül sistemlerini hep küçük görmüştür.

İktisat kuramının takım çalışmasında teşviklerin etkinliğini yerli şekilde değerlendirememesinin nedeni, kişisel bağların önemini azımsamış olmasıyla ilgilidir.⁶⁴⁴ Bireyler takım arkadaşlarını mutlu etmek için çok çalışırlar ve doğru olanın da bu olduğuna inanırlar. Öte yandan, iktisatçılar bireylerin bencilliğini abartırlar (iktisatçıların diğerlerinden daha bencil olduğu ve iktisat eğitiminin zamanla insanları daha bencil hale getirdiğine dair önemli kanıtlar olmasına rağmen).⁶⁴⁵ Bu yüzden, çalışanlarının mülkiyetinde olduğu -dolayısıyla da kârlardan pay aldığı- şirketlerin kriz sürecinde daha başarılı olmuş ve daha az işçi işten çıkarmış olması şaşırtıcı değildir.⁶⁴⁶

İktisat kuramlarının bu alandaki dar görüşlülüğü çalışma alanındaki daha genel bir eksiklikle ilgilidir. Standart iktisat

⁶⁴³ Ampirik bulguların başarılı bir incelemesi için bkz. "Team-Based Rewards: Current Empirical Evidence and Directions for Future Research", *Research in Organizational Behavior* 20 (1998), s. 141-83. Daha güncel bir çalışma, çalışanlar arasındaki rekabetin işyeri üretkenliğini nasıl zayıflatabildiğini göstermiştir. Bkz. Jeffrey Carpenter, Peter Hans Matthews ve John Schirm, "Tournaments and Office Politics: Evidence from a Real Effort Experiment", *American Economic Review* 100, no. 1 (2010), s. 504-17.

⁶⁴⁴ Tekrarlayacak olursak, işyerindeki mutluluk, İktisadi Performansın ve Sosyal Gelişimin Ölçülmesi Komisyonu'nun [Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress] vurguladığı bir konuydu.

⁶⁴⁵ Bkz. Gerald Marwell ve Ruth E. Ames, "Economists Free Ride, Does Anyone Else?", *Journal of Public Economics* 15 (Haziran 1981), s. 295-310; John R. Carter ve Michael D. Irons, "Are Economists Different, and If So, Why?", *Journal of Economic Perspectives* 5, no. 2 (Bahar 1991), s. 171-77; Günther Schulze ve Bjorn Frank, "Does Economics Make Citizens Corrupt?", *Journal of Economic Behavior and Organization* 43, no. 1 (2000), s. 101-13; Robert H. Frank, Thomas Gilovich ve Dennis T. Regan, "Does Studying Economics Inhibit Cooperation?", *Journal of Economic Perspectives* 7, no. 2 (Bahar 1993), s. 159-71; Reinhard Selten ve Axel Ockenfels, "An Experimental Solidarity Game", *Journal of Economic Behavior and Organization* 34, no. 4 (Mart 1998), s. 517-39.

⁶⁴⁶ Fidan Ana Kurtuluş ve Doug Kruse, mevcut ve geçmiş durgunluk dönemlerinde, çalışanların sahip olduğu şirketlerin değerlerine göre daha başarılı olduğunu ve daha yüksek istihdam seviyelerini koruduğunu göstermişlerdir. Bkz. "How Did Employee Ownership Firms Weather the Last Two Recessions? Employee Ownership and Employment Stability in the US: 1999-2008", Louis O. Kelso Onuruna Mid-Year Fellows Çalışmayı'nda yapılan PowerPoint sunumu, Şubat 24- 25, 2011, Rutgers School of Management and Labor Relations.

kuramında insan davranışlarına yerleşik yaklaşım, rasyonel *bireyciliğe* odaklanmaktadır. Buna göre, her birey her şeyi diğer insanların ne yaptığından, diğerlerinin ne kadar kazandığından ve onların nasıl muamele gördüğünden bağımsız bir şekilde değerlendirmektedir. Kıskançlık, haset gibi insani duygular veya adalet anlayışı yoktur, varsa da, *iktisadi* davranışta bir rol oynamazlar; eğer oynuyorlarsa da, oynamamalıdır. İktisadi analiz sanki bunlar yokmuş gibi ilerlemelidir, iktisatçı olmayanlar için bu yaklaşım mantık dışıdır - ama benim için de öyle. Örneğin, kendilerine adaletsiz davranıldığını hissettiklerinde bireylerin nasıl daha az efor sarf edebildiklerini, takım ruhununsa performansını nasıl artırabildiğini açıklamıştım. ABD'nin kısa vadeli finans piyasaları için biçilmiş kaftan olan bu birey merkezli, indirgemeci iktisat, ekonomimize olan güven ve sadakatimizi zayıflatmaktadır.

Kısacası, ülkenin yüksek üretkenlik seviyesinin devamlılığı için teşvik primi sisteminin şart olduğunu savunan sağ kesimin iddiasının aksine, birçok büyük kurumsal şirket tarafından uygulanmakta olan türde teşvik primi mekanizmaları, sadece eşitsizliği artırmakla kalmamakta aynı zamanda da üretkenliği azaltmaktadır.

ARTAN ORANLI VERGİLERİN MALİYETLERİNİN ABARTILMASI GETİRİLERİNİN AZIMSANMASI

Sağ kesim, eşitsizliğin maliyetlerini azımsamakla ve buna yol açan piyasa aksaklıklarının ortadan kaldırılmasının getirilerini göz ardı etmekle kalmadı. Aynı zamanda, eşitsizliğin artan oranlı vergiler aracılığıyla düzeltilmesinin maliyetlerini abarttı ve kamu harcamalarının getirilerini olduğundan düşük gösterdi.

Bir önceki bölümde, örneğin Başkan Reagan'ın, vergi sistemindeki artan oranları düşürmenin -yüksek gelirlilerin vergilerini azaltmanın- aslında kamu gelirlerini artıracağını çünkü tasarruf ve istihdamın artacağını iddia ettiğini görmüştük. Hatalıydı: Vergi gelirleri önemli oranda azaldı. Başkan Bush'un vergi kesintileri de başarısız oldu; Reagan'ın kesintileri gibi, bütçe açığı artırdı. Başkan Clinton yüksek gelirlilerin vergilerini artırdı ve ABD hızlı büyüme süreciyle birlikte eşitsizlikte küçük de olsa bir düşüş yaşadı. Sağ kesim marjinal vergi oranlarının yüzde 100'e yakın olmasıyla teşviklerin ciddi biçimde zayıflayacağını söylemekte elbette haklıdır. Ancak bu örnekler böyle bir sorunun

ortaya çıkmasını sağlayacak seviyeden oldukça uzak olduğumuzu göstermektedir. Gerçekten, California Üniversitesi profesörü Emmanuel Saez, Paris İktisat Okulu'ndan Thomas Piketty ve MIT Ekonomi Bölümü'nden Stefanie Stantcheva, daha yüksek vergilerin teşvikler üzerindeki etkilerini ve eşitsizliğin azaltılmasının sosyal yararlarını dikkatlice hesaba katarak, en yüksek gelirli insanların vergilerinin yaklaşık yüzde 70 civarında olması gerektiğini hesaplamışlardır. Bu, Başkan Reagan zenginler için tasarladığı politikaları uygulamadan önceki orandır.⁶⁴⁷

Ancak üç nedenden dolayı, bu hesaplamaların bile artan oranlı vergilerin yararlarını yeterince yansıtmadığına inanıyorum. Birincisi, adaletin (ve adalet algısının) üretkenliği artırdığını daha önce belirtmiştik ve çoğu iktisadi analizle uyuşacak şekilde, bu hesaplamalar da bu etkiyi göz ardı etmiştir.

İkincisi, iktisadi ve siyasal sistemimizin adaletsiz olduğu hissi toplumumuzun işleyişi için merkezî öneme sahip olan güveni azaltmaktadır. Bir sonraki bölümde, eşitsizliğin ve bu durumun ABD'de ortaya çıkış şeklinin güveni nasıl azalttığını ve bu durumun ekonomimizi ve demokrasimizi nasıl zayıflattığını daha detaylı bir şekilde açıklayacağız. Artan oranlı vergilerin yükseltilmesi, sistemimizin tüm bu olan bitenlerden sonra hâlâ adil olduğuna dair güvenin oluşmasına biraz da olsa katkıda bulunabilir. Bunun, ekonomimiz de dahil olmak üzere, çok büyük sosyal getirileri olabilir.

Üçüncüsü, geçen bölümde belirttiğimiz gibi, artan oranlı vergi sisteminin zayıflığı -başkan adayları Mitt Romney de dahil en zenginlerin karşılaştıkları düşük vergi oranları- ağırlıklı olarak vergi kanunundaki hisse senedi değer artışı gelirlerine getirilen düşük vergi oranları gibi özel uygulamaların, bu tür getirilerin kanunda geniş şekilde tanımlanmasının⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ Bkz. Peter Diamond ve Emmanuel Saez, "The Case for a Progressive Tax: From Basic Research to Policy Recommendations" *Journal of Economic Perspectives* 25, no. 4 (2011), s. 165-90; Thomas Piketty, Emmanuel Saez ve Stefanie Stantcheva, "Optimal Taxation of Top Labor Incomes: A Tale of Three Elasticities", NBER Working Paper 17616, 2011, <http://www.nber.org/papers/w17616> (Erişim tarihi: 1 Mart 2012). İkinci makalenin bulgular hakkında daha kolay anlaşılabilir bir tartışma için aynı yazarların şu makalesine bakınız: "Taxing the 1%: Why the Top Tax

⁶⁴⁸ Rate Could Be over 80%", *Vox*, 8 Aralık, 2011, <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/7402> (Erişim tarihi: 6 Mart 2012). Bazı, daha önceki, basitleştirici iktisadi modeller, faiz gelirlerinin (sermaye gelirlerinin) vergilendirilmemesinin optimal olduğunu önermişlerdi. Ancak daha sonra yapılan araştırmalar bu sonucun stabil olmadığını göstermiştir: Sermaye

ve gerek şirket gerek bireysel gelir vergilerindeki yasal boşlukların bir sonucudur. Bunlar ekonomiyi dengesizleştirerek üretkenliği azaltırlar. Büyük kurumsal şirketlerimizin birçoğunun bu kadar az vergi vermesinin nedenlerinden biri, daha önce de bahsettiğimiz gibi, şirketlerin yurt dışı şubelerinin gelirlerinin bu paralar ülkeye girmeden vergilendirilmesidir ve bu hüküm şirketlerin ABD yerine yurt dışına yatırım yapmasını teşvik etmektedir. Bu hükümlerin kaldırılması hem gelir adaletini hem de ABD ekonomisinin gücünü artıracaktır.

Dahası, en üsttekilerin gelirleri rantlardan oluştuğu ölçüde ve bu rantları hedefleyebildiğimiz ölçüde, vergi sistemimizdeki artan oranları teşvikler üzerinde zararlı etkiler bırakmadan daha önceki seviyelere çıkarabiliriz.

Zenginleri hedefleyen vergi kesintilerinin bütçe açığını ve borç stokunu önemli miktarda artırmış olmasının bir başka etkisi daha vardır: Eğitim, teknoloji ve altyapı yatırımlarına devlet yardımlarının azaltılması için baskıların ortaya çıkması. Sağ kesim, sadece doğrudan yüksek getiriler sağlamakla kalmayan ve bu esnada özel sektör yatırımlarının getirilerini artıracak şartlar da sağlayan bu kamusal yatırımların önemini azımsamıştır. Daha önce, araştırma ve teknoloji alanlarındaki devlet yatırımlarının yararlarından bahsetmiştim (19. yüzyılda Kuzey Amerika'yı boydan boya geçen ilk telgraf hattının ve 20. yüzyılda internetin ve ilk internet arama motorunun temellerinin oluşturulması da dahil). Son dönemdeki araştırmalar İkinci Dünya Savaşından önceki yılların yüksek üretkenlik yılları olduğunu ve daha sonraki yıllardaki yüksek üretkenliği de tetiklediğini göstermektedir. Bunun nedenlerinden biri devletin yollara yaptığı yatırımlardır (ilginçtir ki, bu yatırımlar demiryollarındaki artan üretkenlikte de önemli bir rol oynamıştır).⁶⁴⁹ Bu tür

---

vergilendirilmesi istenilir bir uygulamadır. Örneğin bkz. Thomas Piketty ve Emmanuel Saez, "A Theory of Optimal Capital Taxation", taslak metin, 2011, Paris School of Economics ve University of California at Berkeley, http://elsa.berkeley.edu/~saez/piketty-saez_1_1_looptax.pdf (Erişim tarihi: 27 Şubat 2012); J.E. Stiglitz, "Pareto Efficient Taxation and Expenditure Policies, with Applications to the Taxation of Capital, Public Investment, and Externalities", Agnar Sandmo onuruna bir konferansta sunulmuştur, Bergen, Norveç, Ocak 1998. Bu, özel sermaye şirketlerinin ve yatırım fonlarının gelirlerinin -başka insanların paralarının yönetilmesinden elde edilenler de dahil- ayrıcalıklı hisse senedi değer artışı kaynaklı kâr vergisi oranlarında vergilendirilmesine yol açmıştır.

⁶⁴⁹ Alexander J. Field, *A Great Leap Forward 1930s Depression and US. Economic Growth* (New Haven: Yale University Press, 2011).

kamu yatırımları ancak vergi gelirleriyle sürdürülebilir şekilde finanse edilebilir ve yaşadığımız gelir adaletsizliği bağlamında ihtiyacımız olan şey, ekonomiyi azalan oranlı vergilere göre daha az dengeszileştiren artan oranlı vergilerin seviyesinin yükseltilmesidir. Bir şirket CEO'su, evine götürdüğü maaş yılda 12 milyon dolardan 10 milyon dolara düştüğü için daha az çalışmaya başlamaz. Ne olursa olsun, en zengin yüzde l'i oluşturan az sayıdaki kişinin vergilendirilmesi sonucunda -toplumumuzdaki yüksek eşitsizlik yüzünden böylece çok yüksek gelir elde edilebilir- sosyal olarak üretken faaliyetlerde ortaya çıkabilecek olası efor kaybı, aynı miktarda vergi gelirin elde edilmesi için gerekecek vergi artışlarını yükleneyecek çok daha yüksek sayıda kişinin yapacağı etkiye oranla çok daha düşüktür.⁶⁵⁰

SONUÇ

Bugün yoksul olanlar yarın zengin olacak olsaydı veya gerçek fırsat eşitliği bulunsaydı, eşitsizliğin bazı kötü etkileri daha küçük olabilirdi. Wall Street'! İşgal Et hareketi eşitsizliğe dikkat çektiğinde Sağ kesimin neredeyse iftiharla verdiği cevap, ortaya çıkan sonuçların eşit olması gerektiğine inanan Demokratların tersine, kendilerini fırsat eşitliğine adanmış olduklarıydı. Ülkenin geleceğini etkileyen kritik bütçe kararlarını almakla sorumlu Temsilciler Meclisi Bütçe Komisyonu Başkan Wisconsin Eyaleti Temsilcisi ve Cumhuriyetçi Parti üyesi Paul Ryan'a göre, partiler arasındaki önemli farklardan biri "hâlâ fırsat eşitliğine inanan bir ülke mi, yoksa bundan uzaklaşarak giderek sonuç eşitliğinde ısrar etmeye yönelen bir ülke mi olduğumuz hakkındadır."⁶⁵¹ Ryan şöyle devam etmiştir: "Gelir dağılımının yeniden yapılandırılmasına değil, yukarı yönlü sosyal hareketliliğe odaklanalım."

Bu bakış açısı iki hatalı bilgi içeriyor. Birincisi, sonuç eşitliğinde başarısız olurken fırsat eşitliğinde başarılı olduğumuzu ima etmekte. Birinci Bölüm'de bunun doğru olmadığını görmüştük. Jonathan Chait'in şu esprili sözü burada da geçerlidir: "Gerçekler hoş bir hayalin önünü

⁶⁵⁰ Bu, daha önceki bir dipnotta tartışılan, "optimal yeniden gelir dağıtımı vergilendirmesi" analizinin dayanak noktasıdır.

⁶⁵¹ ABD'deki artan eşitsizliği detaylandıran Kongre Bütçe Ofisi raporuna bir cevap olarak yapılan ve Jonathan Chait'in "No Such Thing as Equal Opportunity" adlı yazısında alınan (New York, 7 Kasım, 2011, s. 14-16), "Saving the American Idea: Rejecting Fear, Envy, and the Philosophy of Division adlı sunumdan (26 Ekim 2011).

tıkamamalıdır.”⁶⁵² İkinci bilgi hatası, gelir adaletini savunanların sonuçların eşit olmasını da savunduğu iddiasıdır. Chait’in dediği gibi, gerçek şudur ki, Demokratlar sonuçların eşit olmasını değil sadece “hızla yükselen gelir eşitsizliğini ortadan kaldırmayan ancak çok az da olsa devlet tarafından iyileştirilmesini sağlayan” politikaları savunurlar.⁶⁵³

Belki de en önemli nokta şudur: Kimse kendi başına başarılı olmaz. Gelişmekte olan ülkelerde yoksul kalan çok sayıda parlak, çalışkan ve enerji dolu insan bulunur; niteliksiz olduklarından ya da yeterli seviyede çalışmadıklarından değil, iyi işlemeyen ekonomilerde çalıştıkları için. Amerikalıların tümü, ülkenin nesiller boyunca işbirliği içinde geliştirdiği fiziksel ve kurumsal altyapıdan yararlanmaktadır. Endişe verici olan, yüzde l’lik kesimi oluşturanların, bu sistemin getirilerinin haksız derecede yüksek bir kısmını kendi ellerinde tutmak için sistemin kendisini yıkmaya razı olabilmeleridir. Bu bölüm, ekonomimizi giderek daha derinlemesine yaralayan eşitsizlik sonucunda yüksek bedeller ödemekte olduğumuzu -daha düşük üretkenlik, verimlilik, büyüme ve istikrar- ve bu eşitsizliği en azından bu yüksek seviyelerden düşürmenin getirilerinin ortaya çıkabilecek herhangi bir maliyetin çok üzerinde olduğunu açıkladı. Eşitsizliğin zararlı etkilerinin ortaya çıktığı çeşitli yollar belirledik. Ancak, sonuç olarak, eşitsizliğin düşük büyümeyle ilişkili olması -tüm diğer ilgili etkenler kontrol edildiğinde- çeşitli ülkelerin ve uzun vadeli süreçlerin incelenmesiyle doğrulanmıştır.⁶⁵⁴

En yüksek gelirli yüzde l’lik kesimin toplumumuza getirdiği tüm maliyetler içinde belki de büyüğü şudur: Adalet, fırsat eşitliği ve birlik-telik hissini çok önemli rol oynadığı kimlik duygumuzun zarar görmesi. ABD uzun süre başarılı olmak için herkesin eşit şansı olduğu adaletli bir toplum olmakla övünmüştür ancak bugünkü istatistikler, gördüğümüz gibi aksini göstermektedir; yoksul, hatta orta sınıf bir Amerikalının en yüksek gelirli arasında yer alma olasılığı Avrupa’nın birçok ülkesinde olduğundan daha düşüktür. Dahası, eşitsizliğin kendisi daha zayıf bir ekonomi yarattıkça, bu olasılık daha da düşecektir.

⁶⁵² A.g.e.

⁶⁵³ A.g.e.

⁶⁵⁴ Bkz. Torsten Persson ve Guido Tabellini, “Is Inequality Harmful for Growth?”, American Economic Review 84, no. 3 (Haziran 1994), s. 600-21.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ⁶⁵⁵

Ekonomik ihtiyaçlar mal ve hizmet değişimi ile karşılanır, İktisadî hayatta bunun yolu ya karşılıksız borç ya da karşılıklı rızaya dayalı ticarettir. Bir işlemin ticaret olarak adlandırılabilmesi için öncelikle hali hazırda (yahut özel bir takım şartlarla gelecekte) mal veya hizmetin mevcut olması ve bunun farklı bir varlık ile değiştirilmesi gerekir Miras ve (sadaka, hibe vb.) yardımlaşma amaçlı yöntemler dışında ticarete dayanmayan varlık ve hizmet transfer yöntemleri meşru görülmemiştir. Meşru görülmeyen yöntemler batıl olarak isimlendirilir Batılın iktisadî karşılığı ekonomik değer ifade etmeyen. insanlık için katma değer üretici özelliğe sahip olmayan “boş” işlemdir. Mal ve hizmet transferinde başvuru batıl yöntemlerin katma değeri sıfırdır (zero sum game). Gasp, hırsızlık, ölçü ve tartıda hile, kumar ve faiz işlemi katma değer üretmeksizin varlığın bir tarafın mülkiyetinden diğer tarafın mülkiyetine geçişinden ibaret olduğundan Kur’an’da batıl yolla mal transfer yöntemleri olarak sayılıp uzak durulması emredilmiştir.

Tahvil, uzun vadeli faizli borç sözleşmesini temsil eden belgedir. VDMK ve İTKM ise uzun vadeli alacakların bir havuzda toplanıp menkul kıymete dönüştürülmüş halini temsil eden evraklardır. Bu evrakların piyasada dolaşmasının fıkıhtaki adı Bey’u’d-deyn (borç satımı) dir. Deyn (borç) ise ancak mevcut/nominal değeri ile

⁶⁵⁵ İslamî Finans-II, (Para ve Sermaye Piyasaları), Prof. Dr. Servet Bayındır, Süleymaniye Vakfı y. İst. 2015. s. 223-227.

başkasına nakledilebilir aksi halde faiz söz konusu olur. VDMK ve İTMK'ların değişiminde bu kurala uyulmadığından bunlar üzerine yapılan sözleşmeler de faizlidir. Hisse senetleri dayandıkları hukukî ve felsefî temeller bakımından öz olarak meşrudur. Asıl faaliyet alanı meşru olmakla birlikte gelirlerine haram karışan işletmelerin hisse senetlerine yatırım yapmak ve bunlardan elde edilecek kazancın meşruiyeti konusunda çeşitli kriterler belirlenmiştir. Bu kriterlerin dayandırıldığı temeller meşruiyet bakımından izaha muhtaç olup başlı başına bir tez çalışmasını gerektirmektedir.

Türkiye ve diğer İslam ülkelerinde, İslam'ın ölçülerine uyduğu ileri sürülen ve "faizsiz" yahut "İslâmî" şeklinde nitelenen finansal araçlar 1970'lerden başlayarak piyasaya sürülmüştür. Dünyadaki basta gelen örnekleri Mudâraba Sertifikaları, Mukâraza Sertifikaları, Müşâreke Sertifikaları, İcâre Sertifikaları ve Sukûk'tur. Türkiye'deki örnekleri ise tarihi sıraya göre Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası Ortaklık Sertifikası (DOS), Gelire Endekli Senetler (GES) ve Kira Sertifikaları'ndan ibarettir. Türkiye'de piyasaya sürülen ve en son Kira Sertifikaları Kanunu ile yürürlükten kaldırılan KOB'lar hariç, gerek dünyada gerekse Türkiye'de İslami etiketiyle ihraç edilen sermaye piyasası araçlarının tümünün az vey çok fikhî mahzurlar içerdiği tespit edilmiştir. Özellikle sukukun hisse senetlerinde olduğu gibi literatürde risk ve menfaat paylaşımına dayalı gelir getirici yatırım araçlarından ibaret olduğu ileri sürülse de uygulamada tahvil ve bono gibi modern faizli borç senetleriyle aynı içeriğe sahiptir. Tek farkı arkasında (rehin statüsünde) teminat olarak bir varlığın bulunmasıdır. Türkiye'deki mevcut Kira Sertifikaları da bu kapsamdadır.

Geleneksel para piyasası işlemlerinden Hazine Bonosu, Finansman Bonosu, Banka Bonosu, Repo ve Banka Kredi Belgelerinin faizli olduğu konusunda şüphe yoktur. Yatırım Fonu Katılma Belgeleri ise bir projedeki ortaklığı temsil ettiklerinden, mahzurlu alanlarda kullanılmamak kaydıyla –ilkesel olara fikhen meşrudur. (...)

Sonuç olarak, günümüz İslâmî finans piyasalarında "İslâmî Finansal Ürün diye pazarlanan enstrümanların büyük çoğunluğunun faiz temelli finansal ürünlerin isim ve ambalaj değişikliğinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında kâinattaki bütün varlık, olay ve davranışların belli bir fitrat/ölçü temelinde var edildiği, fitratın

Kitab'a kaydedilmiş halinin dini oluşturduğu, ahlâk'ın ise fitrat ve din birlikteliğinden ibaret olduğu görülür. Nisâ sûresi 29. ayette malların ancak karşılıklı rızaya dayalı ticaretle naklinin meşru olduğu bildirilir. İslâm, ticareti meşru kabul ederken sözleşmelerin fitratını/ tabiatını/ doğasını/ ahlâkını esas almıştır. Satış akdini meşru kılan şey, satıcı ve müşteri konumundaki iki tarafın farklı iki malı değiştirmeleridir. Bir satış sözleşmesinde satıcının taşınması gereken temel vasıflar, başka bir takım akitler ve kayıtlarla buharlaştırıldığında o işlem "satış sözleşmesi" olarak adlandırılrsa da gerçekte satış olmaz. Çünkü satış sözleşmesinin fitratına, ahlâkına müdahale söz konusudur. Ortaklık sözleşmesinin de aynı şekilde temel unsurları, ölçüleri, fitratı vardır. Ortaklıkla karzı birbirinden ayıran temel ölçü karzda sermaye -ve şayet faizli ise getiri- garantisinin, ortaklıkta ise sermaye ve getiri riskinin mevudiyetidir. Sukûk ve mudâraba sertifikalarında olduğu gibi, adı ortaklık olan bir sözleşmenin içine yerleştirilen kayıt ve şartlarla sermayedara, sermaye ve getiri garantisi verildiğinde, burada meşru ortaklık akdinin temel unsurlarına, ahlakına müdahale söz konusu demektir.

Özetle fıkhîta sözleşmeleri meşru kılan temel unsurlar onların iktisadi, hukuki, kaydi ve makasıdı yönleridir. Bir sözleşme gerçekte hangi iktisadi faaliyeti gerçekleştirmek için yapılmışsa hukukta ona göre ad ve hüküm verilir, muhasebe kaydı ona göre tutulur. Fiili durumdla hukuki durumun farklı şekilde gösterilmesi muhatapları yanıltmaktan öteye geçemez. Sözleşme hukukî açıdan kriterlere uygun olarak yapılmasına rağmen İslâm'ın konuya ilişkin maksadıyla çatışabilir. Yani, bir sözleşme hukuksal kılıfa sokularak İslâm'ın faiz veya başka yasakları delinebilir. Bir sözleşme hakkında sağlıklı kanaate ulaşmanın yolu, onun hangi iktisadi faaliyete dayandığı, hangi hukuksal ölçülere sahip olduğu, muhasebe kaydının ne şekilde tutulduğu, taraflar arasında ihtilaf vukuunda hukuk tarafından hangi kriterlere göre çözüldüğü ve tarafların bu işleme girişmekteki maksatlarının tespitine bağlıdır. Dünyadaki faizsiz olduğu ileri sürülen ürünlerin birçoğu bu noktada sorunludur.

İş ve ticaret hayatının en önemli kavramlarından biri dürüstlüktür. Bir ayette "Ey müminler! Allah'tan korkun doğru söz söyleyin", diğer bir ayette; "Niçin yapmadığınız şeyi söylüyorsunuz?" başka bir ayette de "Ölümü ve hayatı hanginizin daha güzel amelde

bulduğunu denemek için yarattı” (Mülk 67/2). buyrulur. Dolayısıyla İslam’da aslolan amel yani işlemdir/üründür. Ürün gerçekte ne ise o şekilde piyasaya sürülmelidir.

Türk faizsiz finans sektörü kendine özgü kurum ve kuruluşlara, bu kuruluşların tabi olacağı kanun ve yönetmeliklere, nakit ve risk yönetiminde başvurabilecekleri özgün piyasa ve ürünlere henüz sahip değildir. Kurumların inisiyatifine terk edilmeden, onları da bağlayacak şekilde, ihtiyaçları karşılayan kanun ve yönetmelikler çıkarılmalı, nakit yönetiminde başvurulacak ürün ve kurumlar hayata geçirilmelidir. Özellikle nakit yönetim ihtiyacına cevap vermek üzere reel nitelikli emtia piyasaları ve başka kanallarla çözümler üretilmesi en acil ihtiyaçlardandır; bu akademisyenler, uzmanlar ve düzenleyici otoritelerin başta gelen sorumluluklarındandır. Faizsiz finans kurumlarının yöneticileri, uzmanları yaklaşık yarım asırlık deneyimlerinden de istifade ederek, faizden ve hileden uzak, tümüyle ticarete dayalı yeni yapılanmalara gidilmesi, bu amaçla orijinal ürünler geliştirilip muhataplara sunulması konusunda daha aktif olmalıdırlar. Üniversitelerde bu amaçla enstitüler, araştırma merkezleri, fakülteler vb. kurumlaşmaya gidilmeli, bu alanın ihtiyacı olan uzmanlar yetiştirilmelidir.

Büyük umutlarla insanlığın hizmetine sunulmuş ve önemli bir ihtiyaca cevap verme kapasitesine sahip olan faizsiz finansın, tüm kurumlarıyla hilelerden arınmış, saf ve duru bir şekilde insanlığa hizmet ettiği günlere ulaşma niyazı ve ümidiyle...

KAYNAKLAR

- İslam ve Ekonomi, Prof. Dr. Osman Eskicioğlu, İzmir 1999.
 Eşitsizliğin Bedeli, Joseph E. Stiglitz, ç: Ozan İşler. İletişim y. İst. 2014.
<https://www.enerjibes.com/yenilenebilir-enerji-kaynaklari-nelerdir>
 İslami Finans, Atilla Yanpar, Scala y. İst. 2015.
 İslamî Finans-II, (Para ve Sermaye Piyasaları), Prof. Dr. Servet Bayındır, Süleymaniye Vakfı y. İst. 2015.
 M. A. Mannan, İslam Ekonomisi, Ç: Bahri Zengin, Özdemir Basımevi, İstanbul-1973.
 Prof. Dr. Sabahattin Zaim, İslam Ekonomisinin Temelleri, İst. S. Zaim Ün. Y. Zekât; Bilgi ve Uygulama, Prof. Dr. Mehmet Erkal, İSAV y. İstanbul, 2008.
 Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe, İbn Teymiye, ç: Vecdi Akyüz, İnsan y. İstanbul, 2001.
 Faiz, Mevdüdü, ç: Dr. N. Ahmet Asrar, Hilal y. İstanbul, 2004